

DEPARTMENT FOR ARCHIVES AND RECORDS MANAGEMENT
OF THE MINISTRY OF JUSTICE OF THE REPUBLIC OF BELARUS
NATIONAL HISTORICAL ARCHIVES OF BELARUS

Archivarius

Collection of scholarly papers and articles

Volume 17

Minsk
NHAB
2019

ДЭПАРТАМЕНТ ПА АРХІВАХ І СПРАВАВОДСТВУ
МІНІСТЭРСТВА ЮСТЫЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
НАЦЫЯНАЛЬНЫ ГІСТАРЫЧНЫ АРХІЎ БЕЛАРУСІ

Архіварыус

Зборнік навуковых паведамленняў і артыкулаў

Выпуск 17

Мінск
НГАБ
2019

УДК [930.22+94(476)«15/19»(082)]
ББК 79.3(Бел)+63.3(4Бел)41
А87

Рэкамендавана да друку Вучным саветам
Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі

Рэдакцыйная калегія:

*Г. Я. Галенчанка, В. Ф. Голубеў (галоўны рэдактар),
У. М. Дзянісаў, К. Ю. Ерусаліmsкі, В. І. Кураш, Д. В. Лісейчыкаў,
Д. Ч. Матвейчык (адказны рэдактар), А. Рахуба, А. Я. Рыбакоў,
А. Л. Самовіч, В. В. Урублеўскі, М. Ф. Шумейка, Д. У. Яцэвіч*

Рэцэнзенты:

доктар гістарычных навук *А. І. Груша,*
кандыдат гістарычных навук *С. У. Жумар*

У адпаведнасці з загадам старшыні Вышэйшай атэстацыйнай камісіі
Рэспублікі Беларусь ад 1 лютага 2012 года № 21 зборнік навуковых
прац «Архіварыус» уключаны ў Пералік навуковых выданняў
Рэспублікі Беларусь для апублікавання вынікаў дысертацыйных
даследаванняў па гістарычных навуках

Архивазнаўства

О. И. Евстратьев

«КУРОНИКА» В ЭСТОНСКОМ ИСТОРИЧЕСКОМ АРХИВЕ В ТАРТУ

Настоящая статья завершает серию из трех публикаций на страницах сборника «Архиварыус», подготовленных с целью осветить содержимое трех архивов Германии, Польши и Эстонии по истории герцогства Курляндия и Семигалия (сокращенно – Курляндское герцогство или просто Курляндия). Данные источники условно объединены термином «куроника». Первая статья серии увидела свет в пятнадцатом выпуске научного сборника «Архиварыус», вторая – в шестнадцатом [2; 3]. Предлагаемый в настоящем выпуске очерк представляет собой описание материалов по «куронике», выявленных в Эстонском историческом архиве в Тарту (*Eesti Ajalooarhiiv – EAA*).

Хранилища этого архива не содержат специальных фондов по истории Курляндского герцогства, в связи с чем они не стали предметом специального исследования, в отличие от более «представительных» архивов, находящихся на сегодняшний день в Берлине, Варшаве или Риге [6; 8; 9; 10]. Тем не менее, материал, имеющийся в Тарту, в той или иной мере затрагивает интересующий нас регион.

Наибольшее количество документов, касающихся Курляндии, удалось выявить в фонде 278 (*Liivimaa rootsiaegne kindralkuberner* – Лифляндский генерал-губернатор шведского периода). Он содержит 19 дел, в той или иной мере затрагивающих Курляндию. Преобладание материалов по курляндской тематике именно в этом фонде можно объяснить тесными связями между герцогством и шведской Ливонией, обусловленными как чисто объективными факторами в виде территориального соседства и культурно-исторического единства этих земель, так и тем обстоятельством, что шведы в борьбе за *dominium maris baltici* претендовали на владения курляндского герцога и его подданных. Данное обстоятельство особенно сильно проявилось в годы правления Карла X Густава (1654–1660). В этой связи многие документы по истории Курляндии из этого фонда содержат материалы о военном присутствии

шведов на территории герцогства в годы первой (1655–1660) и второй (1700–1721) Северных войн (см. таблицу после настоящей статьи: пп. 12, 36–39, 41), а также связанных с этим вопросов.

В частности, этот фонд содержит документы, раскрывающие некоторые детали пребывания герцога Якоба Кеттлера с семьей и свитой в шведском плену в Ивангороде в 1659–1660 гг. (пп. 17, 24, 25, 30). Эстонский историк Энн Кюнг использовал их в своей работе, посвященной логистическим и бытовым аспектам пленения герцогской четы [7, с. 77 прим. 36, с. 78 прим. 39, с. 87 прим. 81]. Информация по этой теме содержится также в фонде 1 (*Eestimaa rootsiaegne kindralkuberner* – Эстляндский генерал-губернатор шведского периода: пп. 22, 23, 27–29) и 858 (*Eestimaa ülemmaakohus* – Эстляндский верховный земский суд: п. 26) [7, с. 78 прим. 42, с. 79 прим. 43, с. 85 прим. 73, с. 86 прим. 77, с. 87 прим. 79–80]. Курляндия упоминается и в документах, касающихся датско-шведской войны 1675–1679 гг. (пп. 33, 34). Тогда шведы предприняли марш в курфюршество Бранденбург через территорию Курляндии. Многие документы этого фонда, относящиеся к герцогству, затрагивают частные аспекты его истории: различные тяжбы, торговые, судоходные дела и т. п. (пп. 9, 10, 13–16, 18, 19, 35, 40, 47, 48).

7 дел из фонда 995 (*Tartu magistraat* – Дерптский магистрат) касаются церковного, судебного и юридического аспектов курляндской истории (пп. 2, 5–8, 46). Особый интерес представляет копия «конституции» (нем. *Polizeiordnung*) города Митава, столицы Курляндии, 1606 г., сделанная в 1669 г. (п. 31; см. ил. 1). Фонд 1000 (*Pärnu magistraat* – Перновский магистрат) содержит подтверждение привилегии короля польского и великого князя литовского Сигизмунда II Августа от 1561 г., положившей начало существованию Курляндского герцогства, изданное Сигизмундом III Вазой в 1611 г., а также переписку генерал-губернатора Ливонии Роберта Дугласа, который в годы пленения Якоба Кеттлера некоторое время руководил Курляндией и впоследствии принимал его в Риге после освобождения в середине 1660 г., и документы, затрагивающие вопросы судоходства в курляндском порту в Либаве (пп. 4, 20, 43).

В фонде 854 (*Eestimaa rüütelkond* – Эстляндское дворянство) хранятся материалы, затрагивающие имущественную тяжбу времен первого герцога Курляндии Готтхарда Кеттлера, а также копия подтверждения привилегий курляндской знати королем польским и великим князем литовским Яном II Казимиром от 1652 г. (пп. 1, 11). Отдельные документы, касающиеся различных имущественных, судебных и военных (в т. ч. относительно городов Голдинген и Митава за 1659 г.) аспектов курляндской истории, а также содержащие печати курляндских герцогов и церкви в Нойгаузене, находятся в фондах 30 (*Eestimaa kubermanguvalitsus* – Эстляндское губернское правление: п. 45), 858

(упомянут выше: п. 32), 957 (*Saaremaa rüütelkond* – Эзельское дворянство: п. 21), 1690 (*Palmse mõis* – Имение Пальмс: п. 3), 1862 (*Perekond Stackelberg* – Штакельберги: п. 42) и 2071 (*Eugen von Nottbecki ürikute ja pitserite kogu* – Коллекция грамот и оттисков печатей Ойгена фон Ноттбека: пп. 44, 49, 50; см. илл. 2, 3 и 4).

Как можно увидеть из таблицы, приведенной ниже, документы Эстонского исторического архива в Тарту, относящиеся к истории Курляндского герцогства, охватывают практически весь период его существования – с 1569 до 1791 гг. При этом большинство материалов относится к середине и третьей четверти XVII в., что можно объяснить повышенным вниманием шведской администрации в Лифляндии и Эстляндии к курляндским делам в связи с военными потрясениями того времени. Все упомянутые материалы имеют актовый, делопроизводственный, эпистолярный или сфрагистический характер, т. е. являются «остатками». В содержательном плане большинство из них касается частных дел, особенно тяжб по поводу имущества, а также военных событий середины XVII в. и морской торговли. Языки документов типичны для региона Восточной Прибалтики периода раннего Нового времени: латынь, немецкий и шведский.

В завершение настоящего обзора стоит выйти за пределы его узкой темы и обратить внимание на один документ из архива, который может вызвать интерес у белорусских историков. Речь идет о письме городских властей Дерпта (нынешний Тарту) будущему королю Швеции Карлу IX от 20(30) августа 1601 г., в котором упоминаются два брата «белых руса» (нем. *Weis Reuß*) – Андрей и Сидор Филипповичи (*Andreas Philippowicz, Sýdor*; см. ил. 5) [5]. Презентация этой находки, сделанной в упомянутом фонде 995 рассматриваемого архива (Дерптский магистрат), была осуществлена в ходе конференции в Витебске [4]. Анализ данного документа оставим за рамками настоящей статьи, поскольку он предполагает специальное исследование, которое будет проведено нами позднее. Следует лишь отметить, что приведенный источник может представлять интерес для отечественной историографии, поскольку содержит прямое упоминание этнохоронима «белый рус», сделанное вскоре после того, как уроженец ВКЛ Соломон Рысинский в 1586 г. впервые (насколько позволяют судить известные на сегодняшний день источники) открыто назвал себя «белорусом» [1, с. 193].

Возвращаясь к курляндской проблематике, подытожим: многочисленные перипетии исторического пути, пройденного этим маленьким герцогством с «окраин латинского мира», отразились на географическом охвате и характере его документального наследия. Помимо Риги, где в настоящий момент хранится наиболее полное собрание источников по истории данного государства, значительное количество релевантных

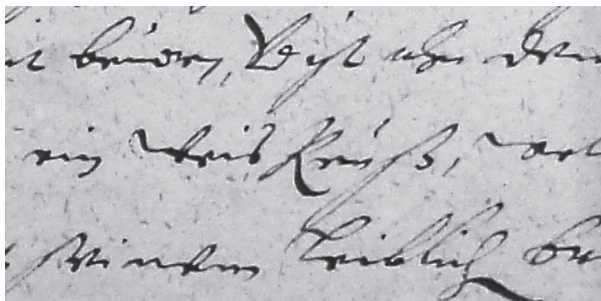
Печать курляндского герцога,
без даты (цифровая копия
выполнена сотрудниками
Эстонского исторического архива)
[ЕАА.2071.1.39]

Печать курляндского герцога Петра
Бирона, 16 сентября 1786 г. (цифровая
копия выполнена сотрудниками
Эстонского исторического архива)
[ЕАА.2071.1.40]

Печать церкви Нойгаузен в Курляндии, без даты (цифровая копия выполнена
сотрудниками Эстонского исторического архива) [ЕАА.2071.1.177]

Фрагмент документа из Эстонского исторического архива с упоминанием фразы
«Белый Рус», 20 августа 1601 г. (фото автора) [ЕАА.995.2.453]

материалов можно найти в архивах многих стран Европы. В предлагаемой читателю серии из трех статей была сделана попытка дать общую характеристику лишь трех хранилищ старинных документов, имеющих в своих фондах материалы по «куронике». Стоит надеяться, что эти очерки окажутся полезными для отечественных исследователей, ведь история Курляндского герцогства тесно связана не только с историей прибалтийских земель, но и с историей Беларуси.

Источники и ЛИТЕРАТУРА

1. Белы, А. Хроніка Белай Русі : Імагалогія Беларусі XII–XVIII стст. / А. Белы. – 2-е выд., папраўл. і дапоўн. – Смаленск : Інбелкульт, 2013. – 468 с.
2. Евстратьев, О. И. «Куроника» в Главном архиве древних актов в Варшаве (Польша) / О. И. Евстратьев // Архіварыус: зб. навук. паведамл. і арт. – Мінск, 2018. – Вып. 16. – С. 14–43.
3. Евстратьев, О. И. «Куроника» в Тайном государственном архиве прусского культурного наследия в Берлине (Германия) / О. И. Евстратьев // Архіварыус: зб. навук. паведамл. і арт. – Мінск, 2017. – Вып. 15. – С. 5–46.
4. Еўстрацьёў, А. І. Крыніца XVII стагоддзя па гісторыі “белых русаў” з Эстонскага гістарычнага архіва ў Тарту / А. І. Еўстрацьёў // Актуальные проблемы источниковедения : материалы V Междунар. научно-практ. конф. к 110-летию основания Витебской ученой архивной комиссии, Витебск, 25–27 апреля 2019 г. / под ред. А. Н. Дулова [и др.]. – Витебск, 2019. – С. 185–187.
5. Eesti Ajalooarhiiv. – F. 995. Nim. 2. S. 453.
6. Krajevskaja, B. Zwei Kurländische Archive und ihre Schicksale / B. Krajevskaja, T. Zeids // Das Herzogtum Kurland, 1561–1795 : Verfassung, Wirtschaft, Gesellschaft / Hrsg. von E. Oberländer u. I. Misans, 1993. – S. 13–28.
7. Küng, E. Die Gefangenschaft Herzog Jakobs von Kurland in Ivangorod 1659–1660 / E. Küng // Forschungen zur baltischen Geschichte. – 2015. – № 10. – S. 69–91.
8. Strods, H. Arhīvu materiāli par Kurzemes hercogisti Polijā / H. Strods // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis = Известия Академии наук Латвийской ССР. – 1989. – № 5 (502). – Lpp. 133–135.
9. Strods, H. Vācijas centrālārhīva Merzeburgā (VDR) materiāli par feodālisma vēsturi Kurzēmē / H. Strods // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis = Известия Академии наук Латвийской ССР. – 1984. – № 11(448). Lpp. – 137–139.
10. Wörster, P. Archivüberlieferung zur Geschichte Est-, Liv- und Kurlands in der Bundesrepublik Deutschland / P. Wörster // Baltische Ahnen- und Stammtafeln. – 1999. – 41 Jg. – S. 31–38.

Источники по истории Курляндского герцогства в Эстонском историческом архиве в Тарту
(в хронологическом порядке)¹

№ п/п	Сигнатура	Описание	Дата
1.	EAA.854.2.418	Urkunde des Herzogs Godthart zu Kurland betreffend das während des Krieges entnommene und von der Witwe des Johan Duicker zu Wartz der Kirche Maholm wieder zurückgegebene Kirchengeschmeide. Mit einem anhängenden Siegel.	02.08.1569
2.	EAA.995.2.468	Bürgermeister und Rat von Dorpat an Georg Fahrensbach, Erbsassen auf Karkus, Wendischen Präsidenten, Obristen über die Kurländische Ritterschaft, Hauptmann auf Ringen und Tarwast. Replik auf die falschen Angaben des königlich polnischen Extraktors Nikolaus Pobizinski.	12.04.1593
3.	EAA.1690.1.23	Brief des General-Statthalters Jorgenn Boije an seine Freunde (Landräte) über eine Gerichtssache des Johann Schlippenbach im Fürstentum Kurland wegen einer аррестиerten Geldsumme.	25.02.1597
4.	EAA.1000.1.47	Urkunde des polnischen Königs Sigismund III betreffend die Bestätigung der Privilegien des Königs Sigismund August vom 26. November 1561. Abschrift auf Pergament, in lateinischer Sprache und Extrakt der Privilegien des Königs Sigismund August vom 26. November 1561. In Warschau.	11.10.1611
5.	EAA.995.2.2110	G. Mancelius kündigt seinen Dienst an der Johanniskirche auf, nebst einliegendem Schreiben des Superintendenten Paul Einhorn in Mitau. Dorpat.	31.08.1637

¹ В приводимых здесь сигнатурах первое число означает номер фонда, второе – описи, третье – дела. Описания приводятся на языке оригинальных описей – преимущественно немецком, реже – шведском.

6.	EAA.995.2.2254	Herzog Friedrich von Kurland (Vokatin des Pastors G. Mancelius nach Kurland). Mitau.	09.10.1637
7.	EAA.995.2.2111	G. Mancelius kündigt seinen Dienst an der Johanniskirche auf, nebst einliegendem Schreiben des Herzog Friedrichs von Kurland dat. 1. Sept. 1637. Dorpat.	26.10.1637
8.	EAA.995.2.6439	Der Rat an den Herzog Friedrich von Curland betreffend die Vokation des Predigers an der Johanniskirche Georg Mancelius als Hofprediger nach Mitau. Joachim Gerlachs Hand.	1638
9.	EAA.278.1.XVI-2	14 Akte in Sachen der Elisabeth Magdalena Wittwe wegen eines Befehls an den Bürgermeister zu Mitau (Jelgava), Friederich Mößecken (Mössecken), betreffend die zollfreie Einfuhr von Wein.	12.10.1645– 20.06.1646
10.	EAA.278.1.XVI-2	13 Schreiben des Jacobus, Herzog zu Livland, Kurland und Semgallen aus Frauenburg (Saldus) wegen eines Berichts des Amtsmannes zu Klywerthof (Klievenhof, Klīve?) betreffend Verwüstungen der Natur.	24.01.1647
11.	EAA.854.2.442	Urkunde des Pohnischen Königs Johann Casimir (Jan II Kazimierz) betreffend die Beibehaltung der Privilegien, Freiheiten und Rechte des Kurländischen und Semgallenschen Adels. Kopie in lateinischer Sprache. Warschau.	01.08.1652
12.	EAA.278.1.XIX-5	Schreiben verschiedener Personen aus Livland an den Gen.-Gouv., darunter von den Kommandanten von Kokenhusen (Wilh. v. Muhl), von Wolmar (Jacob Sprenkport), von der Ewtschanze (Wolter v. d. Pahlen), vom General Patrick Ogilvie aus Kurland u. a.	1652–1660
13.	EAA.278.1.XVI-6	51 Akte in Sachen des Schiffsvisitors Berendt Weber contra den Amtsmann des Fürsten zu Kurland, Biotleck Romanowsky, wegen Abnahme seiner Schiffsladung Salz.	12.01.1654

14.	ЕАА.278.1.XVI-6	10 Supplik der Brüder Herman Friedrich und Jobst Clot (Klot, Clodt) wegen des ihrem verstorbenen Vater Nicolaus Clodt gehörenden Erbgutes Brugken (Brucken, Brukna?) in Kurland.	14.01.1654
15.	ЕАА.278.1.XVI-6	17 Schreiben des Jacobus, Herzog von Livland, Kurland und Semgallen, wegen des Verfahrens gegen einen Schneider, der seine Frau getötet hat.	15.02.1654
16.	ЕАА.278.1.XVI-6	31 Akte in Sachen des Leutnant und Amtsverwalters des Fürsten zu Kurland, Otto Dietrich (Dietterich) Butler (Butlar, Büttler, Buttlär), contra den Major Marten Schultz wegen Streitigkeiten betreffend die Fischerei in der Düna (Daugava).	23.05.1654
17.	ЕАА.278.1.XXII-80	Liflendske Civil Verifikations Book.	1658–1660
18.	ЕАА.278.1.XVI-7	13 Attest des Bürgermeisters und Rats der Stadt Riga (Riia) für Hans Schmit über dessen Besitzrecht an einer in Windau (Ventspils) verbliebenen Ladung Eisen.	22.01.1659
19.	ЕАА.278.1.XVI-7	7 Akte in Sachen einer bei Bolderaa (Bolderāja) und Tuckum (Tukums) in Kurland angeschwemmten Ladung Holz.	19.03.1659
20.	ЕАА.1000.1.341	Vorschriften und Briefwechsel mit dem livländischen Generalgouverneur Robert Douglas betreffend Handel, Verschiffung von Getreide, Rechtssachen und andere.	29.05.1659– 09.06.1661
21.	ЕАА.957.2.362	Brief des G. von Dunts aus Riga an den Landrat Heinrich (Kleberk) über den Roggenverkauf, gefangen genommene Soldaten und Rekrutenknechte, Freilassung des Obersts Glasenap und Jacob Uxkülls Hausfrauen u. a. vornehmen Weibervolks, Niederbrennung der Städte Golding und Mitau u. a. Kriegereignisse mit Polen.	09.10.1659

22.	ЕАА.1.2.66	Kontseptid – Konzepte.	1659
23.	ЕАА.1.2.238	Desz General Lieutenant vnd General Gouverneur zur Narva H. Simon Gründel Helmfelts Brieffe an S. Hochwohlgeb. Excell. den Königl. Herrn Gouverneur Herrn Bengt Horn vndt den Herrn Statthalter Wilhelm Vlrich.	1659
24.	ЕАА.278.1.XXII-25	Livländisches Zivil- und Landsbuch.	1659
25.	ЕАА.278.1.XXII-79	Liflendske Civil Verifikations Book.	1659–1660
26.	ЕАА.858.1.227	Protokolle.	1659–1664
27.	ЕАА.1.2.67	Kontseptid – Konzepte.	1660
28.	ЕАА.1.2.243	Desz General Lieutenant vnd General Gouverneur zur Narva H. Simon Gründel Helmfelts Brieffe an desz Herrn Reichsraths vndt Königl. Herrn Gouverneur Excell. Herrn Bengt Horn vndt den Herrn Stadthalter Wilhelm Vlrich.	1660
29.	ЕАА.1.2.793	Estlands Estats Räckning.	1660
30.	ЕАА.278.1.XXII-26	Die Rechnungsbücher des livländischen Generalgouverneurs von 1659 und 1660.	1660
31.	ЕАА.995.1.21	Polizeiordnung der Stadt Mitau vom Jahre 1606.	1669
32.	ЕАА.858.2.2466	Johann Plönnies als Cessionar des Jacob Weckern in Mitau, seines Schwager contra Frau Agneta Maydel, seligen Landrat und General Leutnant Friedrich von Löwen's Witwe betreffend Bezahlung des 1658 in Mitau von dem nun verstorbenen General Leutnant Friedrich von Löwen bezogenen Weines, Zuckers etc. im Betrage von über 1000 Thaler und Bezahlung anderer Auslagen.	11.02.1671

33.	ЕАА.278.2.193	Schreiben einer unbestimmten Person aus Warschau und Danzig an den Generalgouverneur Baron Christer Horn und den Gouverneur Baron Hans von Fersen über die Ereignisse des Krieges mit Preussen.	13.09.1675– 03.11.1676
34.	ЕАА.278.2.194	Schreiben des schwedischen Diplomaten Graf Bengt Oxenstierna aus Nimwegen an den Generalgouverneur und Feldmarschall Graf Christer Horn über die Ereignisse des Kriegs zwischen Frankreich und Schweden einerseits und Niederlande mit ihren Verbündeten andererseits.	03.10.1676– 26.12.1677
35.	ЕАА.278.1.XVI-34a	28 Supplik der Hans Hinrich Berens und Gabriel Henneke contra den Herzog von Kurland wegen Abnahme von ihnen zustehenden Geldern.	27.03.1689
36.	ЕАА.278.1.XVII-27b	155 Bescheinigung des H. Burghausen über die Kommandierung des Corporals Mathias Viting aus der Kompanie des Oberst von Helmersen nach Kurland.	13.09.1690
37.	ЕАА.278.1.XX-15	Schreiben des Gouverneurs in Mitau Gen.-Major C. Stuart.	1700–1703
38.	ЕАА.278.1.XX-31	Schreiben von verschiedenen Offizieren betr. den Krieg in Kurland.	1701–1708
39.	ЕАА.278.1.XXII-134	Vorschläge und Rechnungen der Rigischen Rentei (darunter Abrechnung über die kurl. Kontribution 1701–1702).	1702–1703
40.	ЕАА.278.1.XV-32a:8	Akte des königlichen Kommissorialgerichts in Mitau. Der Wohledelgeb. Hr. Captain Otto Carl Berg C. Den Wohledelgeb. Hr. Cammerjuncker Christoph Reinhold von Karp.	1707
41.	ЕАА.278.2.86	Konzepte der Schreiben des Livländischen Gouverneurs Adam Ludwig Lewenhaupt aus Riga und Mitau an die Kommandeure der Schwedischen Armee betr. die Kriegstätigkeit.	01.01.1708– 24.01.1708
42.	ЕАА.1862.1.377	Verkaufskontrakt des Hauses in Dorpat an Katharina, Prinzessin von Kurland, vereehlichte Baronin von Tscherkassow.	1784

43.	ЕАА.1000.1.3947	Schreiben der Arensburgschen, Libauschen und anderer Port-Tamoschnas betreffend Nachrichten über gestrandete Schiffe, Verauktionierung geborgener Waren und anderen.	26.01.1786– 06.07.1857
44.	ЕАА.2071.1.40	Peter, Herzog von Livland, Kurland und Semigalia (<i>неучасть</i>).	16.09.1786
45.	ЕАА.30.1.5890	Akte betreffend den in Mitau inhaftierten Längfling Johann Adamsohn vom Gute Kozamois.	09.10.1790– 08.01.1791
46.	ЕАА.995.1.14463	Akte in Sachen des in Diensten der Prinzessin von Kurland befindlichen Tafeldeckers namens Franz wider den Kaufmann Johann Reinhold Wilde und Kaufgesellen Kurike in puncto in Spiel abgewonnenen Geldes und einer Taschenuhr wie auch der dabei vorgefallenen Händel und Schlägerei.	16.09.1791– 02.10.1791
47.	ЕАА.278.2.223	Liquidationsrechnungen mit Libauschen Schiffiern, betreffend der Getreideausfuhr.	17s, 18s
48.	ЕАА.278.1.XVI-3a	19 Supplik des Johann Kündthausen wegen einer Reise nach Kurland zur Durchsetzung einer Forderung contra Fabian van der Berch betreffend die Rente seines verstorbenen Großvaters.	-
49.	ЕАА.2071.1.39	Herzog von Kurland (<i>неучасть</i>).	-
50.	ЕАА.2071.1.177	Kirche zu Neuhausen in Kurland (<i>неучасть</i>).	-

Артыкул паступіў у рэдакцыю 21.02.2017

Публікацыя і археаграфічная апрацоўка архіўных дакументаў

Г. А. Бераставы

НОВЫЯ ДАКУМЕНТЫ XV СТ. ПА ГІСТОРЫІ ВІЦЕБСКОЙ ЗЯМЛІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА З ФОНДАЎ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ГІСТАРЫЧНАГА АРХІВА БЕЛАРУСІ ¹

У апошнія тры дзесяцігоддзі ўвагу даследчыкаў-літуаністаў часта прыцягваюць пытанні, якія тычацца такіх проблемных палей, як гісторыя ўлады і кіравання ў Вялікім Княстве Літоўскім (ВКЛ) XV ст., рэгіянальная гісторыя, гісторыя права, сацыяльная стратыфікацыя. Можна гаварыць пра ўсплёск навуковай цікавасці да цэлага шэрагу праблем гісторыі ВКЛ гэтага часу ². Мае месца і рост навуковага інтарэсу да гісторыі асобных рэгіёнаў ВКЛ ³. Аднак даследаванні праблем гісторыі ВКЛ XV ст. сутыкаюцца з нястачай «традыцыйных», пісьмовых крыніц, што змушае мяняць або карэктываваць пастаўленыя праблемы. Часам крыніцавы «голад» стварае ўражанне немагчымасці вывучэння

¹ Выказваем падзяку за аказаную дапамогу Альбіне Аляксандравай, Дар'і Безмацэрных, Яўгену Глінскаму, Аляксандру Грушу, Людміле Івановай, Максіму Макараву, Аксане Раманкевіч (г. Мінск), Сяргею Палехаву (г. Масква).

² Тут варта згадаць некалькі прац нядаўніх дзесяцігоддзяў, дзе закранаюцца праблемы шырокага плану гісторыі тагачаснага ВКЛ, – аўтарства Г. Блашчыка, А. І. Грушы, С. У. Палехавы, К. Пяткевіча, Р. Пятраўскаса [7; 28; 32; 43; 45].

³ Некаторыя сучасныя манаграфічныя працы, дзе знаходзіць асвятленне гісторыя асобных рэгіёнаў у гэтае стагоддзе, належаць аўтарству В. А. Вароніна, Д. П. Вашчука, А. Ю. Дварнічэнкі, М. М. Крома, Г. А. Ластоўскага, М. Д. Макарава, А. А. Мяцельскага, Э. Савішчэваса [2; 3; 9; 14; 16; 19; 21; 47].

шэрагу пытанняў. У такім кантэксце тым больш актуальным можа быць увядзенне ў навуковы ўжытак невядомых або малавядомых дакументаў XV ст., якія створаны ў ВКЛ або датычацца гэтай дзяржавы.

У гэтым асвятленні з'яўляецца неабходнай публікацыя шэрагу дакументаў XV ст., якія знаходзяцца ў адной з актавых кніг фонду «Віцебскі земскі суд» Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (далей – НГАБ). Дакументы апісваюць прававыя дзеянні, звязаныя з Віцебскай зямлёй, таму найперш яны могуць быць цікавы для даследчыкаў гісторыі гэтага рэгіёна. Зразумела, гэтыя крыніцы інфарматыўныя і для іншых праблемных палей, у прыватнасці, яны могуць мець значэнне для гісторыі іншых зямель княства або быць карыснымі пры даследаванні пытанняў гісторыі ўсёй дзяржавы. Нашай задачай з'яўляецца публікацыя тэкстаў згаданых дакументаў і іх крыніцзнаўчая крытыка для таго, каб пашырыць магчымасці выкарыстання іх у навуковай дзейнасці.

Дакументы, змешчаныя ў актавай кнізе Віцебскага земскага суда за 10 студзеня – 23 чэрвеня 1623 г., адлюстроўваюць прававыя ўзаемаадносіны знаці Віцебскай зямлі з уладай у асобе вялікіх князёў літоўскіх і іх намеснікаў. Згодна са сваім прызначэннем, акты адрасаваліся асобам, якія пражывалі ў Віцебскай зямлі, таму дакументы мусілі асесці ў прыватных архівах у гэтым рэгіёне. Відаць, гэта адбілася на стане іх захаванасці: асабістыя архівы, дзе лісты зберагаліся, не захаваліся да цяперашняга часу, затое ўладальнікі лістоў вырашылі зрабіць актыкацыю дакументаў – стварыць копіі арыгінала (або копіі з копіі) з занясеннем іх у кнігі мясцовых устаноў для надання актам прававой сілы. Гэтая практыка стала паўсюдна рэалізоўвацца з 1564–1566 гг. (аб адпаведных рэформах гл.: [15, с. 36–39; 17, с. 677–680; 48, р. 83–91]), і існаванне гэтай практыкі ў 1630-я гг. магло абумовіць імкненне актыкаваць дакументы.

Дадзеная актавая кніга Віцебскага земскага суда да цяперашняга часу не захавалася ў першапачатковым выглядзе. Яна пачынаецца дакументам ад 10 студзеня [24, арк. 8] і, згодна са зробленай у 1781 г. фаліяцый⁴, дакумент ішоў за апошнім аркушам рээстра. Значыць, паводле стану на 1781 г. аркушы кнігі з дакументамі, ранейшымі за 10 студзеня, былі страчаны. Апошнім захаваным аркушам кнігі з'яўляецца актыкацыя за чэрвень 1623 г., што, зразумела, рана для заканчэння першапачат-

⁴ Час стварэння фаліяцыі вызначаецца на падставе таго, што яна выканана почыркам сакратара Віцебскага земскага суда Тадэвуша Шавярноўскага. Ён стварыў рээстр дакументаў кнігі і пазначыў, што ён быў напісаны ў час вырабу новага пераплёту кнігі – у 1781 г. [24, арк. 1]. У сваю чаргу, графіка і арфаграфія рээстра істотна не супярэчаць яго храналагічнаму датаванню – канец XVIII ст.

ковай кнігі. Наогул, у канцы XVIII ст. ступень захаванасці дакументаў гэтай кнігі не была высокай: загалом да дакументаў у рэестры часта суправаджаюцца рэмаркамі «bez kopса» або «bez расчаткі» (напрыклад: [24, арк. 2]). Дакументы за некаторыя месяцы поўнасна адсутнічаюць, а аркушы з астатнімі актамі былі перастаўлены: пасля апошняга аркуша з дакументамі за студзень (75 адв.) ідзе аркуш з дакументам за кастрычнік, пасля – аркушы за жнівень (арк. 77–79 адв.), далей – аркушы 80–81 адв. (частка, у якой запісваўся датум, у іх пашкоджаная), усю рэшту аркушаў займаюць дакументы за чэрвень 1623 г. Пацярпеў і рэестр кнігі: некаторыя яго аркушы былі згублены, а рэшта – перастаўлена, 3-за чаго цяжка таксама адказаць на пытанне, ці былі страчаныя аркушы з дакументамі згублены да або пасля 1781 г. Значна пазней кніга захоўвалася ў Віцебскім цэнтральным архіве старажытных актавых кніг і, урэшце, перайшла да архівасховішчаў у Мінску (сучасны НГАБ).

Першы з апублікаваных дакументаў – дакумент № 1 – з’яўляецца лістом гаспадарскага маршалка, віцебскага намесніка Івашкі Хадкевіча (Ходкавіча) аб пацвярджэнні падзелу маёнткаў, зробленага «панам» Міхайлам для сваіх дзяцей Герасіма і Федкі. Падзел быў здзейснены ў Віцебску ў прысутнасці самога Ходкавіча, а таксама прадстаўнікоў мясцовых эліт і віцебскіх мяшчан і датычыўся двароў Міхайлаўскі, Хвастова і Церабешава, ворні ў Мядзеленах, маёнткаў Грыгорава, Пашкава, Пятрашава на Летцы, Сцяпанкава, вотчыны ў «Падзвінні» і закранаў таксама статус некаторых уладанняў, у прыватнасці, статус «рубязу за Шавяніцай».

16 сакавіка 1486 г. быў складзены дакумент № 2. Гэта – ліст вялікага князя Казіміра полацкаму баярыну Багдану Астаф’евічу аб выбары яго віцебскім панам Гарасімам суддзёй у справе маёмасных спрэчак з браслаўскім намеснікам Івашкам Іллінічам. Вялікі князь даручаў Астаф’евічу выступіць у якасці трацейскага суддзі разам з іншай асобай, віцебскім намеснікам – тады гэты ўрад трымаў ужо князь Іван Жаслаўскі – па справе аб неназваных зямельных спрэчках («крыўдах») паміж браслаўскім намеснікам Івашкам Іллінічам і віцебскім баярынам Гарасімам. Тэматычным «працягам» акта стаў дакумент № 3: у ім зноў згадваецца Іллініч, прычым таксама ў якасці ўдзельніка зямельнай спрэчкі з віцебскім баярынам Гарасімам. Апанентам Іллініча стаў яшчэ брат Гарасіма Федка Міхайлавіч. Асаблівай рысай гэтага дакумента стала таксама адсутнасць якіх-небудзь канкрэтных геаграфічных характарыстык спрэчных маёмасцей. Затое багаты на тапанімічныя ўказанні апошні дакумент, звязаны з тымі ж асобамі, – дакумент № 4, які з’яўляецца пацвярджэннем вялікага князя літоўскага Аляксандра віцебскім баярам Федку Міхайлавічу і Івашку Гарасімавічу з братамі права валодаць «сельцамі» на Гародне, Нятрэшавам, Сцяпанікавам, Трубіным, Хвастовым, сёламі Міхайлава і Чараўкова. Прывілей пацвярджаў таксама валоданне

неназванымі маёнткамі Арцемяя Сверкі, нададзенымі яшчэ вялікім князем літоўскім Свідрыгайлам Міхайлу, продку Федкі і Івашкі.

Дакументы актыкаваны адной асобай – суддзёй Віцебскага земскага суда Самуэлем Старасельскім. З іх дакументы № 1, 4 маюць дадатковае падабенства: яны згадваюць назвы ўладанняў і іх месцазнаходжанне, некаторыя мясцовасці згадваюцца ў абодвух актах (Міхайлава – двор Міхайлаўскі, Хвастова, Сцяпанкава – Сцяпанікава). У той жа дзень С. Старасельскі актыкаваў яшчэ чатыры дакументы: апавяшчальны ліст Жыгімонта I Старога намесніку віцебскаму і браслаўскаму Івану Сапегу аб наданні сяла Мядзелена віцяблянину Цішку Рагацінніку з братам Федкам (18 сакавіка [1518 г.]) [24, арк. 124 адв. – 125], судовы ліст віцебскага ваяводы і гаспадарскага маршалка Івана Багданавіча Сапегі гаспадарскім баярам Раману, Андрэю і Гарнастаю Гарасімавічам па спрэчцы паміж імі з аднаго боку і гаспадарскім баярынам Федкам Іванавічам з другога аб вотчынай зямлі «по р'чечи по Железницѣ» (27 красавіка [1519 г.]) [24, арк. 124–124 адв.], судовы ліст віцебскага ваяводы, маршалка гаспадарскага, дзяржаўцы ваўкавыскага і абалецкага Мацея Войцехавіча Янавіча Клочкі з панамі-баярамі [Віцебскай зямлі] віцебскаму гараднічаму і харужаму Раману Гарасімавічу па спрэчцы паміж ім з аднаго боку і віцебскімі баярамі Андрэем і Янам Гарасімавічамі з другога, аб маёнтках, Сорыцкай пушчы, азёрах ля мясцовасцей Сорыца і Горадна і сяле Ключнікава ⁵ (26 кастрычніка 1538 г.) [24, арк. 125–126], ліст караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімонта II Аўгуста да віцебскіх баяраў Яна Гарасімавіча і Кміты Андрэевіча аб недапушчэнні наездаў на маёнтак Паўлаўскае гараднічага віцебскага Рамана Гарасімавіча (26 лютага 1547 г.) [24, арк. 126–126 адв.].

Некаторыя згаданыя ў дакументах мясцовасці таксама супадаюць з мясцовасцямі ў апублікаваных намі дакументах (з усіх іх «сельцо на Городне» ⁶ і сёлы Сцяпанікава ⁷ і Трубіна ⁸ прыдатныя да лакалізацыі). Гэтае супадзенне падводзіць да пытання аб прычыне іх актыкацыі з боку С. Старасельскага.

Яшчэ адна асаблівасць дакументаў – частае згадванне Мядзеленаў (Мядзелены). На працягу XVI ст. і першай паловы XVII ст. у гэтай

⁵ Спіс дакумента апублікаваны [31, с. 145–149]; тут прыведзены загаловак, з неістотнымі зменамі запазычаны з указанай публікацыі.

⁶ Цяпер – вёска Горадна Дабейскага с/с Шумілінскага раёна Віцебскай вобласці Рэспублікі Беларусь [22, с. 506].

⁷ Цяпер – вёска Сцяпанкава Заронаўскага с/с Віцебскага раёна Віцебскай вобласці Рэспублікі Беларусь [22, с. 169].

⁸ Мясцовасць, магчыма, можна атаясаміць з сёламі Вялікія і Малыя Трубачы Лятчанскага с/с Віцебскага раёна Віцебскай вобласці Рэспублікі Беларусь (гл.: [20, с. 170; 22, с. 170–171]).

мясцовасці вядомы маёнткі некалькіх родаў (гл.: [20, с. 160–163, 167; 24, арк. 11 адв.–13 адв.; 25, арк. 127–127 адв., 149 адв., 151 адв., 198–198 адв.; 26, арк. 119–121]). Маёнткі асобных уладальнікаў у першай палове XVII ст., у тым ліку і не звязаных са С. Старасельскім, вядомы і ў Сорыцы [24, арк. 4, 5 адв.]. Сам жа С. Старасельскі ўвогуле ў гэты час быў актыўным удзельнікам размежаванняў, хоць і ў іншых маёнтках [26, арк. 119–121, 281 адв. – 283 адв.]. Гэта стварае падставу дапусцаць, што прыцягненне дакументаў магло быць абумоўлена абаронай уладальніцкіх правоў зямскага суддзі. У сваю чаргу, гэта – лагічная нагода ўсумніцца ў аўтэнтычнасці дакументаў: іх мог сфальсіфікаваць (інтэрпаляваць) сам С. Старасельскі, або пазнейшыя асобы маглі падрабіць ужо актыкацыю гэтых дакументаў і ўшыць іх у склад аўтэнтычнай актавай кнігі.

Захаванасць дакументаў толькі ў выглядзе актыкацый звужае магчымасці для вырашэння пытання аб тым, ці з’яўляюцца яны фальсіфікаванымі або інтэрпаляванымі.

Дакумент № 1 мае рэалію, якая дапамагае ў яго крытыцы і ўдакладненні яго храналагічнай даты – гэта згадка яго надаўцы, Івашкі Ходкавіча (Хадкевіча), адначасова як віцебскага намесніка і гаспадарскага маршала. Указанне індыкта і месяца ў акце даюць разам толькі дату – 9 студзеня 1473 г. Г. Кіркенне дапускае, што Хадкевіч мог спалучаць два ўрады толькі ў 1475–1476 гг. [36, р. 81–82]⁹. Р. Пятраўскас адносіць адначасовае трыманне ім двух урадаў толькі на 1477–1479 гг., прычым толькі з 1477 г. ён адлічвае трыманне Хадкевічам урада намесніка [30, с. 312]. Мае дакумент і іншую сумнеўную рысу: перастаноўку датума ў самы пачатак з перастаноўкай карабарацыі пасля інтытуляцыі. Такая асаблівасць у дыпламатыцы ВКЛ невядома (аб тагачасным дакуменце ў ВКЛ гл.: [34; 38; 39; 40; 33; 37]). З іншага боку, пазначэнне індыкта можна растлумачыць не вельмі добрым расчытаннем дакумента пры актыкацыі (прыкладам, пры капіраванні паўсталая недарэчнае «вымимокъ», якое ў арыгінале яўна павінна было выглядаць як «вымелокъ»). Працай падпіска можна растлумачыць і перастаноўку элементаў фармулёра пры ўпісанні дакумента ў кнігу.

Акт, з дапушчэннем яго магчымай аўтэнтычнасці, сам па сабе выклікае павышаную ўвагу з пункта гледжання таго, што ён з’яўляецца вынікам дзейнасці Івашкі Ходкавіча як віцебскага намесніка. Дакументацыя, якая вялася ў ВКЛ пры адпраўленні мясцовых уладных паўнамоцтваў у другой палове XV ст. і першых дзесяцігоддзях XVI ст., вызначаецца фрагментарнасцю і нераўнамернай захаванасцю. Прынамсі, ужо ў першай палове XV ст. рэгіянальная дзелавае дакументацыя стала рэгуляр-

⁹ Аднак Г. Кіркенне і А. Юркевічус не адмаўляюць магчымасці атрымання намесніцтва Хадкевічам у 1473 г. [36, р. 81; 37, р. 560].

на весціся на Падляшшы ў выглядзе актавых кніг, у якія ўносіліся запісы аб здзелках і судовых рашэннях. З гэтых кніг у пераважнай большасці ад першапачатковага складу захаваліся судовыя кнігі Дарагічынскага і Бельскага паветаў (гл., напрыклад: [23; 27]). Адносна высокай захаванасцю вызначаецца дакументальны комплекс полацкіх намеснікаў (ваяводаў) – ён прадстаўлены, перадусім, пасланнямі ў Рыгу, якія, застаўшыся ў атрымальнікаў у Рызе, захаваліся да цяперашняга часу. Захавалася судовая кніга полацкага ваяводы Яна Глябовіча за 1530–1538 гг. [1], які перавёз яе пасля атрымання ўрада віленскага ваяводы з сабой у Вільню, дзе кніга стала захоўвацца разам з Метрыкай ВКЛ. Дзякуючы гэтаму матэрыял дайшоў да цяперашняга часу [4, с. 10–11].

Калі казаць пра дзелавыя дакументы віцебскіх намеснікаў і ваяводаў, то дзякуючы падобным акалічнасцям, як і ў выпадку з Глябовічам, захавалася судовая кніга віцебскага ваяводы, гаспадарскага маршалка, ваўкавыскага і абалецкага дзяржаўцы Мацея Войцэхавіча Ключкі за 1533–1540 гг. [4, с. 6]. Іншыя дакументы, якія тычыліся мясцовага кіравання ў Віцебску блізкага часу, захаваліся таксама таму, што складальнікі кнігі Ключкі адносна поўнаасцю ўпісвалі акты, калі яны прыцягваліся ў прававым працэсе¹⁰. У прававой дакументацыі ВКЛ першай трэці XVI ст. такая практыка толькі пачынала прымяняцца. Як і ў выпадку полацка-рыжскай перапіскі, да нашага часу дайшла перапіска віцебскіх улад з Рыгай [10]. У любым выпадку, да цяперашняга часу дайшло няшмат дакументаў віцебскіх намеснікаў XV – першай трэці XVI ст. Значыць, дакумент № 1 мае высокую крыніцазнаўчую вартасць з пазіцыі адлюстравання ў ім службовай дзейнасці Івашкі Ходкавіча як віцебскага намесніка.

Адсутнасць арыгінала ўскладняе таксама ўдакладненне храналагічнай даты дакумента № 2: у ім пазначаны толькі індыкт і дзень, а фрагмент старонкі актавай кнігі, дзе была напісана назва месяца, пазней сцёрся. Зрэшты, вырашыць гэтае пытанне дазваляюць рэаліі дакумента. Перш за ўсё, у ім ідзе гаворка пра Івашку Іллініча, апанента пана Гарасіма. Паводле Р. Пятраўскаса, Іллініч трымаў урад браслаўскага намесніка¹¹ ў 1486 г. [30, с. 322]. На гэтым урадзе Іллініч згадваецца, відаць, толькі аднойчы, даты пачатку і канца трымання ім браслаўскага намесніцтва невядомы. Яны, праўда, могуць быць звужаныя бо папярэднік і пераемнік Іллініча на ўрадзе, вядомыя ў 1482 і 1488 гг., адпаведна [30, с. 322]. Таму, магчыма дапускаць, што Іллініч атрымаў урад не раней за

¹⁰ Гл., напрыклад: [31, с. 252].

¹¹ У манаграфіі аўтара тагачасныя кіраўнікі Браслава і наваколля названы «старостамі» (“seniūnai”) [43, р. 312], гэты ж тэрмін выкарыстаны ў беларускім перакладзе [30, с. 322].

1482 г. і не пазней за 1488 г. Апрача асноўнага тэксту, мы можам звучыць храналагічныя рамкі дзякуючы пазначэнню ў дакуменце тапалагічнай даты (Трокі), а таксама пазначэнню храналагічнай – чацвёртага індыкта. У перыяд 1482–1488 гг. чацвёрты індыкт адпавядаў толькі храналагічнаму прамежку з верасня 1485 па жнівень 1486 г. У канчатковым выніку застаецца высветліць, калі ў межах гэтага прамежку Казімір знаходзіўся ў Троках. У гэтым горадзе правіцель знаходзіўся 24–26 чэрвеня [46, s. 324], 19 ліпеня – 29 снежня 1486 г. [46, s. 325] і, магчыма, 3–16 сакавіка 1486 г. [46, s. 322]. Варта адкінуць варыянт, што дакумент быў складзены ў Троках і нададзены ад імя Казіміра ў адсутнасць самога правіцеля ў Троках. Падрыхтоўка і стварэнне белавых экзэмпляраў гэтых дакументаў прадугледжвалі, як лічыцца, загад правіцеля (або правіцеля і паноў) з далейшай перадачай загаду аб стварэнні ліста пісару [7, с. 84]. Такім чынам, атрымоўваецца, што дакумент мусіў быць складзены ў Троках у прысутнасці правіцеля ўлетку 1486 г.

На падставе ітынерарыя манарха пазнакі месяца і дня і адсутнасці згадкі Івашкі Іллініча як браслаўскага намесніка магчыма ўдакладніць храналагічнае датаванне дакумента № 3 – гэта 24 красавіка 1490 г. Менавіта ў гэты дзень князь знаходзіўся ў Лосічах, што непадальку ад ракі Нарваў (Нарва) [46, s. 352], а ўрад у Браславе займала ўжо іншая асоба. Гэта дазваляе з высокай верагоднасцю прымаць, што скапіраваны дакумент быў аўтэнтычным.

Дадатковыя звесткі дазваляюць правесці і крыніцазнаўчую крытыку дакумента № 4. Элементы яго храналагічнага датавання (у сукупнасці яны даюць 3 мая 1498 г.) спалучаюцца з інтытуляцыяй надаўцы, Аляксандра, які ў дакуменце слухна названы толькі вялікім князем. Згодна з тапалагічнай датай, акт быў створаны ў Вільні, і ітынерарый князя ўказвае, што 3 мая 1498 г. уваходзіць у той адрэзак часу, калі Аляксандр знаходзіўся ў сталіцы ВКЛ [44, s. 66]. Не выклікае супярэчнасцей згадка ў дакуменце «пана Літавора Храбтовіча» ў якасці маршалка Аляксандра – у гэты час урад трымаў Іван Багданавіч Храбтовіч [41, s. 440–441].

Большыя складанасці ўзнікаюць з храналагічным датаваннем надання Свідрыгайлы. Разгорнутае датаванне выйшла б за межы археаграфічнай прадмовы, і ўсё ж маецца магчымасць папярэдне высветліць яе час. Слушна адзначаецца, што большасць наданняў Свідрыгайлы адносіцца да перыяду дзейнасці князя, калі пад канец барацьбы за ўладу ў Вільні са сваім праціўнікам, Жыгімонтам Кейстутавічам, фактычныя ўладанні Свідрыгайлы звучіліся да Валыні. Вядома, што на Валынь за ім сышла пэўная група знаці. Таму няма прынцыповых прычын адмаўляць, што Міхайла мог таксама сысці разам з князем. Застаецца, аднак, пытанне, з якой мэтай тады Міхайла хадайнічаў аб зямельных наданнях у процілеглым канцы ВКЛ, дзе князь ужо не меў ніякага кантролю? І тады мэта-

згодней дапусціць, што наданне адбылося, калі Свідрыгайла трывала кантраляваў Віцебскую зямлю, г. зн. з пачатку свайго княжэння ў Вільні (1430 г.) да канца 1435 г. або да лета 1436 г.: у канцы 1435 г. кантраляваная Жыгімонтам Кейстугавічам тэрыторыя адрэзала Віцебскую зямлю ад большай часткі кантраляваных Свідрыгайлам тэрыторый, а ўлетку наступнага года Віцебск прызнаў уладу Жыгімонта [28, с. 415–416].

Прыцягвае ўвагу і сама прававая акцыя Свідрыгайлы – дазвол Міхайлу, дзеду Федкі Міхайлавіча і Івашкі Гарасімавіча, узяць у жонкі Аляксандраву Брузгайлаву і валодаць маёнткамі яе папярэдняга мужа. Іншыя згадкі на пісьме такіх прававых дзеянняў у ВКЛ першых чатырох дзесяцігоддзяў XV ст. невядомы. І вельмі падобна, яны ўвогуле маглі быць не зафіксаваны, калі ўспомніць надзвычай невялікую колькасць публічна прававых і прыватна разам прававых дакументаў за гэты перыяд¹² – толькі з 1440-х гг. адбываецца рэзкі рост колькасці пісьмовых актаў гэтага роду, ахарактарызаваны А. І. Грушам як *«ажыятаж у выданні дакументаў»* [7, с. 238].

Адчужэнне ўсіх маёнткаў, як вотчынных, так і атрыманых асабіста (выслугі або купленых), патрабавала дазволу вялікага князя або яго ўраднікаў [18, с. 560; 12, с. 485]. У другой палове XV – першай чвэрці XVI ст. гэта рабілася ў інтарэсах захавання матэрыяльных магчымасцей нясення ваеннай службы і матэрыяльных інтарэсаў роду [18, с. 560–562]. Даследчык пытання, М. К. Любаўскі, падобна, меў на ўвазе існаванне гэтага прынцыпу і ў першых чатырох дзесяцігоддзях XV ст., бо гісторык спаслаўся на адпаведны артыкул акта Гарадзельскай уніі 1413 г. [18, с. 560, прим. 1057; 29, с. 23–33]. Адносна гэтага пытання ён заўважыў, што вялікія князі ўмешваліся ў атрыманне ў якасці спадчыны вотчынных маёнткаў дачкой або ўдавой уладальніка, і гэта рабілася для захавання магчымасці несці ваенную службу. На практыцы гэта рэалізоўвалася велікакняжацкімі дазволамі жаніцца на дачцэ (удаве) памерлага ўладальніка, калі яна была адзінай спадчынніцай вотчыны [18, с. 576–577]. Гэтыя рашэнні правіцеля, паказальна, нярэдка сустракаюцца ўжо з сярэдзіны XV ст. Сярод іх прадстаўлены таксама наданні вотчыны жанчыны іх мужам (некаторыя прыклады гл.: [18, с. 576–578]). М. Любаўскі трактуе такія дазволы як *«пажсалаванні гаспадаром маёнткаў, якія спадалі на яго (вялікага князя. – Г. Б.), новым мужам»* [18, с. 582]. Усё ўказвае на тое, што дакумент № 4 засведчыў існаванне падобнай, калі не амаль аналагічнай, практыкі ў часы Свідрыгайлы. Гэта

¹² Гл. падрыхтаваную Е. Ахманьскім археаграфічную публікацыю дакументаў Вітаўта, правіцеля, на княжанне якога прыпаў амаль увесь названы перыяд. Паказальна адносна невялікая колькасць такіх дакументаў або іх згадак: [42]. Аб дынаміцы дакументавання дзейнасці Свідрыгайлы і Жыгімонта Кейстугавіча гл.: [7, с. 236–237].

дазваляе ўключыць дакумент у вывучэнне функцыянавання пры Свідрыгайле акта Гарадзельскай уніі або падобных па змесце, не зафіксаваных на пісьме, устаяў; пашырэння дакумента ў прававых акцыях ВКЛ першай паловы XV ст. Гэты ж дакумент прадстаўляе сабой асабліваю важнасць, калі ўлічыць досыць невялікую колькасць вядомых цяпер дакументаў, якімі Свідрыгайла ажыццяўляў свае ўладныя паўнамоцтвы ўнутры ВКЛ. Таму акт можа быць важным таксама для вывучэння гісторыі праўлення гэтага князя ўвогуле ¹³.

Заканчваючы крыніцазнаўчы агляд, варта дадаць довады ўскоснага плана ў пацвярджэнне думкі аб аўтэнтычнасці большай часткі актыкаваных дакументаў. Сярод іншых дакументаў, пададзеных у той жа дзень С. Старасельскім, прадстаўлены ліст, які мае копію ў судовай кнізе Мацея Ключкі (дакумент № 3 пераліку вышэй), астатнія дакументы (гл. той жа пералік) не праяўляюць бачных прыкмет падробкі. Дакументы № 4 і 5 не маюць дакладнай лакалізацыі ўладанняў, таму не маглі служыць інтарсэсам магчымага фальсіфікатара.

Дакументы напісаны на старабеларускай мове, таму з'яўляюцца змястоўнымі крыніцамі і для даследчыкаў параўнальна-гістарычнага мовазнаўства і дыялекталогіі. Так, дакумент № 3 (калі дапускаць яго аўтэнтычнасць), з'яўляючыся адным з нешматлікіх прыкладаў захаванай дакументаў віцебскіх намеснікаў мяжы XV–XVI стст., можа адлюстроўваць дыялектныя рысы беларускай мовы на тагачаснай стадыі яе развіцця. Падобныя назіранні праводзіў А. Жураўскі [13, с. 41–57] на прыкладзе ўжо агаворанай судовай кнігі Мацея Ключкі [31]. Неабходна ўлічваць, што дакумент вядомы ў форме актыкацыі, таму асабліва сці мовы арыгінала маглі захавацца не поўнасю. Апрача вызначэння гісторыі такіх элементаў моўнай сістэмы, як фанема, марфема і інш., дакументы № 1 і 4 у стане паслужыць адной з падстаў для вывучэння анамастыкі Віцебскай зямлі гэтага часу. Так, дакумент № 1 адлюстравваў дынаміку прымянення канчатка –оў, –ін, –авіч (–евіч), –іч пры іменаванні віцяблянаў. Выкарыстанне гэтых фармантаў у акце, супастаўленне гэтых рыс з іншымі актамі можа ўдакладніць моўныя звычкі і схільнасці як саміх віцяблянаў, так і складальнікаў дакументаў. Напрыклад, такія звычкі праяўляў дзяк віцебскага ваяводы Мацея Ключкі Васілей Цішкавіч (Цішкевіч). Апошні выкарыстоўваў фармант –оў, прычым, як

¹³ Дакумент можа мець дачыненне і да іншай праблемы – развіцця родавых паданняў шляхты пазнейшага часу. Напэўна, дакумент паўплываў на замацаванне постацей Свідрыгайлы і Аляксандра ў родавай памяці Старасельскіх: В. Віюк-Каяловіч перадаў легендарныя звесткі, паводле якіх, у прыватнасці, «Міхаіл Хамініч-Старасельскі» пабраўся шлюбам з сястрой Свідрыгайлы [49, s. 277], а «Раман Гарасімавіч Старасельскі» быў дваранінам Аляксандра і адпраўляўся ім у пасольствы [49, s. 278].

у дачыненні да жыхароў усходу Беларусі, так і ў дачыненні да заходніх яе частак [5, с. 24–25].

Дакументы раней не публікаваліся, хоць археографам яны былі знаёмы. На верхнім полі аркуша, на якім актыкаваны дакумент № 4, маецца надпіс «Напеч. И. Ю. М.», які, магчыма меркаваць, расшыфроваецца «Напечатано. “Историко-юридические материалы”»¹⁴. Праўда, у выпусках гэтай археографічнай серыі акт не выяўлены. Верагодна, складальнікі вырашылі яго не ўключаць у зборнік дакументаў на нейкім этапе.

Прынцыпы публікацыі. Апісанне знешніх прыкмет і перадача тэкстаў грунтуецца на метадычных рэкамендацыях А. І. Грушы па публікацыі кірылічных дакументаў перыяду ВКЛ [8]. Польскамоўныя паметкі і надпісы перадаюцца паводле прынцыпаў, выкарыстаных у выданні «Для лучшего твердости...» [11, с. 27]. Таксама ўведзены некаторыя дадатковыя прынцыпы:

1. асобна перадаецца постфікс –са (–се), калі ён стаіць пасля дзеяслова або дзееспрыметніка, паколькі ў старабеларускай мове ён мог свабодна перасоўвацца ў межах сказа (параўн. «постановившы се», «се деели»);

2. у некаторых выпадках у дакументах пасля канчатка –ы (–і) прыметніка замест вынасной літары «и» (падобная да сімвала ~) выкарыстоўваецца дробны кропкападобны знак, які не перадаецца ў тэксце публікацыі;

3. актыкаваныя дакументы аддзяляюцца абзацным водступам ад складзеных падпіскам земскага суда сусцэптаў і вылучаюцца двукоссямі.

ДАКУМЕНТ № 1

Сумнеўны

9 студзеня [1473] / 19 чэрвеня 1623. Віцебск. **Ліст гаспадарскага маршалка, віцебскага намесніка Івашкі Хадкевіча аб пацвярджэнні падзелу маёнткаў між панамі Герасімам і Федкам, здзейснага іх бацькам панам Міхайлам**

НГАБ. – Ф. 1751. Воп. 1. Спр. 11. – Арк. 123.

Актыкацыя ў кнігі Віцебскага земскага суда.

Старабеларуская мова. Каліграфічны скораніс.

¹⁴ Тымі ж почыркам і чарнілам зроблены надпіс «Напечатано» на верхнім полі аркуша 106.

Заўвагі. 1) Тэкст на верхнім левым вугле папяровай асновы дакумента страчаны з-за рэстаўрацыі шляхам наклеівання фрагмента паперы. 2) Пазнейшыя паметкі аб змесце дакумента на палях аркуша моцна выгасаюць і часткова пашкоджаны з-за пазнейшай абрэзкі аркушаў пры рэстаўрацыі. 3) На левым полі аркуша насупраць радкоў 7–11 дададзены на вертыкалі почыркам першай паловы XVII ст. крыжападобны знак і наступны надпіс: *продков своих*.

Спісы: не выяўлены.

Публікацыі: не выяўлены.

1623 Junii [...] ¹⁵ listu wyod[...] ¹⁶ na maiętnosc [...] ¹⁷ | [...] ¹⁸ panami Michałowiczowi namiestniczego ¹⁹⁻²⁷⁻¹⁹ [...] ²⁰.]

[Рокѹ тисеча] ²¹ шестсот двадцат третег(о) м(е)с(е)ца июня деветнадцатог(о) дня.]

[На рокох судов]ых ²² земских в Светои Троицы святе рымьскомъ прыпалых и сѣдовне на месцѹ звыкломъ тѹт ѹ Витебскѹ вѣт[правѹющих. Перед н]ами ²³, Крыштофомъ Храповицкимъ, столникомъ воеводства Витебског(о), на месцѹ ег(о) м(и)л(ости) п(а)на Самѹела | [Староселского, сѹди] ²⁴ земског(о) витебског(о), засажонымъ, Яном Дермонтомъ Сивицкимъ, подсѹдкомъ, Львомъ Гѹркою, писаромъ, врадн[иками сѹдовым]и ²⁵ земскими воеводства Витебског(о), постановившы се вчевисто его милост пань Самѹел Старо-

¹⁵ Тэкст у квадратных дужках часткова пашкоджаны і часткова неразборлівы; каля 7–9 знакаў.

¹⁶ Тэкст у квадратных дужках часткова пашкоджаны і часткова неразборлівы; каля 6 знакаў; магчыма, «ębñienia».

¹⁷ Тэкст у квадратных дужках неразборлівы; два дзясяткі знакаў.

¹⁸ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны.

¹⁹ Тэкст устаўлены па-над радком пазнейшай рукой.

²⁰ Тэкст у квадратных дужках неразборлівы; каля 7 знакаў.

²¹ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле іншых дакументаў кнігі.

²² Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле іншых дакументаў кнігі.

²³ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле іншых дакументаў кнігі.

²⁴ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле іншых дакументаў кнігі.

²⁵ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле іншых дакументаў кнігі.

селскіи, сѣдѣа зем|ски витебьскіи, покладал кѣ актыкованью и вписанью до книг земских витебьских лист делчы славное памети его милости па|на Ивашька Ходковича, маршалка ²⁶ его ²⁷к(о)р(олевское) м(и)л(ости)-²⁷, намесника витебьского на именье шччистое Маделено и иньшіе маестности ъ вое|водстве Витебьскомѣ лежачіе, которыи перед нами положывши и до книг актыковавши просил, абы был до книг земьскихъ | витебьских вписанъ. Мы, сѣд, вноз(о) листѣ вгледавши и чытаноз(о) выслѣхавшы, казали есмо до книг вписат, которы вписѣючи | слово в слово, такъ се в собе маеть:

«Писанъ въ Витебьскѣ, генъвара деваты день, инъдиктъ шосты. Й, панъ Ивашко | Ходковичъ, маршалокъ королевъ, намесникъ витебьски. А пры томъ были кнази и боаре витебьские, был кн(а)зь Грыго|рей Бабич а ²⁸-боаръ витебьскихъ ²⁸ панъ Василеи Микѣлинъ а панъ Ивашько Никонovichъ, Ивашько Влфгеревичъ, Ивашько | Хашькович, Ивашько Илиничъ, конюшы витебьски, а Митко Мостычич ²⁹ а Федко Немировичъ; ³⁰мещанъ витебьскихъ ³⁰ Федко Пен|ков, Грыдко Кроу|пенин ³¹ сынъ. Прыехал на г(о)с(по)д(а)рьски город панъ Михаило и ровновал детемъ своимъ именья, панъ Гера|симъ а Федкѣ, а мы пры томъ были. Герасимъ достал са двор Теребешово шч Полоцкоз(о) рѣбежа, а Хвостово, а в Ма|деланах пашъна, а Степаньково, а Пашьково. А Федкѣ досталъ Михайловски двор близко города, а ѣ Подвини ³² | шчтина вса, а Петрашово на Летцы, а Грыгорево за Двиною и пашънею и ³³з бортною ³³землею, а человека бор|тъника Ходотца – того человека Герасимъ емъ далъ доброволне надвышеи делъ, а того человека Федкѣ посади|ти на своеи земьли. А такеж себе по своей доброй воли вымовили себе с шбѣ сторонъ рѣбеж ³⁴по по ³⁴Шевеницѣ: Ге|расимъ не быват за Шевеницѣ ѣ Федкова, а Федкови не ѣстѣповати с(а) в Герасимово шбѣ тѣ сторонѣ Шевеницы. А за Двиною по Грыгорево тамъ мают сами себе рѣбеж ѣчинити. А штец, што себе ³⁵вымимокъ ³⁵взял в людех и в чела|ди, и д[...]в ³⁶што нашы, – рекль по своемъ животе шбема на полы. А еще Герасимъ в Лесковичох люди и бор|тъни[ков] ³⁷земьля и пашъна – то все к Теребешовѣ, к томѣ ж дворѣ. А

²⁶ Літары «р», «л» утвараюць лігатуру.

²⁷ Літары «р», «м» утвараюць лігатуру.

²⁸ Так у тэксце, трэба чытаць «боаре витебьскіи».

²⁹ Літары «т», «ы» ўтвараюць лігатуру.

³⁰ Так у тэксце, трэба чытаць «мещане витебьскіи».

³¹ Так у тэксце, трэба чытаць «Кроупенин» або «Крѣпенин».

³² Літары «н», «и» ўтвараюць лігатуру.

³³ Літары «з», «б» утвараюць лігатуру.

³⁴ Так у тэксце.

³⁵ Так у тэксце, магчыма, трэба чытаць «вымелоць».

³⁶ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, не больш за 2 знакі.

³⁷ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паходле сэнсу; магчыма, літара «в» перададзена нечытальным знакам, які часткова захаваўся пасля месца па-

такъ собе замовили межы себе перед нами ³⁸ | и перед ѿтцомъ своим. Коли Герасимъ бѹдетъ взрѣшати потомъ тѹю речъ, што собе теперъ вконали, тогды маетъ | Федко заплатити двадцатъ рѹблевъ, а коли Федко ѹзрѣшати ³⁹ бѹдетъ тѹю речъ, ино Герасимѹ заплатившы двадцатъ рѹблевъ, тог(о) и ищы собе».

Ѹ тог(о) ли(с)тѹ ег(о) м(и)л(ости) печатъ великаѹ притиснена ест. Которы листъ за покладанемъ | и прозбою ег(о) м(и)л(ости) п(а)на сѹди земьског(о) витебьского до книгъ земьскихъ витебьскихъ естъ ѹписанъ ⁴⁰. Wypis wydany ⁴¹ napisany ⁴¹.

ДАКУМЕНТ № 2

16 [сакавіка] [1486] / 19 чэрвеня 1623. Трокі. Ліст караля польскага, вялікага князя літоўскага Казіміра полацкаму баярыну Багдану Астаф'евічу аб выбары яго віцебскім панам Герасімам суддзёй у справе маёмасных спрэчак з браслаўскім намеснікам Івашкам Іллінічам

НГАБ. – Ф. 1751. – Воп. 1. – Спр. 11. – Арк. 123–123 адв.

Актыкацыя ў кнігі Віцебскага земскага суда.

Старабеларуская мова. Каліграфічны скораніс.

Заўвагі. 1) Тэкст дакумента часткова страчаны з-за рэстаўрацыі правага края аркуша 123 адв. шляхам наклеивання новага кавалка паперы. 2) Пазнейшыя паметы аб змесце дакумента на палях аркуша моцна выгасаюць.

Спісы: не выяўлены.

Публікацыі: не выяўлены.

1623 Junij, 19. Aktykacya listu krolewskieg[o] ⁴² do Pana | namiesnika wit-t(e)b(skie)go, pisanego w krzywdzie Hara[si]ma ⁴³ z ⁴⁴ Panem | Yliniczem o granicy a nieiakowych ze gruntach.

шкоджання.

³⁸ Літары «м», «и» ўтвараюць лігатуру.

³⁹ Літары «з», «р» утвараюць лігатуру.

⁴⁰ Далей ідзе росчырк пярэа пісара.

⁴¹ Напісана паўзверх слова «wydany».

⁴² Тэкст у квадратных дужках часткова перакрыты росчыркам пярэа пісара з папярэдняга дакумента.

⁴³ Тэкст у квадратных дужках часткова перакрыты росчыркам пярэа пісара з папярэдняга дакумента.

⁴⁴ За літарай ідзе знак, падобны да арабскай лічбы «9».

РокѸ тисеча шестсот двадц[ц]ат⁴⁵ третег(о) м(е)с(е)ца июня девятнадцатог(о) дня.

На⁴⁶ роках сѹдовых земьских ѡ светои Троицы свiate римьскомъ прыпалых и сѹдовне на месцѸ звыкломъ тѸт Ѹ Ви|тебьскѸ ѡтправѸющих⁴⁷. Перед нами, Крыштофомъ Храповицкимъ⁴⁸, столникомъ воеводства Витебьско-го⁴⁹, || на месцѸ ег(о) милости⁵⁰ пана СамѸеля Староселског(о), сѹди земьског(о) витебьског(о), засажонымъ, Иномъ Дермонтом⁵¹, | подсѹдомъ, Львомъ ГѸркомъ, писаромъ, врадниками сѹдовыми земьскими воеводства Витебьског(о), постанов[ивш]ы [се ѡчеви]|сто⁵² ег(о) м(и)л(ость) панъ СамѸель Старосельски, сѹда⁵³ земьски ви[т]ебьски⁵⁴, покладал кѸ актыкованью и вписан[ю до книг зем]|ских⁵⁵ витебьских ли(с)т светобливое памяти короля ег(о) м(и)л(ости) Казимера, писаны до Богдана Ѱстафо[вича ѡ крив]|дах⁵⁶, которые се деели ѡ[т его]⁵⁷ м(и)л(ости) пана⁵⁸ Ивашка Илинич⁵⁸ панѸ ГаратимѸ⁵⁹, которы перед нами положившы и до книг актыковавшы, [просил, абы]⁶⁰ | был до книг земьских витебьских вписанъ. Мы, сѹд, ѡног(о) ли(с)тѸ ѡследа[вшы]⁶¹ ⁶²и читаного⁶² выслѸхавшы, ка[зали есмо до]⁶³ | книг вписат, которы, вписѸючи слово в слово, такъ се в собе маеть:

⁴⁵ Тэкст у квадратных дужках часткова пашкоджаны.

⁴⁶ Прапісная літара. Вышыня – 29; шырыня – 28,5. Тэкст часткова пашкоджаны.

⁴⁷ Ніжні канец матчы літары «р» сканчаецца росчыркам пяра ўнізе радка.

⁴⁸ Ніжні канец матчы літары «р» сканчаецца росчыркам пяра ўнізе радка.

⁴⁹ Ніжні канец матчы літары «г» сканчаецца росчыркам пяра ўнізе радка.

⁵⁰ Літары «с», «т» утвараюць лігатуру.

⁵¹ Літары «р», «н» утвараюць лігатуру.

⁵² Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

⁵³ Літары «с», «д» утвараюць лігатуру.

⁵⁴ Тэкст у квадратных дужках часткова пашкоджаны.

⁵⁵ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

⁵⁶ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

⁵⁷ Тэкст у квадратных дужках часткова пашкоджаны.

⁵⁸ Тэкст напісаны па-над радком, змешчаны паміж словамі «м(и)л(ости)» і «перед».

⁵⁹ Так у тэксце, трэба чытаць «ГарасимѸ»; літары «а» слова «Ивашка» і «т» слова «Гарасим» утвараюць лігатуру.

⁶⁰ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле іншых дакументаў кнігі.

⁶¹ Тэкст у квадратных дужках выгасае.

⁶² Літары «и», «ч» утвараюць лігатуру.

⁶³ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле іншых дакументаў кнігі.

«Казимир, божаю мило(с)тю корол полс[ки, велики] ⁶⁴ | кн(а)зь литовски, рўски, княжа прўское, жомоитски и ыгьых ⁶⁵.

БоаринѸ полоцкомѸ БогданѸ УстафьевичѸ ⁶⁶. Жалова[л нам] ⁶⁷ [...] ⁶⁸ | витебски на има ГарасимѸ на наме(с)тника браславського, на пана Ивашька Илинича ⁶⁹, што *ж* деи тамѸ межы [собою делают] ⁷⁰ | крывьды великие въ именъях, и въ землях, и въ взерех, и въ инъших речох. Ино ГарасимѸ в нас на тые де[ла в]зѸл ⁷¹ в свое рўки сѸдею тебе, а панѸ Ивашько ИлиничѸ на тые дела сѸ своее ⁷² рўки взѸл сѸдею намесника [...] ⁷³ | князя Ивана Жеславського. Ино штобы есте в томѸ межы собою згодили сѸ, и роки бы есте подобѸ [...]ли ⁷⁴, и тамѸ бы е(с)те выехали, и тог(о) бы есте ⁷⁵ меж(и) них досмотрели ⁷⁶, и справедливост вчинили.

ПисанѸ в Троце[х] ⁷⁷, [марта] ⁷⁸ | шестнадцаты день, инѸдиктѸ четвѸртыи ⁷⁹».

Ў тог(о) листѸ его м(и)л(ости) печат прыгиснена ест великаа. Которы ли[ст за покла]данем ⁸⁰ и прозбою ег(о) м(и)л(ости) п(а)на сѸди земьског(о) витебског(о) до книг земьских витебских е(с)т ѸписанѸ ⁸¹. Wy[pis wydany] ⁸²

Документ № 3

24 красавіка [1490] / 19 чэрвеня 1623. На Нарве. Ліст караля польскага, вялікага князя літоўскага Казіміра пану Івашку Іллінічу з

⁶⁴ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

⁶⁵ Так у тэксце, трэба чытаць «іных»; першая літара «ы» выпраўлена той жа рукой з літары «и».

⁶⁶ Літары «ч», «Ѹ» ўтвараюць лігатуру.

⁶⁷ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

⁶⁸ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны; каля 5–7 знакаў.

⁶⁹ Літары «ч», «а» ўтвараюць лігатуру.

⁷⁰ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

⁷¹ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

⁷² Апошняя літара «е» часткова праўлена той жа рукой.

⁷³ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны; каля 6–8 знакаў; магчыма, «витебског(о)».

⁷⁴ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, магчыма, «ныи положи».

⁷⁵ Літары «с», «т» утвараюць лігатуру.

⁷⁶ Літары «д», «о» часткова праўлены той жа рукой.

⁷⁷ Тэкст у квадратных дужках часткова пашкоджаны.

⁷⁸ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу; магчыма, літара «в» перададзена нечыгэльным знакам, які часткова захаваўся пасля месца пашкоджання.

⁷⁹ Літары «р», «и» ўтвараюць лігатуру.

⁸⁰ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

⁸¹ Далей ідзе росчырк пярэа пісара.

⁸² Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

патрабаваннем з'явіцца на суд віцебскага намесніка Івана Юр'евіча [Жаслаўскага] па справе прэтэнзій віцебскага баярына Гарасіма і яго брата Федкі Міхайлавіча

НГАБ. – Ф. 1751. – Воп. 1. – Спр. 11. – Арк. 123 адв.–124.

Актакацыя ў кнігі Віцебскага земскага суда.

Старабеларуская мова. Каліграфічны скораніс.

Заўвагі. 1) *Тэкст дакумента часткова страчаны з-за рэстаўрацыі правага края аркуша 123 адв. шляхам наклеивання новага кавалка паперы.* 2) *Тэкст дакумента перакрэслены светла-бурым чарнілам.*

Спісы: *не выяўлены.*

Публікацыі: *не выяўлены.*

На ⁸³ роках сёдовых земских в светои Троицы святе римьскомъ прыпалых и сёдовне на месцѣ [звы]кломъ ⁸⁴ тѣм [ѣ Витебскѣ] ⁸⁵ | штиправѣющих. Перед нами, Крыштофомъ Храповицкимъ, столникомъ воеводства Витебского, на месцѣ ег(о) [милости пана Са]мѣла ⁸⁶ Староселского, сѣди земьского витебского, засажонимъ, Йномъ Дырмонтомъ Сивицкимъ, подсѣдкомъ, Льв[омъ Гѣр]комъ ⁸⁷, писаромъ, вradниками сёдовыми земскими воеводства Витебского, постановивши се вчевис[то его милость панѣ] ⁸⁸ | Самѣл Староселски, сѣдѣ земски витебски, покладал кѣ актыкова[нью] ⁸⁹ и вписанью до книг земских в[итебских] ⁹⁰ | ли(с)т светобливое памети короля его м(и)л(ости) Казимира, писаны до ег(о) м(и)л(ости) пана Ивашька Илинича в кри[вде бояр Гара]сима ⁹¹ и Федка Михайловичовъ, которые перед нами положивши и до книг актыковавши, просил, абы [был до] ⁹² | книг земских витебских вписанъ. Мы, сѣд, вног(о) листѣ вгледавши и

⁸³ Прапісная літара. Вышыня – 36; шырыня – 20,5.

⁸⁴ Тэкст у квадратных дужках часткова пашкоджаны.

⁸⁵ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле іншых дакументаў кнігі.

⁸⁶ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле іншых дакументаў кнігі.

⁸⁷ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле іншых дакументаў кнігі.

⁸⁸ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле іншых дакументаў кнігі.

⁸⁹ Тэкст у квадратных дужках часткова пашкоджаны.

⁹⁰ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

⁹¹ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

⁹² Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

читаного выслѣхавшы, казали есмо [до книг] ⁹³ | вписать, которы, вписѹючы слово в слово, такъ се в собе маєт:

«Казимир, божью мило(с)тью корол [полски, ве]лики ⁹⁴ кн(а)зь литовьски, рѹски, кн(а)жа прѹское, жомоитски ⁹⁵ и иньных.

Панѹ Ивашкѹ Илиничѹ. Жаловали на[м] ⁹⁶ [...] ⁹⁷ | бояре витебьские Гарасим а брат его Федко Михайловича, што ж деи имѹ кривѣды великие делае[шѹ] ⁹⁸: [...]та ⁹⁹ еси их пожал, и гоны бобровы(е) в них поштнимал, и иньны(е) кривѣды почынил. Ино мы ка[зали роки] ¹⁰⁰ | положыти, и тамѹ выехати, и ѿ томѹ промежъ вас досмотреть, и справедливост [...] ¹⁰¹ || витебьскомѹ князю Иванѹ Юревичѹ ¹⁰². Прото какъ инѹ тебе вбошет, а рокъ положыт, и такъ выедеть, и ты | бы на томъ рокъ передъ нимѹ к правѹ стал, а права бы еси был послушонѹ.

Писанѹ на Нарви, апрѣла 24 | день, инѣдиктѹ ѿсмыи».

Ѹ того ли(с)тѹ ¹⁰³ ег(о) м(и)л(ости) печат прытиснена ѿдна. Которыи лист за покладанемѹ | и прозбою ег(о) м(и)л(ости) п(а)на сѹди земског(о) витебского до книгъ земьскихъ е(с)т ѹписанѹ ¹⁰⁴. Wypis napisany

ДАКУМЕНТ № 4

3 мая 1498 / 19 чэрвеня 1623. Вільня. **Прывілей вялікага князя літоўскага Аляксандра віцебскім баярам Федку Міхайлавічу, Івашку Гарасімавічу і іх братам на маёнткі, атрыманыя іх дзедам Міхайлам ад Аляксандравай Брузгайлавай, а таксама на сёлы Міхайлава, Чараўкова, Хвастова, Сцяпанікава, Трубіна, Нятрэшава і сямьцо на Горадне**

⁹³ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле іншых дакументаў кнігі.

⁹⁴ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

⁹⁵ Літары «т», «с» ўтвараюць лігатуру.

⁹⁶ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

⁹⁷ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны; каля 4–6 знакаў.

⁹⁸ Тэкст у квадратных дужках часткова пашкоджаны.

⁹⁹ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны; магчыма, «кгрун».

¹⁰⁰ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

¹⁰¹ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны; каля 10–12 знакаў; магчыма, «ѹчинити намесникѹ».

¹⁰² Літары «ч», «ѹ» ўтвараюць лігатуру.

¹⁰³ Літары «т», «ѹ» ўтвараюць лігатуру.

¹⁰⁴ Далей ідзе росчырк пяра пісара.

НГАБ. – Ф. 1751. – Воп. 1. – Спр. 11. – Арк. 127.

Актыкацыя (капіяванне ў актавую кнігу) арыгінала.

Старабеларуская мова. Беглы скорпіс.

Заўвагі. 1) Тэкст на правым полі папяровай асновы дакумента страчаны з-за абрэзкі аркушаў пры рэстаўрацыі. 2) Пазнейшыя паметы аб змесце дакумента на верхнім полі аркуша моцна выгасаюць і часткова пашкоджаныя з-за абрэзкі аркушаў пры рэстаўрацыі.

Спісы: не выяўлены.

Публікацыі: не выяўлены.

1623 Juny [...] ¹⁰⁵ dobra [...] ¹⁰⁶ Kaytowo, Czerewkowo, Chrołowo, Stepanikowo, Trubino y Netreszowo Panom Harasimowiczom y innym.]

Рокѹ тисеча шестсот двадцат третєѹ м(е)с(е)ца июна деветнадцатог(о) дня. ¹⁰⁷⁻³³⁻¹⁰⁷. Напеч[атано], И[сторико-]ю[ридические] М[атериалы] ¹⁰⁸.

На рокох судовых земских в светои Троицы припалых и судовне ѹ Витебску wтпр[а]вующых ¹⁰⁹. Перед нами, Кришѹ(то)фом Храповицкимъ, столником воеводства Витебскоѹ(о), | на местцѹ еѹ(о) м(и)л(о)ст(и) п(а)на Самуѣла Староселскоѹ(о), суди земскоѹ(о) витебскоѹ(о), засажоним, | Ином Дермонтом Сивицким, подсудком, и Лвом Гуркомъ, писаром, врадниками судовыми | земскими воеводства Витебскоѹ(о), постановившы се вчевисто ѹ судѹ еѹ(о) м(и)л(о)ст пан | Самуѣл Староселский, суди земский витебский, поклад ку актыкованю и вписан[ю] ¹¹⁰ | до книг земских витебских привилей светобливое памяти короля еѹ(о) м(и)л(о)сти А[лександра], которыи тот привилей перед нами положившы и до книг актыковавшы, просил, абы был до книг земских витебских вписан, которыи такъ | се в собе маєт:

«Александр, божю м(и)л(о)стю великий княз литовский, рѹский, жо[мо]дский и иных. Били нам чолом бояре витебский на имѣ Федко Михайлович | а Ивашко Гарасимович з братею своею и клали перед нами лист великого | кнѣ(а)зѣ Швитригаила, што жъ великий кнѣ(а)з Швитригаило дал за деда их на имѣ за Михаила жонѹ на имѣ Александровѹ Брузкгаиловѹ со всеми имени | мужа ее и з людьми со всимъ по тому, как Ѱртемеи Сверко ее держал. И теж | клали перед нами лист wтца н(а)шоѹ(о), короля еѹ(о) м(и)л(о)сти, што

¹⁰⁵ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны; два дзясяткі знакаў.

¹⁰⁶ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны; каля 3 знакаў.

¹⁰⁷ Тэкст дададзены ў працяг радка пазнейшай рукой, магчыма, XVII ст.

¹⁰⁸ Тэкст дададзены ў працяг радка.

¹⁰⁹ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

¹¹⁰ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

жэ король ег(о) м(и)л(о)ст *wtcy*|дил дед⁸ их село на име Михайлово Черевково *wt* Мари Д⁸курновы, жоны [его] ¹¹¹. | И тежъ били нам чолом *w* ты(и) селца на имя Хвостово, а Степаниково, | а Трубино, а Нетрешово, а сельцо на Городне. И поведали нам, што жэ тыи | вси вышеписаныи селца дед и *wt*цы их держали. И били нам чолом, абыхм[о] ¹¹² | им тые селца н(а)шым листом потвердили. Ино коли за предков наших и за н[ас] ¹¹³ | дед, и *wt*цы, и *w*ны(и) тые вышеписаны(и) селца держали во *8*покои, и мы | им вси тые вышеписаныи селца зъ землями пашными, и бортьными, и *w*|зер[ами] ¹¹⁴, и зо *ws*им, што здавна к тымъ селцам прислухало, потвержаем сим на|шым листом вечно имъ, и их детям, и на потом буд⁸чым их щадком. А на твер|дост тог(о) и печат нашу казали есмо приложыт к сему н(а)шому листу. Писан | *8* Вилии маа третии ден индикт першыи».

8 тог(о) привилею ег(о) *ws*[...] ¹¹⁵ | м(и)л(о)сти печат притиснена маестатова и приписано литеры тые сло|ва: «пр(ы том) был м(а)р(шалок) н(а)ш е(го милост) п(а)н Лит(авор) Хреб(тович)». Которы(и) тот привилеи до книг земских | витебских *est* *8*писан. С которых выпис ег(о) выдан.|

[...] ¹¹⁶ ¹¹⁷-Свидригайло-¹¹⁷.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Беларускі архіў : у 3 т. / склад. З. І. Даўгяла. – Мінск : Інстытут беларускай культуры, 1927–1930. – Т. 2 : XV–XVI стст. Літоўская метрыка. Кніга запісаў № 16: Архіў Літоўскай метрыкі ў дзяржаўным актахранілішчы ў Маскве (былы Архіў Мін-ва юстыцыі). 1530–1538 гг. – 1928. – 341 с.
2. Варонін, В. Князь Юрай Лынгвеневіч Мсціслаўскі : гістарычны партрэт / В. Варонін. – Мінск : Тэхналогія, 2010. – 67 с.
3. Вашук, Д. Абыхмо держали ихъ подлѣ права ихъ земли : населения Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст. / Д. Вашук. – Київ : Вид-во Ін-ту історії України НАН України, 2009. – 320 с.
4. Воронин, В. А. Матей Войтехович Ключко и его судебная книга / В. А. Воронин // Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М. В. Ключко, 1533–1540 (Литовская Метрика, книга № 228, книга судных дел № 9) / подг.

¹¹¹ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

¹¹² Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

¹¹³ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

¹¹⁴ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны, адноўлена паводле сэнсу.

¹¹⁵ Тэкст у квадратных дужках пашкоджаны; магчыма, «подарское».

¹¹⁶ Тэкст у квадратных дужках напісаны простым алоўкам і моцна размыты; каля 3–5 знакаў.

¹¹⁷ Тэкст напісаны простым алоўкам; магчыма, належыць складальнікам выдання «Историко-юридические материалы».

- В. А. Воронин [и др.]; отв. ред. А. Л. Хорошкевич, Г. Я. Голенченко. – Москва, 2008. – С. 6–13.
5. Груша, А. И. Внешние признаки рукописи / А. И. Груша, И. П. Старостина // Судебная книга витебского воеводы, господарского маршала, волковыского и оболеского державцы М. В. Ключко, 1533–1540 (Литовская Метрика, книга № 228, книга судебных дел № 9) / подг. В. А. Воронин [и др.]; отв. ред. А. Л. Хорошкевич, Г. Я. Голенченко. – Москва, 2008. – С. 13–23.
 6. Груша, А. И. Канцелярия Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. / А. И. Груша. – Мінск : Беларуская навука, 2006. – 215 с.
 7. Груша, А. И. Кризис доверия? Появление и утверждение правового документа в Великом Княжестве Литовском (конец XIV – первая треть XVI в.) = Crisis of Trust? Appearance and Establishment of Legal Document in the Grand Duchy of Lithuania (End of XIVth – First Third of XVIth Centuries) / А. И. Груша. – 2-е изд. – Москва, Санкт-Петербург : Центр гуманитарных инициатив, 2019. – 608 с.
 8. Груша, А. И. Метадычныя рэкамендацыі па публікацыі рукапісных актавых кірылічных крыніц у Беларусі (XIII–XVIII ст., перыяд Вялікага княства Літоўскага) / А. И. Груша. – Мінск : БелНДДАС, 2003. – 166 с.
 9. Дворниченко, А. Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.): основные черты социального и политического строя / А. Ю. Дворниченко. – Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1993. – 204 с.
 10. Дзярновіч, А. Віцебска-рыжскія акты XIII–XVII ст.: дагаворы і службовая карэспандэнцыя паміж органамі кіравання горада Віцебска і ганзейскага горада Рыгі (з былога комплексу Ruthenica Дзяржаўнага гістарычнага архіва Латвіі) / А. Дзярновіч. – Мінск : Athenaeum, 2005. – Вып. 1: Дакументы гаспадарча-гандлёвыя, XV–XVI ст. – 88 с.
 11. «Для лепшое твердости...»: пергаментныя дакументы перыяду Вялікага Княства Літоўскага з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (1391–1566 гг.) / уклад. : Я. С. Глінскі, А. А. Жлутка, Д. В. Лісейчыкаў. – Мінск : Беларусь, 2018. – 143 с.
 12. Доўнар-Запольскі, М. В. Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах / М. В. Доўнар-Запольскі ; пад рэд. А. И. Грушы. – 2-е выд. – Мінск : Беларуская навука, 2013. – 756 с.
 13. Жураўскі, А. И. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : у 2 т. / А. И. Жураўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1967–1968. – Т. 1. – 1967. – 372 с.
 14. Кром, М. М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М. М. Кром. – 2-е изд. – Москва : Квадрига; Объединенная редакция МВД России, 2010. – 320 с.
 15. Лаппо, И. И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI в. / И. И. Лаппо. – Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашева, 1897. – 41 с.

16. Ластовский, Г. А. Политическое развитие Смоленской земли в конце XIII – начале XVI в. / Г. А. Ластовский. – Минск ; Смоленск : Универсум, 2001. – 226 с.
17. Любавский, М. К. Литовско-русский сейм : опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства / М. К. Любавский. – Москва : Университет. Тип., 1900. – 850 с.
18. Любавский, М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута / М. К. Любавский. – Москва : Университет. тип., 1892. – 884 с.
19. Макараў, М. Д. Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст. / М. Д. Макараў. – Мінск : Экаперспектыва, 2008. – 248 с.
20. Макараў, М. Д. Дадагак 2. Крупенічы : гісторыя аднаго віцебскага мяшчанскага роду / М. Д. Макараў // Макараў, М. Д. Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст. / М. Д. Макараў. – Мінск, 2008. – С. 160–171.
21. Мяцельскі, А. А. Мсціслаўскае княства і ваяводства ў XII–XVIII ст. / А. А. Мяцельскі. – Мінск : Беларуская навука, 2010. – 664 с.
22. Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Віцебская вобласць : нарматыўны даведнік / У. М. Генкін, І. Л. Капылоў, В. П. Лемцюгова ; пад рэд. В. П. Лемцюговай. – Мінск : Тэхналогія, 2009. – 669 с.
23. НГАБ. – Ф. 1744 (Бельскі земскі суд). Воп. 1.
24. НГАБ. – Ф. 1751. Воп. 1. Спр. 11. – Актавая кніга Віцебскага земскага суда. 10.01.1623–23.06.1623. – 163 арк.
25. НГАБ. – Ф. 1751. Воп. 1. Спр. 14. – Актавая кніга Віцебскага земскага суда. 10.01.1628–30.06.1629. – 398 арк.
26. НГАБ. – Ф. 1751. Воп. 1. Спр. 16. – Актавая кніга Віцебскага земскага суда. 16.06.1634–02.10.1636. – 500 арк.
27. НГАБ. – Ф. 1759 (Драгічынскі земскі суд). Воп. 2.
28. Полехов, С. В. Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века / С. В. Полехов. – Москва : Индрик, 2015. – 712 с.
29. Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст.: агульназемскія прывілеі і акты дзяржаўных уній: крыніцазнаўчы дапаможнік / Г. Я. Галенчанка [і інш.]; пад агулн. рэд. Г. Я. Галенчанкі. – Мінск : БелНДЦДАС, 2015. – 384 с.
30. Пятраўскас, Р. Літоўская знаць у канцы XIV – XV ст.: склад – структура – улада / Р. Пятраўскас; пер. з літ. А. Мікуса. – 2-е выд. – Смаленск : Інбелкульт, 2014. – 386 с.
31. Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М. В. Ключко, 1533–1540 (Литовская Метрика, книга № 228, книга судных дел № 9) / подг. В. А. Воронин [и др.]; отв. ред. А. Л. Хорошкевич, Г. Я. Голенченко. – Москва : Наука, 2008. – 525 с.

32. Błaszczuk, G. Dzieje stosunków polsko-litewskich : w 3 t. / G. Błaszczuk. – Poznań : Wyd-wo Poznańskie, 1998–2007. – T. 2, cz. 1 : Od Krewa do Lublina. – 2007. – 935 s.
33. Čapaitė, R. List jako narzędzie komunikacji wielkiego księcia litewskiego Witolda / R. Čapaitė // *Studia źródłoznawcze = Commentationes*. – 2012. – Nr 50. – S. 41–56.
34. Jablonskis, K. Lietuvos rusiškųjų aktų diplomatika / K. Jablonskis // *Istorija ir jos šaltiniai* / K. Jablonskis ; sud. V. Merkys. – Vilnius, 1979. – P. 219–296.
35. Jurkievičius, A. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės regioniniai valdžios elitai : Smolensko, Polocko ir Vitebsko žemių atvejai (1392–1579 m.) : daktaro disertacija, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija, H 005 / A. Jurkievičius ; Vilniaus un-tas, Lietuvos istorijos in-tas. – Vilnius, 2019. – 607 p.
36. Kirkienė, G. LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai, XV–XVI amžiuje / G. Kirkienė. – Vilnius : Vilniaus un-to leidykla, 2008. – 267 p.
37. Klovas, M. Privačių dokumentų atsiradimas ir raida Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje (1529 m.) : daktaro disertacija / M. Klovas; Vilniaus un-tas. – Vilnius, 2017. – 517 p.
38. Kosman, M. Dokumenty łacińskie wielkiego księcia Witolda / M. Kosman // *Archeion. Czasopismo naukowe poświęcone sprawom archiwalnym*. – 1969. – T. 51. – S. 73–89.
39. Kosman, M. Dokumenty wielkiego księcia Witolda / M. Kosman // *Studia źródłoznawcze = Commentationes*. – 1971. – № 16. – S. 139–169.
40. Kosman, M. Kancelaria wielkiego księcia Witolda / M. Kosman // *Studia źródłoznawcze = Commentationes*. – 1969. – № 14. – S. 91–119.
41. Maciejewska, W. Chreptowicz Jan Litawor / W. Maciejewska // *Polski słownik biograficzny* : w 52 t. / kom. red. : A. Romanowski [i in.]. – Warszawa, 1935–2019. – T. III. – 1937. – S. 440–441.
42. Ochmański, J. Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi, magni ducis Lithuaniae (1386–1430) / zedr. J. Ochmański. – Warszawa, Poznań : Państwowe Wyd-wo naukowe, 1986. – 256 s.
43. Petrauskas, R. Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia / R. Petrauskas. – Vilnius : Aidai, 2003. – 379 p.
44. Pietkiewicz, K. Itinerarium króla Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506) / K. Pietkiewicz. – Warszawa : Instytut Historii PAN, 2016. – 217 s.
45. Pietkiewicz, K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka: studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku / K. Pietkiewicz. – Poznań : Un-t im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1995. – 256 s.
46. Rutkowska, G. Itinerarium króla Kazimierza Jagiellończyka (1440–1492) / G. Rutkowska. – Warszawa : Neriton, 2014. – T. 1. – 422 s.
47. Saviščevas, E. Žemaitijos savivalda ir valdžios elitais 1409–1566 metais / E. Saviščevas. – Vilnius : Vilniaus un-to leidykla, 2010. – 461 p.
48. Vilimas, D. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588) / D. Vilimas. – Vilnius : Lietuvos istorijos in-to leidykla, 2006. – 288 p.

49. Wijuk-Kojałowicz, W. Herbarz rycerstwa W[ielkiego] X[ięstwa] Litewskiego tak zwany Compendium / W. Wijuk-Kojałowicz; wyd. F. Piekosińskiego. – Kraków : «Czas» Fr. Kluczyckiego i Spółki, 1897. – 527 s.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 01.10.2019

Я. С. Глінскі

ПРАЦЭС АБ «НАГАНЕ ШЛЯХЕЦТВА» АД 1562 Г. І ПАХОДЖАННЕ ЗЯМЯНСКАГА РОДУ БРАНЕВІЧАЎ-БРАНАВІЦКІХ

Судовыя працэсы па абвінавачаннях у незаконнай прыналежнасці да шляхецкага стану («нагана шляхецтва») у Вялікім Княстве Літоўскім і Рэчы Паспалітай маюць значную навуковую цікавасць як у кантэксце атрымання непасрэдна генеалагічных звестак, так і для даследавання ўяўленняў аб межах саслоўя і доказах прыналежнасці да яго. Як правіла, у вывучэнні працэсаў аб «нагане шляхецтва» даследчыкі засяроджваюцца на выпадках, звязаных з пацвярджэннем высакароднага паходжання паўнапраўнай (у ВКЛ называнай «павятовай» ці «гаспадарскай») шляхтай¹. Адносна сярэдзіны XVI ст., апрача аб'ектыўна лепшай захаванасці дакументаў, большая ўвага да вывадаў шляхецтва гаспадарскай шляхтай была абумоўлена ўплывам мерапрыемстваў «валочнай памеры» Жыгімонта II Аўгуста. У гэты час пры пераразмеркаванні зямельнага фонду дробныя землеўласнікі часта былі вымушаны даказваць не толькі свае правы на землі, але і шляхецкую годнасць². У меншай ступені ў навуковай літаратуры ўвага надавалася пацвярджэнням шляхецтва, што ажыццяўляліся баярамі-шляхтай, якія пражывалі на прыватнаўласніцкіх (княжацкіх і панскіх) землях і неслі службу ў адпаведных харугвах (т. зв. служылай шляхтай ці зям'янамі)³.

Менавіта да доказаў паходжання служылай шляхты належыць дакумент, які публікуецца ніжэй. Ён з'яўляецца вывадам шляхецтва слускага роду Браневічаў. Гэта прозвішча ў XVII–XVIII стст. набыло некалькі

¹ З нядаўніх работ варта адзначыць публікацыю Андрэем Мяцельскім двух вывадаў шляхецтва, датаваных 1570-мі гг. [36]. На матэрыяле ўкраінскіх зямель, якія ўваходзілі ў склад Кароны Польскай, працэсы аб доказе шляхецтва даследуе Аляксей Віннічэнка [20; 21].

² Падрабязней пра гэта гл.: [38, с. 300–310].

³ Найбольш вядомы «памежны» прыклад падачы дакументаў аб паходжанні былымі прыватнаўласніцкімі баярамі, якія перайшлі ў склад гаспадарскай шляхты, – пералік дакументаў пінскай шляхты, складзены Рыгорам Валовічам у 1550-я гг. [42].

іншае гучанне – Бранавіцкія. Яго носьбіты па стане на 1562 г. служылі князям Алелькавічам-Слуцкім і былі абвінавачаны слугамі мяшчанінам Пархомам Тышэвічам у прысвойванні шляхецкай годнасці. Структурна пададзеныя Браневічамі ў Новагародскі замкавы суд доказы адпавядалі патрабаванням заканадаўства ВКЛ. У адпаведнасці з соймавай ухвалай 1522 г. і Статутам ВКЛ 1529 г. [46, с. 50]⁴. Браневічы выставілі двух сведкаў, якія пацвердзілі іх шляхецкае паходжанне па лініі бацькі і маці. Пры гэтым абодва сведкі сцвярджалі, што продаж Браневічаў прыбыў на службу да Алелькавічаў з Карачава на Браншчыне. У дадзеным выпадку мы маем справу з папулярнай ва ўсходнееўрапейскім рэгіёне ў XVI–XVII стст. ідэяй *«выезду на службу»*⁵. Нярэдка ўяўленні аб немаскоўскім паходжанні былі генеалагічнай легендай, якая мела на мэце падкрэсліць высокі статус таго ці іншага роду. Аднак аднесці выпадак Браневічаў да гэтай катэгорыі не дазваляе тое, што адзін з прыведзеных імі сведкаў, шляхціц Новагародскага павета Павел Мішкавіч Панфіловіч, сапраўды паходзіў з роду, які выехаў у Вялікае Княства Літоўскае яшчэ ў часы панавання вялікага князя Казіміра (1440–1492). У канцы XV – першай трэці XVI ст. Панфіловічы з’яўляліся сакольнікамі Новагародскага гаспадарскага замка, на гэтай службе яны фіксуецца ўжо ў 1488 г. [37, с. 66; 56, р. 69]. У 1530-я гг. Панфіловічы поруч з іншымі сакольнікамі Пантусовічамі і Шчарбовічамі атрымалі прывілей Жыгімонта I, які пацвярджаў іх прыналежнасць да шляхецкага стану. У ім адзначалася, што яны прыехалі на службу да вялікіх князёў літоўскіх менавіта ў часы Казіміра, але канкрэтнае княства ці зямля, адкуль адбыўся выезд, акрэслены не былі [7, арк. 12–13 адв.; 31, с. 13–14]. Вывад шляхецтва Фёдара Браневіча дазваляе сцвярджаць, што Панфіловічы, як і Браневічы, паходзілі з Карачава-Казельскага княства. У XV ст. Карачаў уваходзіў у склад ВКЛ, а маскоўскім стаў толькі ў 1500 г., пасля пераходу на бок Маскоўскай дзяржавы яго ўладальніка – князя Сямёна Іванавіча Мажайскага [32, с. 112–115; 35, с. 52–55; 49, с. 245–246; 68, с. 262–263]. Такім чынам, выезд у «Літву» і для Панфіловічаў, і для Браневічаў не быў прама звязаны са змяненнямі дзяржаўнай прыналежнасці іх родавага гнязда ў канцы XV ст.⁶

⁴Норма была паўторана ў Статутах 1566 і 1588 гг. [47, с. 85; 48, с. 121].

⁵Матыў «выезду на службу», яго фактычныя падставы і ідэалагічнае напаўненне найбольш падрабязна вывучаны на прыкладзе эліт Маскоўскай дзяржавы [19, с. 312–317]. З найноўшых даследаванняў варта адзначыць працы Андрэя Кузьміна [33; 34].

⁶Абставіны жыцця Браневічаў у «карачаўскі» перыяд не ўдакладняюцца і праз гэту малогію прозвішча, якое, відавочна, утворана ад месца паходжання – Бранска. Падобныя прозвішчы (Бранцы, Бранцавы) насілі многія выхадцы з гэтых зямель [29, с. 59–61, 64–67; 32, с. 264–267]. Сразумела, не ўсе з іх былі родзічамі.

Траекторыі службы продкаў іншага сведкі па справе Браневічаў – Гаўрылы Зелянічыча – адлюстраваны ў дакуменце падрабязней. У 1562 г. Гаўрыла паведамляў, што яго дзед Цімафей Андрэевіч служыў будучаму віленскаму ваяводзе Мікалаю Радзівілавічу падчас трымання апошнім Смаленска (г. зн. у 1480-я гг.). З тэксту не вынікае, быў Цімафей Андрэевіч мясцовым смаленскім баярынам або прыбыў з панам Мікалаем з «Літвы». Сярод смаленскіх князёў і баяр, якія згадваліся ў попісе канца 1580-х гг., ніводзін чалавек з Цімафеем Андрэевічам упэўнена не атаясамліваецца [32, с. 268–287, 56, р. 152–165]. Аднак на момант складання попісу Цімафей ужо павінен быў выехаць з Мікалаем Радзівілавічам са Смаленска ⁷. Так ці інакш, тое, што продак Зелянічыча апынуўся ў Новагародскай зямлі, было прама звязана са службай будучаму віленскаму ваяводзе ⁸. Родавым валоданнем Зелянічычаў на Новагародчыне былі Брольнікі ⁹, размешчаныя па суседстве з Нягневічамі – маёнткам, часткай якога Радзівілы валодалі з сярэдзіны XV ст. [29, с. 86; 55, р. 54]. Хутчэй за ўсё, менавіта Мікалай Радзівілавіч пасадзейнічаў атрыманню Цімафеем Андрэевічам дадзенага маёнтка.

Нельга выключачь магчымасці, што Браневічы разам з Панфіловічамі таксама апынуліся на Новагародчыне пры садзейнічанні Мікалая Радзівілавіча. Аднак у Панямонне іх магла прывесці служба аднаму са знатных маскоўскіх перабежчыкаў у ВКЛ. З іх з Карачавам непасрэдна былі звязаны толькі Мажайскія, прадстаўнік якіх, вышэйзгаданы князь Сямён Іванавіч, трымаў дадзены горад паводле прывілея вялікага князя літоўскага Аляксандра. Больш за тое, у Новагародскай зямлі Сямён Іванавіч таксама валодаў маёнткам – Свержнем [61, с. 105–106], але Карачаў ён атрымаў толькі ў 1496 г. [57, р. 129], калі Браневічы і Панфіловічы ўжо выехалі ўглыб ВКЛ. Яшчэ адным патэнцыйным ініцыятарам іх выезду мог быць родзіч Сямёна Мажайскага князь Васіль Міхайлавіч Вярэйскі. Пасля эміграцыі ў ВКЛ у 1484 г. ён, сярод іншага, атрымаў ад вялікага князя Казіміра суседні з Новагародчынай маёнтка Койданаў і размешчаны на гістарычнай Севершчыне Любеч [68, с. 549]. Аднак у рэчаіснасці апошні ляжыць дастаткова далёка ад Карачава, так што ўпэўнена злучыць з’яўленне карачаўскіх баяр у Новагародскай зямлі з князем Васілём Вярэйскім не ўяўляецца магчымым. Нарэшце, у самім вывадзе шляхецтва Браневічаў-Бранавіцкіх сцвярджаецца, што яны выехалі з Карачава «*па сваёй добрай волі*». Цяжка сказаць, што хавалася за гэтай традыцыйнай для дакументаў таго часу формулай.

⁷ Мікалай Радзівілавіч перастаў быць смаленскім намеснікам у 1486 г. [65, с. 50].

⁸ Служыць Радзівілам Зелянічычы працягвалі ў сярэдзіне XVI ст. [41, с. 260–261; 43, стб. 415, 831].

⁹ Гл. каментарыі да дакумента.

Пры гэтым, у адрозненне ад Панфіловічаў і Зелянічычаў, Браневічы апынуліся не сярод новагародскай павятовай шляхты, а на службе ў магутных князёў Алелькавічаў. У 1562 г. Павел Панфіловіч даводзіў, што дзед (фактычна прадзед) Фёдара Браневіча Ходар *«прыказався»* князю Алельку. Наўрад ці ў дадзеным выпадку гаворка сапраўды ішла пра князя Алельку (Аляксандра) Уладзіміравіча (†1454/1455). Верагодна, продак Браневічаў мог пачаць службу сынам Алелькі – Сямёну (†1470), Міхаілу (†1481) ці нават унуку Сямёну Міхайлавічу (†1505). Браневічы з’яўляліся не адзіным родам, якому крыніцы XVI ст. прыпісвалі выезд на службу Алелькавічам з «Масквы» ці сумежных з ёй тэрыторый. Так, у напісанай у 1567 г. шляхціцам Мінскага павета Андрэем Алябішам родавай хроніцы яшчэ аднаго новагародска-случкага роду – Гурыновічаў – адзначаецца, што бацька вядомага гаспадарскага пісара Фёдара Святошы Міхаіл Васільевіч *«родом з Москвы, прыехавшы, приказал се князю Слуцкому, которому князь Слуцкий дал имене в Слуцку Киселевичи»* [9, арк. 625 адв.]¹⁰. З улікам таго, што Фёдар Святоша служыў пры двары вялікага князя літоўскага ўжо ў 1506 г. [28, с. 148–149], яго бацька таксама павінен быў апынуцца на службе ў Алелькавічаў у другой палове XV ст. Пры гэтым Алелькавічы падтрымлівалі сталыя стасункі з маскоўскім велікакняжацкім домам. Уласна Алелька Уладзіміравіч быў жанаты на дачцэ вялікага князя маскоўскага Васіля I Анастасіі, таксама «Хроніка Быхаўца» глуха згадвае пра выезд бацькі Алелькі Уладзіміра ў Маскву (*«бегау на Маскву»*) падчас аднаго з палітычных крызісаў у ВКЛ [39, с. 162; 63, с. 86–88]. Магчыма, наладжаныя адносіны паміж случка-капыльскімі і маскоўскімі князямі садзейнічалі асяданню на Случчыне выходцаў з Масквы і суседніх з ёй княстваў.

Працэс аб «нагане шляхецтва» Браневічаў сведчыць аб развітой саслоўнай самасвядомасці ў сярэдзіне XVI ст., характэрнай не толькі для павятовай, але і для служылай шляхты. Дадзеная акалічнасць выклікае асаблівую цікавасць у сувязі з тым, што служылая шляхта (зямянства) на працягу XVI–XVII стст. фарміравалася не толькі з ліку паўнапраўных баяр-шляхціцаў, але і з вярхоў сялянскага стану – панцырных і путных баяр, якія выконвалі ваенныя павіннасці [30, с. 28–61; 62, с. 114–135]. Больш за тое, у гістарыяграфіі мелася тэндэнцыя бачыць ва ўсім залежным ад паноў ваенна-служылым насельніцтве (асабліва для рэалій XVII–XVIII стст., калі яно было пераважна вядома пад назвай «зямя-

¹⁰ Было б спакусліва звязаць наданні зямель Міхаілу Васільевічу і Браневічам, бо Кісялевічы (верагодна, цяпер Кісялі – пасёлак Грозаўскага сельсавета Капыльскага раёна Мінскай вобласці) знаходзяцца ў непасрэднай блізкасці ад вёскі Кандратавічы, дзе ў XVII ст. пражывалі Бранавіцкія. Аднак яшчэ ў 1580 г. ні Браневічаў, ні Бранавіцкіх сярод кандратавіцкіх баяр-зямян не было [15, к. 76].

не») прадстаўнікоў не шляхецкага, а сялянскага саслоўя¹¹. У дадзеным кантэксце відавочна, што, прынамсі, частка такога ваенна-служылага насельніцтва дакладна асэнсоўвала і ўспрымала сябе шляхтай. Падобная самаідэнтыфікацыя захоўвалася і ў далейшым. Бранавіцкія падавалі дэкрэт Новагародскага замкавага суда ад 1562 г. для пацвярджэння свайго шляхецкага паходжання падчас зямянскіх рэвізій, якія ладзіліся гаспадарчай адміністрацыяй князеў Радзівілаў (спадкаемцаў валоданняў Алелькавічаў) у канцы XVII¹² і XVIII ст.¹³, а таксама падчас «разбору шляхты» канца XVIII – першай паловы XIX ст., які праводзіўся новымі расійскімі ўладамі [5, арк. 273–277 адв.; 6, арк. 132]. Больш за тое, менавіта ў копіях XVII–XVIII стст. дэкрэт Новагародскага замкавага суда ад 1562 г. па справе аб «нагане шляхецтва» Браневічаў захаваўся да нашых дзён.

* * *

Дэкрэт Новагародскага замкавага суда ад 1562 г., у якім выкладаецца ранняя гісторыя роду Браневічаў-Бранавіцкіх і акалічнасці іх прыбыцця на Новагародчыну і Случчыну, публікуецца як складовая частка дэкрэта асэсарскага суда Случкага і Капыльскага княстваў ад 1668 г. Дадзены дакумент паўстаў у выніку абвінавачання ў нешляхецтве, якое за некалькі гадоў да гэтага было высунута ў дачыненні да зямяніна вёскі Кандратавічы (уваходзіла ў маёнтак Старыца Капыльскага княства) Фёдара Бранавіцкага. Дэкрэт ад 1668 г. захаваўся ў некалькіх пазнейшых копіях, з якіх для публікацыі абрана самая ранняя – створаная ў 1687 г. падчас правядзення радзівілаўскай адміністрацыяй праверкі (рэвізіі) законнасці прыналежнасці мясцовых зямлян да адпаведнага стану [15, к. 78–82]. Матэрыялы зямянскай рэвізіі 1687 г. затым былі злучаны з інвентаром маёнтка Старыца ад 1686 г. і зараз захоўваюцца ў фондзе «Варшаўскі архіў Радзівілаў» у Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве (Польшча) [15].

Пры перадачы тэксту пераважна захоўваюцца асаблівасці арфаграфіі дакумента, але мадэрнізуецца напісанне прапісных і радковых літар, знакі прыпынку расстаўляюцца ў адпаведнасці з сучаснымі правіламі пунктуацыі. Безумоўна памылковыя прачытання, якія ўзніклі падчас

¹¹ Такая пазіцыя найбольш паслядоўна прадстаўлена ў даследаваннях украінскага гісторыка Дзмітрыя Пахілевіча (напрыклад: [40, с. 158–159]).

¹² Уласна, менавіта створаная падчас зямянскай рэвізіі 1687 г. копія вывадаў шляхецтва Бранавіцкіх і з’яўляецца самай ранняй з наяўных на дадзены момант.

¹³ Відавочна, з праверкамі шляхецкага паходжання, якія ажыццяўляліся радзівілаўскай адміністрацыяй, звязана актыкацыя вывадаў шляхецтва Бранавіцкіх у 1784 г. у Мінскім гродскім судзе [8, арк. 200–203 адв.].

стварэння копіі, у тэксце не выпраўляюцца, але агаворваюцца ў заўвагах. Скарачэнні раскрываюцца, прапушчаныя літары ўносяцца ў радок і змяшчаюцца ў круглыя дужкі. Вынасныя надрадковыя літары ўносяцца ў радок і вылучаюцца курсівам. Кустоды выдаляюцца, але агаворваюцца ў заўвагах. Канец радка пазначаецца адной вертыкальнай рысай («|»), канец аркуша – дзвюма («||»). Нумарацыя аркушаў пазначана ў квадратных дужках.

1668 г. ліпеня 4. Дэкрэт асэсарскага суда Слуцкага і Капыльскага княстваў па справе Фёдара Філіпавіча Міхалкевіча супраць зямянскага харужага вёскі Кандратавічы Капыльскага княства Фёдара Бранавіцкага аб прыналежнасці апошняга да шляхецкага стану.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). – Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (AR). – Dz. 25. – Sygn. 4069. – К. 78–82.

Копія [А] 80-х гг. XVII ст. Польская мова.

Светла-жоўтая папера. Карычневыя чарнілы.

Konii: Б (НГАБ. – Ф. 1727. – Воп. 1. – Спр. 23. – Актавая кніга Мінскага гродскага суда. – 1784 г. – Арк. 200–203 адв.).

Публікацыі: не выяўлены.

[78] Roku tysiąc sześćseth sześćdziesiąt osmego m(ie)s(ią)ca Julij czwartego dnia.

Przedemną, K(a)z(i)m(ie)rz(e)m Kłokockim, stolnikiem płockim, gubernatorem X(ię)stwa Słuckie(g)o | y Kopylskie(g)o ¹⁴, y nami Hieronimem Władysławem Brzuchańskim ¹⁵, stolnikiem orszańskim, Janem | Pękalskim ¹⁶, Janem Domasławskim, st(a)r(o)stą kopylskim ¹⁷, assessorami do sądzenia spraw, od J(a)śnie O(świe-

¹⁴ Клакоцкі Казімір Крыштаф (†1684) – стольнік плоцкі, харужы мінскі, губерна-тар Слуцкага і Капыльскага княстваў (з 1663 г.) кн. Багуслава Радзівіла і яго дачкі князёўны Людвікі Караліны, арганізатар Слуцкай друкарні, бібліяфіл, перакладчык [50, с. 210–211; 53, с. 61].

¹⁵ Бруханскі Геранім Уладзіслаў (†1691) – стольнік аршанскі, суддзя земскі новагародскі, на 1690 г. валодаў 27 дымамі (маёнт. Ляскавічы і інш.) у Новагародскім ваяводстве [58, с. 80].

¹⁶ Пянкальскі Ян (†каля 1677) – камісар валоданняў кн. Багуслава Радзівіла, мемуарыст, гісторык роду Радзівілаў, значны кальвінісцкі дзеяч [67, с. 729–731].

¹⁷ Дамаслаўскі Ян – староста дзяляціцкі і капыльскі, рэвізор маёнткаў кн. Багуслава Радзівіла (1668). Верагодна, яго жонкай была Ганна Райская, а сынамі – Самуэль і Генрык [52, с. 369–370; 60, с. 272].

conego) X(ie)cia | J(ego) m(ości) P(ana) Bogusława Radziwiłła¹⁸, koniusze(g)o W(ielkiego) X(ięstwa) L(iteńskiego), pana n(aszego) mił(oś)c(iwego)znaczony-mi, była agitowana sprawa | Fedora Filipowicza Michalkiewiczza¹⁹, aktora, z Fedorem Bronowickim²⁰, chorążym ziemiańskim²¹ wsi Kon|dratowicz²², za przypożwem tak do remissiey z przeszley juridiki stałey, iako y do napisu X(ie)cia J(ego) m(ości) P(ana) n(aszego) | mił(oś)c(iwego) pana na supplice pomienione(g)o Filipowicza o rozszadzenie tey sprawy, uczynione(g)o do przyięcia sku|teczney rozsprawy o dekret zeszeł(g)o J(ego) m(ości) P(ana) Samuela Goljewskie(g)o²³, dzierżawcy starzyckie(g)o²⁴, mieniąc | in contumatjam y nad prawo ferowany, o niesłuszny mimo wyniesiony o ten gravamen pozew, | wzięcie u nie(g)o, Filipowicza,

¹⁸ Радзівіл Багуслаў (†1669) – князь, апошні прадстаўнік па мужчынскай галіны біржанскай (кальвініскай) часткі роду Радзівілаў.

¹⁹ Нягледзячы на тое што ў дакуменце ў якасці прозвішча істца пераважна фігуравала найменне «Філіпавіч», ён, верагодна, належаў да роду Міхалкевічаў (Міхайловічаў, пазней Міхалоўскіх), які пражываў, галоўным чынам, у засценку Баркаўцы. «Філіпавіч» у дадзеным выпадку – ідэнтыфікацыйны патранімік, бо ўжо ў 1646 г. у маёнтку Старыца жылі тры Фёдары Міхайловічы (Міхалкевічы, для адасаблення іх (ці іх нашчадкаў) ён і выкарыстоўваўся. Пры гэтым Міхайловічы-Міхалкевічы, у адрозненне ад Бранавіцкіх, у 1646 г. яшчэ не дасягнулі зямянскага статусу і лічыліся баярамі (ад зямян іх, праўда, адмяжоўваў толькі характар асноўных павіннасцей – не ваенная служба, а грашовыя выплаты разам з мядовай данінай). Пасля вайны 1654–1667 гг. розніца паміж старыцкімі баярамі і зямямі фактычна знікла [1, арк. 332 адв., 415 адв.]. Цікава, што самі Міхайловічы-Міхалкевічы ў 1670 г. былі абвінавачаны прадстаўнікамі роду Пантусовічаў у незаконным прысвойванні шляхецкай годнасці [2, арк. 266 адв.].

²⁰ У інвентары маёнтка Старыца ад 1646 г. згадваўся Фёдар Бранавіцкі, які з’яўляўся адзіным носьбітам гэтага прозвішча сярод зямян в. Кандратавічы. У інвентары таго ж маёнтка ад 1668 г. таксама фігураваў толькі адзін Бранавіцкі – Лукаш, але ў дадзеным выпадку спіс зямян няпоўны – пералічаны толькі па некалькі чалавек ад кожнага зямянскага «каня» (надзела ў 5 валок зямлі) [1, арк. 331 адв., 415 адв.]. Не ўяўляецца магчымым упэўнена атаясаміць Фёдара Бранавіцкага з інвентара ад 1646 г. з яго цёзкай, які ажыццяўляў вывад шляхецтва.

²¹ Харужы ўзначальваў ваенную адзінку (харугву), набраную з зямян маёнтка Старыца. Зямяне павінны былі выстаўляць у прыватнае радзівілаўскае войска па 1 вершніку з кожных 5 валок зямлі.

²² Кандратавічы – цяпер вёска Грозаўскага сельсавета Капыльскага раёна Мінскай вобласці.

²³ Галіеўскі Самуэль (†1667 ці 1668) – камісар кн. Багуслава Радзівіла ў Слуцкім княстве (1664–1667), дзяржаўца старыцкі, яго цесцем з’яўляўся Я. Пянкальскі [54, s. 87; 64, s. 236]. Пра род Галіеўскіх у цэлым гл.: [24, с. 126–134].

²⁴ Старыца – цяпер аграгарадок Слабада-Кучынскага сельсавета Капыльскага раёна Мінскай вобласці. У 1669 г. у склад маёнтка Старыца ўваходзілі вёскі Старыца, Бадзяжы, Русакі, Яўсеевічы, Падлужжа, Пырашава (Пырашаўская Слабада), мястэчка Слабодка, а таксама зямянскія паселішчы – вёска Кандратавічы, засценкі

двох волов, а то іакобы за навіязкѣ względem задане(g)o od aktora jemu, | Bronowickiemu, nieszlachectwa, przez nie(g)o, Bronowickie(g)o, stałe, y do skasowania zaszłey a nieskończony ugody. A przeciwnym sposobem za żałobą Bronowickie(g)o po pomienione(g)o Filipowicza do utwierdzenia tegoż J(ego) m(ości) P(ana) Gołjewskiego dekretu, do przysłuchania wyводу szlachectwa y do wskazania na | nim, Filipowiczu, za te zadanie win prawnych.

Na terminie tedy niniejszym, z pomienionych przy|pozwu y remissij przypadłym, za oczewistym obu stron z plenipotentami ich, to iest Filipowicza z P(anem) | Samuelem Wiszniewskim ²⁵, a Bronowickie(g)o z P(anem) Mikołajem Szyrayem ²⁶, postanowieniem, plenipotent | Filipowicza P(an) Wiszniewski, dowiodszy z podane(g)o stronie przeciwney przypozwu słusznie przypade(g)o ter|мину, produkował napis X(ię)cia J(ego) m(ości), na supplice o rożsądenie tey sprawy stały, a zatym żałobę stro|ny swey na Bronowickiego przekładał o to, iż on, Bronowicki, otrzymawszy u zesłę(g)o J(ego) m(ości) P(ana) Gołjew|skie(g)o, dzierżawcy starzyckie(g)o, niestanny iakowegoś wyводу swe(g)o dekret, o który gdy strona moia | wyniosła była do sądu X(ię)cia J(ego) m(ości) assessorskiego, przeto tedy ow Bronowicki rozsprawy, zatym poz|wem w sądzie X(ię)cia J(ego) m(ości) przypadającej, nieczekając, dwóch wołow ceną, w processie wyrażonych, ulpownie, iakoby za nawiązkę sobie względem zadania nieszlachectwa praetendującą za|grabić, y od | czasu niemałego, blizu dwóch włok, te woły u siebie maiąc, onemi z wielką ie(g)o, Filipowicza, krzywdą | robić y do niemałych przez to szkod y utrat, będąc stanu proste(g)o człowiekiem, ie(g)o, Filipowicza, przywo|dzić ważył się, zwłaszcza tak, iako prawo mieć chce, z te(g)o zadania niewywiodszy się, żadnych docu|mentow ²⁷ [79] słusznych nieprodukowawszy y juramentu te(g)o wyводу swe(g)o niecomprowawszy, zniesienia | tedy te(g)o niestanne(g)o y nad prawo przez J(ego) m(ość) P(ana) dzierżawce ²⁸ starzyckie(g)o ferowane(g)o dekretu, uznania iego, | Bronowickie(g)o, za proste(g)o stanu człowieka, a za zabrane woły, iako za grabież, także y robienie onymi skazu, | według prawa, sowito summy p(ię)n(ię)żney szkody y win prawnych na nim, Bronowickim, domawiał się.

A pleni|potent Bronowickie(g)o P(an) Szyray to wnosił, iż będąc sam Filipowicz stanu proste(g)o człowiekiem, nie tylko te(g)o, aby strona moia takowym, iako

Шылаўшчына, Грывец, Ляневічы, Татуры, Астрэйкі, Чарнічная, Баркаўцы, Капцы [1, арк. 407 адв.–418].

²⁵ Вішнеўскі Самуэль – рэвізор Слуцкага і Капыльскага княстваў [23, с. 362–363; 62, с. 152]. Цікава, што першы пасля трымання С. Галяўскім інвентар (ад 1668 г.) маёнтка Старыца створаны менавіта С. Вішнеўскім [1, арк. 419 адв.].

²⁶ Род Шыраяў у XVIII ст. быў звязаны з традыцыйнымі радзівілаўскімі кліентамі – Аскеркамі – і валодаў невялікімі маёнткамі ў Мазырскім павеце [4, арк. 308 адв.–309]. Напэўна, Мікалай Шырай таксама быў радзівілаўскім слугой і выконваў адвакацкія функцыі.

²⁷ *Кустода*.

²⁸ *Так у руканісцы.*

on sam, zostaie, y iako to niesłusznie zadać ważył się, to iest nieszlachcicem być miała, niedowiedzie, ale y te(g)o aby, dekret zesze(g)o J(ego) m(ości) P(ana) Goljewskie(g)o nie z oczewistej controwersiej, ale w niestaniu | ferowany być miał, niepokaze, czego probuiąc, pokazał ten dekret J(ego) m(ości) P(ana) dzierzawcy zesze(g)o starzyckiego | w sprawie aktora swego z nim, Filipowiczem, w dacie r(oku) przesze(g)o 1666 m(iesia)ca Aug(usta) 30 d(nia) wydano, | z ktore(g)o ukazował to, iż pomieniony J(ego) m(ość) P(an) dzierzawca z oczewistej y dostatecznej sprawy obu stron | rozsądek swoy o te niesłuszne od Filipowicza Bronowickiemu zadanie nieszlachectwa czyniąc za pokaza|niem pewne(g)o, niżej datą wyrażone(g)o, dokumentu, to iest wyvodu za naganieniem przodkowi one(g)o Bra|niewiczowi szlachectwa, do prawa pospolite(g)o stosując się, bracia krewnych ie(g)o, Bronowickie(g)o, stawić do | oczewiste(g)o przyznania nakazał, czemu gdy termin złożony przypadł, tedy się on, Filipowicz, stanowią | niechciał, gdzie J(ego) m(ość) P(an) Goljewski, z świadectwa stawionych osob, że bratem ich iest, wysłuchawszy, za sta|rożytne(g)o szlalcica y ziemianina X(ię)stwa Słuckie(g)o ie(g)o, Bronowickie(g)o, uznał, za naganienie te(g)o szlachectwa | nawiązkę y dalsze winy tak, iako prawo mieć chciało, wskazał, a potym, za część te(g)o wskazu odprawę czy|niąc, wołow dwu u nie(g)o, Filipowicza, wziąć stronie mey, Bronowickiemu, dać wskazał, ukazawszy tedy, | że y dekret z oczewistej rozsprawy, a nie tak, iako strona udaie, nie niestanny iest, y że te woły nie | temere, ale w odprawie dano, utwierdzenia te(g)o dekretu J(ego) m(ości) P(ana) Goljewskiego prosząc. A naostatek y sądu | nasze(g)o wywod szlachectwa ie(g)o, Bronowickie(g)o, czyniąc, pokładał przed nami, sądem, dekret wypisem z xia|g | grodzkich nowogr(ódzkich), d(a)t(um) r(oku) 1662 ²⁹ m(iesia)ca oktobra 7 dnia wydany, z ktore(g)o ukazował y dowodził te(g)o, że | gdy przodkowie ie(g)o, Fiedorowi Braniewiczowi mieszczanin słucki nieia|ki Parchom Tyszewicz, niechcąc płacić za boy szlacheckiej nawiązki, zadał był nieszlachectwo, tedy się ten przodek | iego, według starych praw, pokrewnymi swymi z oycy y z matki, naonczas stawionymi w Nowogrodku, | iż iest szlalcic, wywiodł, iako to szerzey y dostateczniej ten nowogr(ódzki) ekstrakt w sobie opiewa, ktory do te(g)o dekretu nasze(g)o pismem ruskim wpisuiąc, słowo do słowa tak się w sobie ma: |

Wypis z knih zamku hospodarskoho woiewodztwa nowogr(odskoho). Leta Bozoho Narożenia 1562 m(ie)s(ie)ca | dekreta ³⁰ 7 dnia w poniedjelok pryszedszy do zamku hospodarskoho, do menie, Mikołaja Iwanowicza ³¹, | ponamiestnika nowgorodskoho od p(ana) moiecho Pana Siemiena Prokopowicza Skrypkowsko-

²⁹ Так у рукапісе. Павінна быць: 1562.

³⁰ Так у рукапісе. Павінна быць: октobra.

³¹ Відаць, тоесны Мікалаю Іванавічу Грынявецкаму, які ў 1571–1572 гг. з’яўляўся новагорадскім падваяводам [41, с. 266].

ho namiesnika | y horodniczoho nowhorodskoho ³², ziemianin Jaśnie Wielmożnoho kn(ie)ž(a)tj Jeho miłosti Jorja Jorjewicza Sluč(ko)ho ³³ Fedor Sidor(owicz) Braniewicz ³⁴ opowiadał mnie, szto seho leta w roku niniesznim 62m stała mi | się letkost' ³⁵ od mieszczanina sluckocho Parchoma Tyszewicza ³⁶, o sztom miał prawo z tym mieszczaninom | pered sprawcami kniežati J(e)ho M(iłos')c(i), wskazywali mnie na tom mieszczanine dwatcat kop hroszey peniezey | nawiazki jako szlachticzu, na szto dej mnie y list swoy sudowyi dali, to pak dej tot mieszczanin | Parchom, nie choteczy mnie iako szlachticzu za to dosyć czyniti, ruszył mia na pocztivosti moiey szla|chockoy, powiadauczy, że bych ja był nieszlachtycz, szto dej mnie dano na podporu ludej dobrych szlachty, | krewnych moich, na szto dej iak ku soznaniu pered wradom stawlu ziemian szlachtu powietu Nowogrods(ko)ho || [80] krewnych ³⁷ moich Hawryła Kuźmicza Zelenicza ³⁸ a Pawła Miskowicza Paphilłowicza ³⁹. Kotoryi | Hawryło Kuźmicz Zeleniczycz a Paweł Panfilowicz peredo mnoiu, Mikołajem [Iwanowiczom] ⁴⁰, postano|wiwszy sia na wrade zoznawati, powiedali. Naperwej Hawryło powiedział, iżem dej iak iest tomu | Fedoru Sidorowiczu Braniewiczu pod tym sposobom krewnyi, jeszcze dej ded moy niebosczyk | Tymophiey Andrejewicz Zeleniczycz, koli służył niebosczykowi s(wietoy) p(amieti) wielmożnomu P(anu) Mikołaiu Ra|dziwiłu, kotoryi derżał Smolensk ⁴¹, y tak dej słuźaczy, poniał sobie w małżeństwo nieiakuii Szczolpi-

³² Сямён Пракопавіч Скрыпкоўскі згадваецца як новагародскі намеснік і гараднічы ў 1559–1566 гг. [41, с. 266].

³³ Алелькавіч Юрый II Юр'евіч (†1578) – князь слuckі і капільскі.

³⁴ Фёдар і Кірыл Браневічы (Брановічы) зафіксаваны сярод шляхты, якая служыла князям Алелькавічам–Слuckім у 1566 г. [13, к. 65; 45, с. 330].

³⁵ Так у *руканісе*. *Павінна быць: lehkost'*. Легкость (старабеларус.) – крыўда, абраза [25, с. 322–323].

³⁶ Тышэвічы належалі да мяшчанскіх эліт Слuckа. У апошняй чвэрці XVI ст. войтам слuckім з'яўляўся Купрыян Тышэвіч. У канцы XVI–XVII ст. Тышэвічы таксама займалі гэтую пасаду і валодалі істотнымі маёнткамі ў Слuckім княстве [17, с. 51, 64, 68; 18, с. 290, 297; 27, с. 192–194]. У сярэдзіне XVII ст. некаторыя Тышэвічы дасягнулі зямлянскага статусу [10, арк. 36, 191–191 адв.].

³⁷ *Кустода*.

³⁸ Так у *руканісе*. Зелянічыч Гаўрыла Кузьміч – баярын Новагародскага павета, на 1565–1567 гг. валодаў часткай маёнтка Брольнікі [43, стб. 415, 831]. Брольнікі – цяпер аграгарадок, цэнтр сельсавета Навагрудскага раёна Гродзенскай вобласці.

³⁹ Так у *руканісе*. Павел Мішкавіч Панфіловіч, верагодна, тоесны новагародскаму баярыну Паўлу Панфіловічу, які са сваімі родзічамі выстаўляўся на попіс 1567 г. з невялікага маёнтка Малы Сялец Новагародскага павета [43, стб. 819–820].

⁴⁰ У *руканісе* пропуск.

⁴¹ Радзівіл (Радзівілавіч) Мікалай (†1509) – ваявода віленскі і канцлер ВКЛ. Смаленскім намеснікам ён з'яўляўся ў пачатку сваёй палітычнай кар'еры – у 1482–1486 гг. [61, с. 315–316; 65, с. 50].

łownu ⁴² na jmia Ohrefinu, doczku boiarskuu z Rusi, niepodaleko ot Odrucka ⁴³, katoraia | Ohrefina Szczopilowna, tut buduczy w Litwie, urodziła otca moiego Kużmu Tymofieiewiczza Zielieniczycza, a boiaryn dej J(eho) m(iłōś)c(i) k(nie)ż(a)ti ⁴⁴ Śluckoho Sidor Braniewicz, kotoryi pryiechał z Obrańska, | poniał był doczku Semiena Szczopilowicza imenem Annu y z nieiu, służaczy Jeho M(iłōś)c(i) K(nie)ż(a)ti Śluc|komu, urodila syna Fedora, tohdy dej mnie po matce iest Fedor Sidorowicz krewnyi. A potom | Paweł Miszkowicz Panfilowicz, zoznawaiuczy, powiedil, iż dej predki naszy wiechali do ziemi tu|tocznoie, do Litwy, z Karaczowa po swoiey dobroy woli, y buduczy dej tam ieszcze, w Karaczowie, pred|kowie naszy byli sobie krewnymi, ieszcze dej pry dedu ieho Chodoru Braniewicz, kotoryi tut | pryiechał do Litwy y przykazawsia kniażati J(eho) M(iłōś)c(i) Śluckomu s(wietoy) p(amieti) J(eho) M(iłōś)c(i) kniaziu Alelku, y tut buduczy, predkowie moie y nieboszczyk dej ⁴⁵ tot ieho dedu Wasilju Chodorowiczu y im samym byli krewnyie, y teper my sami iestesmy mu bratja, y to zoznaniem swoim na wrade ieho, | brata swoiego, podpiraiem, iż on iest szlachticz, a y tak bychmo dej do Śluka ku zoznaniu | z nim iechali, niżli dej doszczadzaiem na posłuhu gospodar-skoiu y ziemskoiu woennuiu, a wied|że dej y potom budżet li toho potrzeba tam iechati, poiedem. Y prosili, aby toie zoznan(i)e y do | knih zamkowych zapisati kazał. Na szto y wypis z knih Fedor Sidorowicz Braniewicz pod | moieu pieczatiu cobe ⁴⁶ wziął. Pisan w Nowogr(odku). Z te(g)o wypisu przy pieczęci podpis ręki temi | słowy: Fedor Bulicz ⁴⁷. Suscepta zaś urzędu śluckiego taka: r(oku) 1663 m(iesią)ca Aprylla | 11 dnia ses wypis P(an) Andrey Pietkiewicz ⁴⁸ ku aktykowa-

⁴² Дакладна ідэнтыфікаваць дадзены род не ўяўляецца магчымым. Ёсць верагоднасць, што найменне «Шчапілавіч» з’яўлялася патранімікам, які ў далейшым не ператварыўся ў прозвішча. Аднак варта адзначыць, што ў адпаведнасці са звесткамі рэвізіі Полацкага ваяводства ад 1552 г. маёнткам на рацэ Свольна (цяпер на тэрыторыі Верхнядзвінскага раёна Віцебскай вобласці) валодаў род Шыпілаў, які пры гэтым страціў іншы свой маёнтак на карысць Маскоўскай дзяржавы (!) [44, с. 147]. У другой палове XVII ст. іх родавыя валоданні таксама знаходзіліся паміж Дзіснай і Глыбокім [59, с. 70–71]. У сваю чаргу, у Мсціслаўскім ваяводстве існаваў род Шчыпілаў (Шчыпілаў-Палескіх), але іх маёнткі таксама размяшчаліся далёка ад Друцка – на тэрыторыі сучаснага Дрыбінскага раёна Магілёўскай вобласці [3, арк. 155–160; 16, с. 261–262; 51, с. 96–100].

⁴³ Друцк – цяпер аграгарадок Талачынскага сельсавета Талачынскага раёна Віцебскай вобласці.

⁴⁴ У *рукапісе* Xžti.

⁴⁵ Так у *рукапісе*. Павінна быць: ded.

⁴⁶ Так у *рукапісе*.

⁴⁷ Буліч (Булыч) Фёдар – у 1560-я гг. пісар Новагародскага замкавага суда, служэбнік новагародскага ваяводы Паўла Іванавіча Сапегі [41, с. 266–267; 43, стб. 815].

⁴⁸ У сярэдзіне XVII ст. прадстаўнікі роду Пяткевічаў сустракаюцца сярод радзівілаўскіх кліентаў і слуг, звязаных з маёнткам Капыль [26, с. 204]. Верагодна, кліентам

niu do knih tutoszných słuckich | podať; Samuel Leżnicki ⁴⁹, podstarodsci słucki. Alexander Krukowski ⁵⁰, pisar.

Po przeczytaniu te(g)o nowogr(ódzkiego) wypisu plenipotent Bronowickie(g)o na zadane sobie nieszlachectwo | w tuteyszym w(ojewó)dstwie nowogr(ódzkim), według dawnych praw, krewnymi swemi wywiódł, y lubo by iuż nad[to] dalsze(g)o wywodu niepotrzeba, atoli iednak, stosując się do prawa pospolitego y constitucij | seymowej o wywodzie szlachectwa opisanych, na dalszy dowód y do przysięgi stawuie swe y samopiątey, to iest z oycy z Wasilem y Andrzejem Bronowickie-mi, krewnymi swymi, a z matki, | która córką swieszczeniaka truchonowskiego ⁵¹ była, a że się rod zwiodł, tedy ze dwiema ziemiany | X(ię)stwa Słuckiego, sąsia-dy swymi – z Iwanem Pohrebickim ⁵² y Filipem Bronowickim ⁵³ na tym, jako | prawdziwie on, Fiedor Bronowicki, z przodków swoich szlachcicem ziemianinem X(ię)stwa Słuckiego | y Andrzejowi, Wasilowi Bronowickim krewnym iest, y ten pokładany z nowogr(ódzkiego) wywód iemu same[mu] y domostwu one(g)o słu-ży, zabierając po przysiędze utwierdzenia J(ego) m(ości) P(ana) Goljewskie(g)o, dzierzaw[cy] starzyckie(g)o, dekretu uznania ie(g)o, Fiedora Bronowickie(g)o, za

біржанскіх Радзівілаў быў і Андрэй Пяткевіч, які таксама выконваў абавязкі адва-ката.

⁴⁹ Ляніцкі Самуэль (†пасля 1670) – падстароста слuckі, рэвізор Слуцкага і Капыльскага княстваў [60, s. 274].

⁵⁰ Крукoўскі Аляксандр (†30.12.1688) – пісар замкавы слuckі, падстароста слuckі (1687–1688) [60, s. 274]. У адрозненне ад большасці прадстаўнікоў слuckай гаспадарчай і судовай адміністрацыі сярэдзіны XVII ст., ён паходзіў з мясцовага зямянскага роду [62, s. 268].

⁵¹ Труханавічы – цяпер вёска Грозаўскага сельсавета Капыльскага раёна Мінскай вобласці.

⁵² Род Паграбіцкіх адносіўся да найстарэйшых зямлян Слуцкага і Капыльскага княстваў. Аднак іх родавым гняздом быў размешчаны па суседстве са Старыцай маёнтка Магільна (цяпер аграгарадок Уздзенскага раёна Мінскай вобласці). У 1536 г. у яго інвентары згадваўся неназваны па імені «панцярны слуга» Паграбіцкі [11, арк. 6]. Між іншым, менавіта ў 1530-я – пачатку 1540-х гг. за Магільна спрачаліся яго тагачасны ўладальнік Мікалай Юр’евіч Пац (Пацавіч) і слuckі князь Юрый Сямёнавіч Алелькавіч [69, s. 15–16]. Магчыма, якраз у гэты перыяд яны перайшлі на службу ў Слуцкае княства. Паграбіцкія згадваліся ўжо ў самым раннім з наяўных інвентароў маёнтка Старыца – ад 1646 г. (у ім паказаны Захарыя і Яўхім Паграбіцкія, пры гэтым яны былі суседзямі Фёдара Бранавіцкага) [1, арк. 331 адв.].

⁵³ Верагодна, тоесны Філіпу Бранавіцкаму, які пражываў у 1665 г. у размешчаным непадалёку ад Старыцы зямянскім засценку Клешаў (тэрытарыяльна належаў да маёнтка Баславічы Слуцкага княства). Там жа жыў Андрэй Бранавіцкі, а чалавека акурат з такім імем Фёдар Бранавіцкі называў сваім родзічам па бацьку [14, к. 14 v.–15]. Аднак іншы Андрэй Бранавіцкі ў 1673 г. быў зямянінам яшчэ аднаго блізкага да Старыцы маёнтка – Грэска (цяпер аграгарадок, цэнтр Грэскага сельсавета Слуцкага раёна Мінскай вобласці) [12, арк. 92 адв.].

starożytn(e)go szlachcica ziemianina X(ięstw)a || [81] Śluckiego ⁵⁴ a wskazu za takowe zadanie nieszlachectwa, wedle prawa statutowe(g)o artykułu | dziewiętnaste(g)o w rozdziale trzecim ⁵⁵, sowitey nawiązki na nim, Fiedorze Filipowiczu, y dalszych | w artykule dwudziestym wtorem tegoż rozdziału trzecie(g)o ⁵⁶ opisanych pen stronie swey, Bronowickiemu, | prosił y domawiał się.

Przeciwno temu plenipotentowi ⁵⁷ Filipowicza P(an) Wiszniewski to wniosł, co | się tknie te(g)o wywodu nowogr(ódzkiego), który Bronowickim służy, temu strona ie(g)o nie neguje, y im, Brono|wickim, to iest tym, komu ten wywód służy, niezadaie, ale Fiedoru Zaycowi ⁵⁸, mianuiącemu się | Bronowickim, który do te(g)o wywodu nienależy y im, Bronowickim, krewnym nie iest, zadaiąc | y do przysięgi stronie swey na tym, iako on nieszlachcicem y tym Bronowickim, którzy go teraz za | krewn(e)go przyznawaią, człowieka stanu prostego będąc, nie krewnym nie iest, prosząc po przysiędze | skasowania dekretu J(ego) m(ości) P(ana) P(a-na) dzierżawcy starzyckiego, uznania Bronowickiego za proste(g)o stanu | człowieka a nakazu wrocenia z nawiązką niesłusznie zagrabionych wołów y wskazu szkod na nim, Bronowickim, stronie swey prosił.

Plenipotent zaś Bronowickie(g)o uchylenia tych, | iako gołosłownie mianowanych, obraz na stronę a zachowania strony swey według wyższego mowienia prosił i domawiał się.

My, gubernator y assessorowie, tey sprawy | Fedora Filipowicza Michałkowicza z Fiedorem Bronowickim, chorążym kondratowskim, z oczewi|stey y dostateczney obu stron controwersiey przesłuchawszy, obronę i dowody pomienionie(g)o Fillipowicza gołosłownie z braniem się niesłusznym do przysięgi na obronę uchylwszy, a do | wywodu szlachectwa niegdy przez Fiedora Sidorowicza Braniewiczza, przodka naganionego, pod r(okiem) 1562 w Nowogr(ódku) uczynionego, a ekstraktem u sądu nasze(g)o producowane(g)o, tudzież | do prawa y constitutij

⁵⁴ *Кустода*.

⁵⁵ Артыкул «О выводе шляхетства за примовою». У якасці пакарання за беспадстаўныя абвінавачанні ў нешляхецтве дадзены артыкул прадугледжваў 12-тыднёвае турэмнае зняволенне [48, с. 121].

⁵⁶ Артыкул «Если бы тот, хто приганил, сам не был шляхтич». Прадстаўнік Бранавіцкага настойваў, што сам Філіповіч не з'яўляўся шляхціцам. Артыкул прадугледжваў публічнае фізічнае пакаранне [48, с. 122].

⁵⁷ *Так у рукапісе. Павінна быць: plenipotent*.

⁵⁸ Пячка сказаць, наколькі абгрунтаванымі былі абвінавачанні, выстаўленыя ў адрас Фёдора Бранавіцкага. Людзі з прозвішчам Заяц сапраўды пражывалі ў маёнтку Старыца і адносіліся да сялян в. Пырашава (Пырашаўская Слабада, цяпер Слабада – вёска Лашанскага сельсавета Уздзенскага раёна Мінскай вобласці). Пры гэтым у інвентары ад 1668 г. сярод жыхароў згадваўся Фёдар Заяц з зяцем. Больш за тое, у 1646 г. у Пырашаве пражывалі аж тры Фёдары Заяцы [1, арк. 331 адв., 334, 413]. Аднак, верагодна, адказчык сапраўды належаў да роду Бранавіцкіх.

seymowych⁵⁹ o wywodzie szlactwa postanowionych stosując się, bliższego być Fiedora Bronowickiego do przysięgi uznawamy. Ktoremu według dobrowolnego wzięcia onego samopiątemu, to jest ze dwiema Wasilem y Andreiem Bronowickimi z oycy, a z matki, że się rozwiódł, tedy z ziemiany X(ięstw)a Śluckiego dwiema, to jest Iwanem Pohrebićkim y Filipem Bronowickim, na niżej wydanych rotach wyrażonych punktach przysięgę | wskazujemy y dzień trzeci wykonaniu oney przed urzędem tutecznym składamy a po tałkowej przysiędze my y sąd pomienionego Bronowickiego za starożytnego szlachcica y ziemianina X(ięstw)a Śluckiego uznawamy, iakoż y dekret zesłał J(ego) m(ości) P(ana) Samuela Goljewskiego, dzierżawcy | starzyckiego, approbowawszy, podług prawa pospolitego, nawiązki za naganienie kop 80 l(i)t(ewskich) gr(oszy) | pomienionemu Fiedorowi Bronowickiemu na nim, Filipowiczu, y wszelkich ruchomych dobrach iego, a samego iego, Fiedora Filipowicza, za te zadanie nieszlactwa od dalszych pen | względem miłosierdzia uwolniwszy, na dwanaście niedziel do sypania wału tutecznego uskażujemy y na odprawę porządkiem prawnym pomienionego wskazu do urzędu należnego starzyckiego, z zakładem na sprzeczne go według ważności rzeczy zaręki, odsyłamy.

A gdy termin | wykonania przysięgi, od nas, sądu, złożony, przypadł, Fedor Bronowicki samopiąty z Wasilem y Andreiem Bronowickimi, Iwanem Pohrebićkim y Filipem Bronowickim, czyniąc do[syć] dekretowi naszemu, te przysięgi przed urzędem z rot, sobie przez generała wy[danych, /82/ w te słowa wykonali:

Ja, Fiedor Bronowicki, przysięgam Panu Bogu Wszechmogącemu, w Troycy S(więtej) jednemu na tym, jako ja prawdziwie z przodków swoich szlachcicem ziemianinem X(ięstw)a Śluckiego y Andreiowi y Wasilowi Bronowickim krewnym iestem, y ten po[kładany z nowogr(ódzkiego) wywod mnie samemu y domostwu memu służy, na czym, jako sprawiedliwie przysięgam, tak mi Panie Boże pomoż, a jeśli niesprawiedliwie, Boże mię ubij. |

Ja, Wasiley, ja, Andrzej, Bronowiczy, ja, Iwan Pohrebićki, ja, Filip Bronowicki, przysięgamy Panu Bogu Wszechmogącemu, w Troycy S(więtej) jednemu na tym, jako prawdziwie Fiedor | Bronowicki szlachcicem ziemianinem X(ięstw)a Śluckiego y nam Wasilowi y Andreiowi Bronowickim krewnym iest, y ten po[kładany nowogr(ódzki) wywod spólnie nam należy, na czym, | iako sprawiedliwie

⁵⁹ Соймавая канстытуцыя ад 1633 г. прадугледжвала, што ў якасці доказаў шляхецтва павінны падавацца «сапраўдныя пісьмовыя сведчання» («authentica testimonia literatoria») [20, с. 26; 66, с. 382]. У дадзеным выпадку ніякіх дакументаў, апроча ўласна вывада ад 1562 г., выстаўлена не было. У цэлым, можна сцвярджаць, што Бранавіцкія не валодалі маштабным родавым архівам. Паказальна, што практычна ўсе раннія родавыя дакументы (апроча вывада ад 1668 г.), пададзеныя Бранавіцкімі ў XIX ст. пры «разборы шляхты», былі тады ж сфальсіфікаваны (у т. л. дакумент, паводле якога Фёдар Бранавіцкі нібыта атрымаў маёнтак у ваколіцы Замошша [6, арк. 8–9]; гэтыя звесткі былі некрытычна ўспрыняты пры складанні 2-га тома «Гербоўніка беларускай шляхты» [22, с. 329–334]).

przysięgam, tak nam Panie Boże pomoż, a jesli niesprawdliwie, Boże | nas ubij.
Działo się na zamku Słuckim ut supra. |
K(a)z(i)m(ie)rz Kłokocki, stol(nik) płocki.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – Ф. 160. Воп. 1. Спр. 23. Справа аб адшуканні волі ад прыгоннай залежнасці жыхароў Пырашаўскай Слабады Ігуменскага павета з-пад валодання памешчыкаў Ёдкаў. – 1007 арк.
2. НГАБ. – Ф. 319. Воп. 1. Спр. 36. – Пастановы аб дваранскім паходжанні розных асоб за 1803 г. – 466 арк.
3. НГАБ. – Ф. 319. Воп. 1. Спр. 98. – Пастановы аб дваранскім паходжанні розных асоб за 1819 г. – 336 арк.
4. НГАБ. – Ф. 319. Воп. 1. Спр. 130. – Пастановы аб дваранскім паходжанні розных асоб за 1825 г. – 759 арк.
5. НГАБ. – Ф. 319. Воп. 1. Спр. 178. – Пастановы аб дваранскім паходжанні розных асоб за чэрвень – жнівень 1832 г. – 744 арк.
6. НГАБ. – Ф. 319. Воп. 2. Спр. 288. – Справа аб дваранскім паходжанні роду Бранавіцкіх. – 539 арк.
7. НГАБ. – Ф. 319. – Воп. 2. – Спр. 2579. – Справа аб дваранскім паходжанні роду Понтусаў. – 521 арк.
8. НГАБ. – Ф. 1727. Воп. 1. Спр. 23. – Актавая кніга Мінскага гродскага суда. – 1784 г. – 651 арк.
9. НГАБ. – Ф. 1730. Воп. 1. Спр. 11. – Актавая кніга Новагародскага гродскага суда. 1732–1733 гг. – 800 арк.
10. НГАБ. – Ф. 1739. – Воп. 1. Спр. 2. Актавая кніга Слуцкага замкавага (гродскага) суда. – 1661–1666 гг. – 1325 арк.
11. НГАБ. – КМФ 5. Воп. 1. Спр. 2483. – Інвентар маёнтка Магільна Новагародскага ваяводства. 1536 г. – 28 арк.
12. НГАБ. КМФ 5. Воп. 1. Спр. 2669/1. – Інвентар Нясвіжскага княства. 1673 г. – 342 арк.
13. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далей – AGAD). – Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (далей – AR). Dz. 23. T. 137. Pl. 4. – Rejestry, rachunki, sumariusze intrat, przychodu i rozchodu z miasta Słucka. – 1566–1810. – 546 k.
14. AGAD. – AR. Dz. 25. Sygn. 51. – Inwentarz majątności Basławce. 1665 r. – 23 k.
15. AGAD. – AR. Dz. 25. Sygn. 4069. – Inwentarz majątności Starzyca. 1686 r. – 63 k.
16. Аніщенко, Е. К. Шляхта Мстиславского воеводства : Список XVIII в. / Е. К. Аніщенко. – Минск : Изд. В. Хурсик, 2013. – 305 с.
17. Брэгер, Г. М. Фрагмент архіва Слуцкага Трайчанскага Свята-Траецкага манастыра ў фондах НМГІКБ / Г. М. Брэгер, Л. А. Лінская // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Мінск, 2004. – Вып. 5. – С. 47–72.

18. Брэгер, Г. М. Фрагмент архіва Слуцкага Трайчанскага Свята-Траецкага манастыра ў фондах НМГКБ / Г. М. Брэгер, Л. А. Линская // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Мінск, 2005. – Вып. 6. – С. 288–311.
19. Бычкова, М. Е. Русско-литовская знать XV–XVII вв. Источники. Генеалогия. Геральдика М. С. Бычкова. – Москва : Квадрига, 2015. – 368 с.
20. Вінніченко, О. Доведення шляхетства на сеймиках Руського воєводства у Вишні (XVII – середина XVIII ст.): правова регламентація і повсякденна практика / О. Вінніченко // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії : в 2 т. – Київ, 2012. – Т. 1 : Практики, казуси та девіації повсякдення. – С. 13–40.
21. Вінніченко, О. Доведення шляхетства на сеймиках Руського воєводства в XVII – першій половині XVIII ст. : генеалогічні аспекти / О. Вінніченко // Генеалогія. Збірка наукових праць. – Київ, 2016. – Вып. 2. – С. 103–129.
22. Гербоўнік беларускай шляхты. – Мінск : НАРБ, 2007. – Т. 2 : Б / С. Рыбчонак і інш. – 672 с.
23. Гербоўнік беларускай шляхты. – Мінск : Беларусь, 2014. – Т. 3 : В / Д. Ч. Матвейчык і інш. ; навук. рэд. А. Рахуба. – 647 с.
24. Гербоўнік беларускай шляхты. – Мінск : Беларусь, 2016. – Т. 4 : Г / Д. Ч. Матвейчык і інш. ; навук. рэд. А. Рахуба. – 959 с.
25. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Вып. 16 : Корж – Лесничанка / склад. А. М. Булыка і інш. ; рэд. А. М. Булыка. – Мінск : Беларуская навука, 1997. – 359 арк.
26. Глінські, Я. С. Зямянская супольнасць Капыльскага княства ў XVII–XVIII стст. / Я. С. Глінські // Архіварыус: зб. навук. паведамл. і арт. / рэд. В. Ф. Голубеў [і інш.]. – Мінск, 2018. – Вып. 16. – С. 198–225.
27. Грицкевич, А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов) / А. П. Грицкевич. – Минск : Наука и техника, 1975. – 247 с.
28. Груша, А. І. Канцылярыя Вялікага Княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. / А. І. Груша. – Мінск : Беларуская навука, 2006. – 215 с.
29. «Для лепшое твердості...» : пергаментныя дакументы перыяду Вялікага Княства Літоўскага з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (1391–1566 гг.) / уклад. Я. С. Глінські, А. А. Жлутка, Д. В. Лісейчыкаў. – Мінск : Беларусь, 2018. – 143 с.
30. Доўнар, А. Б. Сяляне-служы Беларусі другой паловы XVI – сярэдзіны XVIII ст. / А. Б. Доўнар. – Мінск : Беларуская навука, 2007. – 193 с.
31. Казакоў, А. У. Маскоўскія эмігранты ў Вялікім Княстве Літоўскім у другой палове XV ст. па матэрыялах Метрыкі / А. У. Казакоў // Труды БГТУ. – Мінск, 2013. – № 5. – С. 12–14.
32. Кром, М. М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М. М. Кром. – 2-е изд., испр. і доп. – Москва : Квадрига ; Объединенная редакция МВД России, 2010. – 320 с.
33. Кузьмин, А. В. На пути в Москву: очерки генеалогии военно-служилой знати Северо-Восточной Руси в XIII – середине XV в. : в 2 т. /

- А. В. Кузьмин. – Москва : Рукописные памятники Древней Руси, 2014–2015. – Т. 1. – 2014. – 335 с.
34. Кузьмин, А. В. На пути в Москву : очерки генеалогии военно-служилой знати Северо-Восточной Руси в XIII – середине XV в. : в 2 т. / А. В. Кузьмин. – Москва : Рукописные памятники Древней Руси, 2014–2015. – Т. 2. – 2015. – 435 с.
35. Любавский, М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута: исторические очерки / М. К. Любавский. – Москва : Univ. тип., 1892. – 898 с.
36. Мяцельскі, А. Наганы і вывады шляхецтва ў Вялікім Княстве Літоўскім. Два дакументы 1579 года з судовай кнігі № 272 Метрыкі ВКЛ) / А. Мяцельскі // Герольд Litherland. – 2013. – № 19. – С. 110–117.
37. Перапіс войска Вялікага Княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. Публічных спраў 1 / падрыхт. А. І. Груша, М. Ф. Спірыдонаў, М. А. Вайтовіч ; НАН Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск : Беларуская навука, 2003. – 444 с.
38. Пичета, В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве / В. И. Пичета. – Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1958. – 548 с.
39. Полное собрание русских летописей : в 43 т. – Москва : Наука, 1847–2004. – Т. 32 / сост. и ред. тома Н. Н. Улащик. – 1975. – 235 с.
40. Похилевич, Д. Л. Крестьяне-слуги в Великом Княжестве Литовском в XVII–XVIII веках / Д. Л. Похилевич // Средние века : сб. – Москва, 1962. – Вып. 21. – С. 141–169.
41. Радаман, А. Патранальна-кліентальныя адносіны ў Новагародскім павеце і іх уплыў на палітыку і дзейнасць органаў шляхецкага самакіравання ў другой палове XVI – пачатку XVII ст. / А. Радаман // Магнацкі двор і сацыяльнае ўзаемадзеянне (XV–XVIII стст.) : зб. навук. артыкулаў / пад рэд. А. М. Янушкевіча. – Мінск, 2014. – С. 252–294.
42. Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском, с присовокуплением грамот и привилегий на входы в пущи и на земли, составленная старостою мстисловским Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 году. – Вильна : Тип. Губернского правления, 1867. – 387 с.
43. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорской Археологической комиссией : в 39 т. / под ред. П. Гильебрандта. – Санкт-Петербург : Тип. и хромофотогр. А. Траншеля, Главного управления уделов, 1872–1927. – Т. 33 : Литовская Метрика. Отд. 1, ч. 3: Книги Публичных дел. Переписи войска литовского / подгот. С. Л. Пташицкий. – 1915. – II, 1378 стб.
44. Рэвізія Полацкага ваяводства 1552 года / укл. В. А. Варонін. – Менск : Arche, 2011. – 271 с.
45. Скеп'ян, А. А. Двор і слугі князёў Слуцкіх у канцы XV – 80-х гг. XVI ст. / А. А. Скеп'ян // Arche. – 2014. – № 6 : Магнацэрыя Вялікага Княства Літоўскага. – С. 305–339.

46. Статут Великого княжества Литовского 1529 года / под ред. К. И. Яблонского. – Минск : Изд-во Акад. наук БССР, 1960. – 253 с.
47. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т. І. Доўнар, У. М. Сатолін, Я. А. Юхо. – Мінск : Тэсей, 2003. – 250 с.
48. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск : БелСЭ, 1989. – 570 с.
49. Цемушаў, В. М. На ўсходняй мяжы Вялікага Княства Літоўскага (сярэдзіна XIV – першая палова XVI ст.) / В. М. Цемушаў. – Смаленск : Інбелкульт, 2014. – 464 с.
50. Чарняўскі, Ф. В. Ураднікі (пасады, тытулы) Менскага ваяводства XVI–XVIII ст. : біяграф. даведнік / Ф. В. Чарняўскі. – Мінск, 2018. – Вып. 5: Маршалкі, харужыя. – 400 с.
51. Щепило, А. Шипилло–Szypillo, Щипилло–Szczypillo, XVI–XXI / А. Щепило. – Минск : Энциклопедикс, 2014. – 583 с.
52. Boniecki, A. Herbarz polski: w 16 t. / A. Boniecki. – Warszawa : Gebethner i Wolff, 1899–1913. – Т. 4. – 1901. – 400 s.
53. Buchwald-Pelcowa, P. Kłokocki Kazimierz Krzysztof / P. Buchwald-Pelcowa // Polski Słownik Biograficzny. – Т. 13. – Wrocław et al. : Ossolineum; Wyd-wo PAN, 1967–1968. – S. 64.
54. Konarski, S. Szlachta kalwińska w Polsce / S. Konarski. – Warszawa : Drukarnia Braci Wójcikiewicz, 1936. – 360 s.
55. Lietuvos Metrika (далее – LM). Knyga Nr. 3 (1440–1498). Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė, A. Baliulis. – Vilnius : Žara, 1998. – 167 p.
56. LM. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. – Vilnius : Žara, 2004. – 285 p.
57. LM. Knyga Nr 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6 / Parengė A. Baliulis. – Vilnius : LII leidykla, 2007. – 516 p.
58. Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo nowogrodzkie 1690 r. / oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba. – Warszawa : Neriton, 2002. – 290 s.
59. Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo połockie 1667 i 1690 r. / oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba. – Warszawa : IH PAN, 2018. – 182 s.
60. Miłunski, M. Zarząd dóbr Bogusława Radziwiłła w latach 1636–1669 / M. Miłunski // Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI–XVIII wieku / pod red. U. Augustyniak. – Warszawa : DiG, 2009. – S. 195–283.
61. Pietkiewicz, K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku / K. Pietkiewicz. – Poznań : Wyd-wo Naukowe UAM, 1995. – 256 s.
62. Sienkiewicz, W. Ziemianie zależni w Wielkim Księstwie Litewskim od połowy XVII do połowy XVIII wieku. Studium z dziejów feudalizmu litewskiego : maszynopis pracy doktorskiej / W. Sienkiewicz. – Warszawa, 1982. – 460 s.
63. Tęgowski, J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów / J. Tęgowski. – Poznań ; Wrocław : Wyd-wo Historyczne, 1999. – 320 s.

64. Uruski, S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej / S. Uruski. – Т. 4. – Warszawa : Gebethner i Wolff, 1907. – 400 s.
65. Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. – Т. 4 : Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie, XIV–XVIII wiek / oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk. – Warszawa : DiG, 2003. – 412 s.
66. Volumina legum: w 9 t. – Petersburg, Krakow, 1859–1889 : Drukiem Jozafata Ohryzki. – Т. 3. – 1859. – 472, XV s.
67. Wasilewski, T. Pękalski Jan / T. Wasilewski // Polski Słownik Biograficzny : w 47 t. – Wrocław et al. : Ossolineum; Wyd-wo PAN, 1935–2011. – Т. 25. – 1980. – S. 729–731.
68. Wolff, J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku / J. Wolff. – Warszawa : Drukiem J. Filipowicza, 1895. – XXV, 698 s.
69. Wolff, J. Pacowie. Materiały historyczne-genealogiczne / J. Wolff. – Petersburg : Drukarnia F. Suszczyńskiego, 1885. – VII, 374 s.

Арткул паступіў у рэдакцыю 01.07.2019

Ю. М. Лаўрык

МАНУСКРЫПТЫ СА СЛУЦКІМІ ПРАВЕНЕНЦЫЯМІ Ў КАЛЕКЦЫІ «РУКАПІСНЫЯ КНІГІ» НАЦЫЯНАЛЬНАГА ГІСТАРЫЧНАГА МУЗЕЯ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

ПРАЦЯГ; ПАЧАТАК ГЛ.: АРХІВАРЫЎС. – Вып. 16. – С. 44–64.

3) КП 459: Ірмалой. Слуцк (?), сярэдзіна 1680-х гг. 4°. [390] арк.

Апісанне знешняга выгляду. Рукапіс мае фармат у $\frac{1}{4}$ долю аркуша (18,5×15 см) і ўзяты ў скураную на дошках аправу канца XVIII – пачатку XIX ст. са сляпым цісненнем. Паводле запісу на нахазным аркушы, у 1809 г. кніга рэстаўравалася: «1809 года Мца Генваря / 8 / Сію Кнігу занаправу уплачано / 75 копѣек»; верагодна, тады ж адбылася і замена старой зужытай аправы на новую. Паводле запісаў карыстальнікаў, манускрыпт бытаваў у Слуцку ў XVIII ст., магчыма, там і быў створаны.

Арыгінальная нумарацыя палос адсутнічае, але на традыцыйным месцы фаліяцыі знаходзяцца нумары сігнатур шыткаў¹. У XX ст. на рукапісе была прастаўлена простым алоўкам музейная фаліяцыя (на кожным 10-м аркушы), паводле якой кніга складаецца з 390 арк. Арганізацыя старонкі рамкавая, у адзін слупок.

¹ Падобны выпадак адзначаны ў літаратуры адносна іншага рукапісу слускага паходжання [4, с. 180–182], што, магчыма, сведчыць пра наяўнасць своеасаблівай традыцыі, характэрнай менавіта для слускага скрыпторыя.

Ірмалой змяшчае музычны тэкст 5-лінейнай натацыі з падпісанымі пад ім словамі хваласпеваў, для якіх выкарыстаны паўустаў, пераходзячы ў хуткапіс²; рубрыкацыя кінаварная. Застаўкі і ініцыялы намаляваныя прамом і размешчаны папарна (арк. 10, 53, 123, 168, 225, 245, 281), з той толькі асаблівасцю, што для першых выкарыстаны чорны атрамант, а для другіх – кінавар. Гэтыя элементы аздаблення ў рукапісе маюць, як падаецца, аўтарскі характар, хоць і знаходзяцца пад заўважным уплывам ксілаграфіі старадрукаў (перадусім, украінскай кніжнай графікі, што цалкам зразумела ў кантэксце цесных рэлігійных сувязяў Слуцка з Кіевам). Нарысаваная прамом канцоўка (арк. 388 адв.) нагадвае застаўкі кніг фёдараўскага, а таксама львоўскага брацкага і куцеінскага друкаў. Аздабленне рукапісу ў сукупнасці з палеаграфічнымі характарыстыкамі дазваляе папярэдне датаваць яго другой паловай XVII ст.

Папера і філіграні. Папера на працягу ўсяго рукапісу дэманструе толькі адну філігрань, якая ўяўляе сабой увенчаны 3-зубцовай каронай 5-палёвы круглы гербавы шчыт з лябрамі вакол і сувоём з ініцыяламі «CFGVW» па-над ім. Падобная філігрань прадстаўлена ў каталогу Т. Дыянавай «Филигрании XVII в. по старопечатным книгам Украины и Литвы» пад № 172 з пэўнымі адрозненнямі ў ініцыялах (якія, зрэшты, даследчыца паказвае даволі няўпэўнена) [15, № 172]. Т. Дыянава ўказвае на выкарыстанне гэтага знака ў «Трыёдзі кветнай», выдадзенай у 1685 г. у Чарнігаве. Апрача таго, размешчаны па-над асноўнай выявай сувой з ініцыяламі «CFGVW» з'яўляецца вельмі блізкім як з увагі на форму, так і на дакладнае супадзенне ініцыялаў, да вадзянога знака, змешчанага ў альбоме Э. Лаўцявічуса пад № 2995, аднак у літоўскага даследчыка ён паказаны з кантрамаркай у выглядзе паштовага ражка, які ў нашым выпадку адсутнічае. Е. Лаўцявічус адзначае ўжыванне паперы з выявай сувою ў 1687 г. [1, № 2995].

Такім чынам, абодва альбомы ўказваюць на ўжыванне паперы з бліжэйшым паводле выявы філігранямі ў сярэдзіне 1680-х гг., што ў цэлым згаджаецца з датаваннем рукапісу паводле палеаграфічных прыкмет і аздаблення, дае нам права аднесці стварэнне манускрыпта да гэтага часу.

Гэты рукапіс таксама, падобна як і першы манускрыпт нашага спісу, звязаны сваім бытаваннем са Слуцкам і Асавецкай парафіяльнай царквой, з якой, верагодна, ён і паступіў у Мінскі царкоўны гісторыка-археалагічны музей. Зыходзячы з прысутных у кнізе надпісаў, ірмалой быў набыты колішнім уладальнікам менавіта ў Слуцку: «Сей Ірмалой есть власны Бируковича бывшего попovichа осовецкаго | Купиль За рублей 3. Въ Городѣ Слѣцкѣ | въ 1776 годѣ. Antoniу Birukowicz» (арк. 9).

² Тут і далей – аўтарскі тэрмін.

Перад тым кніга выкарыстоўвалася ў адной са слупкіх школ, дзе атрымлівалі адукацыю, між іншым, кандыдаты ў святарскі стан, у тым ліку асавецкія паповічы Біруковічы: «Ja wiwcziiw Ten yermoloy | Doskonale w Naweczerie | Bohoiawleniia | ... Bazil Birukowicz Osowieczki | Słuczeku[!] horede[!]» (арк. 223), «Tey Jermoloy Wasyli Birukowicz | Osowiecki Popowicz | Spiewał Dobrze y uczył Dobrze | Świętego Przemieniena Panskiego | wślucku horege[!] 1775 Dnia 9» (арк. 223 адв.), «Ja Michał birukowicz uczył | ten Jermoloy wroku 1768 | wślucku» (арк. 280), «Ja ...za Birukowicz | Wywcziił ten Jermoloy | wRo[!] wRoku 1763» (арк. 280 адв.) і інш. Наяўнасць на палях і незапоўненых аркушах кнігі шматлікіх вучнёўскіх запісаў і пробаў пяра пераважна пабожнага характару на старабеларускай, царкоўна-славянскай, польскай і лацінскай мовах, быць можа, сведчыць пра знаходжанне рукапісу ў школе пры Трайчанскім манастыры, дзе, як вядома, гэтыя мовы вывучаліся.

Захаванасць. Аправа пашкоджаная і забруджаная. Старонкі пажоўклыя і забруджаныя, пачатак і канец кнігі страчаныя.

Надпісы і цэтлікі. На спінцы 8-кутны цэтлік з сіняй узорчыстай рамкай па абводзе з надпісам: «инв. 768 559 ГИМ»; на верхнім вечку аправы 4-кутны зубчасты цэтлік з сіняй лінейнай рамкай па абводзе з надпісам сінім і простым алоўкамі: «3945 | 571».

На форзацы і форзацным аркушы музейныя адзнакі, якія сведчаць пра вяртанне рукапісу з Германіі пасля Другой сусветнай вайны (сінім алоўкам «3945» і «571»; чырвоным алоўкам: «84»; фіялетавым атраментам: «3748 27/II - 48 г.»), а таксама закрэслены інвентарны нумар Дзяржаўнага гістарычнага музея, на базе якога быў створаны Дзяржаўны музей гісторыі Вялікай Айчыннай вайны («инв. 868 гим»).

На форзацы і арк. 9 купчы запіс: «Сей Ирмолой есть власны Антония | Бируковича бывшаго поповича осовецкаго | Купиль За рублей 3. Въ Городѣ Слѣцкѣ | въ 1776 годѣ. Antoniу Birukowicz».

На арк. 223 – шматлікія чытацкія запісы: «Ja wiwcziiw Ten yermoloy | Doskonale w Naweczerie | Bohoiawleniia | ... Bazil Birukowicz Osowieczki | Słuczeku[!] horede[!]»; на арк. 223 адв.: «Tey Jermoloy Wasyli Birukowicz | Osowiecki Popowicz | Spiewał Dobrze y uczył Dobrze | Świętego Przemieniena Panskiego | wślucku horege[!] 1775 Dnia 9»; на арк. 280: «Ja Michał birukowicz uwczył | ten Jermoloy wroku 1768 | wślucku»; на арк. 280 адв.: «Ja ...za Birukowicz | Wywcziił ten Jermoloy | wRo[!] wRoku 1763» і інш.

На палях і незапоўненых аркушах шматлікія пробы пяра розных рук XVIII ст. на старабеларускай, царкоўна-славянскай, польскай і лацінскай мовах.

На нахзацным аркушы надпіс почыркам XIX ст.: «1809 года Мца Генваря | 8 | Сию Кнігу занаправу уплачено | 75 копѣек».

Штампны і пячаткі. На форзацным аркушы прысутнічаюць простакутны штамп «БДМ | Инв. № 533 | гор. Минск», а таксама – круглыя пячаткі: 1) «Мінскі́й церковны́й историко-архіологическі́й Комитетъ» і 2) «Комиссариат Просвещения Белорусск. Республики | Областной музей».

Гісторыя прадмета. Рукапіс быў створаны ў другой палове XVII ст., магчыма, у скрыпторыі слуцкага Трайчанскага манастыра. У XVIII ст. манускрыпт выкарыстоўваўся ў адной са школ Слуцка (Трайчанскай?), дзе і быў набыты ў 1776 г. асавецкім папавічам Антоніем Біруковічам. У зборы Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага камітэта паступіў, трэба думаць, з Асавецкай парафіяльнай царквы пад тытулам Нараджэння Дзевы Марыі ў складзе кніг, перададзеных святаром гэтай царквы К. Гаховічам. Пасля кастрычніцкага перавароту 1917 г. у складзе фондаў Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага музея манускрыпт паступіў у Абласны музей, падчас Другой сусветнай вайны быў вывезены ў Германію, а ў 1948 г. – рэвіндыкаваны.

Заўвагі. Арыгінальная нумарацыя палос адсутнічае, але на традыцыйным для фаліацыі месцы знаходзяцца нумары сігнатур шыйткаў. Супрацоўнікамі Абласнога музея была здзейснена спроба пранумараваць ключавыя аркушы сінім алоўкам, аднак гэтая нумарацыя не адпавядае сапраўднаму стану рэчаў (быць можа, з прычыны страты паасобных аркушаў у пазнейшы перыяд). Пазней на рукапісе была прастаўлена простым алоўкам сучасная музейная фаліацыя (на кожным дзясятым аркушы).

Бібліяграфія прадмета: 7, с. 189, № 139.

4) КП 515. Рукапісныя ўсхваленні. Слуцк, 1816 г. 4°. [1], 7 арк.

Апісанне знешняга выгляду. Рукапіс пад нумарам КП 515 тытульнага аркуша ці калафона не мае; прысутныя на вокладцы ўніфікаваны загалолак «Рукописныя величанія» і дата «1816 года, Июля 2 дня.», запісаныя почыркам канца XIX – пачатку XX ст., і, верагодна, належаць аднаму з супрацоўнікаў Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага музея. Манускрыпт мае фармат у ¼ долю аркуша (21,5×17,5 см).

Фаліацыі славянскімі літарамі пачынаюцца з другога аркуша: «арк. а–з»; першы аркуш са спісам зместу – без нумарацыі (такім чынам, насамрэч, колькасць аркушаў – 8). Рукапіс узяты ў саматужную вокладку каляровай паперы, пераробленую з вокладкі нейкага друкаванага выдання: фрагментарна праглядаецца віньета і дробны друк унізе: «Слуцк тип[ографія] Лаврова[?]».

Арганізацыя старонкі безрамкавая, у адзін слупок. Тэкст напісаны паўуставам, але з элементамі хуткапісу і моцным нахілам літар; вышыня літар каля 3 мм, 13–14 радкоў на старонцы. Кніга мае кінаварную

рубрыкацыю і ініцыялы (арк. 1, 2 адв., 4, 6 адв.), скапіраваныя, верагодна, са старадрукаваных выданняў.

Папера і філіграні. Папера ручнога адліву блакітнага колеру, характэрная для канца XVIII – першай чвэрці XIX ст. Вадзяны знак у выглядзе трох кветак у вазе (?); адпаведнік у літаратуры не выяўлены.

Змест: рукапіс змяшчае гімнаграфічныя творы на хвалу Яна Багаслова, Пакрова Найсвяцейшай Багародзіцы, Архістратыга Міхаіла і інш.

Захаванасць. Вокладка эпохі саматужная: пашкоджаная і забруджаная. Старонкі пажоўклія і забруджаныя.

Надпісы і цэтлікі. На вокладцы надпісы почыркам канца XIX – пачатку XX ст.: 1) «*Рукописныя величания*»; 2) «1816 года, Іюля 2 дня». На арк. 1 нн у ніжнім полі надпісы XIX ст. розных рук: 1) «Сіа Тетрадь вѣличания, въ церковь Рождественскую | Слуцкую 1816 Месяца Іюля 2го дня»; 2) «Писана Петромъ Барановымъ [?]».

Штатны і пячаткі. На вокладцы і арк. 1 нн прысутнічаюць круглыя пячаткі: 1) «Мінскі́й церковный историко-археологический | Комитетъ» і 2) «Комиссариат Просвещения Белорусск. Республики | Областной музей», а таксама – простакутны штамп «БДМ | Инв. № 515 | гор. Минск»; музейныя адзнакі.

Гісторыя прадмета. Паводле пададзенай у інскрыпцыях інфармацыі, кніга была перапісана пэўным Пятром Баранавым і другога чэрвеня 1816 г. укладзена ў слуцкую царкву Божага Нараджэння. Акалічнасці паступлення ў зборы Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага музея невядомыя; магчыма, рукапіс быў прывезены А. Сніткам пасля камандзіроўкі ў Слуцк, дзе ён наведваў, між іншым, і згаданую царкву. Пасля кастрычніцкага перавароту 1917 г. у складзе фондаў Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага музея манускрыпт паступіў у Абласны музей. Падчас Другой сусветнай вайны рукапіс быў вывезены ў Германію, а ў 1948 г. – рэвіндыкаваны.

Частка II. Сінодыкі (памінальнікі)

Традыцыйна ў літаратуры прадмета вылучаюць тры тыпы сінодыкаў: 1) рукапісы, што змяшчаюць «Чын праваслаўя»; 2) уласна памінальнікі і 3) так званы «Сінодык з літаратурнымі прадмовамі» [8, с. VI; 2, с. 9–19]. У калекцыі «Рукапісныя кнігі» Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь захоўваецца 5 сінодыкаў, звязаных са Слуцкім княствам; усе яны ўяўляюць сабой уласна памінальнікі і, такім чынам, належаць да другога тыпу. Беларускія памінальнікі як з’ява дагэтуль адмысловай цікавасці кнігазнаўцаў не выклікалі, у сувязі з чым мы мусім сказаць пра іх некалькі слоў напачатку раздзела.

Паколькі памінанне памерлых у хрысціянскай царкве звязана з суботнім днём, за памінальнікам гэтага тыпу ў Беларусі замацавалася на-

зва «суботнік», што мы і ўбачым ніжэй у загаловах нашых рукапісаў (больш рэдка выкарыстоўвалася назва «сінопіс», паходжанне якой, верагодна, належыць звязваць з кіеўскай традыцыяй). У тэксце суботніка звычайна можна вылучыць розначасовыя фрагменты; паводле свайго знешняга выгляду ён найчасцей выразна распадаецца на дзве часткі: 1) запісы першаснага запаўнення і 2) запісы другаснага, пазнейшага дапаўнення.

Першасная, асноўная частка запісаў задае структуру тэксту ў выглядзе рубрык, ствараючы «шкілет» памінальнага. Найчасцей яна пісалася адной асобай і, так бы мовіць, «аднамомантна», у сувязі з чым яе запісы найчасцей паходзяць з аднаго часу і нярэдка дэманструюць прэтэнзію на каліграфічнасць. Асноўная частка памінальнага звычайна складаецца з такіх элементаў, як заглавак кнігі, уступныя тэксты (прадмова, уступныя малітвы і да т. п.), заглаўкі сфармаваных пры стварэнні сінодыка рубрык і сучасныя ім памінальныя запісы.

Падкрэслім, што звычайна аснова сінодыка вылучаецца большай ці меншай каліграфічнасцю пісьма і выкарыстаннем (ці імкненнем да выкарыстання) паўустава, а таксама ў большасці выпадкаў кінаварнай ці сурыкавай рубрыкацыяй. Разам з тым, варта адзначыць, што гэтая частка ўсё ж не заўсёды стваралася «аднамомантна». У некаторых выпадках (перадусім, у манастырах) яе фарміраванне магло распягвацца на дзесяцігоддзі – пакуль адбывалася рэгулярнае запаўненне памінальнага ўпаўнаважанай для гэтага асобай ці асобамі. Яскравым прыкладам служыць так званы «Куцеінскі сінодык» са збораў НББ (91/4274), які ў сваёй асноўнай частцы дэманструе некалькі розначасовых почыркаў.

Калі дата стварэння сінодыка не ўказана на тытульнай старонцы ці ў калафоне, аналіз запісаў асноўнай часткі можа даць падставы для прыблізнага датавання манускрыпта. Паколькі ў нашым выпадку гаворка ідзе менавіта пра памінальнік-суботнік, запісы ў які ўносіліся толькі пасля смерці той ці іншай асобы, то змена почырку пры напісанні імёнаў манархаў, патрыярхаў, епіскапаў і іншых у спісах адпаведных рубрык указваюць на час стварэння гэтых рубрык з дакладнасцю да некалькіх гадоў.

Запісы пазнейшай часткі памінальнага найчасцей уносіліся ў яго рознымі асобамі на працягу далейшых гадоў выкарыстання кнігі, але ўжо пасля таго, як яе рэгулярнае запаўненне перапынялася. Гэтая частка фарміравалася шляхам дапаўнення наяўных раздзелаў новымі імёнамі, а, часам, і праз стварэння новых рубрык. Яна мае неаднародны характар і звычайна дэманструе почырк розных рук – часцей за ўсё хуткапісныя, без каляровай рубрыкацыі і прэтэнзіі на каліграфічнасць. Наяўнасць датаваных запісаў у гэтай частцы дазваляе высветліць, як доўга сінодык бытаваў і дапаўняўся.

5) КП 466. Памінальнік Зубацкай царквы пад тытулам Пакрова Найсвяцейшай Багародзіцы. Зубачы, 1683–1772 (?). 2°. [46] арк.

Апісанне знешняга выгляду. Памінальнік пад нумарам КП 466 азгалюлены наступным чынам: «СѸботьникъ | сирѣчь поминникъ : | цркви ЗѸбацкой: | РокѸ ꙗ̄ а̄ х̄ п̄ г̄. | Мсца феврала дна Ѡ. | Позгорѣню цркви взѸбачах. | Котораа Згорѣла, мца юна | дна [!] к̄ в̄. Рок̄. ꙗ̄ а̄ х̄ п̄ в̄.». Як вынікае з інфармацыі на тытульным аркушы і просьбы пісара пра спамін, манускрыпт быў перапісаны ў 1683 г. свяшчэннаіерэем Паўлам Смаленскім, прэсвітэрам царквы пад тытулам св. Тройцы і Пакрова Найсвяцейшай Багародзіцы і свсв. апосталаў Пятра і Паўла ў падляшскім мястэчку Зубачы (сёння вёска ў гміне Чаромха Гайнаўскага павета Падляскага ваяводства Рэспублікі Польшча).

Пра прыналежнасць памінальніка менавіта да тых Зубачаў, што на Падляшшы, сведчаць наступныя прыкметы: 1) існаванне ў падляшскіх Зубачах аднайменнай парафіі (Пакрова Найсвяцейшай Багародзіцы), вядомай з XVII ст.; 2) азначэнне Зубачаў як мястэчка (арк. 15 адв.); 3) прысутнасць назваў навакольных вёсак: Янцэвічы (арк. 22 адв.), Бобрая (сёння Баброўка – арк. 24 адв.–26), Туроўшчызна (арк. 29 адв.) і інш. Неабходнасць стварэння памінальніка ўзнікла ў сувязі з пажарам, у выніку якога згарэла даўнейшая Зубацкая царква, а яе кнігі, трэба думаць, пацярпелі ад агню.

Рукапіс мае фармат у $\frac{1}{4}$ долю аркуша (18,5×14 см) і ўзяты ў брунатунага колеру скураную на кардоне аправу XVII ст. са сляпым цісненнем. Цісненне пераважна арнаментальнае, выкананае ў выглядзе рамкі пры дапамозе дарожнікаў і накатак. У сярэдзіне рамкі як на верхнім, так і на ніжнім вечку, – авальны сярэднік (30×22 мм) з выявай Яна Евангеліста (атрыбут – арол).

Кніга складаецца з 46 нenumараваных аркушаў (прысутнічае сучасная фаліяцыя). Тытульны аркуш аздоблены кінаварнай «фортай», у абрысах якой можна заўважыць уплывы характэрнага для тагачаснай друкаванай кнігі так званага «архітэктурнага» стылю аздаблення тытульнага аркуша. Старонкі – у лінейных рамках, што характэрна для рукапісаў XVII – пачатку XVIII ст.; рубрыкацыя кінаварная. Уводныя тэксты напісаны хуткапісам, азгалюкі і часткова тэкст запаўнення асноўнай часткі – дробным паўставам з элементамі хуткапісу. Тэкст арганізаваны ў адзін слупок з рознай колькасцю радкоў на старонцы. Памер тэкставага блока па рамцы: 155×105 мм; 10 радкоў (як хуткапіснага, так і паўустаўнага пісьма) каля 80 мм. Вышыня літар у сярэднім каля 3 мм. Стыль пісьма, аздабленне рукапісу і арганізацыя старонкі ў цэлым пацвярджаюць дату на тытульным аркушы.

Папера і філіграні. Папера рукапісу змяшчае два адрозныя вадзяныя знакі: 1) першая філігрань прысутнічае на першых двух аркушах кнігі і

не паддаецца ідэнтыфікацыі з прычыны невялікага памеру і знаходжання на згібе аркуша; 2) другая ўяўляе сабой увенчаны каронай картуш з выявай узнятага на дыбкі ільва ў 3-зубцовай кароне; найбольш блізкія да нашай філіграні выявы (з невялікімі адрозненнямі ў абрысе картуша і дробных дэталей) Э. Лаўцявічус падае пад №№ 2260 і 2269 [1, № 2260, 2269]. Літоўскі даследчык указвае на выкарыстанне паперы з такімі вадзянымі знакамі на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага ў 1679 і 1680 гг., што ў цэлым згаджаецца з указанай на тытульным аркушы датай.

Асноўная частка «Суботніка» прэзентуе позні паўустаў (часам з нечакана архаічнымі формамі літар: як, напрыклад, «ч» у выглядзе чашы) з элементамі хуткапісу; сярод почыркаў пазнейшых запісаў можна назіраць шырокі дыяпазон варыянтаў ад паўустава да хуткапісу. Першаснае запаўненне памінальнага зроблена ў 1683 г. паўуставам пры дапамозе брунатнага атраманту і кінавары. Сярод пазнейшых запаўненняў сустракаюцца даты: 1724 г., 1755 г. і іншыя; найпазнейшы датаваны запіс хуткапісам пазначаны 1772 г., аднак некаторыя запісы, магчыма, належыць аднесці да больш позніх часоў (напрыклад, на аркушы 25 нн).

Змест (паводле першасных, «кінаварных», раздзелаў):

- арк. 2: «Поминаніе Во́млтвѧх»;
- арк. 3: «Помени Гѣи дѣшъ ѻсопших Рабѣ своихъ»;
- арк. 4 адв.: «Помени Гѣди Архiepѣпы | Киевскіѧ...»;
- арк. 5 адв.: «Епископы Володымерѣскіе»;
- арк. 6: «Помінаніе Велможного Кнѧза Слѧцкого Гевргіѧ Гевргіевічѣ Шлелко|вича...»;
- арк. 7: «Сіе поминаніе Родѧ пѣни Богѧшовои подскарбеи Земской»;
- арк. 8: «Сіе поминаніе Велможныхъ ихми|лостіи Пановѣ Воиновѣ фѧндаторовѣ | Церѣкв Зѧбѧцкои»;
- арк. 8 адв.: «Род Велможной Пании Юстины ѧловіцкой Воеводини»;
- арк. 9: «презбитера Сематицкогѣ Протопопы дорогийцкогѣ»;
- арк. 9 адв.: «Поминаніе Ереѧ Самоила Смоленского»;
- арк. 11: «Род: Воиских Презбитеровѣ | Сіе поминаніе Ереѧ Самоила Смоленского презбитера Сематицкогѣ»;
- арк. 11 адв. – 12 нн: «Сіе Поминаніе Ёреѧ Самойла Смоленско || Протопопы дорогийцкогѣ»;
- арк. 12 адв.: «Ереѧ Самойла Смоленско»;
- арк. 15 адв.: «Мѣстечко Зѧбѧчѣ»;
- арк. 24 адв.: «Село : Бобраѧ»;
- арк. 31: «Село Тѧмино»;
- арк. 24 адв.: «Село Вычолки»;
- арк. 46 адв.: «Село Волка».

Захаванасць. Аправа эпохі: скура на кардоне; пацёртая, дэфармаваная і месцамі пашкоджаная; завязкі захаваліся фрагментарна. Старонкі пажоўклыя, некаторыя змятыя, абтрапаныя і забруджаныя; асобныя аркушы выпадаюць.

Надпісы і цэтлікі. На аправе 8-кутны цэтлік з дэкаратыўнай рамкай па абводзе і надпісам: «*инв 778 [закрэслена] 466 ГИМ*», а таксама рэшткі іншых цэтлікаў. На форзацы і нахзацы шматлікія пробы пяра: «*Помяни Госи душу раба*», «*Ротіану Чосподу*» і інш.

Штатпы і пячаткі. На форзацным і іншых аркушах круглыя пячаткі: 1) «Мінскі́й церковный историко-архіологі́ческий | Комітетъ» і 2) «Комиссариат Просвещения Белорусск. Республики | Областной музей», а таксама – простакутны штамп: «БДМ | Инв. № 466 | гор. Минск»; музейныя адзнакі.

Гісторыя прадмета. Асноўная частка памінальніка была перапісана ў 1683 г. свяшчэннаіерэем Паўлам Смаленскім, прэсвітэрам царквы пад тытулам св. Тройцы і Пакрова Найсвяцейшай Багародзіцы і свв. апосталаў Пятра і Паўла ў падляшскім мястэчку Зубачы. Найпазнейшы датаваны запіс пазначаны 1772 г., але, верагодна, запісы рабіліся ў ім і пазней. Акалічнасці паступлення ў зборы Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага музея невядомы. Пасля кастрычніцкага перавароту 1917 г. у складзе фондаў Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага музея манускрыпт паступіў у Абласны музей. Падчас Другой сусветнай вайны рукапіс быў вывезены ў Германію, а ў 1948 г. – рэвіндыкаваны.

Заўвагі. Письмо хаатычнае нават у асноўнай частцы памінальніка. Пісар не адрознівае літары «і», «і» ды «и»: піша іх на розных старонках у адных і тых жа словах паралельна; тое самае датычыць літар «Σ» і «С», а таксама напісання некаторых слоў.

Бібліяграфія прадмета: 7, с. 191, № 164.

6) КП 489. Памінальнік царквы пад тытулам Канстанціна і Алены ў Слуцку на Востраве. Слуцк, каля 1703 г. – каля 1862 г. 2°. 21 арк.

Апісанне знешняга выгляду. Памінальнік пад нумарам КП 489 дайшоў на нас у моцна пашкоджаным выглядзе: тытульны аркуш і наступныя за ім, а таксама некаторыя аркушы ў сярэдзіне і напрыканцы кнігі захаваліся толькі фрагментарна, у сувязі з чым значная частка інфармацыі пра акалічнасці стварэння манускрыпта страчана. Арыгінальная нумарацыя палос адсутнічае, аднак на працягу існавання рукапісу некалькі разоў ажыццяўляліся спробы яго фаліяцыі. Паводле найпаўнейшай з іх, манускрыпт налічвае 21 аркуш, уключаючы форзацы; некаторыя

аркушы з сярэдзіны кнігі, а таксама апошні і нахзацны аркушы страчаны цалкам.

Рукапіс мае фармат у $\frac{1}{4}$ долю аркуша ($19,5 \times 15,5$ см) і ўзяты ў цёмна-брунатную скураную на кардоне аправу XVIII ст. са сляпым цісненнем. Цісненне выканана ў выглядзе рамкі пры дапамозе дарожнікаў і нака-так. У сярэдзіне верхняга вечка – авальны сярэднік (20×17 мм) з выявай Укрыжавання «с *предстоящими*»; па кутах – стылізаваныя выявы херувімаў. Унутраная прастора на ніжнім вечку запоўнена адзінаццаццю палосамі вузкіх накатак.

Асноўная частка кнігі напісана пры дапамозе брунатнага атраманту познім паўуставам з элементамі хуткапісу; рубрыкацыя сурыкавая, але на тытульным аркушы прысутнічае кінавар. Для расфарбоўкі віньеты на тытульнай старонцы, выявы на адвароце тытульнага аркуша, заставак (арк. 3, 4) і канцоўкі (арк. 3 адв.) ужыты фарбы чырвонага, зялёнага і сіняга колераў. У запісах пазнейшага часу выкарыстоўваюцца паўустаў, а таксама хуткапіс кірылічнага і лацінскага пісьма. Тэкст на старонках асноўнай часткі з абавязковымі рубрыкамі арганізаваны ў 2 слупкі, узятыя ў лінейныя рамкі. Памер тэкставага блока па рамцы: прыкладна 160×110 мм; 10 радкоў у тэксце асноўнай часткі – каля 55 мм. Вышыня літар у сярэднім 2–3 мм. Стыль пісьма, аздабленне рукапісу і арганізацыя старонкі пацвярджаюць датаванне памінальніка XVIII ст.

На тытульным аркушы прысутнічае заглавак і звесткі пра акалічнасці стварэння кнігі: «Бл҃гословеніємъ і [...] в' Б҃г҃ Превелебнаго [...] | Іѡсифа Дрозд[...] | Цркви Устровской Кон[стан]тына и Елены. | Начат'ся Сеи Сын[одикъ] | Писатиса в' Лѣт[о ... ѿ] | Рождества Хр[стова] | Мѣсеца [...] | Дванат[цатаго] | Д[на] | Акоштомъ | Оеодора | Мещанина | Братъчика | Цркви Устровской | Бѣдѣчаго».

Рукапіс быў знойдзены А. Сніткам у Слуцку ў Міхайлаўскай Астраўскай царкве (былой Канстанціна і Алёны) [12, с. 175]. Той факт, што кніга пісалася для слускай царквы, а фундатарам выступаў слупкі месціч, не толькі ўказвае месца бытавання рукапісу, але дазваляе з вялікай доляй верагоднасці разглядаць Слуцк і як месца стварэння манускрыпта. Царква ў Слуцку пад тытулам св. Канстанціна і Алёны на прадмесці Востраў функцыянавала, як згадвалася ў прадмове, пасля 1703 г. і да 1797 г., што дазваляе папярэдне датаваць рукапіс XVIII ст.

Папера і філіграні. Удакладніць дату стварэння манускрыпта дапамагаюць філіграні і прысутныя ў ім датаваныя запісы. Манускрыпт складаецца з двух сшыткаў; на аркушах першага сшытка ў вобласці згібу прысутнічаюць праколы паперы, якія сведчаць пра перашыванне кнігі.

Сшытак 1 ахоплівае аркушы 2–17 і ўключае, такім чынам, усю асноўную частку памінальніка, пачынаючы з тытульнага аркуша. Папера першага сшытка лепшай якасці; на ёй выяўлены: 1) філігрань «Паш-

тар» у варыянце, блізім да выявы № 2738 у альбоме Э. Лаўцявічуса (арк. 3–4, 7–8, 11–12, 16–17) [1, № 2738]; 2) неатрыбутаваны вадзяны знак (арк. 13–14). Выкарыстанне паперы з такім варыянтам вадзянога знака «Паштар» зафіксавана ў 1686 г. у Кейданах, што, з улікам магчымай заляжаласці, дазваляе меркаваць пра падрыхтоўку асноўнай часткі «Сінодыка» прыблізна ў час заснавання царквы – каля 1703 г.

Сшытак 2 складаецца з аркушаў паперы горшай якасці і ахоплівае аркушы 18–21; рэшткі аркушаў уздоўж лініі згібу ў пачатку і напрыканцы сшытка паказваюць, што частка іх была страчана. Падобная паводле якасці папера выкарыстана для абклейкі форзаца і нахзаца, а таксама для форзацнага аркуша. Невялікая колькасць цэлых аркушаў у сшытку і фармат кнігі ў $\frac{1}{4}$ долю, пры якім філігрань трапляе на згіб, не дазваляюць адназначна выказацца адносна прысутных на паперы вадзяных знакаў; удалося зафіксаваць толькі асобныя іх фрагменты, якія не даюць цэласнай карціны.

Зрэшты, фрагмент вадзянога знака на арк. 21, як здаецца, уяўляе сабой верхнія часткі літар «LZ», якія нярэдка сустракаюцца ў кантрамарках філіграняў другой паловы XVIII ст.; у прыватнасці, форма літар і адлегласць між імі нагадваюць кантрамарку аднаго са знакаў з выявай Паньы Марыі [1, № 2420]. Ужыванне гэтай філіграні зафіксавана ў 1782 г., што блізка па даце да запісаў другога сшытка, і, верагодна, указвае на час перашывання памінальніка з дабаўленнем новых аркушаў.

Змест. У тэксце «Сінодыка» можна вылучыць некалькі розначасовых блокаў запісаў. *Блок 1:* арк. 2–6 (к. 1703 г.). Падчас пачатковага запаўнення памінальніка быў падрыхтаваны тытульны аркуш з віньетай у выглядзе вянка на загаловай старонцы і выявай галгофскага крыжа на адвароце, а таксама два раздзелы з застаўкамі (паза тым, першы завяршаецца канцоўкай у выглядзе ружавай кветкі).

Першы раздзел пачынаецца вязевым заглаўкам «ПОМІНИ ГСДИ Д[ШЬ] | ШОПШИХЪ РА[БОВЪ СВОИХЪ]» і змяшчае адпаведную малітву; другі пачынаецца вязевым заглаўкам «ПОМІНИ ГСДИ ВОЦ[АРСТВІИ] | СВОЕМЪ НЕБЕСН[ОМЪ] | ДШШИ РАБОВЪ СВ[ОИХЪ]». Тэкст у раздзелах запісаны акуратным паўуставам з сурыкавай рубрыкацыяй. У другім раздзеле пералік імёнаў у рубрыках узяты ў характэрную для памінальнікаў 2-слупковую лінейную рамку; некаторыя рубрыкі дапоўнены пазнейшымі запісамі.

Пералік раздзелаў і рубрык гэтага блока выглядае наступным чынам:

арк. 3: «ПОМІНИ ГСДИ Д[ШЬ] | ШОПШИХЪ РА[БОВЪ СВОИХЪ]»;

арк. 4: «ПОМІНИ ГСДИ ВОЦ[АРСТВІИ] | СВОЕМЪ НЕБЕСН[ОМЪ] | ДШШИ РАБОВЪ СВ[ОИХЪ] | КНАЗЕИ | [...]»;

арк. 4 адв.: «[...] ... | Патриархов¹ ... | Архиепископов ...»;

арк. 5: «Епископовъ ... | Архим[андритовъ] ... | Иеромонах[овъ] ...»;

арк. 5 адв.: «[Инок]овъ ... | Инокиннъ ... | Иеревъвъ Благо|честивыхъ ...».

Блок II: арк. 6 адв. – 10 адв. (1760-я гг.). Запісы некалькіх рук на аркушах без разліноўкі, найчасцей не вельмі акуратным паўўставам, але з сурыкавай (часам – кінаварнай) рубрыкацыяй. Групы гэтых запісаў звычайна пачынаюцца з загалоўка «Родъ ...» і ў шэрагу выпадкаў маюць дату (сустракаюцца 1762, 1763, 1764, 1766 гг.).

Блок III: арк. 18–21 (1783 г.). Запісы гэтых аркушаў змяшчаюць імёны людзей і лічбаў у табліцах. Загалолак і пачатак спісу, што прысутнічае на арк. 18, страчаны з папярэднім(-і) аркушам(-і). На арк. 18 адв. – 19 знаходзіцца «Regestr ludzi, ktore naReparacyę Cerkwi Car[?] Konstantyna y Heleny ofiarowali w Roku 1783. Mca | Apryla25. Dnia». Як відаць з загалоўка, ён змяшчае пералік асоб, якія ахвяравалі ў 1783 г. грошы на рамонт царквы, з указаннем здадзеных імі сум.

Астатнія запісы належаць розным асобам і рэпрэзентуюць шырокі дыяпазон почыркаў ад дастаткова акуратнага паўўстава да розных форм хуткапісу (у тым ліку каліграфічнага); яны раскіданы па ўсіх старонках памінальніка без захавання храналогіі, некаторыя змяшчаюць даты. Найранейшы датаваны хуткапісны памінальны запіс пазначаны 1765 г., найпазнейшы – 1813 г., а ацалелы фрагмент надпісу на форзацным аркушы мае дату «1862 генваря ...».

Надпісы і цэтлікі. На аправе пашкоджаны 8-кутны цэтлік з дэкаратыўнай рамкай па абводзе і надпісам: «инв 841 [закрэслена] 489 ГИМ», а таксама рэшткі іншых цэтлікаў; бібліятэчна-музейныя адзнакі. На форзацы і форзацным аркушы, а таксама нахзацы і нахзацным аркушы шматлікія пробы пяра: «Род Иванъ Екатерина», «Proba Piora Dobrego», «Ротос тоја одрана Вогa» і інш.

Штaмпы і пячаткі. На форзацным аркушы круглыя пячаткі: 1) «Минский церковный историко-археологический | Комитетъ» і 2) «Комиссариат Просвещения Белорусск. Республики | Областной музей», а таксама – простакутны штамп «БДМ | Инв. № 513 | гор. Минск».

Захаванасць. Аправа эпохі: скура на кардоне; пацёртая, дэфармаваная і месцамі пашкоджаная; завязкі захаваліся фрагментарна. Старонкі пажоўклыя, абтрапаныя і забруджаныя; форзацы аркуш, а таксама аркушы 1–7 нн і 16 нн прысутнічаюць фрагментарна.

Гісторыя прадмета. Першаснае запаўненне памінальніка зроблена паўўставам з выкарыстаннем сурыка і маляванымі застаўкамі, верагодна, каля 1703 г. Вялікія аб'ёмы запісаў рабіліся ў 1760-х і ў 1783 гг. (прыблізна ў гэтым годзе «Сінодык» перашываўся з дабаўленнем новых аркушаў). Найранейшая дата, што сустракаецца ў памінальных запісах хуткапісам: 1765 г., а найпазнейшая – 1813 г. (фрагментарны надпіс на форзацным аркушы пазначаны 1862 г.). У зборы Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага музея рукапіс быў перададзены настаяцелем

Міхайлаўскай царквы М. Шэмяцілам [13, с. 213] (верагодна, па прапанове А. Сніткі, які выявіў гэты рукапіс сярод кніг царквы [11, с. 22; 12, с. 175] падчас паездкі ў Слуцк улетку 1907 г. [11, с. 236]). Пасля кастрычніцкага перавароту 1917 г. манускрыпт у складзе фондаў Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага музея паступіў у Абласны музей. Падчас Другой сусветнай вайны помнік быў вывезены ў Германію, а ў 1948 г. – рэвіндыкаваны.

Бібліяграфія прадмета: 11, с. 22; 12, с. 175; 13, с. 209–213; 7, с. 189, № 160.

7) КП 444. Памінальнік Грозаўскага манастыра пад тытулам Яна Багаслова. Грозава, каля 1725 – каля 1860 г. 2°. 40 арк.

Апісанне знешняга выгляду. Памінальнік пад нумарам КП 513 мае фармат у $\frac{1}{2}$ долю аркуша ($31,5 \times 19$ см) і ўзяты ў цынамонавага колеру скураную на кардоне аправу першай паловы XVIII ст., аздобленую цісненнем. Цісненне выканана ў выглядзе рамкі пры дапамозе дарожнікаў і накатак. У сярэдзіне верхняга вечка – выкананы залатым цісненнем фігурны сярэднік (130×85 мм) з выявай Ісуса «на маесце» і Дзевы Мары ды Яна Багаслова абাপал; узорчыстыя накутнікі – блінтавыя. Унутраная прастора на ніжнім вечку запоўнена адзінаццацю палосамі накатак. На мяжы XVIII–XIX стст. аправа рэстаўравалася з заменай спінкі і захаваннем пакрыцця вечак; датаванне – паводле паперы форзацнага аркуша.

Кніжны блок складаецца з 40 пачаткова нenumараваных аркушаў, на кнізе таксама прысутнічае пазнейшая (Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага камітэта) фаліяцыя простым алоўкам. На першай старонцы рукапіс мае застаўку расліннага арнаменту з выявай Ісуса Хрыста ў медальёне (малюнак пяром, стылізаваны пад медзярыт); на аркушах 1, 2 – ініцыялы, перамаляваныя з друкаваных кніг.

Першааснае запаўненне памінальніка зроблена каліграфічным паўствам з выкарыстаннем сырыка ў традыцыйнай для памінальнікаў 2-слупковай разліноўцы (першая старонка – тэкст «Чинь какъ достоитъ исхожденіе Творити во Притворъ» у адзін слупок); аднак прабельныя слупкі пасярэдзіне і краях рамкі месцамі выкарыстаны для загаловаў рубрык.

Асноўная частка кнігі напісана пры дапамозе брунатнага атранту познім паўствам. Памер тэкставага блока па рамцы: прыкладна 255×150 – 155 мм; 10 радкоў у тэксце асноўнай часткі – каля 70 мм. Вышыня літар у сярэднім 2 мм. Стыль пісьма, аздабленне рукапісу і арганізацыя старонкі ў цэлым пацвярджаюць дату на тытульным аркушы.

Змест памінальніка пачаткова складаўся з наступных раздзелаў і рубрык:

- арк. 1: «ЧИНЪ КАКѠ ДОСТОИТЬ И|схожденіе Творити во При-
творѣ. [...] | Помилѣй насѣ Бже повелицей мл̑сти | твоей молимъ-
ти са Оуслыши, и помилѣй. | Еще мл̑мьса опокой Блаженной
Памати и | оставленіи Грѣховъ всѣхъ прежде ѿшедшихъ [...]»;
- арк. 1 адв.: «Стѣ=йшихъ П̑рї|архов. [...], «Мѣро|поли|тый [...],
«Ца|рей: [...]»;
- арк. 2: «Епископовѣ. | [...]»;
- арк. 3: «Архимандритовѣ | [...]», «Игуменовѣ | [...]»;
- арк. 4: «Іеромонаховѣ | [...]»;
- арк. 4 адв.: «Іеромонахи:~ | [...]»;
- арк. 5: «Ктиторовѣ. | ИБлагодѣтелей. | Володѣковичи. | [...]»;
- арк. 6: «Род. Бл̑городнаго, | и Бл̑гочестиваго Васілі|а Лѣпѣла.
Гсподара. | Земль Молдавскихъ¹. | [...]»;
- арк. 7: «Род. Его Мл̑сти. Па|на.⁺ Красинскаго: | Старосты
Гомелскаго | [...]»;
- арк. 7 адв.: «Род: ЕгѠ Мл̑сти. | Пана. Горвата | [...]»;
- арк. 8: «Законники Виленскі | [...]», «Брацтво Виленское³. | [без
далеешихъ запісаў]»;
- арк. 8 адв.: «Иеревъ:~ | [...]», «Діаконовъ:~ | [...]»;
- арк. 9: «Род: Пановѣ Тѣкальскихъ:~ | [...]», «Род: ПП. Загоровскихъ. |
[...]», «Род: Пановѣ Быховцѣвъ. | [...]»;
- арк. 9 адв.: «Род: Пановѣ Кра|совскаго. И выговскихъ. | [...]»;
- арк. 10: «Род: Пановѣ Стрѣ|тинскихъ. | [...]», «Род: Пановѣ Си|ли-
човѣ. | [...]»;
- арк. 10 адв.: «Род: Пана. Миха|ила Лапицкаго: Вои|та Слѣцкаго. |
[...]», «Род: Пана. Марци|на ЛапицкагѠ, | Воита Слѣцкаго. | [...]»;
- арк. 11: «Род: Преподобнѣшаго Ѡца Ѡеудосіа. Архімандриты
Слѣцкаго: | [...]», «Род: Его Мл̑сти. | Пана. Іѣкѣба. Вол|ковича | [без
далеешихъ запісаў]»;
- арк. 11 адв.: «Род: Пана. Іана. | Христинича | [без далеешихъ запі-
саў]», «Род: Пана. Герони|ма. | Мелентовича | [...]»;
- арк. 12: «Род: Пана. Пе|тра Сѣхзагнѣта: Гражда|нина Слѣц|каго: |
[...]»⁴;
- арк. 12 адв.: «Род: Пана. Ланзи|ша [?] Мещанина | ЛѣвовскогѠ: |
[...]»;
- арк. 14: «Иноковъ:~ | [...]»;

³ Грозаўскі манастыр пад пакліканнем Яна Багаслова пачаткова знаходзіўся пад па-
транатам Валадковічаў, але пазней быў падпарадкаваны брацкаму Свята-Духаву
манастыру ў Вільні [6, с. 88, 89], чым і тлумачыцца наяўнасць гэтай рубрыкі ў памі-
нальніку.

⁴ Рубрыка напісана паўуставам пры дапамозе сурыка, але іншай рукой.

- арк. 15 адв.: «Їнокіни:~ | [...]»;
- арк. 16: «Род: Павловеи Ла|пицкой. | [...]»;
- арк. 16 адв.: «Род: Пана. Про|хора. Ёрошевича | [...]»;
- арк. 17: «Род: Сціенно Инока. | Тарасіа Жданови|ча. ✕ а х о е.⁵ | [...]».

Запісы ў «сурыкавых» рубрыках даюць падставы для папярэдняга датавання рукапісу. У прыватнасці, у рубрыцы «Царей» прысутнічаюць толькі два імя, напісаныя почыркам першаснага запаўнення: «Бл҃гочестиваго Гс҃дра Нш҃его Ін'ператора ЦРА ПЕТРА АЛЕЃІавіча» і «Бл҃гочестиваго Алексіа Петровича». Гэта паказвае, што памінальнік Грозаўскага манастыра ствараўся пасля смерці Петра І, верагодна, падчас валадарання яго наступніцы Кацярыны І, гэта значыць, у 1725–1727 гг.

Грозаўскі памінальнік змяшчае шэраг пазнейшых хуткапісных запісаў розных рук, зробленых у розны час. Найранейшы датаваны запіс хуткапісам змяшчае пра смерць пэўнай асобы 10 снежня 1758 г. (арк. 3), што, трэба думаць, і схіліла Д. Скрынчанку датаваць стварэнне памінальніка часам «не пазней за 1759 г.» [9, с. 108]. Найпазнейшы датаваны запіс хуткапісам пазначаны 1850 г., што магло бы нам даць умоўную мяжу заканчэння працы над запаўненнем памінальніка. Паколькі манастыр пад тытулам Яна Багаслова быў неўзабаве скасаваны [6, с. 89–90], лагічным будзе дапусціць, што яго выкарыстанне і запаўненне спынілася каля 1860 г.

Папера і філіграні. На паперы рукапісу прысутнічае філігрань: 4-канцовы крыж на картушы пад каронай і літарамі «L» і «R» знізу пад шчытом (арк. 2, 4, 5, 6, 7, 9, 13, 14, 16, 17, 21, 26–29, 31–34, 37, 38). У альбоме Э. Лаўцявічуса гэты вадзяны знак паказаны пад № 1758, а ўжыванне яго датуецца 1723 г. [1, № 1758]. Гэта пацвярджае зробленую намі вышэй выснову, што час стварэння рукапісу прыпадае на сярэдзінку 1720-х гг. Абазначым час напісання памінальніка ўмоўнай датай: «каля 1725 г.».

Надпісы і цэтлікі. На спіны пашкоджаны 8-кутны цэтлік з дэкаратыўнай рамкай па абводзе і надпісам: «инв 757 444 ...», а таксама рэшткі іншых цэтлікаў на аправе.

На форзацы і нахзацы пробы пяра: «*Piaszna пасечна*» і інш. На форзацным аркушы надпіс простым алоўкам пачатку XX ст.: «*Грозовскій Иоанно-Богословскій | Монастырь*».

⁵ Не зусім зразумела прычына прысутнасці ў гэтым запісе даты (1675), якая сустракаецца ў рубрыках памінальніка толькі аднойчы і адносіцца да часу, значна ранейшага за сам рукапіс. З прычыны выключнасці такой формы запісу, наўрад ці можна звязваць прысутнасць даты з капіраваннем больш ранняга арыгінала; больш верагодна, што гэта памятны запіс пра блізкую стваральніку рукапісу асобу (духоўны настаўнік, сваяк ці да т. п.).

Штатны і пячаткі. На форзацным аркушы круглыя пячаткі: 1) «Мінскі́й церковны́й историко-архіологі́ческий Комитетъ» і 2) «Комиссариат Просвещения Белорусск. Республики Областной музей», а таксама – простакутны штамп: «БДМ | Инв. № 444 | гор. Минск».

Гісторыя прадмета. Асноўная частка памінальнага была перапісана ў сярэдзіне 1720-х гг. у залежным ад Слуцкага Свята-Траецкага манастыра манастыры пад тытулам Яна Багаслова ў Грозаве, дзе кніга бытавала, верагодна, да скасавання манастыра ў 1860 г. Акалічнасці далейшага бытавання не высветлены; можна меркаваць, што пасля закрыцця Грозаўскага манастыра памінальнік трапіў ва Узнясенскі сабор г. Барысава, адкуль улетку 1907 г. быў прывезены Д. Скрынчанкам і А. Сніткам [3, с. 236] і паступіў у зборы Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага музея [9, с. 103]. Пасля кастрычніцкага перавароту 1917 г. манускрыпт у складзе фондаў былога царкоўнага музея перайшоў у зборы Абласнога музея. Падчас Другой сусветнай вайны рукапіс быў вывезены ў Германію, а ў 1948 г. – рэвіндыкаваны.

Захаванасць. Аправа эпохі: скура на кардоне, рэстаўраваная па спінца, пацёртая, дэфармаваная і месцамі пашкоджаная; на ніжнім вечку – след ад гарачага кубка. Старонкі пажоўклыя, некаторыя пашкоджаныя або змятыя, абтрапаныя і забруджаныя; нахзацны аркуш зрэзаны.

Бібліяграфія прадмета: 9, с. 108–110; 3, с. 237; 7, с. 191, № 161.

8) КП 471. Памінальнік Смалявіцкай царквы пад тытулам св. Мікалая. Смалявічы, 1738 – каля 1865. 4^о. 24 аркушаў.

Апісанне знешняга выгляду. Памінальнік пад нумарам КП 471 мае на тытульным аркушы наступны заглавак: «С҃ВѢТОУСНІКЪ | Цркви Смолевицкой С҃то Никол'скои: соврѣжени, през | Сщ҃енно Іереа. Давыда Сомовича: Р҃ае: Смолевицкого: | Лѣта ѿ нароженіа С҃на Бж҃їа, ✠ а ф̄ 3. Мсца Апрѣла | сі. днѣ: А з'старого в'новыи переведено. презмене не|достойнаго Гереа ПЕТРА Сомовича: Презвитера | тоейже Цркви. С҃то Никол'скои: Смолевицкой. РокѢ | ✠ а ѿ ѿ л̄ и. Мсца февр҃аріа. к. днѣ.». Як вынікае з загаловка, памінальнік быў перапісаны ў 1738 г. іерэем Пятром Самовічам, прасвітэрам царквы пад тытулам св. Мікалая ў Смалявічах (сёння: раённы цэнтр Мінскай вобласці) з арыгінала, створанага ў 1507 г. Давыдам Самовічам, колішнім прасвітэрам гэтай жа царквы. Тытульная старонка змяшчае толькі працытаваны заглавак без аніякіх аздоб.

Фармат рукапісу – у ¼ долю аркуша (20×17,5 см) і ўзяты ў чорную скураную на кардоне аправу XVIII ст. са сляпым цісненнем. Цісненне на абодвух вечках уяўляе сабой шырокую рамку, створаную пры дапамозе дарожнікаў і накатак; унутранае поле рамкі на верхнім вечку аздоблена пры дапамозе характэрных басмаў.

Кніжны блок складаецца з 24 нenumараваных аркушаў (прысутнічае сучасная фаліяцыя), старонкі разлінесены традыцыйным для памінальнага чынам на два слупкі; колькасць радкоў – да 23. Тэкст асноўнай часткі напісаны брунатным атрантам рознага адцення, без сурыкавай ці кінаварнай рубрыкацыі; пісьмо – блізка да хуткапісу паўустаў. Памер тэкставага блока па рамцы: прыкладна 154×132 мм; 10 радкоў у тэксце асноўнай часткі – 60–65 мм. Вышыня літар – каля 2 мм.

Асаблівасцю манускрыпта з’яўляецца яго 2-часткавая структура: уласна «Суботнік» Смалевіцкай царквы займае месца ад пачатку кнігі да аркуша 14 уключна, а ад канца кнігі і непасрэдна да гэтага ж аркуша лустэркава размешчаны свайго роду міні-памінальнікі іншых храмаў і навакольных мясцін. Гэта «Суботнік Цркви Слобоцкое озер[а]нское» (арк. 24 адв.–23), «Суботнік Цркви плісское» (арк. 23 адв. – 22), «Суботнік селѣ Заболоцкого» (арк. 19 адв.–17), «Суботнік селѣ Даинаровки» (арк. 16 адв.–16).

Папера і філіграні. Папера рукапісу змяшчае вадзяны знак з выявай герба «Дзікі чалавек» на картушы з раслінным аздабленнем (арк. 2, 5, 8, 9–10, 11, 13, 18, 19, 21–22, 24) і кантрамаркай у выглядзе літар «GG» на таблічцы (арк. 3–4, 6, 7, 12, 14, 15–16, 17, 20, 23). Падобную філігрань Э. Лаўцывічус падае ў сваім альбоме пад № 3873 і ўказвае на выкарыстанне паперы з гэтым вадзяным знакам у Ваўкавыску ў 1730 г. [1, № 3873]. Такім чынам, вадзяны знак, з улікам заляжаласці паперы, пацвярджае паказаную на тытульнай старонцы дату.

Змест. Характэрныя ў цэлым для памінальнага памінальныя раздзелы ў гэтым «Суботніку» адсутнічаюць: практычна ўсе раздзелы звязаны да пачатковай малітвы «Во первых, помани Гди дщи | раб твоих: Стѣйших вселенских | Патріарх: преосвященных. митрополитов, Архiepископов, и бголюбивых. Епископов: | Архiman|дритов. Игѣменов, схимников | исхимницъ, Іноков. Інокін: | ивес' причет црквины.». У гэтым раздзеле прысутнічаюць толькі два тагачасныя запісы: «Помани Гди д: Преставлшагосѣ. Епискпа. Сѣл'встра: Сщенно Іеромѣха: Гедешна:»; астатнія – пазнейшага часу (1790 г. і пазней).

У час першапачатковага запаўнення памінальнага ў 1738 г. былі падрыхтаваны і ў значнай ступені запоўнены рубрыкі: «Род Сщєнныхъ Іереев' Презвите|реи Смолевицких:» і «[Род] Свѣцких Сомовичов і Рабов Бжѣих». У далейшай разліноўцы быў вылучаны яшчэ цэлы шэраг ячэек, якія змяшчалі пералік памерлых і пачыналіся са слова «Род ...». З увагі на ідэнтычнасць почырка тым жа часам належыць датаваць і памінальнікі, размешчаныя з канца кнігі.

Такім чынам, першапачатковыя раздзелы наступныя:

- арк. 2: «Во первых, помани Гди дщи | раб твоих:», «Род Сщєнныхъ Іереев' Презвите|реи Смолевицких:»;

- арк. 3: «Свѣцких Сомовичов і Рабов Бѣжих»;
- арк. 24 адв. – 23: «Сѣботникъ | Цркви Слободское взерн|кое»;
- арк. 23 адв. – 22: «Сѣботникъ | Цркви плисское»;
- арк. 19 адв. – 17: «Сѣботникъ села Заболоцкого»;
- арк. 16 адв. – 16: «Сѣботникъ села Дайнаровки».

Пазнейшымі запісамі ў «Суботніку» дапаўняліся наяўныя рубрыкі або ствараліся новыя; сярод почыркаў пазнейшых запісаў можна назіраць шырокі дыяпазон варыянтаў ад паўустава да хуткапіса. У такіх дапаўненнях сустракаюцца даты: 1768 г., 1772 г., 1780 г., 1790 г. і інш.; найпазнейшы датаваны запіс пазначаны 1865 г., што ўказвае на сталае ўжыванне і дапаўненне памінальніка, прынамсі, да гэтага часу.

Надпісы і цэтлікі. На аправе 8-кутны цэтлік з дэкаратыўнай рамкай па абводзе і надпісам: «инв 782 [закрэслена] 471 ГИМ», а таксама рэшткі іншых цэтлікаў. На форзацы і тытульнай старонцы музейныя адзнакі. На нахзацы пробы пярэ: «Суботникъ», «Subotnik Cerkwi» і інш. На адвароце форзацнага аркуша надпісы брунатным і чорным атрантам: 1) «1507. Rⁿ 15 d[nia] Apr. | Rⁿ 1738 wNowy przeprowa| dzano»; 2) «Sałameja zaŻycia zapłaściła y obliגיע aby– | mszy Święte zaDusze Ubogij Sałamei Szpitalney | Smolewickiey odprawione były mszy Święte | cztery zPanychdami małemi. – ».

Штампны і пячаткі. На форзацным і іншых аркушах круглыя пячаткі: 1) «Минский церковный историко-археологический | Комитетъ» і 2) «Комиссариат Просвещения Белорусск. Республики | Областной музей», а таксама – простакутны штамп «БДМ | Инв. № 471 | гор. Минск».

Захаванасць. Аправа эпохі: скура на кардоне; пацёртая, дэфармаваная і месцамі пашкоджаная; завязкі страчаны. Старонкі пажоўклыя, некаторыя змятыя, абтрапаныя і забруджаныя; асобныя аркушы выпадаюць.

Гісторыя прадмета. Асноўная частка памінальніка была перапісана ў 1738 г. іерэем Пятром Самовічам, прасвітэрам царквы пад тытулам св. Мікалая ў Смальявічах, з арыгінала 1507 г., створанага колішнім прасвітэрам гэтай жа царквы Давыдам Самовічам. Шмат запісаў рабілася ў пазнейшыя гады (у прыватнасці, у 1790-я), а найпазнейшы датаваны запіс пазначаны 1865 г. Акалічнасці паступлення ў зборы Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага музея не высветлены. Пасля кастрычніцкага перавароту 1917 г. у складзе фондаў Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага музея манускрыпт паступіў у Абласны музей. Падчас Другой сусветнай вайны рукапіс быў вывезены ў Германію, а ў 1948 г. – рэвіндыкаваны.

9) КП 513. Памінальнік Слуцкага Свята-Траецкага манастыра. Слуцк, каля 1750 г. – каля 1849. 2°. [1], 37 арк.

Апісанне знешняга выгляду. Памінальнік пад нумарам КП 513 мае фармат у $\frac{1}{2}$ долго аркуша (32×20 см) і ўзяты ў ледэрынавую на кардоне аправу XVIII – першай трэці XIX ст. Кніжны блок складаецца з тытульнага аркуша і 37 аркушаў, пранумараваных цынамонавым атрамантам у правым верхнім куце (пусты дастаўны аркуш напрыканцы кнігі пранумараваны як 39). Азначаная фаліяцыя адрозніваецца колерам ужытага атраманта ад тэксту асноўнай часткі памінальніка; гэта сведчыць, што яна была прастаўлена пазней за час напісання асновы. На кнізе таксама прысутнічае алоўкавая фаліяцыя пачатку XX ст., якая належыць Мінскаму царкоўна-археалагічнаму камітэту. Яна пачынаецца з форзацнага і заканчваецца пустым дастаўным аркушам пад нумарам 41 (арк. 40 адсутнічае).

На тытульнай старонцы рукапіс мае аздобную віньету (малюнак яром, стылізаваны пад медзярыт) з пакінутым пасярэдзіне пустым месцам для загаловка; адварот тытульнага аркуша не запоўнены. На арк. 1 даўнейшай фаліяцыі (далей мы будзем карыстацца менавіта ёй) змешчана застаўка, намалёваная ў той жа стылістыцы, што і віньета тытульнай старонкі.

Першаснае запаўненне памінальніка зроблена каліграфічным паўуставам з выкарыстаннем сурыка ў традыцыйнай для памінальнікаў 2-слупковай разліноўцы (пры тым, што на адніх старонках другі слупок выкарыстаны для ўказання году смерці ці прозвішча асобы з першага слупка, а на другіх 2-слупковая арганізацыя старонкі пераўтвараецца ў шматслупковую). Колькасць радкоў – да 31. Тэкст асноўнай часткі напісаны брунатным атрамантам рознага адцення; памер тэкставага блока па рамцы: 273×162 мм; 10 радкоў у тэксце асноўнай часткі – каля 80 мм. Вышыня літар – 4–5 мм.

Структура гэтага памінальніка была закладзена цалкам ад самага пачатку – пры першасным запаўненні – і пазней ужо не змянялася (але некаторыя рубрыкі дапаўняліся ўсцяж да сярэдзіны XIX ст.). У пераліку расейскіх імператараў апошнім стаіць імя Пятра II, а ў спісе імператрыц – Ганны Іаанавы, што схіляе нас аднесці напісанне асноўнай часткі памінальніка да часоў уладарання Лізаветы Пятроўны. Найпазнейшая дата смерці асобы, прысутная ў запісе з сурыкавай рубрыкацыяй, – 1747 г. (арк. 4), а найранейшая дата, што выступае ў хуткапісным запісе – 1755 г. (арк. 7 адв.). Аднак яна яўна пісалася пазней, бо пачаткова быў пазначаны год 1756. Згаданыя даты дазваляюць звузіць рамкі перыяду стварэння памінальніка прыкладна да 1747–1755 гг., да сярэдзіны XVIII ст. (Д. Скрынчанка датуюе памінальнік другой паловай XVIII ст. [9, с. 103]). У якасці даты стварэння пазначым «каля 1750 г.».

Найпазнейшы датаваны запіс хуткапісам пазначаны 1849 г.; гэта паказвае нам, што памінальнік спарадычна запаўняўся, прынамсі, да азначанага года (хаця, магчыма, і пазней, бо не ўсе запісы змяшчаюць дату).

Папера і філіграні. На паперы рукапісу прысутнічае філігрань «Vryheit» з кантрамаркай у выглядзе ўкаранаваных літар «WV». У Э. Лаўцявічуса блізкі варыянт гэтага вадзянога знака (але з іншай кантрамаркай) змешчаны пад № 2319, а ўжыванне яго датуецца 1764 г. [1, № 2319]. Адсутнасць непасрэднага адпаведніка ў альбомах філіграняў, на жаль, не дазваляе нам датаваць рукапіс з большай ступенню дакладнасці; але наяўнасць блізкага вадзянога знака пад згаданым годам ускосна пацвярджае зробленую вышэй выснову пра стварэнне памінальніка прыкладна ў гэты перыяд.

Змест памінальніка паводле раздзелаў наступны:

- арк. 1: СҮНОҨИСҢ | Во Блґочестивой вѣрѣ преставлшихсѧ. | Превсґщенных Митрополитовъ и Архїепсґповъ КІЕВСКИХЪ | Помани Гґди дґши Ҩсопшихъ Рабовъ твоихъ, | Превсґщенных АРХІЕПСґПОВЪ | [...];
- арк. 2 адв.: СҮНОҨИСҢ | Архїепсґповъ Разныхъ Престолѡвъ во Блґоче|стивой вѣрѣ преставлшихсѧ.~ | Помани Гґди дґши Ҩсопшихъ Рабовъ твоихъ, | Превсґщенныхъ Архїепсґповъ | [...];
- арк. 3: СҮНОҨИСҢ | Превсґщенныхъ Епсґповъ. Во Блґоче|стивой вѣрѣ преставлшихсѧ. | Помани Гґди дґши оусопшихъ Рабовъ твоихъ. | Превсґщенныхъ Епсґповъ | [...];
- арк. 3 адв.: СҮНОҨИСҢ | Высочайшой фамиліи | Блґочестивѣйшихъ Гґдрей Црей и Великихъ Кнзей | Россїйскихъ | Помани Гґди дґши оусопшихъ Рабѡвъ тѡвихъ | Блґочестивѣйшихъ Гґдрей | [...];
- арк. 5: СҮНОҨИСҢ | Преподобнѣйшихъ Архимандритовъ Слґцкихъ. | Помани Гґди дґши Оусопшихъ Рабѡвъ Тѡихъ | Преподобнѣйшихъ Архимандритовъ | [...];
- арк. 6: Разныхъ Мѣстъ Архимандрити. | Помани Гґди Оусопшихъ Рабѡвъ твоихъ | Преподобнѣйшихъ Архимандритовъ | [...];
- арк. 6 адв.: СҮНОҨИСҢ | Преставлшихсѧ Іеросхимонаховъ. Схимонаховъ, Іеромонаховъ, Іеродїаконовъ, и Монаховъ, Ѡбразъ чина | Монашескаго вґ Ѡбители Сґго Троецкои Слґцкой | Прїемшихъ. | Помани Гґди дґши Ҩсопшихъ Рабѡвъ твоихъ Іеросхимонаховъ и Схимонаховъ | [...] Іеромонаховъ. | [...];
- арк. 7: Іеродїаконовъ. | [...];
- арк. 7 адв.: Монаховъ | [...];
- арк. 8: СҮНОҨИСҢ | Сїятелнѣйшой фамиліи. ~ | Блґовѣрнагѡ Кназя Геѡргїа Сѡмеоновича Олелки | Гґдра Слґцкаго. | Помани Гґди дґши Оусопшихъ Рабѡвъ твоихъ. | Блґовѣрныхъ Кназей | [...]

- | Блговѣрныхъ Княгинь | [...] | Блговѣрныхъ Кнажь | [...];
- арк. 8 адв.: СВНОШИСЬ | Свѣтлѣйшой фамилій. | Блговѣрного Гсѣра Василя Ѡчича Земель Молдавскихъ | Помани Гсѣди дѣши Ѡсопшихъ Рабовъ твоихъ | [...];
 - арк. 9: СВНОШИСЬ | Сіателнѣйшой фамилій. | Блговѣрнагѡ Кназя Константина Ѡстрозскогѡ. ~ | Воеводы Трѣцкогѡ. | Помани Гсѣди дѣши Ѡсопшихъ Рабовъ твоихъ. | Блговѣрныхъ Кназей | [...] | Блговѣрныхъ Княгинь и Кнажь. | [...] | СВНОШИСЬ | Сіателнѣйшой фамилій. || Блговѣрнагѡ Кназя Ѡеодора Йрославича. ~ | [...];
 - арк. 9 адв.: СВНОШИСЬ | Сіателнѣйшой фамиліи. | Блговѣрнагѡ Кназя Геѡргіа Іѡанновича Дѣбровицкагѡ. | Помани Гсѣди дѣши Ѡсопшихъ Рабовъ твоихъ. | Блговѣрныхъ Кназей: ~ Блговѣрныхъ Княгинь и Кнажь. | [...] | СВНОШИСЬ | Сіателнѣйшой фамилій. || Блговѣрнагѡ Кназя Константина Крошинскагѡ. ~ | Помани Гсѣди дѣши Ѡсопшихъ Рабовъ твоихъ. | Блговѣрныхъ Кназей: ~ Блговѣрныхъ Княгинь, | [...] | СВНОШИСЬ | Сіателнѣйшой фамилій. || Блговѣрнагѡ Кназя Глебѡѡа. ~ | Помани Гсѣди дѣши Ѡсопшихъ Рабовъ твоихъ. | Блговѣрныхъ Кназей: | [...];
 - арк. 10: [...] | Блговѣрныхъ Княгинь. | [...] | СВНОШИСЬ | ІІСНЕ Вељможной фамилій || Блгочестивагѡ Гсѣна Алеѡандра Огинскагѡ Каштелана Троцкогѡ. | Помани Гсѣди дѣши Рабовъ твоихъ во Блгочестіи преставлшихсѡ. | [...] | Фамиліа Гсѣдна Сѡмешна Кнажого Дады | Помани Гсѣди дѣши Ѡсопшихъ Рабовъ твоихъ. | [...].

Далей ідуць шматлікія рубрыкі, у якіх пад загалоўкамі «Фамиліа» або «Родство» паминаюцца сямейнікі тых ці іншых асоб (як кліру, так і свецкіх), звязаных з архімандрый і месам Слуцкам; напрыклад, на арк. 10 адв. – 11: «Фамиліа Блгороднагѡ Гсѣна Ждана Быковского | Помани Гсѣди дѣши Рабовъ твоихъ во Блгочестивой вѣрѣ Преставлшихсѡ. | Монаховъ, | и Рабовъ твоихъ | [...] | Монахинь | [...] | и Рабынь твоихъ, | [...]».

Завяршаецца тэкст паминальніка рубрыкамі:

- арк. 31: Імена Людей странныхъ, Послѣшниковъ и | подданныхъ Архимандріи Стѡ Троецкіа Слѣцкыѡ. | [...];
- арк. 32: Імена Различнагѡ Состоаніа Людей Блгочестивыхъ | [...].

Напрыканцы манускрыпта (арк. 36 адв. – 37) змешчана копія дакумента, якая фіксуе заключаную ў 1517 г. паміж Слуцкім Свята-Траецкім і Кіеўскім Свята-Мікольскім манастырам дамову пра ўзаемае памінанне памерлых братоў. Гэты дакумент, з аднаго боку, дэманструе цесныя повязі, што існавалі паміж Слуцкам і Кіевам, а з другога, паводле слухнай заўвагі Д. Скрынчанкі, паказвае нам, што ўжо ў гэты час,

у пачатку XVI ст., сінодыкі (памінальнікі) выкарыстоўваліся на нашых землях [9, с. 103].

Надпісы і цэтлікі. На аправе пашкоджаны 8-кутны цэтлік з дэкаратыўнай рамкай па абводзе і надпісам: «инв 850 [зарэслена] 513 ГИМ». На форзацным аркушы музейныя адзнакі. На адвароце форзацнага аркуша ўнізе перакулены хуткапісны надпіс рукой XVIII ст.: «Сеи Синописъ Монастыра Сго Траецкаго Слуцкаго».

Штампы і пячаткі. На форзацным аркушы круглыя пячаткі: 1) «Минский церковный историко-археологический | Комитетъ» і 2) «Комиссариат Просвещения Белорусск. Республики | Областной музей», а таксама – простакутны штамп: «БДМ | Инв. № 513 | гор. Минск».

Захаванасць. Аправа пацёртая, дэфармаваная і месцамі пашкоджаная. Старонкі абтрапаныя і забруджаныя; страчаны аркушы 38 (40) і нахзацавы.

Гісторыя прадмета. Асноўная частка памінальніка была створана ў другой палове XVIII ст., праўдападобна, у слупкім Свята-Траецкім манастыры; найпазнейшы датаваны запіс хуткапісам пазначаны 1849 г., але, верагодна, памінальныя запісы рабіліся ў ім і пазней. Акалічнасці далейшага бытавання кнігі да канца не высветлены; у зборы Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага музея яна паступіла з Узнясенскага сабора г. Барысава [9, с. 103], адкуль была прывезена Д. Скрынчанкам і А. Сніткам улетку 1907 г. [3, с. 236]. Пасля кастрычніцкага перавароту 1917 г. у складзе фондаў Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага музея манускрыпт перайшоў у зборы Абласнога музея. Падчас Другой сусветнай вайны рукапіс быў вывезены ў Германію, а ў 1948 г. – рэвіндыкаваны.

Бібліяграфія прадмета: 9, с. 103–108; 3, с. 236–237; 7, с. 191, № 159.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Laucevičius, E. Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. : su 2 t. / E. Laucevičius. – Vilnius : Mintis, 1967. – T. 1, 2.
2. Дергачева, И. В. Древнерусский Синодик: исследования и тексты / И. В. Дергачева // Памятники древнерусской мысли: ПДМ: исследования и тексты / Российская АН, Инст-т философии; редкол.: В. Л. Васюков [и др.] – Москва, 2011. – Вып. 6. – 398, [6] с.: ил.
3. Из жизни и деятельности Комитета // Минская старина. Труды Минского Церковного Историко-Археологического Комитета / Под заведыванием Хранителя Музея Д. Скрынченко. – Минск, 1911. – Вып. 2. – С. 235–249.
4. Мікульскі, Ю. М. Рукапіс з царкоўных кнігазбораў Слуцка XVI ст. / Ю. М. Мікульскі // Беларуская даўніна: Мінск, 2014. – Вып. 1. – С. 180–182.

5. Описание рукописного отдела и старопечатных книг библиотеки Минского Церковного Историко-Археологического Комитета. – Минск : Электро-типогр. Н. М. Нахумова, 1909. – Вып. 1 : Приложение к первому выпуску ежегодника «Минская старина» / А. Снитко. – 74, [1] с.
6. Описание церквей и приходов Минской епархии: составлено по официально затребованным от причтов сведениям : в 9 вып. – Минск : Типолиитография Б. И. Соломонова, 1878–1879. – Вып. 3: Слуцкий уезд. – 1879. – 274 с.
7. Перетц, В. Н. Рукописи библиотеки Московского университета, сармских библиотеки и музея и минских собраний / В. Н. Перетц // Описание рукописных собраний / Академия наук СССР. – Ленинград, 1934. – Вып. 3. – 193 с.
8. Петухов, Е. В. Очерки из литературной истории Синодика. 1. Судьбы текста чина православия на русской почве до половины XVIII века. 2. Литературные элементы Синодика как народной книги в XVII и XVIII веках : Историко-лит. наблюдения и материалы Е. В. Петухова // Общество любителей древней письменности. Издания. – Санкт-Петербург, 1895. – Вып. 108. – VI, 406 с.
9. Скрынченко, Д. В. К истории нашего края: 1. Синодик Слуцкого Свято-Троицкого монастыря. 2. Синодик Грозовского Иоанно-Богословского монастыря. 3. Синодик Дятловского Преображенского монастыря / [Д. В. Скрынченко] // Минские епархиальные ведомости: Минск, 1910. – № 5. – С. 103–113.
10. Скрынченко, Д. В. Слуцкий синодик 1684 года / Д. В. Скрынченко. – Вильна : изд-е Северо-Зап. отд. Имп. Русского географ. общ.; Тип. И. Завадского, 1914. – 12 с.
11. Снитко, А. К. Описание рукописей и старопечатных книг в Слуцком (Минской губ.) Тройчанском монастыре / А. К. Снитко. – Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии наук, 1911. – [2], 22 с.
12. Снитко, А. Описание рукописей и старопечатных книг в Слуцком (Минской губ.) Тройчанском монастыре / А. Снитко // Минская старина. Труды Минского Церковного Историко-Археологического Комитета / Под заведыванием Хранителя Музея Д. Скрынченко. – Минск, 1911. – Вып. 2. – С. 159–175.
13. Снитко, А. К. Описание рукописей и старопечатных книг Минского Церковного Историко-Археологического Комитета / А. К. Снитко // Минская старина. Труды Минского Церковного Историко-Археологического Комитета / под заведыванием Хранителя Музея Д. Скрынченко. – Минск, 1911. – Вып. 2. – С. 175–213.
14. Тройчанский архив // Минская старина. – Минск : Губернская типография, 1913. – Вып. 4: Труды Минского Церковного Историко-Археологического Комитета / предисл. А. Снитко. – 238 с.
15. Филигранные XVII в. по старопечатным книгам Украины и Литвы : Каталог / сост. Т. В. Дианова. – Москва : Государственный исторический музей, 1999. – 192 с.

Крыніцазнаўства

А. М. Латушкін

ТЭРМІНАЛАГІЧНАЕ АФАРМЛЕННЕ КОМПЛЕКСУ АРЫГІНАЛАЎ АКТАЎ АГУЛЬНАДЗЯРЖАЎНАГА ЗНАЧЭННЯ АРХІВА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ў ПОЛЬСКОЙ ГІСТАРЫЧНАЙ НАВУЦЫ І АРХІВАЗНАЎСТВЕ МІЖВАЕННАГА ПЕРЫЯДУ

Над «комплексам арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння архіва Вялікага Княства Літоўскага» ў гэтым артыкуле разумеецца асобная ад Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага (далей – ВКЛ) сукупнасць дакументаў заканадаўчага характару, надаўцам (аўтарам) або адрасатам якіх выступаў манарх ці іншыя вышэйшыя органы цэнтральнай улады, упаўнаважаныя прадстаўнікі прывілеяванага саслоўя дзяржавы. Дзеянне іх распаўсюджвалася на ўсю тэрыторыю краіны. Самі акты пры гэтым з’яўляліся дзяржаўнай уласнасцю, мелі форму арыгінала, захоўваліся ў спецыяльна створаных дзяржаўных сховішчах (скарбніца вялікіх князёў літоўскіх, пазней – земскі скарб ВКЛ) або ў іншых месцах, санкцыянаваных дзяржавай.

Тэрміналогію праблемы нельга прызнаць цалкам усталяванай у навуцы. Непаслядоўнасць ужывання таго або іншага абазначэння нават у межах нацыянальных гістарыяграфічных традыцый, амаль поўная адсутнасць спецыяльных даследаванняў, якія абгрунтоўвалі б прымяненне да аб’екта той або іншай тэрміналогіі, вымушаюць на дадзеным этапе казаць пераважна аб «аўтарскай» тэрміналогіі. У сувязі з гэтым, у прадстаўленым ніжэй тэксце ў слова «тэрмін» будзе ўкладацца значэнне «аўтарскі тэрмін», г. зн. тэрмін, ужыты аўтарам той або іншай працы для абазначэння аб’екта, тэрмін аўтараў калектыўнага выдання. Выключэннем з’яўляецца тэрмін «Літоўская метрыка», ужыванне якога ў гістарыяграфіі мае сваю традыцыю. Іншае адзначаецца асобна.

Абраны для даследавання перыяд у развіцці гістарыяграфіі тэмы абумоўлены пастаноўкай у гэты час самога пытання як самастойнага, узнікненнем спецыяльных даследаванняў, прысвечаных яму (С. Кутшэба і У. Сямковіч, Я. Якубоўскі [12; 18; 19; 20]). Гэтыя працы аказаліся найбольш грунтоўнымі ў гісторыі распрацоўкі тэмы, заклалі навуковыя асновы для яе далейшага развіцця. Тэрміналогія, якой аперавалі іх аўтары, можа разглядацца адной з найбольш абгрунтаваных і заслугоўвае прыярытэтнай увагі.

Важнае месца сярод польскіх даследчыкаў азначанага пытання займае асоба С. Л. Пташыцкага (1853–1933) – гісторыка, архівазнаўцы, захавальніка Метрыкі ВКЛ у 3-м Дэпартаменце Сената ў Санкт-Пецярбургу. Першапачаткова ў сваіх працах ён прадстаўляў арыгіналы актаў як частку Метрыкі ВКЛ, якую атаясамліваў з «дзяржаўным архівам ВКЛ». Напрыклад, у 1887 г. ён ужываў наступную тэрміналогію: «сапраўдныя агульналітоўскія граматы вялікага князя літоўскага», «архіў вялікага княства літоўскага», «архіў канцылярыі караля польскага і вялікага князя літоўскага», «архіў Літоўскай метрыкі» [8; 21]¹. Пазней яго погляды эвалюцыяніравалі, і ўжо ў 1922 г. ён ужываў наступныя назвы: «Агульны Літоўскі Архіў», «Агульны архіў Вялікага Княства Літоўскага», «дзяржаўны літоўскі архіў» [22; 23, s. 212, 215]. Аднак іх ранейшы варыянт аказаў істотны ўплыў на дадзенае пытанне ў расійскай і савецкай гістарыяграфіі. У міжваеннай Польшчы меркаванні С. Л. Пташыцкага адносна комплексу арыгіналаў актаў, адлюстраваныя ў яго працах дарэвалюцыйнага часу, падвяргаліся крытыцы (гл. ніжэй) [24, s. 145–146].

Разам з тым, яшчэ на пачатку 1920-х гг. у матэрыялах некаторых польскіх гісторыкаў і архівістаў, накіраваных на вывучэнне гісторыі архіваў Польскай дзяржавы з мэтай рэканструкцыі страчанай у выніку падзелаў Рэчы Паспалітай дакументальнай спадчыны, архівы ВКЛ фактычна ўключаліся ў склад «Каронных» архіваў, пры гэтым комплекс арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння архіва ВКЛ як збор, аналагічны «Архіву скарбніцы Каралеўства Польскага на Кракаўскім замку»², у дадзенай схеме першапачаткова ўвогуле ад-

¹ Гл. артыкул аўтара, прысвечаны расійскай дарэвалюцыйнай тэрміналогіі тэмы, у выпуску «Беларускага археаграфічнага часопіса» за 2019 г.

² Польск. – «Archiwum Skarbcia Koronnego na Zamku Krakowskim», лац. – «Archivum thesauri regni in arce Cracoviensi», далей – «Архіў скарбніцы Каралеўства Польскага ў Кракаўскім замку». Пра гісторыю і склад архіва гл.: [16]. У літаратуры прадмета выкарыстоўваюцца таксама назвы «Архіў скарбніцы Каралеўства Польскага», «Кракаўскі архіў Каралеўства Польскага», «Архіў Каралеўства Польскага» («Archiwum Skarbcia Koronnego», «Archiwum Koronne Krakowskie», «Archiwum Koronne»,

сутнічаў. Такія ўяўленні былі ўласцівы, напрыклад, аднаму з самых буйных даследчыкаў названага збору А. Кладзіньскаму (1881–1937) [16, s. 124–126]. У 1923 г. ён прадстаўляў структуру «Архіва Каралеўства Польскага» (ён жа «Дзяржаўны Архіў Польшчы» («Archiwum Koronnego czyli Archiwum Państwowego Polskiego»)) у 1765–1794 гг. наступным чынам: 1) Варшаўскі архіў Каралеўства Польскага, які размяшчаўся ў Каралеўскім замку ў г. Варшаве («Archiwum Koronne Warszawskie») і складаўся з трох збораў: «Архіў скарбніцы Каралеўства Польскага на Кракаўскім замку», перамешчанага ў Варшаву ў 1765 г.; «Архіў Метрыкі Каралеўства Польскага» («Archiwum Metryki Koronnej czyli Zadwornej»); «Архіў Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага» («Archiwum Metryki W. Ks. Litewskiego»); 2) Архіў скарбу Каралеўства Польскага, створаны ў 1765 г., які размяшчаўся ў палацы Рэчы Паспалітай (былым палацы Красінскіх) у г. Варшаве («Archiwum Skarbu Koronnego») і складаўся з дакументальных збораў наступных устаноў: Вялікая Скарбовая Камісія (уласна «Архіў скарбу Каралеўства Польскага» – «Archiwum Skarbu Koronnego», у аснове якога знаходзіліся матэрыялы, вылучаныя з Метрыкі Каралеўства Польскага і Архіва скарбніцы Каралеўства Польскага ў Кракаўскім замку); Вялікая Вайсковая Камісія; Асэсарскі суд; Рэфэрэндарскі суд [16, s. 124–126]. Такім чынам, акрамя Метрыкі ВКЛ (нягледзячы на спрэчнасць яе ўключэння ў склад «Архіва Каралеўства Польскага»), іншых самастойных частак дакументальнай спадчыны ВКЛ па стану на другую палову XVIII ст. у аўтара не згадваецца.

Такі погляд востра крытыкаваў гісторык, выдатны прадстаўнік польскага архівазнаўства, дзеяч архіўнай справы Ю. Сяменскі. Ён быў адным з першых, хто выразна ўпісаў комплекс арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння архіва ВКЛ у структуру архіваў ВКЛ і Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў. Ён называў комплекс «літоўскім дакументным архівам» («архіў асобных дакументаў Вялікага

«archiwum koronne») [18, s. 389, 391; 20; 24]. У сучасных даследаваннях пераважна фігуруе пад назвай «Кракаўскі архіў Каралеўства Польскага» («Archiwum Koronne Krakowskie»), па стану да 1765 г. [13, s. 107–108, 114; 26, s. 10]. У гэтым гэтага арытыкула будзе выкарыстоўвацца назва «Архіў скарбніцы Каралеўства Польскага ў Кракаўскім замку» як адлюстраванай у гістарычных крыніцах свайго часу і той, што падтрымліваецца даследчыкамі тэмы ў дачыненні да аб'екта ў эпоху дынастыі Ягелонаў. Яна захоўвала сваю актуальнасць як мінімум да 1765 г., пасля чаго збор быў перамешчаны ў Варшаву і стаў часткай «Варшаўскага Архіва Каралеўства Польскага» ў каралеўскім замку г. Варшавы («Archiwum Koronne Warszawskie») (А. Кладзіньскі) або «Сакрэтнага Архіва Каралеўства Польскага ў Варшаве» («Archivum Regni Secretus Varsaviense»).

Княства Літоўскага» ?) («archiwum litewskie dokumentowe», «archiwum dokumentowe») ³.

На якасна іншы ўзровень вывучэння тэма была выведзена гісторыкамі Я. Якубоўскім (1874–1938), прафесарамі Кракаўскага ўніверсітэта С. Кутшэбам (1876–1946) і У. Сямковічам (1878–1949). Дзякуючы іх працам яна акрэсліваецца і набывае самастойны характар, а таксама распрацоўваецца яе праблемнае поле, у межах якога асобна фармулюецца тэрміналогія [18, s. 389–392; 12; 20, s. VII, XVII–XXVI]. У 1926 г. праблеме комплексу арыгіналаў С. Кутшэба прысвяціў асобную структурную частку ў выданні «Гісторыя крыніц старадаўняга польскага права» – падраздзел у раздзеле «Архівы Вялікага Княства Літоўскага» [18, s. 389–392]. У 1932 г. убачыла свет фундаментальнае выданне «Акты уній Польшчы з Літвой 1385–1791», падрыхтаванае С. Кутшэбам у сааўтарстве з У. Сямковічам [10]. Праца над выданнем пачалася яшчэ ў 1911 г. і была амаль завершана да 1914 г., аднак надрукаваць яе вынікі ўдалося толькі ў 1932 г. [19, s. IV–V; 20, s. VII, XVII–XXVI]. Ва «Уступе» да публікацыі, аўтар якога не пазначаны (верагодна, С. Кутшэба), разглядалася гісторыя захоўвання актаў саюзных пагадненняў ВКЛ і Польшчы. У названых працах С. Кутшэбы і У. Сямковіча сцвярджалася, што комплекс арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння ўваходзіў у склад «Архіва Вялікага Княства Літоўскага». Іншыя варыянты тэрміна: «Вялікакняжацкі Літоўскі Архіў», «Літоўскі Вялікакняжацкі Архіў», «Вялікакняжацкі Архіў» («Archiwum Wielkoksiażęce Litewskie», «Archiwum Litewskie Wielkoksiażęce», «Archiwum Wielkoksiażęce») [18, s. 389–392, 447; 20, s. VII–VIII, XVII–XXVI]. Такая прыкмета актаў як іх агульнадзяржаўнае значэнне абазначалася праз: «дзяржаўныя дакументы» («dokumenty państwowe»); «асноватворныя дакументы ВКЛ» («dokumenty zasadnicze W. Księstwa Litewskiego»). Віды дакументаў: «дыпламатычныя дакументы» («akta dyplomatyczne»), «літоў-

³ У сувязі з апісанымі вышэй поглядамі А. Кладзінскага, вучоны сцвярджаў літаральна наступнае: «Да такога шырокага разумення архіва Каралеўства Польскага аўтар [Абдон Кладзінскі] залічвае перш за ўсё: 1) Архіў скарбніцы Каралеўства Польскага ў Кракаўскім замку, 2) архіў Метрыкі Каралеўства Польскага, 3) архіў Літоўскай Метрыкі. У дадзеным пераліку адсутнічае дакументны літоўскі архіў (выдзелена мной. – А. Л.), аналагічны кракаўскаму архіву Каралеўства Польскага. Праўда [Станіслаў] Пташыцкі мяркуе, што ў Літве дакументы захоўваліся разам з кнігамі метрыкі, але ўжо на тых матэрыялах, на якія ён спасылаецца, можна пераканацца, што гэта было па-іншаму, што дакументны архіў знаходзіўся пад загадам падаскарбія, між іншым – першапачаткова ў Троках, а метрычны архіў – відавочна пад загадам канцлера – у Вільні. У цяперашні час мы маем больш дадзенаў аб гэтай справе, хоць большай, але не больш каштоўнай частцы гэтага архіва адшукаць [пакуль] не ўдалося» [24, s. 145–146].

скія прывілеі» («przywileje litewskie»), «акты унії» («akta unji»), «акты дзяржаўна-прававой сувязі Польшы з ВКЛ» («akty, tyżące się stosunku prawno-państwowego Polski do Litwy»), сярод іх – «акты прысягі ў вернасці літоўскіх князёў Ягайле і Каралеўству Польскаму» («akty hołdownicze», «zobowiązania wierności książąt litewskich wobec Jagiełły i Korony Polskiej»), абавязальніцтвы польскіх каралёў, шляхты, Рады Каралеўства Польскага, а пазней – сейма Каралеўства Польскага перад ВКЛ («zobowiązania królów polskich, szlachty, rady koronnej, a potem sejmu koronnego wobec Litwy»), «акты паўнамоцтваў ад імя вялікага князя паслам, накіраваным у Польшчу» («pełnomocnictwa dla posłów, do Polski wysłanych, wielkiego księcia»), «гарантыі і абавязальніцтвы вялікага князя перад сеймам ВКЛ» («zobowiązania wielkiego księcia w stosunku do sejmu litewskiego») і інш. Прыкмету арыгінала акта перадавалі праз паняцце лацінскага паходжання «арыгінал» («oryginały», «dokumenty oryginalne»), у адрозненне ад «копіі» («kopie ich zawarte bądź w księgach urzędowych (metryki) i sądowych, bądź w różnego rodzaju rękopisach»). Пры гэтым цалкам ідэнтычныя ўніённыя акты, якія траплялі і ў «Архіў скарбніцы Каралеўства Польскага [ў Кракаўскім замку]» і «Архіў Вялікага Княства Літоўскага», называлі «экзэмплярамі»; іх выпісы з актавых кніг або т. зв. «экстракты» – «экстракты дакументаў уній» («ekstrakty dokumentów unji») [19, s. III, IV; 20, s. VII, XXI, XXII, XXV, XXVI].

Адносна зместу варыянтаў тэрміна «Архіў Вялікага Княства Літоўскага», а менавіта такіх як «Велікакняжацкі Літоўскі Архіў» і «Велікакняжацкі Архіў», варта заўважыць наступнае. У працах С. Кутшэбы і У. Сямковіча яны мелі вытворны характар ад тэрміна «Архіў Вялікага Княства Літоўскага» і захоўвалі тое ж значэнне: архіў дзяржавы Вялікага Княства Літоўскага, але не «архіў вялікага князя літоўскага». Не зусім карэктным будзе перакладаць іх на сучасную беларускую або рускую мовы як «велікакняжацкі архіў» або «великокняжеский архив» адпаведна, са значэннем «архіў вялікага князя літоўскага», г. зн. – прыватны або асабісты архіў манарха. Такія характэрныя рысы ён сапраўды меў у ранні перыяд сваёй гісторыі – у канцы XIV – пачатку XVI ст., да якога прымяненне тэрмінаў «велікакняжацкі архіў», «архіў вялікага князя літоўскага» магло б быць больш апраўданым [3, с. 357–363; 17]. Аднак тэрміналогія працы названых вучоных не дэманструе прыкмет такога значэння. На тое ж указвае і пераклад польскіх тэрмінаў «Archiwum Skarbcza Koronnego», «Archiwum Koronny», «Metryka Koronna» – польскія словы «Koronny», «Koronna» не перакладаюцца як «архіў» ці «Метрыка» караля, манарха, але як «Архіў скарбніцы Каралеўства Польскага», «Архіў Каралеўства Польскага», «Метрыка Каралеўства Польскага». Выразнае разуменне дадзенай

асаблівасці прысутнічала ў расійскай гістарыяграфіі тэмы яшчэ ў 1-й палове XIX ст.⁴

У 1926 г. С. Кутшэба адзначаў, што «Архіў Вялікага Княства Літоўскага» не меў вызначанай афіцыйнай назвы. Ён выводзіў яго вытокі з канца XIV ст. – на аснове ўліковых даных самых ранніх дакументаў у вопісе актаў дзяржаўнага архіва ВКЛ 1570–1584 гг. Месцам першапачатковага захоўвання называў «скарбніцу» або земскі скарб ВКЛ. Акрамя арыгіналаў актаў у гэтым архіве захоўваліся і дакументы маёмасна-прававага характару на вымарачныя ўладанні, што вярнуліся ва ўласнасць дзяржавы [18, s. 389, 391]. Такім чынам, у адпаведнасці з меркаваннем гісторыка, у склад «Архіва Вялікага Княства Літоўскага» ўваходзілі арыгіналы актаў агульнадзяржаўнага значэння і дакументы на вымарачныя ўладанні, што мелі пераважна маёмасна-прававы характар. Фактычна гэта быў архіў, які традыцыйна захоўваўся ў земскім скарбе ВКЛ.

Як у названай працы, так і ў выданні «Акты уній Польшчы з Літвой 1385–1791» «Архіў Вялікага Княства Літоўскага» выступаў аналагам комплексу арыгіналаў найважнейшых актаў агульнадзяржаўнага значэння Польшчы, што захоўваліся ў «Архіве скарбніцы Каралеўства Польскага ў Кракаўскім замку» [18, s. 389, 391]. С. Кутшэба і У. Сямковіч падкрэслівалі падабенства функцый і відавога складу дакументаў абодвух збораў⁵. І першы, і другі разглядаліся даследчыкамі як асобныя ад т. зв. Метрыкі ВКЛ, згодна з іх тэрміналогіяй – «Літоўскай Метрыкі» («*Metryka Litewska*») і Метрыкі Каралеўства Польскага («*Metryka Koronna*») адпаведна. Вырашальнай прыкметай пры гэтым выступаў прынцып арыгінальнасці/капіянасці дакументаў⁶. Больш за тое, вучоныя канстатавалі падабенства статусу і месца захоўвання абодвух комплексаў у ВКЛ і Польшчы. Пры гэтым скарб земскі ВКЛ імі часам атаясамлі-

⁴ На гэта звярталі ўвагу І. М. Даніловіч і М. А. Абаленскі ў 1843 г.: «*Метрики Коронная, т. е. Королевства Польского* [выдзелена мной. – А. Л.] (*Metryka Koronna*) и Литовская (*Metrica Magni Ducatus Lithuaniae*)...» [6, с. III].

⁵ С. Кутшэба і У. Сямковіч адзначалі: «Як правіла, акты уніі Польшчы і Літвы... перадаваліся звычайна ў два архівы: Архіў Скарбніцы Каралеўства Польскага і Літоўскага Вялікага Княства Архіва, згодна з правілам абмену роўназначных актаў, абавязковым у міждзяржаўных стасунках. У склад першага з тых архіваў уваходзілі дакументы, што выдаваліся літоўскім бокам, і наадварот акты, што выдаваліся Каралеўствам Польскім, траплялі ў Велікакняжацкі Архіў» [20, s.VIII].

⁶ Даследчыкі падкрэслівалі: «У Метрыку Каралеўства Польскага ўнісваліся, аднак, некаторыя дакументы, якія паступалі звонку, праходзілі праз канцелярыю, перш чым іх аддавалі ў Архіў Скарбніцы Каралеўства Польскага» (выдзелена мной. – А.Л.) [20, s. XXVIII].

ваўся са «скарбніцай ВКЛ», нават па стану на сярэдзіну XVI ст.⁷ Аднак дадзены аспект праблемы патрабуе асобнага даследавання⁸.

Выклікае пытанне тое, чаму С. Кутшэба і У. Сямковіч пры тэрміналагічным афармленні комплексу арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння ВКЛ не пайшлі па шляху прымянення да яго іх айчынай схемы: Архіў скарбніцы Каралеўства Польскага [ў Кракаўскім замку] – «Архіў скарбніцы (скарбу земскага) Вялікага Княства Літоўскага». Прычынай мог выступаць сам лёс комплексу ў ВКЛ, а менавіта – выхад яго ранняй часткі з валодання дзяржавы, уключэнне ў склад прыватных збораў магнатаў і, адпаведна, адсутнасць дакументаў у скарбе земскім ВКЛ у перыяд пазней 1655 г. Самыя познія, вядомыя названым вучоным даныя аб наяўнасці дакументаў у скарбе земскім ВКЛ, гэта 1607 г., у цэлым – перыяд не пазней 1667 г. Час авалодання актамі прадстаўнікамі роду Радзівілаў яны адносілі да 1653–1667 гг. [20, s. XIX, XXI;

⁷ Даследчыкі адзначалі: «Несумненна, як і ў Польшчы, ён утвараў частку *скарбніцы* (*skarbcza*), або – як у XVI ст. казалі – *земскага скарбу*» (выдзелена мной. – А.Л.) [18, s.389]; «Гэты архіў да пачатку XVI ст. захоўваўся ў велікакняжацкай *скарбніцы* (*w skarbcu wielkoksiążęcym*) у трохім замку, адкуль у той час скарбніца (*skarbiec*), а разам з ёй і архіў, перанеслі ў Вільню і размясцілі ў ніжнім замку. Велікакняжацкая скарбніца, на тым жа падабенстве, як і ў Польшчы скарбніца Каралеўства Польскага (*skarbiec korunny*), заставалася як мінімум да сярэдзіны XV ст. пад аховай *літоўскага падскарбія...*» (выдзелена мной. – А.Л.): [20, s. XVII]. У гістарыяграфіі, крыніцах, на якія спасылаюцца даследчыкі, гэта датуецца сярэдзінай XVI ст. [7, с. 394–395]. Польская даследчыца І. Сулкоўска-Курасёва, сцвярджаючы факт размяшчэння кніг «старой» Метрыкі ВКЛ пасля іх перапісвання ў канцы XVI – пач. XVII ст. у земскім скарбе ў Вільні, называла гэта месца «віленскай скарбніцай» («*skarbiec wileński*») [25, s. 92].

⁸ Ёсць пэўныя сведчання агульнасці функцый скарбу земскага ВКЛ і «скарбніцы Каралеўства Польскага ў Кракаўскім замку», у тым ліку як месцаў захоўвання дзяржаўных рэліквій, сімвалаў манаршай улады ў перыяд да Люблінскай уніі. Існаванне падобнага аб'екта ў ВКЛ пры Жыгімонце II Аўгусте і наяўнасці ў ім рэліквій вялікіх князёў літоўскіх дапускае М.К. Любаўскі: «Из формулы присяги, которую приносил подскарбий земский [при Сигизмунде-Августе] узнаем затем, что скарб был не только государственным архивом, но и хранилищем государственных регалий, «клейнотов и оздоб» великого княжества, под которыми, вероятно, разумеется шапка Гедимина, скипетр или «ласка», меч, хоругвь земская и проч.» [7, с. 395]. Аднак пытанне правамернасці поўнага атаясамлення функцый «скарбніцы Каралеўства Польскага» і «скарбу земскага ВКЛ» у перыяд пасля Люблінскай уніі патрабуе далейшага даследавання – на ролю месца захоўвання сімвалаў манаршай улады пры агульным манарху пачала прэтэндаваць «скарбніца» Каралеўства Польскага ў Вавельскім замку ў Кракаве.

18, s. 390]. Пасля гэтай падзеі «Архіў Вялікага Княства Літоўскага», на погляд вучоных, больш не фарміраваўся⁹.

У сувязі з гэтым трэба адзначыць важную асаблівасць зместу тэрміна «Архіў Вялікага Княства Літоўскага» ў трактоўцы С. Кутшэбы і У. Сямковіча, выкліканую спецыфікай гісторыі менавіта комплексу арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння архіва ВКЛ. Вучоныя сцвярджалі, што «Архіў Вялікага Княства Літоўскага» з часам перастаў існаваць, а яго дакументы ўвайшлі ў склад іншых архіўных і бібліятэчных збораў [20, s. VIII]. Для комплексу арыгіналаў такімі зборамі выступалі менавіта архівы князёў Радзівілаў. Аднак, як вядома, у другой палове XVII ст. у прыватныя сховішчы роду патрапіла толькі ранняя частка комплексу, пераважна дакументы 1386–1601 гг., у тым ліку акты уній. Такім чынам, складваецца сітуацыя, пры якой у С. Кутшэбы і У. Сямковіча пад тэрмінам «Архіў Вялікага Княства Літоўскага», «велякія княжацкі архіў» фактычна выступае выключна «радзівілаўская» частка комплексу. Даных аб распаўсюджванні гэтай назвы на акты агульнадзяржаўнага значэння ВКЛ другой паловы XVII – XVIII ст. у С. Кутшэбы і У. Сямковіча мы не знаходзім. Згадкі аб іншых складовых частках «Архіва Вялікага Княства Літоўскага», напрыклад, аб актах на вымарачныя ўладанні, адзінкавыя і фрагментарныя.

Разам з тым, навукоўцы ведалі аб існаванні ў архіве Радзівілаў рэестра ад 1 чэрвеня 1729 г., які фактычна фіксаваў пазнейшую частку комплексу арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння архіва ВКЛ. Ён быў згаданы ў вопісе Нясвіжскага архіва. Аднак сам арыгінал дакумента, яго падрабязны змест, час стварэння апісаных у ім актаў, іх адrozenне ад тых, што патрапілі да Радзівілаў, былі ім невядомы. Даследчыкі ўвогуле не выключалі таго, што ў вопісе так магла быць пазначана адна з кніг Метрыкі ВКЛ [20, s. XXI, прыр. 3]. Названая крыніца ахоплівае 58 пазіцый асобных дакументаў і іх груп за перыяд 1588–1718 гг., пераважна XVII ст., дамінуюць міждзяржаўныя пагадненні з Расійскай дзяржавай і Турцыяй [1]. Гэта найважнейшая крыніца па тэме – яна сведчыць аб існаванні ў ВКЛ у канцы першай трэці XVIII ст. комплексу арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння як самастойнага архіўнага збору (установы ?) – «Архіва ВКЛ», асобнага ад «Архіва Метрыкі вялікай канцылярыі ВКЛ» [1, s. 1]. Застаецца пытаннем, ці магла гэта інфармацыя аказаць уплыў і на тэрміналогію ў дачыненні да актаў комплексу ў выданні «Akta unji Polski z Litwą 1385–1791».

⁹ С. Кутшэба адзначаў: «Такім чынам у сярэдзіне XVII ст. Літва страціла свой велякія княжацкі архіў, а новага ўжо не фарміравала (выдзелена мной. – А.Л.)» [18, s. 390].

Варта таксама заўважыць, што тэрміналогія С. Кутшэбы і У. Сямковіча адносна архіўнай спадчыны Каралеўства Польскага ў пэўнай ступені адрознівалася ад тэрміналагічнай сістэмы, выпрацаванай у межах польскага архівазнаўства міжваеннага перыяду для абазначэння архіваў Каралеўства Польскага. Так, напрыклад, яна не адпавядала працы А. Кладзінскага, прысвечанай гісторыі і складу «Архіва скарбніцы Каралеўства Польскага ў Кракаўскім замку» [16]. У выданні «актаў уніі» мы не фіксуем падтрымкі С. Кутшэбам і У. Сямковічам тэрміналогіі А. Кладзінскага і ў дачыненні да адпаведных польскіх архіваў, напрыклад, назваў «Архіў Каралеўства Польскага» («Archiwum Koronny»), «Дзяржаўны архіў Польшчы» («Archiwum Państwowu Polski»), хоць першая з іх раней С. Кутшэбам прымянялася. Так, у працы «Historia źródeł dawnego prawa polskiego» (1926 г.) арыгіналы актаў агульнадзяржаўнага значэння Польшчы ён змяшчае ў «Архіў Каралеўства Польскага» («Archiwum Koronny»). Аднак пад ім у аўтара варта разумець менавіта Архіў скарбніцы Каралеўства Польскага ў Кракаўскім замку. З кантэксту таксама вынікае, што там жа знаходзіліся і дакументы на дзяржаўныя зямельныя ўладанні (польск. м. «tyczące się majątku państwa») [18, s. 358–368]. Уся дадзеная спецыфіка пераносіцца ім на ВКЛ¹⁰. Аднак у выданні «Akta unji Polski z Litwą 1385–1791» на месцы «Архіва Каралеўства Польскага» знаходзіцца «Архіў скарбніцы Каралеўства Польскага» («Archiwum Skarbcza Koronnego»), а адпаведная пазіцыя для ВКЛ застаецца без змен – «Архіў Вялікага Княства Літоўскага» («Archiwum Wielkiego Księstwa Litewskiego»), а не «Архіў скарбніцы (скарба земскага) ВКЛ» [20]. Разам з тым, архіў скарбніцы Каралеўства Польскага ў Кракаўскім замку гісторыкі толькі характарызавалі як «дзяржаўны», але перадалі гэта ў тэксце не як назву, а як яго асобную якасць¹¹. С. Кутшэба і У. Сямковіч усё ж падзялялі погляды А. Кладзінскага на некаторыя важныя пытанні (напрыклад, на прычыны перадачы акта Крэўскай уніі 1385 г. у Архіў Кракаўскай Капітулы) [20, s. VIII].

Я. Якубоўскі – польскі гісторык, які прадметна вывучаў комплекс арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння архіва ВКЛ як асобны

¹⁰ С. Кутшэба піша: «Архіў Вялікага Княства Літоўскага, які, аднак, не меў устаноўленай афіцыйнай назвы, адпавядаў архіву Каралеўства Польскага»; «Аб'ёмы быў у тым [вёлікакняжацкім] архіве, як і ў каронным, аддзел дакументаў, што датычыліся зямельнай уласнасці гаспадара (выдзелена мной. – А.Л.)» [18, s. 389, 391].

¹¹ У працы адзначалася: «Тое, што гэтыя дакументы былі змешчаны ў Архіў Скарбніцы Каралеўства Польскага ясна тлумачыцца; яны ўтрымлівалі абавязальніцтва літоўскага боку, адпаведна, – былі выдадзены боку, у адносінах да якога абавязальніцтва дэкларавалася, г. зн. Каралю польскаму, які прадстаўляў Каралеўства Польскае, а той склаў іх у дзяржаўны архіў (выдзелена мной. – А.Л.)» [20, s. XV].

аб'ект даследавання. Яго асноўны артыкул, прысвечаны тэме – «Archiwum państwowe W. X. Litewskiego i jego losy» (1931 г.) [12]. У ім аўтар упершыню разгорнута і грунтоўна прадставіў гісторыю комплексу, зрабіў першую спробу рэканструкцыі складу дакументаў ранняй («радзівілаўскай») яго часткі. У адрозненне ад даследавання С. Кутшэбы і У. Сямковіча 1932 г., ён ужываў адначасова некалькі тэрмінаў. У аснове іх знаходзілася прыкмета арыгінала акта, асобнага змацаванага адпаведнымі рэквізітамі дакумента, перададзеная праз слова грэчаскага паходжання «дыплом», грэч. *δίπλωος* – двойны, *δίπλωμα* – дыплом, пасведчанне; лац. *diploma* – афіцыйны дакумент органа цэнтральнай улады, рэкамендацыйны ліст, ахоўная грамата і інш. [4, с. 330–331]¹²: 1) «архіў ВКЛ / архіў Літвы / архіў літоўскі арыгіналаў актаў (грамат)» («archiwum dyplomatyczne W. X. L.», «archiwum dyplomatyczne Litwy», «archiwum dyplomatyczne litewskie»); 2) «архіў арыгіналаў актаў (грамат), які захоўваўся ў земскім скарбе ВКЛ» («archiwum dyplomatyczne, przechowywane w skarbie ziemskim W. X. L.»); 3) «Архіў ВКЛ», «Архіў Літоўскі» («Archiwum W. X. L.», «Archiwum Litewski»); 4) «Дзяржаўны архіў Вялікага Княства Літоўскага» («Archiwum państwowy W. X. Litewskiego»). Ужытыя ў тэрмінах словы «Літвы», «літоўскі», «Літоўскі» абазначалі ў Я. Якубоўскага, як і ў большасці згаданых у дадзеным тэксце польскіх даследчыкаў, дзяржаву – «Вялікае Княства Літоўскае». Тэрмін «Архіў Літоўскі» ў значэнні «Архіў ВКЛ» ужываецца ў працы Я. Якубоўскага адзін раз як форма, вытворная ад тэрміна «Архіў Каралеўства Польскага» («Archiwum Karonny») – збор арыгіналаў дзяржаўных актаў Каралеўства Польскага [12, с. 1, 10, 16]. Даследчык прыводзіў яго як аналогію адпаведнаму комплексу ВКЛ.

Усе названыя тэрміны ў Я. Якубоўскага мелі сінанімічны характар. Разам з тым, асноўным у тэрміналагічным апарате даследчыка выступаў тэрмін, прыведзены пад пунктам «1», радзей (у дачыненні да пэўнага перыяду) – «2».

Польскае слова «dyplom» у тэрміналогіі гістарычнай навукі Польшчы традыцыйна ўжываецца ў значэнні: арыгінал акта (граматы, дакумента) перыяду сярэднявечча, пераважна на пергамене [14, с. 18–19]. Адпаведна, на беларускую мову тэрмін «archiwum dyplomatyczne» можна перакласці як «архіў арыгіналаў актаў (грамат) пераважна на пергамене» або «архіў арыгіналаў актаў (грамат)». Дадзены тэрмін выразна адрознівае комплекс арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння архіва ВКЛ ад іншага масіву дакументацыі, у прыватнасці, Метрыкі ВКЛ, што склада-

¹² Гл. таксама тлумачэнне этымалогіі слова «diploma» ад грэч. *δίπλωος* Н. І. Гарбачэўскім [2, с. 97].

лася пераважна з копіі тэкстаў арыгіналаў актаў і іншых дакументаў, занесеных у кнігі. Этымалогія назвы комплексу, што прымянялася Я. Якубоўскім – «archiwum dyplomatyczne», узводзіцца таксама да лацінскага тэрміна «archivum literarium». Паходжанне слова «literarium» варта адносіць да лексікі класічнай лацінскай мовы і слоў «littera», «litterae». У тэкстах Марка Тулія Цыцэрона (M. Tullius Cicero, 106–43 гг. да н. э.) яно ўжыта ў словазлучэннях «litterae publicae», «praetoris litterae» (множны лік) і перакладаецца як «запіска, дакумент, пратакол, акт», або «загад, указ, распараджэнне, эдыкт», адпаведна. Слова «publicae», «praetoris» звязваюць гэтыя паняцці са значэннем «афіцыйны», «агульнадзяржаўны», «той, што сыходзіць ад вышэйшых або іншых органаў дзяржаўнай улады». У такім сэнсе ў падобным кантэксце яны ўжыты ў працах Карнэліуса Нэпаса (Cornelius Nepos, 100–25 гг. да н. э.), Ціта Лівія (T. Livius, 59 г. да н. э. – 17 г. н. э.) [5, с. 455, 634].

У Я. Якубоўскага тэрмін «archiwum dyplomatyczne» і вытворныя ад яго меў наступны змест: найважнейшыя дзяржаўныя дакументы, якія першапачаткова захоўваліся ў скарбе земскім, пераважна ў выглядзе арыгіналаў актаў, і з часам утварылі сабой архіў арыгіналаў актаў (грамат) (archivum literarium)». Склад архіва ён апісваў так: «1) земскія прывілеі ВКЛ і іншыя акты дзяржаўна-прававага значэння; 2) акты польска-літоўскай уніі, разам са звязанымі з ёй дадатковымі дакументамі; 3) пагадненні з замежнымі краінамі і дыпламатычная карэспандэнцыя вялікіх князёў літоўскіх; 4) маёмасныя дакументы, якія належалі да земскіх уладанняў і вярнуліся ў распараджэнне¹³ вялікіх князёў літоўскіх». Аналагам дадзенага «архіва» Я. Якубоўскі называў «Архіў скарбу Каралеўства Польскага» («Archiwum Skarbu Koronnego»), не «скарбніцы» [12, s. 1–2]. Гэты тэрмін у польскай архівазнаўчай літаратуры меў і іншыя значэнні [16, s. 125–126]. Аднак у Я. Якубоўскага пад ім трэба разумець менавіта «Архіў скарбніцы Каралеўства Польскага ў Кракаўскім замку» («Archiwum Skarbcia Karonnego na Zamku Krakowskim»), але такую назву Я. Якубоўскі ў гэтым 1931 г. не ўжываў.

Прыкмету агульнадзяржаўнага значэння актаў Я. Якубоўскі перадаваў праз наступныя словазлучэнні: «найважнейшыя дзяржаўныя дакументы» («najważniejsze dokumenty państwowe»); «важныя акты агульнадзяржаўнага характару» («ważniejsze akta o charakterze ogólnopaństwowym»); «акты агульнадзяржаўнага значэння» («akta znaczenia ogólnopaństwowego»); «земскія прывілеі... і іншыя важныя дзяржаўныя акты» («przywileje ziemskie... i inne ważniejsze akta publiczne»); «земскія і ўнійныя прывілеі, а таксама акты дзяржаўна-прававага характару» («przywileje ziemskie i unjowe oraz akta o charakterze

¹³ У арыгінале (польск.): – «drogą spadku dostały się».

prawno-państwowem»); «важныя дзяржаўна-прававыя акты ВКЛ» («ważniejsze akta prawno-państwowe Litwy»); «дзяржаўныя дакументы / акты ВКЛ» («dokumenta / akta publiczne W. X. L.») [12, s. 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8].

Такім чынам, «архіў ВКЛ у форме арыгіналаў актаў (грамат)» («archiwum dyplomatyczny W. X. L.») уяўляў сабой самастойны комплекс, асобны ад Метрыкі ВКЛ. Дамінуючай часткай зместу апісанага тэрміна выступалі арыгіналы актаў, важных у маштабе ўсёй дзяржавы. У дачынэнні да трох першых з названых вышэй відавых груп дакументаў Я. Якубоўскі ўжываў таксама такія абагульняючыя тэрміны, як «дзяржаўна-прававыя акты, што датычыліся ўнутраных спраў ВКЛ, а таксама уніі з Каралеўствам Польскім» («akta prawno-państwowe, dotyczące się spraw wewnętrznych W. X. Lit. oraz unji z Koroną»); «дыпламатычныя акты» – дакументы, якія адлюстроўваюць міждзяржаўныя стасункі («akta dyplomatyczne») [12, s. 10, 14].

Апошні з прыведзеных прыкладаў патрабуе звярнуць увагу на неабходнасць правільнага тлумачэння польскага слова «dyplomatyczny» ў межах разглядаемай тэмы. Значэнне яго будзе адрознівацца ў залежнасці ад сэнсу слова, ад якога яно паходзіць: «dyplom» – як акт або «dyplomatyka» як міждзяржаўныя стасункі. Выключна з улікам гэтага трэба падыходзіць да перакладу і разумення тэрміна, ужытага Я. Якубоўскім – «archiwum dyplomatyczne». Няправільным будзе тлумачыць яго як «архіў дакументаў міждзяржаўнага (дыпламатычнага) характару». Сам Я. Якубоўскі выразна адрозніваў дадзеныя тэрміны. Ён, напрыклад, ужываў тэрмін «dział dyplomatyczny» ў значэнні частка «archiwum dyplomatycznego», г. зн. група дакументаў з комплексу арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння архіва ВКЛ, якая ўключала пагадненні аб міры і перамір’і з іншымі дзяржаўнымі ўтварэннямі (Маскоўская дзяржава, Малдавія, Ноўгарад, Пскоў, Цвер) і да т. п. [12, s. 9, 14].

Важна таксама падкрэсліць наступную асаблівасць зместу тэрміна «archiwum dyplomatyczne». Даследчык уключаў у яго і маёмасна-прававыя акты на зямлі, што вярнуліся ў дзяржаўную ўласнасць і захоўваліся ў скарбе ВКЛ (гл. вышэй, група 4). Іх склад па стану не раней за 1570 г. адлюстроўвае вядомы вопіс з кніг запісаў №№ 1 і 2 Метрыкі ВКЛ 1570–1584 гг. Гэта частка згадваецца ў яго пад фармулёўкай «акты прыватнага характару, пераважна маёмасныя («Асобныя дакументы»); ...дакументы розных ваяводстваў («Розныя дакументы»))» («akta o charakterze prywatnym, przeważnie majątkowe («Osobne listy»); ...dokumenty różnych województw («Listy różne»))» [12, s. 5]. Сярод дакументаў дадзенай групы былі як арыгіналы, так і копіі актаў. Я. Якубоўскі не імкнуўся адасобіць іх ад комплексу арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння, разглядаў іх як адно цэлае ў духу названага вопісу [12, s. 1–2, 3–5]. Пражывы дадзенага погляду дэманстраваў і С. Кутшэба (гл. вышэй). У гэтым

сэнсе яго падыход падзяляе сучасны беларускі вучоны А.Я. Рыбакоў, трактуючы сукупнасць даных частак як «дзяржаўны архіў ВКЛ» [9]. Для абазначэння ўласна такой прыкметы, як «арыгінал», Я. Якубоўскі ўжываў аналагічны польскамоўны тэрмін «oryginał»: «co się stało z oryginałem [przywileju ziemskiego 1387 r.] – niewiadomo»; «dokumenty mają być wydrukowane na podstawie oryginałów» і інш. [12, s. 8, 9].

Назва «Літоўскі Архіў Арыгіналаў актаў (грамат)» («Archiwum Litewskie Dyplomatyczne») раней была ўжыта Я. Карвасінскай (1900–1986) у рэфераце «Odtworzenie archiwów dawnej Polski», агучаным на V-м З’ездзе польскіх гісторыкаў у Варшаве ў 1930 г. [15]. Тэрмін быў выкарыстаны ёй пры апісанні планаў рэканструкцыі складу архіваў І-й Рэчы Паспалітай і стварэння іх ідэальнага вопісу. Даследчыца абмежавалася канстатацыяй факта дэфіцыту ведаў аб гісторыі і складзе адпаведнага комплексу актаў ВКЛ. Названы архіў, згодна з яе ўяўленнямі: 1) аналаг Архіва скарбніцы Каралеўства Польскага ў Кракаўскім замку; 2) дакументы, што захоўваліся ў Радзівілаў – яго частка; 3) дадзены збор – самастойны ад «метрычнах архіваў» і, у прыватнасці, «Літоўскай Метрыкі» [15, s. 173–174]. Няма даных, ці пераняў Я. Якубоўскі тэрміналогію ад Я. Карвасінскай, аднак ён пазіцыяніраваў сваю працу як рашэнне пастаўленай у яе рэфераце задачы [12, s. 1].

Асобнай увагі заслугоўвае тэрмін Я. Якубоўскага «Дзяржаўны архіў Вялікага Княства Літоўскага» («Archiwum państwowe W. X. Litewskiego»). Частата яго ўжывання ў адносінах да комплексу арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння надзвычай нізкая. Аднак ён змешчаны выключна ў назвах – артыкула і яго структурных частак, дадаткаў, прычым у апошнім выпадку ў складзе тэрміна «акты Дзяржаўнага архіва Вялікага Княства Літоўскага...», ужытага для абазначэння радзівілаўскай часткі гэтага збору дакументаў [12, s. 1, 10, 16]. Тэрмін «Дзяржаўны архіў Вялікага Княства Літоўскага» аўтар спецыяльна не тлумачыць. З кантэксту выкладзенага матэрыялу вынікае, што пад ім вучоны разумее дакументы, якія захоўваліся або павінны былі захоўвацца ў скарбе земскім ВКЛ – уласна тое ж, што і «архіў арыгіналаў актаў (грамат), які захоўваўся ў земскім скарбе ВКЛ» («archiwum dyplomatyczne, przechowywane w skarbie ziemskim W. X. L.»). Метрыку ВКЛ («Metryka Litewska»), як падаецца, Я. Якубоўскі да яго не адносіў (як частка архіва – не згадваецца). Пры гэтым, недастаткова падстаў для сцвярджэння, што гісторык атаясамляе «Дзяржаўны архіў ВКЛ» выключна з дакументамі радзівілаўскай часткі комплексу. Я. Якубоўскі адзначае, што ў другой палове XVII ст. у валоданне Радзівілаў патрапіла толькі яго частка. У дачыненні да «радзівілаўскай» часткі ім прымяняюцца словазлучэнні – «акты Дзяржаўнага архіва ВКЛ, якія захоўваюцца ў Архіве князёў Радзівілаў на падста-

ве пастановы сейма Рэчы Паспалітай 1768 г.» («wykaz akt Archiwum państwowego W. X. Litewskiego, przechowywanych na mocy konstytucji sejmowej 1768 r. W Archiwum X. X. Radziwiłłów»); «акты дыпламатычнага характару, якія захоўваюцца ў Архіве князёў Радзівілаў у Варшаве» («akta dyplomatyczne, przechowywane w Archiwum X. X. Radziwiłłów w Warszawie»); «дзяржаўныя акты радзівілаўскага архіва» («akta publiczne archiwum radziwiłłowskiego»); «частка архіва ВКЛ у форме арыгіналаў актаў (грамат), [якая] патрапіла на захоўванне да Радзівілаў» («część archiwum dyplomatycznego Litwy, [która] dostała się na przechowanie Radziwiłłom») [12, s. 6, 8, 10, 14]. У відавым сэнсе да іх аднесены дакументы ўнутрыпалітычнага характару, акты уній, міждзяржаўныя пагадненні. Такім чынам, у разуменні Я. Якубоўскага, склад «Дзяржаўнага архіва ВКЛ» мог быць шырэйшы за радзівілаўскую частку, аднак, хіба, не пераходзіў межы названых вышэй чатырох груп дакументаў «архіва ВКЛ у форме арыгіналаў актаў (грамат)» («archiwum dyplomatyczne W. X. L.») або «архіва арыгіналаў актаў (грамат), які захоўваўся ў земскім скарбе ВКЛ» («archiwum dyplomatyczne, przechowywane w skarbie ziemskim W. X. L.»), гэта значыць даныя яго тэрміны – тоесныя. Аднак рэдкасць ужывання тэрміна «Дзяржаўны архіў ВКЛ», адданне перавагі тэрміну з тэрмінаэлементарна «archiwum dyplomatyczne», пакідае пытанне аб яго поўным прыняцці аўтарам і мэтах выкарыстання. У схему А. Кладзінскага такі падыход таксама не змяшчаўся – яна патрабавала ўключэння ў «дзяржаўны архіў» і метрыкі¹⁴.

У сваім тэксе Я. Якубоўскі прыводзіць і некаторыя іншыя тэрміны, якія патрабуюць крытычнага асэнсавання. У кантэксце падзей сярэдзіны 50-х – канца 60-х гг. XVII ст. даследчык згадвае аб агульназемскіх прывілеях як частцы «дзяржаўных архіваў» ВКЛ, «галоўных дзяржаўных архіваў» ВКЛ, («archiwa państwowe», «główne archiwa państwowe»),

¹⁴ Даследчык піша: «Гістарычнае паняцце «Архіў Каралеўства Польскага» або «Дзяржаўны Архіў Польшчы» («Польскі Дзяржаўны Архіў») трэба распаўсюджваць на ўсе тыя зборы дакументаў, актаў і кніг пераважна афіцыйнага, а значыць публічна-прававога значэння, якія польская вышэйшая дзяржаўная ўлада на працягу ўсяго існавання Каралеўства Польскага стварала, назапашвала і, дапаўняючы з цягам часу, захоўвала пад сваім непасрэдным кантролем для забеспячэння інтарэсаў замежнай палітыкі і ўнутранага адміністравання»; «Абодва гэтыя асобныя самастойныя Архівы [«Архіў Скарбніцы Каралеўства Польскага ў Кракаўскім Замку», «Архіў Метрыкі Каралеўства Польскага або Задворнай ці Надворнай»], што першапачаткова размяшчаліся ў Кракаўскім замку, адзін у скарбніцы, другі – у каралеўскай канцэлярыі, ствараюць сабой усю паўнату паняцця Архіва Каралеўства Польскага або Дзяржаўнага аж да 1765 г. (выдзелена мной. – А. Л.)» [16, s. 124–126]. Пасля гэтага адбываецца канцэнтрацыя ўсіх архіваў Рэчы Паспалітай у каралеўскім замку ў Варшаве (гл. вышэй).

а таксама аб іх захоўванні да 1655 г. разам з «архівам скарбу ВКЛ» ці ў складзе «архіваў у скарбе» («archiwum skarbowe W. X. L.», «brakujące w skarbie archiwa») [12, s. 5]. Дадзеныя тэрміны былі ўжыты пры разглядзе даследчыкам справы пошуку ў 1667 г. і 1673 г. дакументаў, што захоўваліся ў земскім скарбе ВКЛ у Вільні напярэдадні яе захопу войскамі Маскоўскай дзяржавы ў жніўні 1655 г. Пад «дзяржаўнымі архівамі» Я. Якубоўскі разумеў не ўстановы, а сукупнасць дакументаў важнага для дзяржавы і яе інстытутаў значэння, якія былі эвакуіраваны са сталіцы згодна з яго версіяй, у Прусію канцлерам ВКЛ князем Альбрэхтам Станіславам Радзівілам, а пасля вайны – вернуты. Да «дзяржаўных архіваў» як іх частка аднесены і асноўныя масівы дакументацыі, што захоўвалася ў скарбе земскім ВКЛ – «земскія прывілеі» і «архіў [земскага] скарбу ВКЛ». Пад першым словазлучэннем варта разумець увесь комплекс арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння, што ў выніку патрапіў да Радзівілаў. Змест другога тэрміна – няясны. Адметна, што ў кантэксце апісаных падзей вучоны адасабляе яго ад названага комплексу арыгіналаў. Можна таксама дапусціць, што ён адносіць да яго, перш за ўсё, дакументы маёмасна-прававога характару на вымарачныя ўладанні, наяўнасць якіх у скарбе земскім канстатуецца ў тэксце артыкула Я. Якубоўскага раней [12, s. 2]. Я. Карвасінска, на працу якой спасылася Я. Якубоўскі, канстатвала адсутнасць даных аб тым, «*якія былі скарбовыя архівы ВКЛ*», сцвярджала што «*сёння, мы не ведаем нават характару гэтага архіва*», згадвала аб «Скарбовай Метрыцы ВКЛ» як аб страчанай у XVII ст. [15, s. 175]. Як вядома, дадзены факт прыведзены згодна з тэкстам канстытуцыі сейма 1667 г. Аднак, верагодна, пад метрычнымі кнігамі ў крыніцы меліся на ўвазе кнігі старой Метрыкі ВКЛ, якія захоўваліся ў земскім скарбе ў Вільні на 1623 г. (іх фіксуе рээстр ад 26 лістапада 1623 г.).

Такім чынам, комплекс арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння, дакументы маёмасна-прававога характару на вымарачныя ўладанні (?) па стане напярэдадні 1655 г. з'яўляліся, у тэрміналогіі Я. Якубоўскага, часткай «дзяржаўных архіваў», раней – знаходзіліся ў складзе «архіваў у скарбе [земскім ВКЛ]». Пры гэтым для пачатку другой паловы XVII ст. тэрмін «архіў [земскага] скарбу ВКЛ» («archiwum skarbowy W. X. L.») разыходзіцца са зместам тэрміна «архіў ВКЛ у форме арыгіналаў актаў (грамат), што захоўваўся ў земскім скарбе ВКЛ» («archiwum dyplomatyczne, przechowywane w skarbie ziemskim W. X. L.»), які ўжываецца даследчыкам у дачыненні да падзей другой паловы XVI ст. (1584 г., 1588 г.) – з яго выключаліся агульназемскія прывілеі.

Усе названыя вышэй тэрміны ў трактоўцы Я. Якубоўскага, а менавіта «Архіў Літоўскі», «архіў ВКЛ у форме арыгіналаў актаў (грамат)» («archiwum dyplomatyczny W. X. L.»), «Дзяржаўны архіў ВКЛ», можна

тлумачыць як «дакументы, што захоўваліся ў скарбе земскім ВКЛ». Метрыку ВКЛ суды можна аднесці толькі пры той жа ўмове. Для комплексу арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння дадзеныя тэрміны выступаюць галоўнымі.

Такім чынам, у польскай гістарыяграфіі міжваеннага перыяду працэс тэрміналагічнага афармлення комплексу арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння архіва ВКЛ перажываў сваё актыўнае развіццё. Найбольшы ўнёсак у яго зрабілі такія даследчыкі, як С. Л. Пташыцкі, Ю. Сяменьскі, С. Кутшэба, У. Сямковіч, Я. Карвасіньска, Я. Якубоўскі. У іх працах аб'ект меў наступныя абазначэнні: «акты, прывілеі Агульнага Літоўскага Архіва» («Litewskie Archiwum Ogólne»); «літоўскі дакументны архіў» («archiwum litewskie dokumentowe»); «архіў арыгіналаў актаў (грамат) ВКЛ» («archiwum dyplomatyczne W. X. L»); «Архіў Вялікага Княства Літоўскага» («Archiwum Wielkiego Księstwa Litewskiego»). Пры гэтым комплекс трактаваўся як дзяржаўны архіў ВКЛ. Пазней дадзены погляд атрымаў найбольшую падтрымку ў польскай гістарыяграфіі.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Archiwum Główny Akt Dawnych. – Archiwum Radziwiłłów, t. zw. Warszawski. – Dz. II. Dokumenty historyczne. – Sygn. 2460, Regestr Pact, Hramot, Correspondentyi [...]. 1729.06.01. – 22 s.
2. Горбачевский, Н. И. Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского / Н. И. Горбачевский. – Вильна, 1874. – 418 с.
3. Груша, А. И. Документальная письменность Великого Княжества Литовского (конец XIV – первая треть XVI в.) / А. И. Груша. – Минск : Беларуская навука, 2015. – 465 с.
4. Дворецкий, И. Х. Латинско-русский словарь: ок. 50 000 слов. – 2-е изд. / И. Х. Дворецкий. – Москва : Рус. яз., 1976. – 1096 с.
5. Дворецкий, И. Х. Латинско-русский словарь: ок. 50 000 слов. – 3-е изд., испр. / И. Х. Дворецкий. – Москва : Рус. яз., 1985. – 840 с.
6. Книга посольская Метрики Великого Княжества Литовского[...]. – Москва : Университетская типография, 1843. – XX, 428 с.
7. Любавский, М. К. Литовско-русский сейм [...]. – Москва : ИОИДР при Московском университете, 1901. – 850, 232, LXXII с.
8. Пташицкий, С. Л. Описание книг и актов Литовской метрики / С. Л. Пташицкий. – Санкт-Петербург : Тип. Правительствующаго Сената, 1887. – VIII, 279 с.
9. Рыбакоў, А. Я. Арганізацыя дзяржаўнага архіва Вялікага княства Літоўскага ў канцы XV–XVII ст. / А. Я. Рыбакоў // Архівы і справаводства. – 1999. – № 2. – С. 70–76.

10. Akta unji Polski z Litwą 1385–1791 / Polska Akad. Umiejętności, Tow. Naukowe Warszawskie; wydali S. Kutrzeba, W. Semkowicz. – Kraków : Drukarnia UJ, 1932. – XLI, 572 s.
11. Chorażyczewski, W. Dyskusja / W. Chorażyczewski // Polska kancelaria królewska między władzą a społeczeństwem: w 3 cz. / pod red. W. Chorażyczewskiego i W. Krawczuka. – Toruń : Wydawnictwo UMK, 2001–2008. – Cz. 1. Polska kancelaria królewska czasów nowożytnych między władzą a społeczeństwem. – 2003. – S. 105–113.
12. Jakubowski, J. Archiwum Państwowe W.X. Litewskiego i jego losy // Archeion. – Warszawa : NDAP, 1931. – T. 9. – S. 1–18.
13. Jaworski, R. Archiwum Koronne Krakowskie za Jagiellonów. Zarys problematyki / R. Jaworski // Polska kancelaria królewska między władzą a społeczeństwem / pod red. W. Chorażyczewskiego i W. Krawczuka: w 3 cz. – Toruń, 2008. – Cz. 3. – S. 113–129.
14. Jurek, T. Wprowadzenie do dyplomatyki / T. Jurek, K. Skupieński // Dyplomatyka staropolska / pod red. T. Jurka. – Warszawa, 2015. – S. 17–48.
15. Karwasińska, J. Odtworzenie archiwów dawnej Polski / J. Karwasińska // Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r.: w 2 t. / pod red. Generalnego Sekretarza Zjazdu Kazimierza Tyszkowskiego. – Lwów, 1930. – T. I. – S. 169–179.
16. Kłodziński, A. O Archiwum Skarbcza Koronnego na Zamku Krakowskim / A. Kłodziński // Archiwum Komisji Historycznej. – Kraków, 1923. – Seria 2, t. I. – S. 124–577.
17. Kosman, M. Archiwum wielkiego księcia Witolda / M. Kosman // Archeion. – 1967. – N 46. – S. 129–138.
18. Kutrzeba, S. Historia źródeł dawnego prawa polskiego: w 2 t. / S. Kutrzeba. – Lwów : [etc] : Ossolineum, 1926. – T. 2. – 462 s.
19. Kutrzeba, S. Przedmowa / S. Kutrzeba, W. Semkowicz // Akta unji Polski z Litwą 1385–1791 / Polska Akad. Umiejętności, Tow. Naukowe Warszawskie; wydali S. Kutrzeba, W. Semkowicz. – Kraków, 1932. – S. III–V.
20. Kutrzeba, S. Wstęp / S. Kutrzeba, W. Semkowicz // Akta unji Polski z Litwą 1385–1791 / Polska Akad. Umiejętności, Tow. Naukowe Warszawskie; wydali S. Kutrzeba, W. Semkowicz. – Kraków, 1932. – S. VII–XLI.
21. Ptaszycki, S. Cesarska Biblioteka Publiczna i Metryka Litewska w Petersburgu / S. Ptaszycki. – Kraków : Druk. A. Koziańskiego, 1884. – 34 s.
22. Ptaszycki, S. Gdzie się przechowywały i przechowują obecnie akta unii Litwy z Polską? / S. Ptaszycki // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1902. – Rocznik 16, zes. 1. – S. 589–591.
23. Ptaszycki, S. Encyklopedia nauk pomocniczych historii i literatury polskiej / S. Ptaszycki. – Lublin, 1922. – Cz. 1. – 283, V s.
24. Siemieński, J. Ze studiów nad Archiwum Koronnem (z powodu monografii d-ra Abdona Kłodzińskiego) / J. Siemieński // Przegląd historyczny. – Warszawa, 1924. – T. 4. – S. 141–186.
25. Sułkowska-Kurasiowa, I. Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje / I. Sułkowska-Kurasiowa // Archeion. – Warszawa, 1977. – T. 65. – S. 91–118.

26. Wajs, H. Akt unii lubelskiej z 1569 roku / H. Wajs // Unia lubelska 1569. Pieczęcie i herby / AGAD, S. Górczyński [i inn.]. – Warszawa, 2019. – S. 9–11.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 27.09.2019

С. В. Полехов

ГРАМОТА КНЯЗЯ ФЁДОРА КОРИАТОВИЧА 1391 г. и ПОДОЛЬСКАЯ ДАНЬ «В ТАТАРЫ» *

В 2001 г. белорусский исследователь А. И. Груша опубликовал жалованную грамоту подольского князя Фёдора Кориатовича его слуге Гриньку на замок («город») Соколец и тянущие к нему сёла и земли («Соколецкую волость») – древнейший документ Национального исторического архива Беларуси (далее – НИАБ), сохранившийся в подлиннике [8, с. 129–135] ². Грамота, не имеющая отношения к территории Беларуси, отложилась в фонде Минской гражданской палаты, поскольку в XIX в. была представлена Радзивиллами во время тяжбы с Лавришевским монастырём как доказательство того, что в древности подобные грамоты писались не на бумаге, а на пергамене. В 2018 г. грамота была издана вновь, на этот раз в сборнике пергаменных документов НИАБ [9, № 1, с. 22–24] ³.

А. И. Груша отметил, что текст грамоты правлен в трёх местах, где говорилось, в каких случаях Гриньковы подданные должны были платить дань: поверх смытого или затёртого первоначального текста написано «намы». Это замечание было повторено в издании 2018 г. При этом А. И. Груша достаточно уверенно предположил, что речь шла о «данине на татар»: о ней в подобных выражениях говорилось и в других подольских грамотах – не только Кориатовичей, но и Свидригайло, княжившего на Западном Подолье в 1399–1401 гг. Исследователь отметил также близость палеографии правки «намы» и основного текста грамоты, но

^{1*} Исследование выполнено благодаря поддержке Российского фонда фундаментальных исследований (грант 17-29-09015 офи_м). Приношу искреннюю благодарность **Д. В. Лисейчикову** за содействие в изучении подлинника грамоты Фёдора Кориатовича 1391 г. в Национальном историческом архиве Беларуси, а также **А. А. Горскому, А. И. Груше, В. Б. Крысько, И. М. Миргалееву, В. Н. Михайловскому, Н. Н. Наумову, В. В. Трепавлову** – за замечания, высказанные при обсуждении статьи.

² Подлинник грамоты см.: [21], историко-географический комментарий: [4].

³ О судьбе грамоты см.: [9, с. 12, 22, прим. 1].

вместе с тем констатировал: «*Не зразумела, аднак, кім, калі і на якой прычыне азначэнне “дань в татары” было сцёрта, а “на мь” запісана*» [8, с. 124–125, 130]. Это предположение словно не было замечено историками: так, в специальной работе О. В. Белецкой о подольской дани Орде грамота 1391 г. даже не упоминается [2], а другой украинский историк Д. П. Ващук прямо пишет, что «*упоминания о дани татарам отсутствуют в документах за 1374 и 1391 гг.*» [3, с. 86, прим. 48].

Прежде чем отвечать на вопросы, которыми задавался первый публикатор грамоты, следовало проверить его предположение о первоначальном тексте, подвергнутом правке. Для этого грамота была изучена *de visu* в различном освещении, в том числе ультрафиолетовом. В результате удалось разобрать фрагменты первоначального текста, пусть и очень незначительные: похоже, что в первом и третьем случаях текст был затёрт (после попытки смыть его?), а во втором – возможно, смыт. В первом случае («давати [...] или посла») расстояние между правой ножкой «и» в слове «давати» и левой ножкой «и» в слове «или» составляет 34 мм, из них очертания собственно правленного слова (без пробелов и точек, служивших разделительными знаками между словами и фразами) – примерно 30–31 мм, на которых могло бы поместиться 8–9 букв, написанных той же рукой, что и основной текст грамоты. При этом видно, что «н» написана поверх «оу» (хорошо виден хвостик «у»), а после «нарь» на месте точки, поставленной одновременно с этим словом, видны буквы «ры». Во втором случае длина правленного места составляет 30 мм, из которых собственно на слово приходится 26 мм, где могло бы уместиться примерно 7–9 букв. Чуть левее левой ножки «н» в слове «нарь» видна левая часть «в» с угловатыми элементами (хорошо видно подобие латинской печатной буквы «z», гораздо слабее – вертикаль, читаемая в ультрафиолетовом освещении). На буквы «мь» приходится левый край тёмного пятна от влаги. Тем не менее, под буквой «м» в ультрафиолетовом освещении предположительно видны левая часть «т» и правая часть «а». Буква «ь» написана поверх «р», хвостик которой хорошо виден ниже линии строки. Наконец, после дописанного «нарь» хорошо видна «ы» с сильно опущенной вниз вертикальной засечкой слева. Поверх этой буквы «ы» в процессе правки была поставлена точка ⁴. В третьем случае правка занимает 31 мм, но длину собственно слова (28 мм) можно указать лишь предположительно, поскольку трудно определить, в каком месте оно начинается. После «нарь» виден хвост «р» и, как

⁴ Из-за особенностей начертания Е. С. Глинский в публикации 2018 г. принял первоначальную «ы» и точку между словами за «ти» [9, с. 24]. В публикации А. И. Груши этих букв нет.

минимум, три точки, оставшиеся от первоначального текста, которые соответствуют букве «ы»; между первой и второй точкой поставлена ещё одна, более жирная – пограничный сигнал (не исключено, что под ней была ещё одна точка, которая соответствовала бы вертикали первоначальной «ъ»).

Таким образом, изучение грамоты подтвердило гипотезу А. И. Груши: в первом случае изначально было написано «оу Татары», во втором – «въ Татары»; о татарах речь шла и в третьем случае, но в какой форме был употреблён предлог, выяснить не удалось. В тексте грамоты он чаще употребляется в форме «оу», но в нескольких местах встречается и написание «в»/«въ» («оу дѣднину и въ вотни|ну», «в трех мѣстѣхъ», «оу своеи земли или в неприаѣл(ь)скои», «м(е)с(а)ца июня въ 20 д(е)нь»).

Если А. И. Груша отметил три подольские грамоты, в которых оговаривалась уплата дани татарам, то к настоящему моменту выявлено семь таких документов, включая грамоту 1391 г.: пять из них, выданные Кориатовичами, были написаны на древнерусском (две сохранились в подлинниках, три – в позднейших списках и переводе на польский)⁵, как и одна грамота Свидригайло, княжившего на Западном Подолье в 1399–1401 гг., а ещё одна его грамота – на латыни (обе последние сохранились в подлинниках). Для полноты картины приведу соответствующие места, сопоставив их с установленным выше чтением правок грамоты 1391 г. (реконструированные места приводятся в квадратных скобках)⁶:

1. «Иже то, што жъ коли вси землане имуть давати дань оу Татары, то серебро имѣють такоже тии люди дати» (жалованная грамота Александра Кориатовича смотрицким доминиканцам на мельницу и прилегающую к ней территорию на р. Смотриче от 17 марта 1375 г.) [29, № 4; 25, № 10].
2. «A takoz sztoz koli wsi ziemlane imut dawaty dań u Tatarzy, to srebro imijut daty Nemiryny lude» (жалованная грамота Константина и Фёдора Кориатовичей Немире на замок Бакоту с тянущими к нему сёлами и землями от 19 сентября 1388 г.) [35, nr 58, s. 198; 45, s. 170–171].
3. «Иже то, што жъ коли имуть вси землане дань давати [оу Татары] или посла поднимат(и), то пана Гринькови люде также имѣють дань дати [въ Татары] и посла поднимати. Пак ли быхомъ коли тоѣ дани [въ (?) Татары] не дали, а собѣ ю имали, тогды панъ Гринько также имѣеть собѣ взати ту дань на своихъ людехъ» (жалованная грамота

⁵ О документах Кориатовичей см.: [44; 40; 19].

⁶ Во всех примерах, за исключением польского перевода, тексты цитат сверены с рукописями и поэтому могут незначительно отличаться от изданий.

Фёдора Кориатовича Гриньку на замок Соколец с тянущими к нему сёлами и землями от 20 июня 1391 г.) [21; 8, с. 133].

4. «Tylko kiedy wszyscy ziemianie będą dawać dań w Tatarzy, tedy srebro mają dawać Bedryszkowi ludzie» (жалованная грамота Фёдора Кориатовича Бедришку на четыре села от 1 июля 1392 г.) [20, с. 225–226].
5. «А также што коли маю^т вси земане дань давати в Татары, тое маю^т дати Пашковы люди» (жалованная грамота Фёдора Кориатовича Пашку Васневичу на сёла в Брацлавской волости от 9 августа 1392 г.) [34, с. 28; 14, с. 149–150].
6. «А татарскаа д[ань] ему и-своихъ людии давати, ако инии змлане и-своихъ людии дають» (жалованная грамота Свидригайло Радю и его детям на с. Козлов и луку ниже Белых берегов от 20 марта 1401 г.) [33; 23, с. 511–512].
7. «...eandem villam Subrowcze, prout in presencia nostrorum predecessorum tenuerunt, eidem monasterio et conventui sancti Nicolai predicti damus perpetue, conferimus et per presentes confirmamus, ipsos quoque monasterium et villam Subrowcze predictos salvos et solutos ab omnibus impedimentis nostri castri Camenecensis preter poddancisna et tributis Thartharorum et aliis consuetudinibus nostre terre Podoliensis, de quibus ipsos non quitamus, sed habere volumus per presentes, prout hoc ipsum terrigene nostri facere et dare consuerunt» (жалованная грамота Свидригайло доминиканскому монастырю при костёле Св. Николая в Каменце на с. Зубровку на р. Смотриче от 30 марта 1401 г.) [32; 46, № 6].

Приведённое сопоставление показывает ещё две особенности грамоты Фёдора Кориатовича 1391 г. Во-первых, статья о дани «в Татары» значительно обширнее и подробнее, чем в прочих грамотах: в ней не только говорится о необходимости «посла поднимати», то есть обеспечивать его приём и проезд, но и предусматривается возможность того, что князь не будет платить дань Орде, а возьмёт её для себя⁷. Во-вторых, в этом последнем случае правка получилась чрезвычайно неудачной, поскольку обесмыслила всё предложение. Первоначально оно было сформулировано от имени князя (1-го лица множественного числа – *pluralis majestatis*) в сослагательном наклонении [28, с. 243–245]⁸; на современном русском языке эта фраза выглядела бы следующим образом: «Если бы мы когда-либо не дали

⁷ На то, что их формуляр не был сокращён в списках и переводах, указывает близость формулировок в подлинниках.

⁸ Ср. в жалованной грамоте Витовта Еську Нешевичу на дворце Ярополково на Подолье: «А коли быхомъ хотѣли любо сами взати в него то селище его всаженью

этой дани татарам (в Орду), а брали её себе, то пан Гринько также должен взять себе эту дань со своих людей». Писец же исправил не всё предложение, а лишь заменил «въ (?) Татары» на «намь», и получилась бессмыслица: «Если бы мы когда-либо не дали этой дани нам, а брали её себе...». Механический характер правки указывает на её поспешность.

Исследователи давно обратили внимание на клаузулу подольских грамот второй половины XIV – начала XV в. об уплате дани Орде⁹. Как показывает сохранение этой клаузулы в столь расплывчатой форме, правители Орды не отказывались от взимания дани, а подольские князья – от её уплаты; с другой стороны, представляется крайне маловероятным, чтобы в условиях «великой замятни» в Орде она исправно поступала туда, и это, скорее всего, учитывалось в формуляре грамот. В 1391 г. Фёдор Кориатович пошёл дальше и заявил в своей грамоте о возможности уплаты дани не Орде, а ему самому. Как отметил А. И. Груша, правка в грамоте 1391 г. выполнена письмом того же времени, что и основной текст грамоты, но менее тщательным и более крупным; последнее объясняется тем, что нужно было заполнить достаточно длинный промежуток значительно меньшим числом букв. Столь очевидная правка в княжеском документе не могла быть сделана без санкции юридического автора или его преемников, а содержание исправлений (передача князю дани, традиционно уплачиваемой Орде) и вовсе указывает на то, что они были сделаны в его интересах.

Это наблюдение оказывается немаловажным и ещё по одной причине – в качестве аналогии ситуации, сложившейся в отношениях Орды с другой частью Руси, где власть сохраняли Рюриковичи¹⁰ (при этом важно иметь в виду, что ещё с периода монгольского завоевания Руси взаимоотношения разных её частей с Монгольской империей, а затем и с Ордой, имели некоторые различия [6]). Вопреки распространённому утверждению, будто московские князья присваивали себе часть ордынской дани, источники не позволяют утверждать, что так оно и было: размер дани («выхода») тщательно оговаривался в письменных документах – княжеских договорах и завещаниях. Иное дело, что современники и историки усматривали намерения присвоить *всю* ордынскую дань в действиях Юрия Даниловича (конец первой четверти XIV в.) и Васи-

и роспашь или кому быхом приволили выкути, тогды имасмъ заплатити ему...» [25, № 59].

⁹ См. обзор литературы [2].

¹⁰ Проблемам размеров, хронологии и периодичности уплаты ордынской дани с земель Северо-Восточной, Северо-Западной и Юго-Восточной Руси посвящена обширная литература (см.: [41; 42; 5; 1; 30]). В этих работах указана предшествующая литература).

лия I (начало XV в.), которые, однако, носили экстраординарный характер [5, с. 53–56, 127–134, 196–197]. Впрочем, возможность неуплаты дани Орде предусматривалась в документах, составленных в периоды обострения отношений с ней ¹¹.

Всё сказанное вызывает вопросы: чем были вызваны особенности формулировки в грамоте 1391 г., когда и почему в этот документ была внесена правка?

Обстоятельства появления и видоизменения рассматриваемой клаузулы выясняются, если обратиться к политической истории Орды начала 1390-х гг. К этому времени хан Тохтамыш уже несколько лет вёл борьбу со своими противниками в Орде и своим бывшим покровителем, могущественным эмиром Тимуром – Тамерланом или Темир-Аксаком, как называют его западноевропейские и русские источники ¹². В конце 1380-х гг. Тохтамыш совершил несколько походов на среднеазиатские владения Тимура. По словам персидского историка Хондемира, писавшего в первые десятилетия XVI в., Тимур рассматривал перспективы ответного похода уже в 1389 г., однако его «эмиры и нойоны» настояли на том, чтобы отложить поход, дабы сперва обезопасить тылы Мавераннахра от возможных нападений противников Тимура [13, л. 405 об.]. Кроме того, к походу нужно было как следует подготовиться. Осенью 1390 г. был начат сбор войска. Одновременно Тимур позаботился о налаживании контактов с ордынской знатью [15, с. 14–17]. В январе 1391 г. Тимур после зимовки выступил из Ташкента в поход против Тохтамыша. В Орде о перспективах масштабного столкновения стало известно уже в конце 1390 – начале 1391 г.: после начала похода к Тимур-у прибыло посольство Тохтамыша с просьбой о примирении, которую эмир отверг [17, с. 112, 119–122; 16, с. 18–20, 43–44]. От языков, взятых в плен в начале июня 1391 г., после переправы через Яик, Тимур узнал о том, что Тохтамыш собрал войска с запада и востока своих владений и двинулся навстречу Тимур-у [16, с. 25; 13, л. 366]. Сражение состоялась 18 июня 1391 г. на р. Кондурче (на территории современной Самарской

¹¹ Так, в знаменитом втором завещании Дмитрия Донского (1389 г.) говорится: «А перемѣнить б(ог)ъ Орду, дѣти мои не имуть давати выхода в Орду, и который с(ы)нъ мои возмет дан(ь) на своем оудѣлѣ, то тому и есть» [11, № 12]. В уставной договорной грамоте Василия I с митрополитом Киприаном (1392 или 1404 г.) сказано: «Коли дань дати в татары, тогды и шброкъ дати ц(е)рк(о)внымъ людем. А коли дани не давати в татары, тогды и шброка не давати ц(е)рковнымъ людемъ» (цит. по: [10, с. 178]).

¹² О борьбе Тохтамыша с Тимуром см.: [17; 15]. Издания восточных источников об этих событиях (оригинальных текстов и переводов) см.: [36; 26; 16; 7]. Я опираюсь также на неопубликованные переводы В. Г. Тизенгаузена [13]. См. также обзорные работы [22; 27; 12].

области). В нём Тохтамыш потерпел сокрушительное поражение и бежал с поля боя, утратив на некоторое время власть над Ордой [17, с. 123; 31, с. 67–75].

Если о предстоящем столкновении с Тимуром знали в Орде, то о нём было известно и на Подолье (тем более что Тохтамыш, как уже было сказано, перед решающей битвой собрал войска, в том числе и с западной части своих владений). Это объясняет, почему в грамоте Фёдора Кориатовича 1391 г. выплата дани «в Татары» обставлена всевозможными условиями. Разумеется, 20 июня 1391 г. в Смотриче, за две тысячи километров от места боя, ещё не знали, что двумя днями ранее Тохтамыш был наголову разбит. Чтобы эта весть достигла Подолья, нужно было не меньше десяти дней (а скорее всего, гораздо больше)¹³. Этим и решил воспользоваться Фёдор Кориатович, попытавшийся присвоить татарскую дань.

Однако уже к лету 1392 г. Тохтамыш восстановил позиции в Орде: в это время Василий I с богатыми дарами отправился к Тохтамышу, от которого получил ярлык на Нижний Новгород [5; 17, с. 123–128; 31, с. 100–106], а в дошедших до нас грамотах Фёдора Кориатовича вновь появляется условие выплаты подольской дани «в Татары», как и до 1391 г., без всяких оговорок¹⁴. Татарский хан, вернувший себе контроль над территорией Орды, нуждался в деньгах для продолжения борьбы с Тимуром. Хотя к этому времени Фёдор Кориатович, по-видимому, оставался вассалом венгерского короля, а также по-прежнему поддерживал связи со своими родственниками Гедиминовичами и свояками Мушатами¹⁵, ни на кого из них ему рассчитывать не приходилось: инициативу Сигизмунда Люксембургского в северо-восточном направлении после

¹³ Известно, что в Западной Европе гонец мог проделывать до 200 км в день, загоняя при этом коней [43, s. 108–109]. Автор «Летописца великих князей литовских» отметил, что «князь великий Витовтъ за одинъ день приженеть из Городна ко отцю своему Кестутию», когда тот в 1381 г. занял Вильну и обнаружил там договоры с Орденом, компрометирующие Ягайло [24, с. 62]. Расстояние между этими двумя городами по прямой составляет примерно 150 км. Очевидно, преодоление за один день такого расстояния, на которое обычно уходило четыре дня, было столь необычным, что Витовт счёл нужным упомянуть об этом в произведении, созданном под его диктовку спустя несколько десятилетий после описанных в нём событий.

¹⁴ Аналогичные формулировки этой клаузулы в двух грамотах Фёдора Кориатовича 1392 г., которые сохранились независимо друг от друга в списке XVI в. и в польском переводе, означают, что впоследствии она не подвергалась правке, а значит, текст рассматриваемой грамоты 1391 г. был подправлен в краткий промежуток времени между датой её выдачи, – 20 июня 1391 г. и весной–летом 1392 г.

¹⁵ О связях подольских Кориатовичей с соседями в рассматриваемый период см.: [45; 39, с. 107–111; 18] (там же указана предшествующая литература).

битвы на Косовом поле сковывали начатые боевые действия венгерских войск в Сербии и вторжения османов на территорию самого Венгерского королевства [38]¹⁶; в польско-молдавских отношениях инициатива принадлежала скорее польской стороне [37, s. 50–57], но король Владислав Ягайло и его литовские братья как раз в 1390–1392 гг. были заняты попытками урегулировать ситуацию на землях Великого Княжества Литовского и войной с Витовтом и Тевтонским орденом. В результате попытка Фёдора Кориатовича присвоить татарскую дань окончилась неудачей. Вскоре после этого, в конце 1394 г., он сам был изгнан с Подолья [45], однако ордынский фактор, как было показано выше, сохранил своё значение в жизни этого региона.

Всё это позволяет сузить датировку правок в грамоте Фёдора Кориатовича до нескольких месяцев – примерно с июля–сентября 1391 г. до весны 1392 г., скорее ближе к *terminus post quem*. Как бы то ни было, правки были внесены очень быстро после выдачи грамоты и весьма поспешно. Этот пример показывает, сколь чутко и быстро князья Южной Руси могли реагировать на события в Орде, стремясь усилить свои позиции за счёт её ослабления.

Источники и ЛИТЕРАТУРА

1. Аракчеев, В. А. Порядок сбора ордынского «выхода» в русских землях во второй половине XV в. / В. А. Аракчеев // Великое стояние на реке Угре и формирование Российского централизованного государства: локальные и глобальные контексты / отв. ред. И. Н. Берговская, В. Д. Назаров. – Калуга, 2017. – С. 17–31.
2. Белецкая, О. В. Подолье и татары во второй половине XIV – первой половине XV в.: эволюция даннических отношений / О. В. Белецкая // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: навук. зб. – Мінск, 2008. – Вып. 4. – С. 96–108.
3. Ващук, Д. П. Некоторые вопросы государственно-правового статуса Подольского княжества во второй половине XIV в. / Д. П. Ващук // Lietuvos Statutas: Temidės ir Klėjos teritorijos. Straipsnių rinkinys / Sud. I. Valikonytė ir N. Šlimienė. – Vilnius, 2017. – P. 77–93.
4. Гедзь, Т. Соколецка волость та навколишні землі у 1391 році [Електронні ресурс] / Т. Гедзь. – Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/SokileckaVolost.html>. – Дата доступу : 10.07.2019.
5. Горский, А. А. Москва и Орда / А. А. Горский. – Москва : Наука, 2000. – 2014 с.
6. Горский, А. А. Утверждение власти Монгольской империи над Русью: региональные особенности / А. А. Горский. // Исторический ве-

¹⁶ За указание этой статьи искренне благодарю Н. Н. Наумова.

- стник. – Москва, 2014. – Т. 10 (157): Монгольские завоевания и Русь / А. А. Горский. – С. 58–79.
7. Григорьев, А. П., Телицин, Н. Н., Фролова, О. Б. Надпись Тимура 1391 г. / А. П. Григорьев, Н. Н. Телицин, О. Б. Фролова // Тюркологический сборник / Институт восточных рукописей (Санкт-Петербург). – Москва, 2011. – 2009–2010: Тюркские народы Евразии в древности и средневековье / ред. кол. С. Г. Кляшторный (пред.), Т. И. Султанов, В. В. Трепавлов. – С. 109–129.
 8. Груша, А. І. Невядомая грамата Фёдора Карыятавіча за 1391 г. / А. І. Груша // Беларускі гістарычны агляд / засн. Г. Сагановіч. – Мінск, 2001. – Т. 8, сш. 1–2 (14–15). – С. 123–135.
 9. «Для лучшего твердости...»: пергаментные документы перыяду Вялікага Княства Літоўскага з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (1391–1566 гг.) / Уклад. Я. С. Глінскі, А. А. Жлутка, Д. В. Лісейчыкаў. – Мінск : Беларусь, 2018. – 143 с.
 10. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / подг. Я. Н. Щапов. – Москва : «Наука», 1976. – 240 с.
 11. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. / подг. Л. В. Черепнин. – Москва, Л. : Изд-во Акад. Наук СССР, 1950. – 586 с.
 12. Злыгостев, В. А. Тохтамыш / В. А. Злыгостев. – Уфа : ДизайнПолиграф-Сервис, 2012. – 480 с.
 13. Институт восточных рукописей РАН. – Архив востоковедов. – Ф. 52 (Владимир Густавович Тизенгаузен). Оп. 1. Д. 14. – Извлечения из различных персидских источников, касающихся истории Золотой Орды. Б/д. – 837 л.
 14. Микульский, Ю. Н. Новая грамота князя Фёдора Кориатовича 1392 г. / Ю. Н. Микульский // Беларуская даўніна. – Мінск, 2014. – Вып. 1. – С. 147–150.
 15. Миргалеев, И. М. Войны Токтамыш-хана с Аксак Тимуром / И. М. Миргалеев. – Казань : Институт истории АН РТ, 2003. – 88 с.
 16. Миргалеев И. М. Материалы по истории войн Золотой Орды с империей Тимура / И. М. Миргалеев. – Казань : Институт истории АН РТ, 2007. – 108 с.
 17. Миргалеев, И. М. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана / И. М. Миргалеев. – Казань : Алма-Лит, 2003. – 164 с.
 18. Михайловський, В. Васальні стосунки князів Коріатовичів із Казимиром III та Людовіком Угорським / В. Михайловський // Український історичний журнал / НАН України. – Київ, 2010. – № 4 (493). – С. 4–15.
 19. Михайловський, В. М. На маргінесі документа подільського князя Федора Коріатовича від 1392 р. // Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи / Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2016. – Т. 13. – С. 188–197.

20. Молчановский, Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. (Преимущественно по летописям) / Н. Молчановский. – К. : Город Знания, 1885. – 424 с.
21. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф. 147 (Мінская злучаная палата крымінальнага і грамадзянскага суда). Воп. 2. Спр. 178. – Дакументы князёў Радзівілаў аб размежаванні маёнтка Лаўрышава Навагрудскага пав. (пергаментныя граматы 1391, 1400 гг., інвентары і інш.). 1391–1829 гг. – 581 арк.
22. Новосельцев, А. П. Об исторической оценке Тимура / А. П. Новосельцев // Вопросы истории, 1973. – № 2. – С. 3–20.
23. Полехов, С. В. Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века / С. В. Полехов. – Москва : «Индрик», 2015. – 712 с.
24. Полное собрание русских летописей: в 43 т., 1846–2004. – Москва : Наука, 1980. – Т. 35: Летописи белорусско-литовские / Сост. и автор предисл. Н. Н. Улащик. – 306 с.
25. Розов, В. Українські грамоти. – Київ : Друкарня Української Академії Наук, 1928. – Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. – 176 с.
26. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды: в 2 т. – Москва, Ленинград : изд-во Акад. наук СССР, 1941. – Т. 2 : Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузеном и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным / отв. ред. П. П. Иванов. – 1941. – 308 с.
27. Селезнёв, Ю. В. Токтамыш – последний хан единой Орды / Ю. В. Селезнёв // Вопросы истории. – 2010. – № 2. – С. 122–131.
28. Соболевский, А. И. Труды по истории русского языка / А. И. Соболевский: в 2 т. – Москва : Языки славянской культуры, 2004–2006. – Т. 1 : Очерки по истории русского языка. Лекции по истории русского языка. – 2004. – 712 с.
29. Соболевский, А. И., Пташицкий, С. Л. Палеографические снимки с русских грамот, преимущественно XIV в. / А. И. Соболевский, С. Л. Пташицкий. – Санкт-Петербург : СПб. археологич. инст., 1903. – 13 с., 51 ил.
30. Фетищев, С. А. «Дань великая тяжкая...» / С. А. Фетищев // Русское средневековье: Сб. ст. в честь проф. Ю. Г. Алексеева / отв. ред. А. Ю. Дворниченко. – Москва : 2012. – С. 270–279.
31. Фетищев, С. А. Московская Русь после Дмитрия Донского. 1389–1395 гг. / С. А. Фетищев. – Москва : Древлехранилище, 2003. – 220 с.
32. Archiwum Główne Akt Dawnych, dok. perg. nr 5838. – Dokument Świdrygiełły z 30 III 1401. – 1 k.
33. Archiwum Główne Akt Dawnych, dok. perg. nr 8501. – Dokument Świdrygiełły z 20 III 1401. – 1 k.
34. Archiwum Narodowe w Krakowie. – Oddz. I. Archiwum Dzikowskie Tarnowskich. Sygn. 135. Papiery Piaseczyńskich (rodzinne, majątkowe, publiczne), s. d. – 940 s.

35. Biblioteka XX. Czartoryskich w Krakowie. – Rkps 9. – Teki Naruszewicza, t. 9: Dokumenty z lat 1386–1399. – 834 s.
36. Charmoy, F.-B. Expédition de Timour-i-Lenk ou Tamerlan contre Toqtamische, khan de l'Oulous de Djoutchy, en 793 de l'hégire ou 1391 de notre ère. / F.-B. Charmoy. – St-Pétersbourg : De l'imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, 1836. – 600 p.
37. Czamańska, I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV w. / I. Czamańska ; Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. – Poznań : UAM, Wydawn. nauk, 1996. – 369 s. – (Ser. Historia ; № 186).
38. Engel, P. A török-Magyar haborúk első évei (1389–1392) / P. Engel // Engel, P. Honor, vár, ispanág. Válogatott tanulmányok / P. Engel. – Budapest, 2003. – 555–577. old.
39. Kurtyka, J. Podole w średniowieczu i okresie nowożytnym: obrotowe przemurze na pograniczu cywilizacji / J. Kurtyka // Kurtyka, J. Podole w czasach jagiellońskich / J. Kurtyka. – Kraków, 2011. – S. 91–160.
40. Kurtyka, J. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 roku / J. Kurtyka // Kurtyka, J. Podole w czasach jagiellońskich / J. Kurtyka. – Kraków, 2011. – S. 297–447.
41. Roublev, M. Le tribut aux Mongols d'après les testaments et accords des princes russes // Cahiers du Monde Russe et Soviétique. – 1956. – Vol. 7. – P. 487–530.
42. Roublev, M. The Periodicity of the Mongol Tribute as Paid by the Russian Princes during the Fourteenth and Fifteenth Centuries / M. Roublev // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte / Edited by M. Bernath, H. Jablonski, and W. Philipp. ; Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin, Historische Veröffentlichungen. – Bd. 15. – Berlin and Wiesbaden, 1970. – P. 7–13.
43. von Seggern, H. Herrschermedien im Spätmittelalter. Studien zur Informationsübermittlung im burgundischen Staat unter Karl dem Kühnen. / H. von Seggern. (Kieler Historische Studien. Bd. 41.) Ostfildern, 2003. – 557 s.
44. Tęgowski, J. Dokumenty Koriatowiczów władców Podolaw XIV wieku. Tendencje kulturowe Podola za Koriatowiczów / J. Tęgowski // Tekst źródła. Krytyka. Interpretacja / pod red. B. Trelińskiej. – Warszawa, 2005. – S. 227–237.
45. Tęgowski, J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku / J. Tęgowski // Teki Krakowskie. – Kraków, 1997. – T. 5. – S. 155–176.
46. Zbiór dokumentów znajdujących się w Bibliotece Hr. Przeddzieckich w Warszawie / wyd. A. Chmiel. – Kraków : Nakład hr. Konstantego Przeddzieckiego, 1890. – XX, 160 s.

Гісторыя

З. В. Антановіч

ПАКАРАННІ І СПАГНАННІ З ПРАВАСЛАЎНАГА КЛІРУ МІНСКАЙ ЕПАРХІІ Ў КАНЦЫ XVIII – ПАЧАТКУ XX ст. (ПАВОДЛЕ КЛІРАВЫХ ВЕДАМАСЦЕЙ ФОНДУ «МІНСКАЯ ДУХОЎНАЯ ПРАВАСЛАЎНАЯ КАНСІСТОРЫЯ»)

Прадстаўнікі духавенства і царкоўнаслужачыя спрадвечу з’яўляліся публічнымі асобамі, таму патрабаванні грамадства да іх былі высокімі. Асабліва гэта праяўлялася ў маральна-этычным плане, калі кожны праступак пастыра адбіваўся на ўспрыманні соцыумам саслоўя і царквы ўвогуле [28]. Таму праваслаўныя іерархі, як і іерархі іншых веравызнанняў, надавалі значную ўвагу ацэнцы прадстаўніка царквы, асабліва, калі ён належаў да белага духавенства (протаіерэі, святары, протадыяканы, дыяканы, дзякі, а таксама іншыя члены прычту [25, арт. 406]). Кожнае парушэнне індывідуальна разглядалася епархіяльным судом або епіскапам і падлягала пакаранню ў залежнасці ад яго значнасці. Пры гэтым мэтай царкоўнага пакарання было не адплата за віну, а выпраўленне вінаватага [2]. Аднак, нават адно парушэнне адбівалася на лёсе асобы і штогадова фіксавалася ў кліравых ведамасцях, якія правяраліся благачыннымі і перадаваліся ў кансісторыі, дзе канцэнтраваліся ў архіве. У яго складзе гэтыя крыніцы захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (далей – НГАБ). Па Мінскай епархіі захавалася каля 830 спраў за 1796–1809, 1811–1904, 1906, 1908, 1912–1913 гг., якімі амаль раўнамерна ахопліваецца ўся яе тэрыторыя [1; 4, воп. 1, спр. 40389–41234].

Кліравыя ведамасці ўключалі характарыстыку царкоўных пабудоў, прыпісных цэркваў і капліц (першая частка), колькасць святароў і царкоўнаслужыцеляў (у тым ліку ўзрост, паходжанне, узровень адукацыі, сямейны стан, кар’ерны рост і інш.) (другі раздзел), а таксама колькасць прыхаджан і двароў (трэцяя частка) [1]. Сярод адзначаных звестак значная роля для далейшага лёсу святара належала звесткам пра прыцягнен-

не да адказнасці свецкімі і духоўнымі судамі. Разам з узростам і нізкім адукацыйным узроўнем прадстаўнікі духавенства або царкоўныя служачыя маглі прызнавацца няздольнымі або нядобранадзейнымі, як, напрыклад, 50-гадовы Іосіф Гарбацэвіч з Райчанскай царквы Навагрудскага павета [12, арк. 7 адв.–8].

Духавенства і царкоўныя службоўцы падлягалі сферы адказнасці царкоўнага (епархіяльнага), а ў выключных выпадках – грамадзянскіх і крымінальных судовых органаў. Справы аб парушэннях кліру разглядаліся непасрэдна епіскапам або праз кансісторыю. Епіскап разглядаў парушэнні, звязаныя з няведаннем або неасцярожнасцю, якія патрабавалі выпраўлення або ачышчэння сумнення. Ён таксама прымаў рашэнні па справах духавенства, якое не мела заўваг да паводзінаў, а таксама па скаргах, якія тычыліся яго кампетэнцыі. Епіскап мог даручыць благачыннаму або іншаму прадстаўніку духавенства правесці тайнае следства і паразмаўляць з абвінавачаным. Гэтыя выпадкі ў кліравыя ведамасці не ўносіліся. Ва ўсіх іншых выпадках прызначалася следства, а яго вынікі былі абавязковымі для адлюстравання ў кліравых ведамасцях [30, арт. 163–186; 31, арт. 153–175]. Паўнамоцтвы епархіяльнага суда распаўсюджваліся на парушэнні супраць пасады, добрапрыстойнасці і паводзінаў, спрэчкі паміж прадстаўнікамі духавенства з-за карыстання царкоўнай маёмасцю, а таксама з прыватнымі асобамі па парушэннях бясспрэчных пазык [27; 30, арт. 158; 31, арт. 148, 149, 150]. У прыватнасці, да парушэнняў кліру адносілася з’яўленне ў публічным месцы ў нецвярозым выглядзе, абраза прыватнай асобы або царкоўнага старасты, паклёп. У выпадках падсуднасці духоўнаму і грамадзянскаму судам, справа разглядалася па ўзгадненні з епархіяльным кіраўніцтвам: у першым па адной справе, а калі справы было дзве, то ў абодвух судах. Пры гэтым крымінальныя злачынствы разглядаліся адпаведнымі судамі ў прысутнасці дэпутата ад духавенства або без яго пры немагчымасці адтэрміноўкі следчых мерапрыемстваў [30, арт. 160–162; 31, арт. 148, 149, 150; 26, т. 3, арт. 1902]. Да сферы паўнамоцтваў свецкіх судовых устаноў адносілася пахаванне святаром асобы пры царкве, а не на могілках, або адмова пахаваць чалавека, заключэнне шлюбу асоб, якія не мелі правоў на гэта, у т. л. прадстаўнікоў духавенства. Пры гэтым пакаранне прадугледжвала пазбаўленне духоўнага сану і іншыя меры па рашэнні канфесіяльнага кіраўніцтва [29, арт. 859, 1552, 1569].

Кліравыя ведамасці запаўнялі святары, але нягледзячы на наяўнасць патрабаванняў да запаўнення графы аб прыцягненні да судовай адказнасці ў распаўсюджаных у цэрквах узорах, запісы канчаткова не былі ўніфікаваны. Першапачаткова ўносіліся звесткі, абмежаваныя данымі пра наяўнасць спагнання або пра знаходжанне пад следствам, тэрмінам і зместам справы [8, арк. 5 адв.–6]. У 1812 г. было дададзена пазначэнне

органа, якім разглядалася справа [10]. Нягледзячы на гэта, святары часам падавалі няпоўныя звесткі ў гэтай графе. Так, святар Выганашчанскай царквы Пінскага павета Майсей Байкоўскі, паводле кліравай ведамасці за 1839 г., быў пакараны забаронай ажыццяўляць душпастырскую дзейнасць, у 1827 г. і 1835 г. знаходзіўся ў архірэйскім доме, адбываючы епітым'ю, 1828 г. – у Слуцкім Траецкім манастыры, аднак сутнасць абвінавачванняў не пазначалася [13, арк. 17–18]. У выпадках, калі прадстаўнік духавенства або царкоўнаслужыцель адмаўляўся ўносіць звесткі аб прыцягненні да судовай адказнасці ў ведамасць, гэта рабіла адказная асоба – мясцовы святар або благачынны. Так было зроблена ў дачыненні да псаломшчыка Дабраслаўскай царквы Васіля Ярэміча, які адмовіўся падпісваць кліравую ведамасць. Яго парушэнні прасочваліся з 1867 г., калі за дрэнныя паводзіны і некампетэнтнасць В. Ярэміч быў адхілены ад службы і выконваў абавязкі дзячка (рус. – «пономаря») Астроўскай царквы Пінскага павета пасля епітым'і ў Слуцкім манастыры. У 1871 г. ён трапіў у Мінскі манастыр на шэсць тыдняў за нядбайнасць і свавольства. Паводле аналагічных абвінавачванняў, а таксама за няўжывучывасць з прыхаджанамі, вымагальніцтва і падазрэнне ў сэксуальнай сувязі з сялянкай ён быў адхілены ад служэння і пераведзены на пасаду дзяка. Тая ж мера пакарання была выкарыстана ў дачыненні да яго ў 1883 г. за спрэчкі са святаром [22, арк. 91 адв.–93].

Першапачаткова меры пакарання прадстаўнікоў духавенства вызначаліся на падставе правілаў Усясветных Сабораў, правілаў Святога Васілія і іншых кананічных пастаноў, што падкрэслівалася таксама Духоўным рэгламентам [3, с. 94]. Меры пакарання паводле Статута духоўных кансісторый уключалі: пазбаўленне духоўнага сану, пастаяннае або часовае перамышчэнне на больш нізкія пасады, забарону выконваць абавязкі без пазбаўлення месца з прызначэннем епітым'і на месцы або ў манастыры і часовае знаходжанне ў архірэйскім доме або манастыры для выпрабавання, выдаленне ад месца працы, перамышчэнне за штат, або накіраванне пад нагляд вышэйстаячых прадстаўнікоў кліру, грашовое спагнанне, паклоны, строгую і звычайную вымовы, заўвагі [30, арт. 187].

Пазбаўляўся стану клір за заганы і неадпаведныя сану паводзіны (раскрыццё таямніцы споведзі, а пазней – за крымінальныя злачынствы, распусту, пераход у іншае веравызнанне) [3, с. 97; 30, арт. 176]. Гэта цягнула за сабой наступствы ў залежнасці ад паходжання прадстаўніка кліру. Нарматыўнымі актамі дазвалялася прымаць у склад духавенства асоб іншага саслоўнага паходжання пасля пацвярджэння адпаведнасці іх адукацыі і паводзінаў, а таксама патрабавалася пасведчанне ад прыхаджан аб маральным абліччы кандыдата [3, с. 94–97; 30, арт. 80; 31, арт. 46]. Пры гэтым мяшчане і сяляне дапускаліся да пераходу ў духавенства для запаўнення

вакансій [25, арт. 427]. У Статуце духоўных кансісторый 1883 г. з'явіліся артыкулы, паводле якіх пазбаўлены сану святар паступаў у распараджэнне губернскага кіраўніцтва і далучаўся да сялян або мяшчан, калі не належаў да шляхты. На 7 гадоў яму забаранялася пражыванне і знаходжанне ў сталіцах, а таксама займанне пасад у органах дзяржаўных, грамадскіх саслоўных і гарадскога самакіравання на працягу 12 гадоў для дыяканаў, 25 гадоў – для святароў [31, арт. 176]. У выпадку пакаяння пазбаўлены сану мог застацца ў манастыры. Дзякам і псаломшчыкам увогуле забаранялася займаць свецкія пасады пасля выдалення з духоўнага саслоўя [30, арт. 187–205; 31, арт. 176–178, 181, 182, 184, 187]. Сінодам удакладнялася, што, калі выключаны з сану быў нягодны ў войска, то перадаваўся на ўтрыманне сваякоў, а пры іх нязгодзе – у распараджэнне грамадзянскага губернатара або прыказа грамадскай апекі [5, арк. 32–34 адв.; 26, т. 3, арт. 1853; т. 5, арт. 3829; т. 8, арт. 6289]. Гэтая мера пакарання выкарыстоўвалася ў выключных выпадках і, лагічна, фігуруе не ў кліравых ведамасцях, а ў судовых справах кансісторыі. Напрыклад, дзяк Яменскай царквы Слуцкага павета Пракопій Аляшкевіч быў абвінавачаны ў 1810 г. у крадзяжу стогу сена. Кансісторыя яму таксама выставіла абвінавачванне ва ўцёках да святара Фёдара Пігулеўскага ў сяло Івацэвічы, дзе ён месяц займаўся гаспадарчымі работамі. Улічваючы, што ў мінулым годзе яго паводзіны характарызаваліся як дрэнныя, а таксама тое, што ён быў пакараны паклонамі за крадзеж, нягледзячы на малады ўзрост (17 гадоў) і паходжанне са святарскай сям'і, П. Аляшкевіч быў пазбаўлены сану [5, арк. 18–18 адв., 21, 23–24 адв.]. У выніку ён быў накіраваны на ўтрыманне сваякоў [5, арк. 32–34 адв.]. У іншым выпадку разглядалася пытанне аб адхіленні ад пасады члена прычту Лагойскай царквы Івана Ляшкевіча, які быў выключаны з семінарыі за няздольнасць, абвінавачваўся ў неаднаразовых уцёках з архірэйскага дому, Пінскага Богаяўленскага манастыра, дзе адбываў епітым'і, з царквы, дзе служыў, дзёрзкіх паводзінах, злоўжыванні спіртнымі напоямі, нападзенні і спробе згвалтавання салдаткі Фядоры. Тым не менш, у 1833 г. на І. Ляшкевіча, улічваючы 24-гадовы ўзрост, было накладзена грашовое спагнанне ў памеры месячнага ўтрымання святара на карысць шпітэля, а ён сам змяшчаўся «ў жалеза»¹ на 14 дзён [7, арк. 11–15 адв.]. Гэтыя меры не дапамаглі, і ў 1835 г. ён быў пазбаўлены сану і накіраваны ў распараджэнне губернскага кіраўніцтва [7, арк. 26]. Пры гэтым злачынствы, якія здзяйсняліся ў царкве, разглядаліся духоўнымі ўладамі. Так, паводле вынікаў разгляду справы ў Мінскай кансісторыі святар Рачкавіцкай царквы Слуцкага павета Стэфан Хацяноўскі ў 1797 г. быў пакараны паклонамі за крадзеж медных рэчаў [9, арк. 24–25].

¹ Маецца на ўвазе заключэнне ў келлі, магчыма, са скаванымі рукамі, але дакладна пакаранне, якое прымянялася, у дакуменце не апісана.

Адхіленне святара ад пасады з прызначэннем выконваць абавязкі дзяка ажыццяўлялася, напрыклад, за пабоі, нанесеныя рукой ці іншай прыладай падчас набажэнства, парушэнне ходу набажэнства дзеяннямі або словамі, да часу, пакуль не выправіцца, пасля чаго ён накіроўваўся на некалькі месяцаў пад нагляд благачыннага або іншага святара. У менш значных выпадках магла прызначацца епітым'я ў манастыры, як у 1828 г. святару Церушноўскай прыпісанай да Пагосцкай царквы Слуцкага павета Мацвею Шпілеўскаму за вячанне на сырным тыдні [11, арк. 75 адв.–76]. Дзевяць тыдняў епітым'і ў Пінскім манастыры прабыў святар Ставоцкай царквы Пінскага павета ў 1850 г. за пабоі, нанесеныя мясцоваму прычэтніку і няўважнае выхаванне пляменніцы [14, арк. 262–264]. На гэты тэрмін царкоўныя даходы пароўну дзяліліся паміж сям'ёй святара і часова выконваючым яго абавязкі [30, арт. 187–197; 31, арт. 176–179].

За правядзенне набажэнства ў нецвярозым стане ў першы раз святар адхіляўся ад служэння да пакаяння, а калі гэта было святочнае набажэнства – пазбаўляўся сану [1841, арт. 192; 1900, арт. 181]. У іншых выпадках знаходжання святара ў стане ап'янення прызначалася епітым'я ў манастыры на 2–3 месяцы. Так, напрыклад, быў асуджаны святар Стэфан Лісоўскі [9, арк. 3 адв.–4]. У кліравых ведамасцях Мінскай епархіі месцамі знаходжання духавенства падчас епітым'і фігуруюць Пінскі, Слуцкі, Грозаўскі і Жыровіцкі манастыры, а таксама архірэйскі дом. У рэдкіх выпадках – Мінскі манастыр і Мінскі кафедральны сабор. Духавенства і царкоўнаслужыцеляў пераважна накіроўвалі «пад нагляд», калі прызначаўся адказны манах або службоўца архірэйскага дома да вінаватага, «на чорныя работы», якія прадугледжвалі фізічныя працы (выпяканне хлеба, прыбіранне тэрыторыі і інш.) у залежнасці ад цяжкасці парушэння [27]. У паўторных выпадках прадстаўнік кліру перамяшчаўся ў іншую царкву на пасаду дзяка да выпраўлення. Члены прычту ў аналагічных сітуацыях таксама адбывалі епітым'ю і выключаліся з ліку духавенства пры паўторы [30, арт. 187, 198; 31, арт. 187]. Тэрмін епітым'і мог залежаць ад шэрагу фактараў пераважна суб'ектыўнага характару: наяўнасць ранейшых спагнанняў, асабістыя якасці, стаўленне прыхаджан. Напрыклад, дзяк Слуцкай Уваскрасенскай царквы Іосіф Бяляўскі, хаця не ведаў катэхізісу і дрэнна чытаў, добра характарызаваўся, таму за нецвярозасць быў накіраваны ў манастыр на тры тыдні [11, арк. 11 адв.]. У 1906 г. прызначаны выконваць абавязкі псаломшчыка быў святар Дольскай царквы Пінскага павета Міхаіл Мікольскі, а псаломшчык Фёдар Смародскі за нецвярозасць накіраваны на два месяцы ў Пінскі манастыр [24, арк. 164 адв.–165]. Часам здараліся судовыя памылкі, калі з-за спецыфікі паводзін святара у выніку стану псіхічнага або фізічнага здароўя яго абвінавачвалі ў парушэннях. Напрыклад, дзяк Капыльскай

царквы Слуцкага павета Стэфан Гаховіч у 1820 г. быў накіраваны ў манастыр на два месяцы за бойку, а ў 1825–1826 гг. яму была забаронена душпастырская дзейнасць з-за злоўжывання спіртнымі напоямі. Аднак высветлілася, што ён хварэў на эпілеpsyю [11, арк. 66 адв.–67].

Святара маглі адхіліць ад выконвання абавязкаў на месцы сталага служэння і надаць пасаду псаломшчыка або дзяка за недастатковую ўвагу да паствы, у выніку чаго памерла дзіця без хрышчэння або хворы без прычашчэння. Аналагічна караліся святары, якія вымагалі аплаты за душпастырскія абавязкі (хрост, вячанне і інш.) [3, с. 113–114; 30, арт. 194; 31, арт. 183–184]. Напрыклад, у 1839 г. пад следствам быў святар Купяціцкай царквы Пінскага павета Іосіф Шыманскі за вымаганне ад прыхаджан [13, арк. 41–42]. Некалькі разоў прыцягваўся да адказнасці святар Астравоцкай царквы Навагрудскага павета Феліцыян Гарбацэвіч. Так, у 1839 г. за збіццё селяніна, ад чаго апошні патануў, ён правёў месяц у архірэйскім доме, а ў 1852 г. за шлюбаванне чацвёртым шлюбам сялян і вымаганне (вымаганні?) за ажыццяўленне абрадаў быў адсунуты ад пасады і перамешчаны з Клецка ў Слуцкі манастыр на месяц. У тым жа годзе за шлюбаванне непашановаў селяніна накіраваны выконваць абавязкі прыэтнікаў у Сноўскую царкву на 1,5 гады і 2 тыдні [15, арк. 126–128].

Меры пакарання за аналагічныя праступкі маглі адрознівацца. Так, дзяк Храноўскай царквы Слуцкага павета Іосіф Сымановіч да цемрашальства знаходзіўся на працягу месяца ў духоўным праўленні на «*чорных работах*», у 1829 г. тры тыдні правёў у манастыры за нецвярозасць, а ў наступным годзе за аналагічны праступак бясплатна капаў магiлы [11, арк. 28 адв.–29].

Неміралюбівыя і нядбайныя ў сваёй працы святары паводле прашэння прыхаджан маглі перамяшчацца ў іншыя месцы пасля прымянення да іх іншых сродкаў уплыву на іх паводзіны [3, с. 97–98, 113; 30, арт. 202; 31, арт. 191]. Так, святар Малаплотніцкай царквы Пінскага павета Фёдар Чарнякоўскі апынуўся ў такой сітуацыі за спрэчкі з мясцовым памешчыкам [13, арк. 100–101], святар Хатыніцкай царквы Пінскага павета правёў месяц у манастыры за імпульсіўны характар [14, арк. 297–298]. Складаны характар меў таксама Калістрат Хруцкі (нар. каля 1846 г.). Пасля навучання ў Лядзенскім манастыры ён быў прызначаны ў 1865 г. выконваючым абавязкі дзяка Свядскай царквы Барысаўскага павета, але ў тым жа годзе за непаслухмянасць адхілены ад пасады. У 1866 г. К. Хруцкі з’яўляўся паслушнікам Слуцкага манастыра і адбываў там епітым’ю за непаважлівае стаўленне да мясцовага святара, самавольнае пакіданне месца служэння, нанясенне пабояў селяніну і грубіянства. У ліпені 1867 г. К. Хруцкі быў перамешчаны на пасаду дзяка Заслаўскай царквы Мінскага павета, у 1868 г. – Дуброўскай царквы, але ў наступным годзе вярнуўся ў Заслаўе [17, арк. 50 адв.–52]. Некалькі месцаў

служэння змяніў псаломшчык Кіявецкай царквы Мінскага павета Міхаіл Невядомскі, які знаходзіўся пад следствам па справе аб крадзяжы дошак. Непасрэднае кіраўніцтва характарызавала яго як няўважлівага і грубіяна, які таксама сябраваў з «*нядобрымі людзьмі*», за што быў пазбаўлены пасады і адбываў месячную епітым'ю ў Слуцкім манастыры [17, арк. 69 адв.–70]. Шэраг парушэнняў здзейсніў нянькавіцкі святар Васіль Канюшэўскі, у тым ліку пабіў цесця, парушыў правілы шлюбавання, а таксама праз няўважлівасць пакінуў Святыя Дары ў келіху і дазволіў галубам звіць гняздо ў алтары, за што 4 месяцы правё ў Слуцкім і Грозаўскім манастырах, а затым перамешчаны ў Бароўскую царкву [18, арк. 242 адв.–243]. У іншым выпадку, за паклёп на дачку святара быў арыштаваны на 1,5 месяцы выконваючы абавязкі псаломшчыка Марозавіцкай царквы Ксенафонт Рудакоўскі [20, арк. 109, 110 адв.–111].

Цікава вызначалася пакаранне духавенства за шлюбаванне непаўналетніх: святару прызначалася епітым'я ў манастыры на палову тэрміну, якога не даставала для паўналецця шлюбаваных, а дзяку і псаломшчыку – палову тэрміну заключэння святара. Так, выконваючаму абавязкі дзяка Цароўскай царквы святару Іаану Шахновічу было забаронена ажыццяўленне душпастырскай дзейнасці і да 1830 г. пакаянне цягнулася 2 гады 11 месяцаў [11, арк. 99 адв.–100]. У 1835 г. святар царквы ў с. Белае Пінскага павета Кліменцій Лісіцкі быў адхілены ад сану і часова выконваў абавязкі прычэтніка на працягу года і месяца [14, арк. 18–19]. Паўторны праступак цягнуў за сабой паніжэнне да стану прычту без права рэабілітацыі. Вянчанне шлюбаванай асобы, нават калі святар не ведаў гэтага, сваякоў да чацвёртай ступені сваяцтва, таксама каралася заключэннем у манастыр на 3–6 месяцаў, а дзякі маглі быць выключаны з духавенства [30, арт. 199–201; 31, арт. 188–194].

Вымова (строгая) прызначалася святарам, якія непрыстойнымі словамі або дзеяннямі абразілі храм або епархіяльнае кіраўніцтва. За падобныя праступкі ў залежнасці ад іх значнасці маглі прызначацца паклоны, чорныя працы ў манастыры або архірэйскай доме на працягу 2–3 месяцаў. Напрыклад, сярод кліру Дараўскай царквы Навагрудскага павета дыякан Аляксандр Славута і выконваючы абавязкі дзяка Віктар Трыкоўскі ў 1850 г. былі асуджаны на 25 паклонаў кожны за непавагу да храма [15, арк. 38]. Пасля трэцяга падобнага парушэння член царкоўнага кліру мог быць адхілены ад служэння [30, арт. 193; 31, арт. 182]. За непаслухмянасць кіраўніцтву месяц знаходзіўся ў Слуцкім манастыры святар Нацкай царквы Барысаўскага павета Пётр Філіпоўскі [16, арк. 186–188]. Строгая вымова з унясеннем у фармулярны спіс была вынесена святару Бытчанскай царквы Барысаўскага павета Іосіфу Шаstackову за абразу благачыннага [21, арк. 28 адв.–29]. Вымову мог атрымаць і сам благачынны, напрыклад, за несвоечасовую падачу ўнёскаў

ад царкоўнай акругі, як гэта здарылася з Дудзіцкім святаром Іларыёнам Пастэрнацкім у 1893 г. [23, арк. 95 адв.–96].

Грашовыя спагнанні на карысць сірот духоўнага ведамства прымяняліся ў выпадках абразы непрыстойнымі словамі па-за царквой, а ў дачыненні дзякаў магла прымяняцца епітым'я ў манастыры. Напрыклад, Іаан Андрыеўскі са Слуцкага павета ў 1827 г. за крывадушнасць быў пакараны на 50 руб. [11, арк. 35 адв.–36]. Аналагічныя спагнанні або вымова выкарыстоўваліся за недакладнае вядзенне споведных ведамасцей, прыходна-расходных і метрычных кніг, выдачы выпісаў з апошніх [30, арт. 203–204; 31, арт. 192–193]. Так, протаіерэй Старыцкай царквы Марфей Страховіч у 1826 г. быў пакараны на 30 руб. на карысць сірот за выдачу фальсіфікаваных выпісаў з метрычных кніг [11, арк. 118 адв.–119]. За адсутнасць гандлю свечкамі аштрафаваны ў 1839 г. на 25 руб. святар Церабеньскай царквы Пінскага павета Якаў Камінскі [13, арк. 31–32]. У 1845 г. спагнанне ў 9 руб. на карысць беднага духавенства выплаціў святар Жалызніцкай царквы Навагрудскага павета, які выдаў фальсіфікаванае пасведчанне аб нараджэнні сялянкі Кацярыны Сянютавай [15, арк. 50–51]. Меншую суму – 2 рублі – выплаціў святар Качановіцкай царквы Васіль Раздалоўскі ў 1848 г. за непацверджаныя данясенні [14, арк. 103–104]. Неадпаведнае вядзенне дакументацыі ў 1904 г. стала прычынай спагнання 25 руб. са святара Шацкай царквы Нічыпара Капачынскага і 15 руб. з псаломшчыка Аляксандра Малевіча [23, арк. 387 адв.–389]. За адсутнасць на споведзі быў пакараны 100 зямнымі паклонамі Стэфан Бабровіч з Пінкавіцкай царквы [13, арк. 86–87]. Пры гэтым вымовы і грашовыя спагнанні маглі суправаджацца распіскамі аб выпраўленні паводзінаў, якія складалі абвінавачаныя прадстаўнікі духавенства, напрыклад, дзяк Глускай царквы Павел Шаўкевіч [6, арк. 1–2]. Цікавы выпадак здарыўся са святаром Дараўскай царквы Навагрудскага павета Юльянам Сцяпурам, які ў 1852 г. быў асуджаны нават на трохтыднёвую епітым'ю ў Мінскім кафедральным саборы за тое, што падпісаў непрачытанае пагадненне па справе аб нанясенні яму абразы памешчыкам Лапатам [15, арк. 38].

Такім чынам, нягледзячы на нешматлікасць прыкладаў дэвіянтных паводзінаў (5–8% ад агульнай колькасці) духавенства і царкоўных службоўцаў, кожнаму выпадку надавалася асаблівая ўвага з прычыны ўплыву на ступень аўтарытэту царквы сярод насельніцтва. Судовыя прысуды фіксаваліся ў спецыяльным слупку другога раздзела штогадовых кліравых ведамасцей – пра прыцягненне кліру да судовай або адміністрацыйнай адказнасці. Першапачаткова ў гэтую графу ўносіліся звесткі пра наяўнасць спагнання або знаходжанне пад следствам, тэрмін і сутнасць справы. У 1812 г. было дададзена пазначэнне органа або іерарха царквы, якімі разглядалася справа.

Справы аб парушэннях з боку кліру разглядаліся свецкімі і царкоўнымі органамі. Кампетэнцыі першых ахоплівалі крымінальныя злачынствы або адміністрацыйныя парушэнні, а духоўны суд ажыццяўляўся епіскапам або епархіяльным судом за праступкі маральна-этычнага і міжасабовага характару. Епіскап разглядаў парушэнні, звязаныя з няведаннем або неасцярожнасцю, якія патрабавалі выпраўлення або ачышчэння сумнення, а таксама скаргі, якія былі накіраваны на яго імя. Епархіяльны суд разглядаў парушэнні супраць пасады, благачынныя і паводзінаў, спрэчкі паміж прадстаўнікамі духавенства, імі і прыватнымі асобамі. Рашэнні прымаліся на падставе кананічных актаў Усясветных Сабораў, правілаў святых Апосталаў і Святога Васілія, Духоўнага рэгламенту і (пасля ўвядзення ў дзеянне) Статута духоўных кансісторый.

Прымяняўся шэраг мер пакарання: пазбаўленне духоўнага сану, пастаяннае альбо часовае перамяшчэнне на больш нізкія пасады, забарону выконваць абавязкі без пазбаўлення месца з прызначэннем епітым'і на месцы або ў манастыры і часовае выпрабаванне ў архірэйскім доме або манастыры, адхіленне ад месца працы, перамяшчэнне за штат, павелічэнне нагляду, грашовае спагнанне, паклоны, строгая і звычайная вымова, заўвагі. Сярод праступкаў кліру Мінскай епархіі ў кліравых ведамасцях цэркваў канца XVIII – пачатку XX ст. пазначаны злужыванне спіртнымі напоймі, неміралюб'е, шлюбаваанне непяўналетніх і інш. У XIX ст. пераважна накіроўвалі клір падгляд або на работы (добраўпарадкаванне тэрыторый, капанне магіл і інш.) у манастыры або архірэйскі дом. Пазбаўленне сану выкарыстоўвалася рэдка. Пры гэтым сустракаліся выпадкі, калі дэвіянтныя паводзіны прадстаўнікоў кліру былі абумоўлены не асабовымі якасцямі, а нявыяўленай хваробай. Незалежна ад прычыны і вынікаў следства, прыцягненне да адказнасці свецкімі або духоўнымі судамі непасрэдна ўплывала на лёс прадстаўнікоў кліру як у сацыяльным, так і эканамічным плане: абвінавачаны і пасля епітым'і заставаўся пад наглядам вышэйшатай асобы, не заўсёды мог вярнуцца на месца служэння і сваю пасаду, тым больш – атрымаць павышэнне, а яго заробак дзяліўся пароўну паміж яго сям'ёй і выконваючым яго абавязкі.

Крыніцы і літаратура

1. Антановіч, З. В. Кліравыя ведамасці Мінскай епархіі як гістарычная крыніца (па матэрыялах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі) / З. В. Антановіч // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Мінск, 2018. – Вып. 19. – С. 51–60.
2. Дорская, А. А. Взаимодействие уголовного и процессуального права Российской империи с церковным правом / А. А. Дорская // Известия Росс. госуд. пед. ун-та им. А. И. Герцена. – 2005. – № 11. – С. 255–269.

3. Духовный регламент всепресветлейшего державнейшего государя Петра Первого, императора и самодержца всероссийского. – Москва : Синодальная тип., 1897. – 196 с.
4. НГАБ. – Ф. 136 (Мінская праваслаўная духоўная кансісторыя).
5. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 2352. – Справа аб выключэнні з духавенства дзяка Яменскай царквы Слуцкага пав. П. Аляшкевіча за крадзеж і ўцёкі. 1810 г. – 49 арк.
6. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 5747. – Справа аб прызначэнні епітым'і дзяку Глускай Уваскрэшанскай царквы П. Шаўкевічу за дрэнныя паводзіны. 1821 г. – 57 арк.
7. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 10389. – Справа аб выключэнні з духавенства прыкамандзіраванага да Лагойскай Богаяўленскай царквы прычэtnіка Мінскага кафедральнага сабора І. Ляшкевіча за п'янства і грубасць. 1834–1835 гг. – 27 арк.
8. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 40392. – Кліравыя ведамасці цэркваў Барысаўскай акругі за 1896–1797 гг. – 56 арк.
9. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 40400. – Кліравыя ведамасці цэркваў Слуцкай пратапопіі за 1798 г. – 94 арк.
10. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 40482. – Кліравыя ведамасці цэркваў Мазырскага пав. за 1812 г. – 128 арк.
11. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 40610. – Кліравыя ведамасці цэркваў Слуцкага і Ігуменскага пав. за 1830 г. – 126 арк.
12. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 40643. – Кліравыя ведамасці белараўскага і праваслаўнага духавенства Навагрудскага, Калпеніцкага і Любчанскага благачынняў і манашак Вальнянскага дзявочага базыльянскага манастыра Навагрудскага пав. за 1836–1842 гг. – 162 арк.
13. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 40659. – Кліравыя ведамасці цэркваў Пінскага пав. за 1839 г. – 164 арк.
14. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 40740. – Кліравыя ведамасці цэркваў Пінскага пав. за 1850 г. – 312 арк.
15. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 40780. – Кліравыя ведамасці цэркваў Навагрудскага пав. за 1855 г. – 207 арк.
16. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 40787. – Кліравыя ведамасці цэркваў Барысаўскага пав. за 1855–1856 гг. – 285 арк.
17. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 40902. – Кліравыя ведамасці цэркваў Мінскага пав. за 1870 г. – 235 арк.
18. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 40906. – Кліравыя ведамасці цэркваў Пінскага пав. за 1870 г. – 396 арк.
19. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 40965. – Кліравыя ведамасці цэркваў Мінскага пав. за 1880 г. – 308 арк.
20. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 40968. – Кліравыя ведамасці цэркваў Навагрудскага пав. за 1880 г. – 257 арк.
21. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 41043. – Кліравыя ведамасці цэркваў Барысаўскага пав. за 1891 г. – 320 арк.

22. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 41074. – Кліравыя ведамасці цэркваў Пінскага пав. за 1895 г. – 453 арк.
23. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 41142. – Кліравыя ведамасці цэркваў Ігуменскага пав. за 1904 г. – 428 арк.
24. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 41152. – Кліравыя ведамасці цэркваў Пінскага пав. за 1912 г. – 734 арк.
25. О духовенстве // Свод законов Российской империи повелением государя императора Николая Павловича составленный: в XV т. – Санкт-Петербург : тип. II отделения ЕИВ канц. – Т. IX. – 1899. – С. 49–59.
26. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе : в 55 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. собств. ЕИВ канц., 1830–1884.
27. Рожина, А. В. Пенитенциарная практика монастырей Вологодской губернии в конце XVIII – начале XX вв. / А. В. Рожина // Научные ведомости Белгородского госуд. ун-та. Серия: История, Политология. – 2011. – № 7, вып. 18. – С. 116–122.
28. Скутнев, А. В. Приходское духовенство: особенности менталитета и каноническое поведение (вторая половина XIX – начало XX вв.) / А. В. Скутнев // Новый исторический вестник. – 2007. – № 6. – С. 63–77.
29. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. – Изд. 5, доп. / изд. Н. С. Таганцевым. – Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1886. – 714 с.
30. Устав духовных консисторий. – Санкт-Петербург : Синодальная типография, 1843. – 193 с.
31. Устав духовных консисторий с дополнениями и разъяснениями Святейшего Синода и правительствующего Сената / сост. М. Н. Палибин. – Санкт-Петербург : Юрид. книжный магазин Н. К. Мартынова, 1900. – 232 с.

.....
Артыкул паступіў у рэдакцыю 15.08.2019

И. С. Бутов

ПОГОНЯ ЗА СЛУХАМИ ОБ «АЭРОПЛАНАХ» В МИНСКОЙ ГУБЕРНИИ В 1914 Г. (ПО МАТЕРИАЛАМ НАЦИОНАЛЬНОГО ИСТОРИЧЕСКОГО АРХИВА БЕЛАРУСИ)

Лишь в последние годы благодаря работе ряда историков, археографов и краеведов удалось обратиться к изучению такой, еще недавно окутанной туманом, странице Первой мировой войны, как антиаэроплановая кампания или охота на таинственные летательные аппараты вдалеке от линии фронта [9, с. 307–311]. Выражалась она в поиске неких воздухоплателей и рассмотрении однотипных сооб-

щений о летательных аппаратах из мест, куда аэропланы не могли долететь в принципе, а воздушные шары и цеппелины – лишь при сочетании ряда условий, которым, однако, рассматриваемые наблюдения зачастую не удовлетворяли. На сегодняшний день уже собраны данные о ходе подобной кампании в ряде губерний Российской империи – Степном [3] и Прибалтийском [6, с. 204–205] краях, Пермской [19, с. 159–168], Воронежской [14, с. 109–115], Саратовской [16, с. 266–268], Самарской [21, с. 431–434], Казанской [23, с. 7], Псковской [4, с. 187–198] и других губерниях. Упоминаются отдельные эпизоды этой «охоты» в Орловской [22, с. 7] и Новгородской [7, с. 144–145] губерниях, в Башкирии [2, с. 7] и т. д. Но на белорусские случаи пока ни разу не пытались смотреть под таким углом зрения, стандартно причисляя их к вполне реальным воздушным судам противника.

Начавшаяся Первая мировая война практически сразу сделала чуть ли не всю территорию Беларуси прифронтовой зоной со всеми вытекающими в данных обстоятельствах последствиями. Были приняты многие жесткие директивы, активизировалась работа на поприще выявления шпионов и иностранных агентов влияния. Власти развернули антиаэроплановую кампанию, направленную на поиск вражеских летательных аппаратов над территорией Беларуси и на пресечение возможности их беспрепятственного взлета и посадки. Считалось, что с первых дней войны германские аэропланы, воздушные шары и цеппелины смогут с легкостью долететь в любую часть страны, однако это было далеко не так.

Например, для русских аэропланов предельная дальность единого перелета в общей сложности не могла превышать 200–250 верст¹ [12, с. 24]. Аналогичные цифры приводит для немецких аэропланов и М. Васильев (300 верст²) [5, с. 147], причем, максимальной дальностью полета «цеппелиновых аппаратов» начальником штаба 5-й армии в то время было принято считать 400 верст³ [4, с. 196]. По крайней мере в 1914 г. полет от линии фронта до Минска на аэроплане был бы крайне рискован занятием, малозначимым с практической точки зрения. Бомбардировки в это время в основном проходили гораздо западнее Минска и сосредотачивались на более или менее значимых объектах – вокзалах, железнодорожных мостах, поездах, местах расположения войск и т. п.

О том, что проблему появления таинственных аэропланов не считали пустяковой, можно судить по циркуляру, пришедшему на имя минско-

¹ 213–266 км.

² 320 км.

³ 426 км.

го губернатора Алексея Фёдоровича Гирса (1871–1958) 9(22) ⁴ августа 1914 г. В нем заместитель товарища внутренних дел Золотарев, отметил: *«По имеющимся сведениям, в некоторых местностях империи появились воздушные аппараты, пролетающие, главным образом, вне населенных мест над хранилищами войсковых запасов. Появление таких аппаратов наблюдалось в Казанской, Приморской, Владимирской, Вятской губерниях. Есть основание предполагать присутствие в пределах империи оборудованных тайных неприятельских воздухоплавательных станций, мастерских и бензохранилищ»* [13, с. 570].

Это сообщение А. Ф. Гирс переслал в различные уезды губернии, предписав *«принять энергичные меры»* к поиску неприятельских баз, мастерских и хранилищ бензина. Те чины полиции, которые могли бы поспособствовать поимке пилотов, было решено представить к внеочередной награде. Предполагалось, что это должно стать дополнительным стимулом к усердной работе на местах [13, с. 571–572].

Однако уже с середины августа, словно сговорившись, уездные исправники стали отправлять совершенно аналогичные рапорты. Вот, например, такой типовой документ в изложении бобруйского уездного исправника Д. Буракова: *«Во исполнение предписания от 9 сего августа, за № 49037, доношу Вашему Превосходительству, что в уезде не имеется оборудованных воздухоплавательных станций, мастерских и бензохранилищ, и что меры к задержанию и аресту неприятельских авиаторов в случае спуска таковых принимаются»* [13, с. 575]. Схожие рапорты прислали слущкий [13, с. 577], речичский [13, с. 579] и мозырский [13, с. 580] уездные исправники, полицмейстер г. Бобруйска [13, с. 578] и другие служащие.

Рассматривая многие дела, проходившие через канцелярию минского губернатора, а также дневники и письма местных жителей, становится понятно, насколько сильно было нервное возбуждение от не слишком далеких боевых действий, и какими подробностями тут же обрастали вырвавшиеся на волю непроверенные факты. В архиве отдела рукописей научной библиотеки им. Н. И. Лобачевского Казанского федерального университета сохранился дневник Адель Андерсон (1853–1930), матери профессора Казанского университета Вальтера Андерсона, которая в момент начала войны проживала в Минске (сам дневник велся на немецком языке) ⁵. Некоторые фрагменты дневника в контексте изучаемой темы представляют собой определенную ценность.

⁴Здесь и далее указывается дата по старому и новому стилю.

⁵Благодарю за перевод Г. Э. Рафикову, кандидата исторических наук, и. о. главного редактора журнала «Гасырлар авазы – Эхо веков» (г. Казань).

15 сентября [1914 г.]: *«Сегодня рассказывали, несколько дней назад ночью над Минском летал аэроплан»* [1, с. 3].

20 сентября: *«Из-за аэропланов я ничего не понимаю. Фрау М. утверждает, некоторые уже пролетали над Минском. Это, скорее, вымышленный аэроплан, иначе написали бы в какой-нибудь газете»* [1, с. 5 об.].

7 октября: *«Здесь кто-то сделал глупую шутку, запустив в воздух в 11 часов вечера 2 маленькие бутылки с зажженной бумагой (или спиртом). Тот, кто видел это, верит в аэроплан. Сегодня в газете был указ полицеймейстера: преступники должны быть найдены и строго наказаны»* [1, с. 10 об.].

15 февраля [1915 г.]: *«Также рассказывают, что немцы сбрасывают с аэропланов особо сконструированные иглы, которые проникают глубоко в тело и убивают. Рассказывают всякую всячину, но это неподтвержденные слухи»* [1, с. 18 об.].

Случай, очень похожий на тот, который описан 7(20) октября в дневнике Адель Андерсон, был обнаружен в одном из дел Национального исторического архива Беларуси (далее – НИАБ), причем, датируется он 6 (19) октября 1914 г. Исполняющий обязанности минского полицмейстера направил минскому губернатору А. Ф. Гирсу рапорт, в котором написал, что 5(18) октября, около 11 часов вечера, над Минском был замечен *«летающий свет»*, который многими был принят за воздушный шар или аэроплан. Огонек пропал *«в местности Кальварья»* на окраине Минска. У очевидцев из указанной местности было выяснено место спуска шара, а произведенными 6(19) октября розысками *«найжены остатки от шара, сделанного из газетной бумаги»* (из листа от газеты «Минский Голос») [13, с. 426–426 об.]. В наше время устройство называли бы «китайским фонариком», однако тогда у минских жандармов точного термина не нашлось. Полицейские решили, что кто-то запустил этот «фонарик» из шалости, однако, как уже отмечалось, эта шалость переполошила весь город.

Есть все основания считать, что еще один донос, на этот раз от канцелярского чиновника Врачебного отделения губернского правления Болеслава Неронского, также мог быть составлен на основе полетов таких же шаров. Б. Неронский писал, что 6(19) октября жена чиновника Минской контрольной палаты Елена Антоновна Холновка (?) ⁶ передала ему, *«что хозяин ее домовладелец, извозчик, везя седока, видели вместе реюющий над Минском (сегодняшней ночью аэроплан)»*. И далее чиновник сообщал, что 6 (19) октября *«аппарат пролетал над Минском, испуская луч прожектора в пределах Привокзальной части – над Любава-Ром[енским] Вокзалом»* [13, с. 427].

⁶ В рукописи фамилия указана неразборчиво.

За несколько дней до этого, 3(16) октября, около 11 часов вечера жители столицы также видели *«красный свет пролетающего над г. Минском аэроплана, контур которого не был виден, только мерцал огонь, временами исчезающий и вновь появляющийся. Аэроплан пролетел по направлению с востока на запад»* [13, с. 421].

Однако одним из первых настоящих дел белорусской антиаэроплановой кампании стало расследование публикации в газете «Северо-Западная жизнь» (№ 171) от 27 июля (9 августа) 1914 г. Священник Константин Савич писал о том, что *«кр[естьяни]н заст[енка] Залозья Мирской волости Новогрудского уезда, Бонавентур Судник, возвращаясь домой со снопами в одной версте от с. Залужья в урочище «Головск», встретил 4 человека не русского происхождения, в головных уборах летчиков. В то же приблизительно время, на том же поле, только в другом месте, к крестьянину заст[енка] Кезеек Иосифу Ясеновичу, пахавшему поле, подошел один незнакомец в уборе летчика и на ломанном русском языке обратился с просьбой указать ему, где самый высокий маяк. Получив указание места, где стоял самый высокий маяк, незнакомец [с]просил, нельзя ли где-либо чего-нибудь купить покушать». Священник утверждал, что «утром того же дня некоторые жители м. Столбцы видели аэроплан, летевший через мест[ечко] Столбцы, Новый-Свержень по направлению на Залужье. Девять человек разговаривали, как передают крестьяне, какие-то бумаги и что то писали»* [13, с. 266–266 об.].

Закрывать глаза на появление иностранных авиаторов чуть ли не под Минском власти никак не могли и направили на место сразу несколько человек. Один из них, помощник исправника Фуаско (?) ⁷, посетил застенки Кизейки ⁸ и тщательно опросил не только всех, кто был упомянут в статье священника, но и, кроме них, еще некоторых лиц. Так, Константин Киприянович Ясенович утром 21 июля (3 августа) пахал поле и видел девять человек *«плытников»*, возвращавшихся из г. Ковно домой. Один из них действительно спрашивал, где можно покушать, и получил соответствующий ответ. Но дальнейший рассказ Савича опираемый не подтвердил, утверждая, что одежды *«странные люди»* были как обычные крестьяне. Аналогичные показания дали и другие лица [13, с. 268 об.–269].

Сложно утверждать, что именно изначально говорили крестьяне священнику. Но, вполне возможно, они решили отказаться от первоначальных показаний, чтобы не связываться с представителями власти. Аналогичную тенденцию, а именно боязнь крестьян «попасть в свидетели», отмечали некоторые авторы. Например, К. Драверт при поиске очевид-

⁷ В рукописи фамилия указана неразборчиво.

⁸ В некоторых документах – Кезейки.

цев пролета Тарского болида⁹ писал следующее: *«Наконец, отпало значительное, надо думать, число очевидцев, главным образом из деревень с культурноотсталым белорусским населением, отчасти – с подозрительно настроенным вятским: лица из этой категории упорно отказывались отвечать на расспросы в силу суеверного уклада мыслей, или из боязни «попасть в свидетели», или по иным скрытым мотивам»* [8, с. 554].

Как бы то ни было, сам священник К. Савич твердо верил в то, что написал в газету и от своих слов не отказался. В НИАБ сохранилось его заявление, написанное приставу 4-го стана Новогрудского уезда, где священник, ко всему прочему, приводит данные, которые в газету не попали: якобы крестьянка с. Залужья Стефанида после заката солнца видела в урочище Головск, как *«нечто светившееся поднялось»* [13, с. 270–270 об.]. К. Савич высказал мысль, что воздухоплаватели, сев, не успели установить, в каком районе находятся, и поэтому обратились к местным жителям за помощью [13, с. 270 об.]. Несмотря на то, что крестьяне все отрицали, пристав, который опрашивал население застенков, заподозрил что-то неладное, так как предпочел не закрывать дело излишне быстро. Он предложил новогрудскому уездному исправнику распорядиться учредить по этим и близлежащим деревням *«ночной караул»* [13, с. 271].

Хотелось бы обратить внимание на еще одну деталь: девять человек разверстывали какие-то бумаги. Как оказалось, встречались очень похожие случаи – например, в Псковском уезде в то же время (менее чем через месяц после событий в урочище Головск). М. Васильев, цитируя документ из Государственного архива Псковской области, пишет: *«... Вечером всё того же 13 августа в пустоши Кохово Ильино-Слободской волости Псковского уезда на самой границе с Лифляндской губернией спускались неизвестные аэропланы. Лётчики были одеты в чёрную форму и что-то записывали. А за день до спуска аэропланов, по показаниям крестьян, из леса выходили “странно одетые люди и что-то смотрели на большой бумаге”»* [5, с. 147]. Впрочем, несурзность действий летчиков никак не смущает М. Васильева, который, похоже, склоняется к версии, что крестьяне видели обычных пилотов. Автор считает реальным фактом, что в Прибалтийском крае были «аэродромы» или перевалочные пункты, организованные *«на базе их [прибалтийских] имений и хуторов»*, с помощью которых и передвигались «аэропланы» [5, с. 147]. Однако тщательная проверка властей не подтвердила факт существования таких перевалочных пунктов, хотя слухи о них были [11, с. 134].

⁹ Тарский болид – болид в виде шара, который пролетел над Тарским округом Сибирского края в северо-восточном направлении 1 марта 1929 г.

История, произошедшая в Мозырском уезде, также во многом совпадает с последними двумя описанными. Началось все с того, что дяковичский волостной старшина направил земскому начальнику 8-го участка Бобруйского уезда следующее письмо: *«20 сего Сентября кр[естьянка] д. Кузьмичи Ерина Елиферова Михаленя, будучи сего числа в волостном правлении, заявила сему правлению, что ей передав[ала] кр[естьянка]. д. Сковшин Дяковичской волости Ефимия Андреева (фамилии не знает), [что] 12 [числа] сего сентября в 9 часов вечера какой то эроплан (так!) был, спустившись на землю, в лесу им[ения] «Марино»¹⁰ Дяковичской волости Мозырского уезда, из коего [аэроплана] вышли 7 человек и прогулялись вместе с какими-то живущими там крестьянами ночь и день, а вечером улетели опять в гору, в каковом пиру участвовали местные [?]»¹¹ того же имения и Сельский Староста д. Сковшин Дяковичской волости, была дана выпивка, каких-то напитков»* [13, с. 594].

Лишь 18(31) октября пристав 3-го стана Мозырского уезда смог по поручению мозырского уездного исправника произвести дознание лиц, причастных к этому делу. Оказалось, что женщину, которая рассказала об этом случае Е. Михалене, зовут Ефимия¹² Ивлева Бердникович¹³ («Андреевой» ее называли из-за сына Андрея). Но как только на пороге Бердникович возникло должностное лицо «при исполнении», она тут же заявила, что «заявление вдовы Михалени чистая ложь, и составляет ее собственный вымысел». По поводу «аэроплана» крестьянка сказала, что никогда в жизни его не видела и «не имеет о нем никакого понятия» [13, с. 595–595 об.]. Сельский староста и другие жители деревни тоже были в полном недоумении от того, что кто-то вовлек их в эту фантазмагорическую попойку [13, с. 596]. А вот сама Е. Михаленя, проживающая в д. Кузьмич, сообщила: *«Больше месяца тому назад ей лично говорила крестьянка той же деревни Анастасия Аникеева Баканова, что ей, Бакановой, передавала крестьянка д. Сковшина Дьяковской волости Евфимия Бердникович, что в д. Сковшин спускались немецкие аэропланы»* [13, с. 598–598 об.]. Была разыскана сама А. Баканова, которая также заявила, что Е. Бердникович ей рассказывала про опустившийся в д. Сковшин «аэроплан» [13, с. 598 об.].

О том, что Е. Бердникович все же говорила не про повальную пьянку, а про вполне конкретное наблюдение пилота аэроплана, вспомнили крестьяне д. Сковшин Дяковичской волости Петр Семенов Лапун и Наум Максимов Кудвивко. Они показали, что им Е. Бердникович

¹⁰ В других местах рукописи – Марьино.

¹¹ В рукописи написано неразборчиво.

¹² В некоторых документах – Евфросиния.

¹³ В некоторых документах – Бердникова.

говорила, что «*видела как [раз] в тот день, под вечер что-то летело большое, опустилось на пол леса, т. е. аришин на 9¹⁴ от земли, но на землю не опускалось. Вышел какой-то человек в белой шляпе и достал белую большую бумагу. Она испугалась и убежала, так как она никогда ничего особенного не видела*» [13, с. 597–597 об.].

Что это была за бумага – непонятно, но, вероятно, во всех случаях имеется в виду некая карта территории, с которой сличали свое местоположение авиаторы, рисовали план местности или же хотели поинтересоваться у крестьян, где именно они находятся. Также нужно обратить внимание, что рассказ был записан со слов не самой Е. Бердникович, а лиц, которые лишь слышали его в ее пересказе, поэтому не все в нем могло быть передано верно. Как бы то ни было, Е. Бердникович была привлечена к ответственности «*за распространение ложных слухов*» [13, с. 591–591 об.].

6(19) августа минский уездный исправник Теляковский сообщал на имя губернатора о слухе, разошедшемся среди населения о том, что «*4 августа, около 11 часов вечера мимо станции „Колодище“ Александровской железной дороги пролетел аэроплан по направлению к гор. Борисову, который, будто бы опустился вблизи дер. Губичи Острошицко-Городецкой волости, высади двух человек, которые ушли в лес, поднялся и улетел к гор. Борисову*» [13, с. 227].

Было начато расследование и на место выслан пристав Карп. Пристав опросил население и выяснил, что «*жители ст. Колодище и соседних селений действительно видали пролетевший по направлению к гор. Борисову аэроплан, который в течение нескольких минут летал над этой местностью, но нигде в пределах стана на землю не спустился, и слухи о том, что с аэрплана сошли, будто бы, два человека, которые направились в лес, при расследовании не подтвердились*» [13, с. 227]. Что это был за аэроплан и почему он направился в сторону Борисова, документ умалчивает.

Правда, в самом Борисовском уезде (и не только в нем) уже осенью также появились схожие слухи. 12(25) сентября 1914 г. некто П. К. Иванов послал А. Ф. Гирсу письмо, в котором так описал ситуацию: «*Над нашей местностью, т. е. Борисовским Уездом около города Докшиц и расположенных к нему городов (Вилейка и др.) Виленской губернии, почти ежедневно летают аэропланы и дирижабли австрийские и германские. Местами в глухих деревнях останавливаются (опускаются на землю) и снимают планы местностей и расспрашивают жителей, зачастую крестьян, которые, будучи не осведомлены о задержании и доставлении властям этих военных неприятельских агентов, расска-*

¹⁴ 6,4 м.

зывают о расположении наших городов, расстояние между ними и т. п.» [13, с. 431]. Иванов буквально умолял минского губернатора принять законные меры к задержанию этих преступников. Причиной явилось не больше ни меньше – посадка дирижабля (!), произошедшая буквально на днях, в деревне Осетище Березинской волости Борисовского уезда: «<...> и летчику еврей давал подробное указание местностей» [13, с. 432].

Здесь важно заметить, что еврейское население попало под подозрение и в других местах Российской империи, в частности, в Прибалтийском крае. Местных евреев обвиняли в связях с противником при помощи разных сложных приспособлений, например, аэропланов и подпольной телефонной сети [18, с. 586]. Как пишет Ф. Кандель, находились те, кто клялся, что «собственными глазами» видел, как «из Германии прилетали на цепелинах мужчины в длинных лапсердаках для сбора денег» [10, с. 813].

Однако в этот раз, при проверке сведений о евреях, якобы пособниках врага, оснований усомниться в их лояльности действующей власти не нашлось. Бобруйский уездный исправник по поручению минского губернатора прибыл 29 сентября (12 октября) в д. Осетище Березинской волости для поиска очевидцев произошедшего. Местные крестьяне рассказали, что в их деревне и в окрестностях ее «не было случая, чтобы опускался аэроплан или же шар. Жители Осетищ заверили исправника, что прекрасно знают, *«что делать в случае[если] бы у нас опустился аппарат»*. Они предположили, что донос написал «*проезжий пакостный человек*», так как никого по фамилии Иванов в окрестностях не знают [13, с. 433–434]. На основании собранных сведений исправник отправил губернатору рапорт, в котором предположил, что «*никаких аэропланов в пределах Борисовского уезда не появлялось, и донос является чистейшим вымыслом*» [13, с. 431].

Насыщенным на наблюдения «аэропланов» в Минской губернии выдался и конец августа 1914 г. В частности, новгородский уездный исправник сообщал сразу о трех аэропланах, разделившихся в воздухе: «*28 августа с 17 час[ов] дня над деревней Серемовичами Суховичской волости Новгородского уезда пролетели три аэроплана по направлению один на восток, другой на запад, а третий на юг, цвета аэропланов установить не представилось возможным ввиду далекого расстояния от земной поверхности*» [13, с. 358].

Не представляется возможным, чтобы перелет авиации средь бела дня через всю страну проходил почти незамеченным, а узловыми точками наблюдений становились лишь глухие деревни. В это время на полях было огромное количество крестьян – уборочная страда шла полным ходом. Тем не менее, лишь одно схожее сообщение поступило в

тот же день (а точнее – ночь) от мозырского уездного исправника. Он писал в рапорте: *«В ночь с 28 на 29 августа сего года крестьянин села Радиловичи Тонежской волости Филипп Осипов Лукашевич, будучи на своем огороде, видел пролетававший высоко в воздухе с сильным треском по направлению с Северо-запада на Юго-восток продолговатой формы летательный аппарат. Признаков аппарата, по коим можно было бы определить, чей он, русский или иностранный, Лукашевич объяснить не мог, так [как] не рассмотрел»* [13, с. 360–360 об.].

В газете «Наша нива» первое сообщение о «неопознанном аэроплане» над территорией Беларуси появилось 4(17) сентября 1914 г. (№ 35). При этом у самолета было несколько черт, которые дают основания предположить, что реальная авиация противника здесь была ни при чем. Оказалось, что в эти дни над м. Дукштами Ново-Александровского уезда часто пролетают немецкие самолеты, освещая окрестности рефлекторами [20, с. 2]. Можно высказать также предположение, что это событие как-то связано с тем, которое имело место 3 (16) сентября в Пинском уезде, но не попало на страницы газет. А произошло вот что: в Лунинце, также вечером, сам полицейский надзиратель города увидел такой же прожектор в небе: *«<...> свет прожектора на некоторое время исчезал, а затем опять появлялся, через 10 минут остановился на одном месте и стал опускаться ниже и кружить в воздухе, по направлению к железнодорожному мосту через реку Припять»* [13, с. 350–350 об.].

Можно было бы рассматривать все сообщения как слухи или неверно отождествленные астрономические явления, если бы не один интересный случай, когда в руки очевидца даже попал артефакт с «аэроплана». Произошло это 27 сентября (10 октября) 1914 г. в Слуцком уезде. Исправник в своем рапорте рассказал о том, как в имении Шестаки того же уезда крестьянин С. А. Каминский вначале заметил *«воздухоплавательный аппарат наподобие лодки»*, в котором было 3 человека, после чего кто-то из этих людей сбросил вниз непонятный красный шар, наполненный воздухом. Согласно рапорту, *«<...> затем аппарат поднялся высоко и полетел по направлению на юго-запад. Упавший на землю шар Каминский прострелил и остатки такового отправил приставу»* [13, с. 419–419 об.].

Последнюю историю можно объяснить более или менее рационально, только если предположить, что крестьянин что-то додумал. В газете «Петербургский листок» от 13(26) июня 1913 г., например, приводились сведения о том, что в Лужском уезде Санкт-Петербургской губернии произошел «спуск» загадочного шара. В шести верстах от г. Луги, вблизи д. Жинец, крестьянин Павел Фролов увидел пролетававший совсем низко *«большой воздушный шар, на котором болталось много веревок»*. П. Фролов заинтересовался шаром и стал наблюдать за ним. В полувер-

сте от д. Жинец шар опустился на землю и застрял в деревьях. Пассажиры при воздушном шаре не оказались, и обычная корзина для них была срезана с веревки, часть которых даже была оборвана. Шар оказался резиновым, но чем был наполнен, установить не удалось. После осмотра «воздушный шар» был упакован и отправлен на хранение в местное полицейское управление. Как выяснилось, этот шар принадлежал к числу сигнализационных шаров, которые иногда вывешиваются над крепостями [15, с. 3]. Также вполне возможно, что это были шары-пилоты, которые обычно запускали на метеостанциях для определения направления и скорости ветра в верхних слоях атмосферы, причем, при ночных запусках использовалась подсветка. Одна такая история произошла в местечке Вевиржаны Ковенской губернии 3(16) ноября 1914 г., причем, обнаруженный резиновый баллон также посчитали как-то связанным с немецкими аэропланами. Полиции были доставлены *«подстреленные крестьянином 4 резиновых баллона со светящимися лампочками, выпущенные ночью пролетевшим германским аэропланом»* [17, с. 3]. Что же стало с шаром из Слуцкого уезда, и чем он оказался на самом деле, нам установить не удалось.

24 октября (6 ноября) и 25 октября (7 ноября) какой-то неопознанный аэроплан вновь пролетел в Слуцком уезде по направлению имени Рженихово Новогрудского уезда (неподалеку от ст. Ляховичи Полесской железной дороги). Слуцкий уездный исправник доносил Минскому губернатору: *«Кому мог принадлежать означенный аэроплан неизвестно, так как по случаю темноты и высокого его полета флагов видно не было, и свет на нем был незначительный»* [15, с. 456].

Ситуация не изменилась на протяжении всего ноября. Исполняющий должность начальника штаба Минских военно-окружных управлений доложил Минскому губернатору, что этот «аэроплан» видели в Бобруйском уезде Минской губернии и Рогачевском уезде Могилевской губернии 2(15), 3(16), 5(18) и 26 ноября (9 декабря) в одном и том же районе. Последний случай описан в одном из документов НИАБ: летающая машина пролетела через станцию «Красный-берег» около 8 часов вечера [15, с. 556–556 об.]. «Аэроплан» видели железнодорожные работники Романенко, Околович и др. Их показания также запротоколировал уездный исправник Д. Бураков [15, с. 606–606 об.]. Генерал-майор просил губернаторов Минской и Могилевской губерний не отказать в распоряжениях по производству опроса местных жителей, которые лично видели аэропланы и могли бы дать определенные внешние признаки аппаратов, а также предписать полиции установить тщательное наблюдение воздушного пространства на границе Бобруйского и Рогачевского уездов в районе Бобруйск – Старый Быхов – Рогачев – Жлобин – Гор- виль [15, с. 604–604 об.].

1(14) декабря 1914 г. минский полицмейстер сообщал, что крестьянин Игнатий Наркевич, проживающий в Минске на Архиерейской слободке, заявил в управление 1-й Полицейской части, что означенного числа около 7 часов утра он, выходя из дома в церковь, увидел на довольно большой высоте движущийся огонек, имеющий вид большой звезды, которая то гасла, то вновь появлялась. Далее полицмейстер указывает: *«По вынесенному Наркевичем впечатлению, замеченный огонек — есть нечто иное, как аэроплан, который за темнотой ему ясно рассмотреть не представилось возможным»* [15, с. 559–559 об.]. Через несколько дней похожее сообщение поступило и от случкого уездного исправника: *«В 3 часа ночи на 3 сего декабря над гор. Несвижем, на окраине его, наблюдались пролетающими на высоком расстоянии два воздухоплавательных аппарата; пролет их обнаружен по синим от них огням»* [15, с. 558].

Таким образом, возникшую в июле 1914 г. в Минской губернии аэропланоманию однозначно стоит рассматривать в русле всей антиаэроплановой кампании, охватившей даже самые дальние губернии Российской империи. Эта кампания почти полностью зиждилась на слухах и домыслах. Их не стоит смешивать с рассматриваемыми здесь сообщениями о появлении вполне реальных аэропланов, действовавших на незначительном расстоянии от линии фронта, как правило, в дневное время. Описываемые в рапортах случаи из мест, удаленных более чем на 300 км от ближайшего театра боевых действий, по большей части были лишь домыслами людей, которые находились в сильном эмоциональном напряжении, обусловленном в значительной степени «предвоенным психозом». При этом измышления о появлении иностранных летательных аппаратов были представлены настолько правдоподобно, что фантомные «аэропланы» и их пилоты зажили своей жизнью, породив целую серию статей в газетах, а также проверок и расследований, которые не всегда заканчивались лишь курьезом.

Источники и ЛИТЕРАТУРА

1. Архив отдела рукописей Научной библиотеки им. Н. И. Лобачевского Казанского федерального университета. — Ед. хр. 4032. — Дневник на немецком языке 1914–1915 гг. Адель Андерсон, веденный в г. Минске, посвященный заметкам об империалистической войне. — 28 л.
2. Башкирия в годы Первой мировой войны. 1914–1918 : сб. документов и матер. / сост. Р. Н. Рахимов [и др.]. — Уфа : Китап, 2014. — 446 с.
3. Бутов, И. С. «По имеющимся сведениям в некоторых местностях империи появились воздушные аппараты» / И. С. Бутов // Живая старина. — 2019. — № 3 (в печати).

4. Васильев, М. В. «Визуальное наблюдение с церковной колокольни» (Германская авиация в небе Псковщины в 1914 г.) / М. В. Васильев // Псков. – 2016. – № 45. – С. 187–198.
5. Васильев, М. В. «Странно одетые люди... что-то смотрели на большой бумаге» / М. В. Васильев // Родина / гл. ред. Ю. А. Борисёнок. – Москва, 2013. – № 8. – С. 146–147.
6. «Во имя своего прошлого, во имя всегдашней верности...» (Балтийские рыцарства и российское правительство. Из истории взаимоотношений. 1914–1917 гг.) / подг. текста и ком. Н. С. Андреевой // Русское прошлое. Историко-документальный альманах. – Санкт-Петербург : СПб. ун-т, 1998. – Кн. 8. – С. 203–214.
7. Государственная власть и общественность в истории центрального и местного управления России: сб. ст. памяти М. М. Шумилова / [редкол.: М. Ф. Флоринский (отв. ред.) и др.]. – Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2004. – 343 с.
8. Драверт, П. К истории Тарского боида / П. Драверт // Тобольск и вся Сибирь: альманах. – Тобольск, 2014. – Кн. 16 : Тара. – С. 552–557.
9. Ершов, М. Ф. Германские аэропланы или истерия в провинциальном пространстве / М. Ф. Ершов // Роль библиотеки в формировании информационной и культурной среды региона: материалы Всерос. науч.-практ. конф, Киров, 18–19 декабря 2012 г. – Киров : И. Д. «Герценка», 2012. – С. 307–311.
10. Кандель, Ф. Книга времен и событий / Ф. Кандель. – Иерусалим : Ге-шарим, 2002. – Т. 2 : История Российских евреев. – 871 с.
11. Лавренова, А. М. Отдельный корпус жандармов и российское общество в 1880–1917 гг. : дис. ... канд. ист. наук / А. М. Лаврёнова. – Москва, 2018. – 303 с.
12. НИАБ. – Ф. 1430. – Оп. 1. – Д. 49072. – Дело о пролетавших над Витебской губернией аэропланах, 23.12.1914–21.08.1915. – 67 л.
13. НИАБ. – Ф. 295. – Оп. 1. – Д. 8591 б. – Циркуляры минского губернатора начальникам полиции о проведении мероприятий в связи с введением в действие положения о подготовительном периоде к войне, о принятии мер к предупреждению волнений и забастовок, 15.06.1914–14.12.1914. – 636 л.
14. Перегудов, А. В. Военный шпионаж в Воронежской губернии в годы Первой мировой войны / А. В. Перегудов // Вестник Воронежского госуд. ун-та. – Воронеж, 2015. – С. 109–115. – (История, политология, социология; № 1).
15. Полет воздушного шара // Петербургский листок. – 1913. – № 159 (13 июня). – С. 3.
16. Посадский, А. В. Шпионаж или шпиономания: эпизоды первых месяцев Великой войны / А. В. Посадский // Новый часовой. – 2006. – № 17–18. – С. 266–268.
17. П. Т. А. Германские аэропланы / П. Т. А. // Иркутская жизнь. – 1914. – 5 ноября. – С. 4.

18. Россия и ее регионы в XX веке: территория – расселение – миграция / под ред. О. Глезер, П. Поляна. – Москва : ОГИ, 2005. – 813 с.
19. Рязанов, С. М. Полиция Урала в погоне за мифическими аэропланами в годы Первой мировой войны / С. М. Рязанов // Genesis: исторические исследования. – 2017. – № 9. – С. 159–168.
20. Самалёты // Наша ніва. – 1914. – № 35 (4 верасня). – С. 2.
21. Семенова, Е. Ю. Мировоззрение городского населения Поволжья в годы Первой мировой войны (1914 – начало 1918 гг.): социальный, экономический, политический аспекты: монография / Е. Ю. Семенова. – Самара : АНО «Издательство СНЦ РАН», 2012. – 887 с.
22. Трохина, О. Орловская губерния в годы Первой мировой войны / О. Трохина // Орловский военный вестник. – 2013. – № 8. – С. 4–8.
23. Туркин, А. Казань напоминала военный лагерь / А. Туркин // Отечество. – 2014. – №1. – С. 7.

.....
Артыкул паступіў у рэдакцыю 18.04.2019

М. А. Волкаў

ГАКАЎНІЦЫ Ў ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКИМ ПАВОДЛЕ ПІСЬМОВЫХ КРЫНІЦ

Тістарычнае зброязнаўства як навуковая дысцыпліна зарадзілася ў XIX ст., а галоўнай яго задачай тады і цяпер застаецца даследаванне і атрыбучыя ўзбраення, сабранага ў музейных калекцыях. Самі па сабе сістэматызацыя і аналіз музейных артэфактаў не даюць магчымасці зразумець кантэкст іх бытавання, таму важнай перадумовай для паспяховага вывучэння той ці іншай зброі з’яўляецца апрацоўка пісьмовых і іканаграфічных крыніц. Гэта тычыцца ў тым ліку гакаўніц.

Гакаўніцамі прынята называць цяжкія стрэльбы XV–XVIII стст. з гакам (круком) у пярэдній частцы ствала. Яны займаюць прамежкавае становішча паміж артылерыяй і ручной агняпальнай зброяй, што тлумачыцца вялікім калібрам і значнай вагой іх ствалоў. Стварэнне такіх стрэльбаў вынікала з жадання павялічыць далёкасць і магутнасць стрэлу, у тым ліку для прабівання моцных металічных даспехаў, на што не былі здольны больш лёгкія ручніцы. Аднак з-за значнай вагі і моцнай аддачы пры стрэле з гакаўніц магчыма было страляць толькі з апоры. Гэта абмяжоўвала магчымасць іх выкарыстання ў палявых бітвах, і гакаўніцы лічыліся тыповай зброяй для абароны ўмацаванняў. Сам тэрмін «гакаўніца» ўзнік, верагодна, у польскай мове ў апошняй чвэрці XV ст. і неўзабаве пашырыўся і ў старабеларускай. На цяперашні час выяўлены

значны комплекс пісьмовых крыніц, якія дазваляюць удакладніць тэхнічныя характарыстыкі, тыпалогію і характар выкарыстання гакаўніц у Вялікім Княстве Літоўскім.

Як асобны тып зброі гакаўніцы выдзяліліся на працягу XV ст., але ў апісаннях яны доўгі час фігуравалі пад агульным тэрмінам «пішчалі», які аб'ядноўваў ручную агняпальную зброю і лёгкія гарматы, што стралялі металічнымі ядрамі. Напрыклад, пішчалі згадваюцца ў інвентарах 1471 г. замкаў у Вінніцы і Чуднаве, якія знаходзіліся на ўкраінскіх землях ВКЛ [2, с. 197; 4, с. 235]. Гакаўніцы маглі мець т. зв. «кіі» – адзін з самых ранніх тыпаў агняпальнай зброі. Гэтыя стрэльбы мелі ствол, які мацаваўся шыпам або насаджаўся на простае жэрдкападобнае ложа. У пачатку XVI ст. яны лічыліся састарэлымі, аднак яшчэ пэўны час захоўваліся ў арсеналах замкаў [2, с. 197–198]. Напрыклад, у Магільнянскім замку ў 1536 г. мелася 5 гакаўніц «на кіях» і 4 у ложах [37, с. 54].

На прыкладзе Польскага Каралеўства варта адзначыць некаторыя тэндэнцыі ў распаўсюджанні гакаўніц у канцы XV – першай палове XVI ст., якія ў ВКЛ з-за недахопу крыніц праглядаюцца не так выразна. Першапачаткова агняпальнай зброі, у тым ліку гакаўніц, у арсеналах замкаў і гарадоў было мала. Так, у львоўскім Высокім замку ў 1495 г. было 5 гакаўніц, 14 ручніц і 3 гарматы [31, с. 176, 178]. Значным з'яўляўся артылерыйскі парк Камянца Падольскага, які быў важнейшай фартэцыяй на паўднёвай мяжы Польскага Каралеўства. У 1494 г. там захоўвалася 37 гакаўніц, 15 ручніц і 12 гармат [12, с. 30]. У першай палове XVI ст. колькасць агняпальнай зброі ў польскіх замках няўхільна ўзрастала, прычым павялічвалася адносная вага гакаўніц сярод іншага ўзбраення [38, с. 270]. Гэтую тэндэнцыю адзначыў А. Мальчанка на прыкладзе ўкраінскіх фартэцый ВКЛ і Польшчы. Паводле яго падлікаў, колькасць гакаўніц у вялікіх каралеўскіх замках напрыканцы XV ст. складала 51% ад усёй артылерыі, у 1550-я гг. – 80%, а ў 1610–1620-я гг. – 86% [12, с. 127]. Пры гэтым у XVI ст. гакаўніц у замкавых арсеналах, як правіла, было больш, чым ручніц і стрэльбаў іншых тыпаў.

Першае маштабнае папаўненне замкаў ВКЛ гакаўніцамі адбылося ў 1514 г., калі з Кракава ў Вільню было адпраўлена 252 стрэльбы. Пазней 100 з іх былі накіраваны ў Смаленск, 40 – у Полацк, 10 – у Крычаў, 3 – у Дуброўну [1, с. 157]. У сярэдзіне XVI ст. адбылася самая маштабная ў гісторыі ВКЛ акцыя па забеспячэнні замкаў краіны ўзбраеннем. Пра яе вядома дзякуючы рэестру, які захаваўся да нашага часу¹. Паводле

¹ Крыніца збераглася ў копіі пачатку XIX ст. [30]. Арыгінал на момант капіравання захоўваўся ў адной з бібліятэк Стагольма, аднак да цяперашняга часу не выяўлены. У 1864 г. дакумент быў апублікаваны [42, с. 253–289]. У сваіх працах яго аналізаваў Т. Новак [38, с. 270–273, гys. 21;40]. Пры публікацыі крыніцы і яе апрацоўцы згада-

Стральба з гакаўніцы малюнак, пачатак XVI ст.

яго, у 1551–1566 гг. з Вільні ў 45 памежных замкаў ВКЛ і 20 інфлянцкіх было выслана 3087 гакаўніц, 1079 ручніц і 171 гармата. Пры гэтым значныя запасы зброі засталіся ў сталіцы [30]. Уявіць маштаб высылкаў ВКЛ дазваляе параўнанне з Маскоўскай дзяржавай, у 93 гарадах якой у 1626–1647 гг. было 1257 гакаўніц і 1380 гармат [14, с. 184]. Уся сістэма памежнай абароны ВКЛ, такім чынам, была ў сярэдзіне XVI ст. грунтоўна мадэрнізавана, а арсеналы многіх замкаў за кароткі час павялічыліся ў некалькі разоў. Напрыклад, у Полацку колькасць гармат вырасла ў два разы, а стрэльбаў – у сем (было 29 гакаўніц, 11 кіеў і 25 гармат, прыслалі 250 гакаўніц, 21 гармату) [23, с. 34]. У Оршы запасы зброі павялічыліся ў пяць разоў (было 18 гакаўніц і 20 аркебуз, прыслалі 45 гакаўніц, 100 ручніц і 2 гарматы) [8, с. 123–124], а ў Свіслачы – у чатыры разы (было 7 гакаўніц, 3 ручніцы і 7 аркебуз, прыслалі 25 гакаўніц і 30 ручніц) [20, арк. 3]. Як бачна з гэтых прыкладаў, у XVI ст. гакаўні-

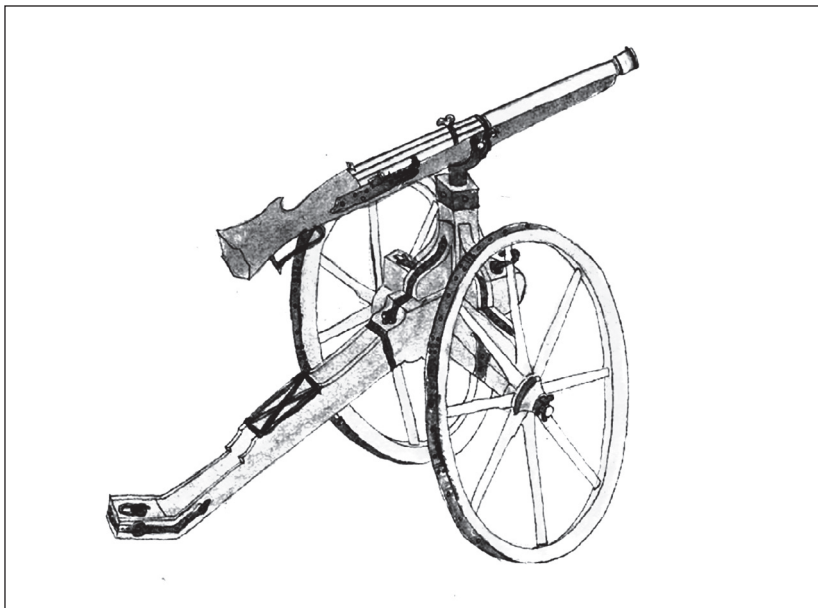
ным даследчыкам былі дапушчаныя нязначныя недакладнасці пры падліках колькасці зброі, таму была зроблена верыфікацыя па копіі XIX ст.

цы з'яўляліся важнейшым сродкам для забеспячэння абароназдольнасці ўмацаванняў, а гарматы ці ручніцы ўвогуле дасылаліся не ва ўсе замкі.

З распаўсюджаннем мушкетаў у ВКЛ у другой чвэрці XVII ст. гакаўніцы страцілі сваё дамінуючае значэнне. Гэта выразна бачна на прыкладзе магутных фартэцый Радзівілаў. Так, у Біржанскім замку ў 1619 г. меўся велізарны запас гакаўніц – ажно 275, але ў гэты час ужо з'явіліся і мушкеты, якіх было 224. Праз чатыры гады апошніх налічвалася 720. Пры гэтым колькасць гакаўніц паступова змяншалася, што выразна сведчыць пра зніжэнне іх значэння для абароны замка. На прыкладзе Слуцка бачна тая ж тэндэнцыя. У 1620 г. там было 133 гакаўніцы і 233 мушкеты. У далейшым колькасць першых не змянілася, а другіх – узрасла: у 1669 г. налічвалася 684 мушкеты. Цалкам адваротныя лічбы можна пабачыць на прыкладзе Нясвіжскага замка, дзе ў 1626 г. налічвалася 108 гакаўніц, а ў 1656 г. – 242. Гэта тлумачыцца тым, што ў галоўную рэзідэнцыю нясвіжскай галіны Радзівілаў у час вайны 1654–1667 гг. было звезена старое ўзбраенне з іншых больш дробных умацаванняў. Іншым сведчаннем большай архаічнасці нясвіжскага арсенала ў XVII ст. з'яўляецца невялікая колькасць мушкетаў: у 1633 г. іх было ўсяго 33, а да 1656 г. да іх дадаліся яшчэ 149, але ўсе яны былі няспраўныя [6, с. 10–18].

Хаця гакаўніцы і саступалі ў эфектыўнасці і зручнасці мушкетам, іх не спяшаліся спісваць з рахункаў да канца XVII ст. Вядома, што паміж 1681 і 1693 гг. 124 нясвіжскія гакаўніцы атрымалі новыя ложы [5, с. 66]. Аднак у цэлым запасы гэтай зброі ў арсеналах замкаў зменшыліся, і ёй адводзілася выразна другаснае значэнне. Тым не менш, гакаўніцы актыўна выкарыстоўвалі яшчэ ў час Вялікай Паўночнай вайны, напрыклад, пры абароне Быхава ў 1702 г. [36, р. 1v–3]. Вынікі гэтага ваеннага канфлікту былі надзвычай цяжкімі для фартэцый ВКЛ, арсеналы якіх, у тым ліку запасы гакаўніц, былі амаль цалкам знішчаны. Але ў XVIII ст. невялікую колькасць гакаўніц яшчэ трымалі на ўзбраенні замкаў.

Такім чынам, “залатым векам” гакаўніц у ВКЛ было XVI стагоддзе, калі гэтая зброя была выключна важнай для абароны ўмацаванняў, а яе вытворчасць дасягнула найбольшых маштабаў. Пры гэтым для вырабу значнай колькасці ўзбраення, а галоўнае для яе забеспячэння рыштункам і кулямі, было важна дасягнуць пэўнай аднастайнасці. Іншымі словамі, ужо на пачатку XVI ст., калі фіксуюцца пастаўкі значных партый зброі, мусілі існаваць досыць дакладныя характарыстыкі (у першую чаргу калібр) для асобных тыпаў гакаўніц. Найбольш верным спосабам для ўдакладнення параметраў зброі і яе класіфікацыі ў зброязнаўстве традыцыйна лічыцца абмер артэфактаў, што захаваліся ў музейных калекцыях ці былі выяўлены археолагамі. Аднак гэты шлях не такі просты і патрабуе апрацоўкі і аналізу вялікай колькасці экзэмпляраў. Лічыцца,

Падвойная гакаўніца на лафеце з коламі, малюнак, канец XVII ст.

што для стральбы з рук калібр стрэльбы не павінен перавышаць 18 мм [15, с. 234]. У музейных зборах маецца вялікая колькасць экзэмпляраў з дыяметрам канала ствала ад 18 да 37 мм, якія прылічваюцца даследчыкамі да гакаўніц. Пры гэтым стрэльбы калібрам каля 18 мм і даўжынёй ствала 0,7–1 м называюцца ручніцамі ці паўгакаўніцамі [15, с. 227; 32, S. 30], калібрам 20–28 мм і даўжынёй ствала 0,9–1,6 м – паўгакаўніцамі, звычайнымі ці падвойнымі гакаўніцамі [4; 10, с. 86–88; 11, с. 56–58; 13, с. 256; 18, с. 97–98; 31, s. 189; 32, S. 28, 31, 36, 39]. Асобна выдзяляецца стрэльбы калібрам 30–37 мм і даўжынёй ствала 1,5–2,3 м, якія ў нямецкамоўнай літаратуры называюцца «валавымі стрэльбамі» (ням. «Wallbüchse») [4; 32, S. 38]. Такім чынам, у агульных рысах праглядаюцца пэўныя тыпы, аднак ахарактарызаваць іх больш дакладна на падставе захаваных экзэмпляраў складана. Такая сітуацыя паўстала з шэрагу прычын. Па-першае, з-за недасканаласці тэхналогіі вырабу дыяметры каналаў ствалоў у асобных стрэльбах аднаго тыпу маглі адрознівацца. Па-другое, ствалы гакаўніц маглі раскаліброўвацца і знаваць механічныя пашкоджанні ў выніку інтэнсіўнага выкарыстання.

У такіх умовах для вывучэння тыпалогіі гакаўніц, якія выкарыстоўваліся ў ВКЛ, важным з’яўляецца зварот да пісьмовых крыніц і, най-

перш, да згаданага вышэй рээстра рассылкі зброі з Вільні 1551–1566 гг. У ім у запісах да 1558 г. або не падаваўся тып гакаўніц, або яны характарызуваліся досыць агульна: «вялікія і малыя», «доўгія і кароткія». Аднак за 1559–1561 гг. маецца цэлы шэраг запісаў з указаннем асобных тыпаў. Пры гэтым у азначаны перыяд часта ўказвалася колькасць і агульная вага куль, якія высылаліся разам з гакаўніцамі. Мы маем 21 такі выпадак. Гэта дае магчымасць вызначыць дыяметр куль, а значыць, і калібр асобных тыпаў гакаўніц (табліца 1). «Малыя» (ці «меншыя») гакаўніцы, а таксама стрэльбы, тып якіх не ўказваўся, стралялі аднолькавымі кулямі дыяметрам каля 20 мм. З гэтага вынікае, што ў дадзеным выпадку маюцца на ўвазе звычайныя гакаўніцы, якія пры супрацьпастаўленні іх стрэльбам большага калібру маглі называць малымі. Сярэднія гакаўніцы стралялі кулямі дыяметрам каля 22 мм. Гэтыя даныя дазваляюць з упэўненасцю сцвярджаць, што тут маецца на ўвазе нямецкая класіфікацыя XVI ст. Паводле інвентара Вюрцбурга 1587 г., выдзяляліся пяць тыпаў гэтых стрэльбаў: чвэрцьгакаўніцы, паўгакаўніцы, уласна гакаўніцы, падвойныя гакаўніцы і цэнтнергакаўніцы [43, s. 231]. Пры гэтым звычайныя віленскія гакаўніцы адпавядалі паўгакаўніцам і стралялі свінцовымі кулямі вагой у 3 лоты (48 г, 20,1 мм) паводле нюрнбергскай сістэмы мер², сярэднія – кулямі ў 4 лоты (64 г, 22,1 мм). Паводле рээстра 1551–1566 гг., мізэрныя адрозненні ў памерах мелі снарады да сярэдніх і вялікіх гакаўніц. Аднак у выпадку апошніх мы маем ўсяго два выпадкі, што павялічвае верагоднасць памылкі пры вылічэнні памеру куль да іх. Таму нясна, ці мелі гэтыя стрэльбы большы калібр, ці ад сярэдніх адрозніваліся толькі даўжынёй ствала і, адпаведна, вагой.

Такім чынам, асноўным параметрам для класіфікацыі гакаўніц з’яўляецца вага куль да іх. У сваю чаргу калібры стрэльбаў аднаго тыпу маглі мець пэўныя адрозненні, што тлумачыцца шэрагам фактараў. Па-першае, маглі існаваць розныя падыходы да вызначэння розніцы паміж дыяметрам кулі і шырынёй канала ствала. Па-другое, дасканаласць зброі і адпаведнасць яе тыповым характарыстыкам залежала ад прафесіяналізму майстроў і стандартаў, прынятых у пэўных вытворчых цэнтрах. Аналіз рээстра 1551–1566 гг. дазваляе сцвярджаць, што выраб гакаўніц здолелі наладзіць непасрэдна ў Вільні. У такіх умовах была магчымасць дасягнуць высокага ўзроўню стандартызацыі зброі. Так, у 1555–1559 гг. у памежныя замкі са сталіцы ў месяц выпраўлялі не больш за 20–40 гакаўніц, што, верагодна, указвае на памеры мясцовай вытворчасці. У выпадку закупкі ўзбраення за мяжой, як гэта было ў 1514 г., згадваліся б

² Нюрнбергскі фунт (509,9 г) з’яўляўся асноўнай адзінкай вымярэння вагі ў артылерыі ў нямецкамоўных землях, адтуль ён распаўсюдзіўся ў Польшчы і ВКЛ. Складаўся з 32 лотаў.

Ствалы гакаўніц у экспазіцыі Нясвіжскага замка

вялікія партыі, якія рассылаліся ў дастаткова кароткі тэрмін. Узростанне ваеннага супрацьстаяння з Маскоўскай дзяржавай прывяло да таго, што з канца 1559 г. маштабы высылкі зброі ўзраслі: да канца 1562 г. з Вільні ў месяц выпраўлялі да 100 і больш гакаўніц, а ў студзені 1562 г. было выслана аж 308 стрэльбаў. Магчыма, у гэты перыяд зброю дадаткова закуплялі за мяжой. У 1563–1565 гг. аб'ёмы паставак са сталіцы ВКЛ упалі: у месяц высылалася да 20–50 гакаўніц. Аднак у гэты час узбраенне маглі закупляць таксама ў Польскім Каралеўстве, пра што сведчаць асобныя згадкі. Так, у 1562 г. у Магілёў з Пінска было прывезена 25 вялікіх гакаўніц, а ў 1566 г. 48 гакаўніц было адпраўлена з берасцейскага арсенала ў Вільню [8, с. 443; 34, р. 117]. Праз згаданыя гарады на паўднёвым захадзе Беларусі, як можна меркаваць, якраз ішлі пастаўкі з Польшчы. Вялікія партыі зброі маглі вырабляцца для асобных замкаў з ініцыятывы прыватных асоб. Вядома, што ў канцы XVI – пачатку XVII ст. у Нясвіжы Мікалаем Крыштафам Сіроткам было наладжана ліццё гармат для новазбудаванай фартэцыі. Верагодна, тады вырабілі гакаўніцы, значны запас якіх захоўваўся ў Нясвіжскім замку на працягу XVII ст. Апрача таго, у XVI–XVII стст. у ВКЛ была пашырана практыка вырабу стрэльбаў пушкарамі, якія працавалі пры асобных замках. Паводле апісання Полацка 1552 г., адзін з мясцовых пушкароў даваў на замак у год па дзве гакаўніцы [23, с. 34]. Такім чынам, поўнай аднастайнасці ў калібрах для

стрэльбаў аднаго тыпу, што магчыма ва ўмовах сучаснай вытворчасці, у той час наўрад ці было магчыма дасягнуць. Тым не менш, стандартызацыя існавала, а арыенцірам для яе з'яўлялася вага свінцовых куль.

Вядома, што з гакаўніц стралялі жалезнымі і свінцовымі кулямі, а таксама кулямі з жалеза, аблітымі свінцом. Пры гэтым снарады для стрэльбаў аднаго тыпу, але з рознага металу, на нашу думку, маглі адрознівацца ў дыяметры. Жалезныя кулі былі больш трывалыя, што павялічвала эфектыўнасць стральбы, аднак праз больш высокую тэмпературу плаўлення жалеза пры вырабе куль з яго цяжка было дасягнуць ідэальна круглай формы. У выніку такія жалезныя снарады мелі большыя агрэхі, таму іх памеры неабходна было змяншаць, каб пазбегнуць пашкоджання канала ствала. Так, у другой чвэрці XVII ст. у маскоўскай фартэцы Бялёве захоўвалася 13 гакаўніц і запас жалезных куль да іх дыяметрам 18,7 мм [14, с. 187]. Падчас раскопак на месцы маскоўскай фартэцы Сокал, здабытай войскамі ВКЛ у 1579 г., былі знойдзены тры жалезныя кулі дыяметрам 18 мм і адна – 22 мм [26, с. 35]³. Пры гэтым меншыя па памерах жалезныя снарады маглі абліваць свінцом. Для паляпшэння абцюрцыі канала ствала іх маглі абліваць свінцом, што дазваляла павысіць сілу і трапнасць стрэлу. Аднак такіх куль было мала. Напрыклад, у Дзісне ў 1593 г. на 1000 жалезных гакаўнічных і 3000 свінцовых паўгакаўнічных куль было ўсяго 37 аблітых свінцом [21]. Для большага паглыблення ў згаданую праблему неабходна апрацоўка куль, якія захоўваюцца ў музейных зборах і выяўляюцца падчас археалагічных даследаванняў.

Такім чынам, паводле рээстра 1551–1566 гг., звычайнымі гакаўніцамі называлі стрэльбы, якія стралялі свінцовымі снарадамі дыяметрам каля 20 мм, сярэднімі – каля 22 мм. Экзэмпляры калібрам 20–22 мм, што захаваліся да цяперашняга часу, маюць даўжыню ствала 1–1,3 м, стрэльбы калібрам 22–24 мм – 1,2–1,6 м. [4; 10, с. 86–88; 11, с. 56–57; 13, с. 256; 16; 19; 31, с. 189; 32, с. 28, 31, 36]. У пісьмовых крыніцах, у тым ліку віленскім рээстры, часта сустракаюцца даволі агульныя згадкі пра «кароткія» і «доўгія» гакаўніцы, пад якімі, верагодна, трэба разумець стрэльбы розных тыпаў. Так, у Радашковічах у 1549 г. захоўваліся кароткія гакаўніцы даўжынёй у 5 пядзяў (каля 1 м) і доўгія ў 9 пядзяў (каля 1,7 м) [8, с. 92], а паводле інвентара Полацкага замка 1552 г., на кароткія і доўгія падзяляліся «старыя» гакаўніцы, г. зн. тыя, што трапілі сюды ў першай палове XVI ст. [23, с. 34]. Ужыванне такіх характарыстык можа тлумачыцца тым, што складальнікі гэтых апісанняў не арыентаваліся ў досыць спецыфічных прынцыпах

³ Аўтар выказвае падзяку Марату Клімаву за магчымасць азнаёміцца з тэкстам справаздачы пра археалагічныя даследаванні на тэрыторыі фартэцы Сокал.

класіфікацыі стрэльбаў, таму падзялялі іх наўпрост паводле даўжыні ствала.

Пазбавіцца ад ілюзіі хаосу ў калібрах гакаўніц, што захаваліся да цяперашняга часу, дапаможа далейшае сістэматычнае і грунтоўнае іх вывучэнне. Аднак ужо зараз вядомы цікавы прыклад, які сведчыць аб існаванні пэўных тыпаў з аднастайнымі калібрамі. У ірвах Нясвіжскага замка ў 2006–2011 гг. знойдзена 11 цэлых ствалоў і фрагментаў гакаўніц. Пяць з іх маюць калібр 20 мм пры даўжыні ствала 1,1–1,3 м, шэсць – калібр 25 мм і даўжынню 1,3–1,6 мм [16; 19]. Такім чынам, выразна бачны два тыпы, якія, да таго ж, згадваюцца і ў пісьмовых крыніцах. Так, у Нясвіжскім і Мірскім замках, якія належалі адным уласнікам – Радзівілам нясвіжскай галіны, паводле інвентароў XVII ст., меліся пулгакі, ці меншыя гакаўніцы, і ўласна гакаўніцы [6, с. 10, 19–20]. Такі падзел быў агульнапрыняты ў ВКЛ і праявіўся ўжо ў канцы XVI ст. Напрыклад, пулгакі і гакаўніцы, а таксама асобныя запасы куль для іх згадваюцца ў інвентары Дзісны 1593 г. [21].

На прыкладзе Нясвіжа выразна бачна, што польскамоўная тэрміналогія, якая ўжывалася на нашых землях у XVI–XVIII стст., была менш дакладнай за нямецкамоўную. Гэта вынікала з таго, што апошняй карысталіся спецыялісты, якія выраблялі і абслугоўвалі гэтую зброю. У большасці яны былі немцамі, у той час як мясцовыя ўраднікі, што апісвалі арсеналы, маглі мець даволі цьмяныя ўяўленні пра выраб і тыпы агняпальнай зброі. Так, паводле нямецкай класіфікацыі, большыя нясвіжскія гакаўніцы адносіліся да тыпу падвойных і, адпаведна, стралялі свінцовымі кулямі вагой 5 лотаў (80 г, 23,8 мм). Менавіта так яны названы ў нямецкамоўным інвентары нясвіжскага арсенала 1656 г. Гэтак-сама да падвойных гакаўніц былі аднесены 10 стрэльбаў, што паслалі ў 1655 г. у Мірскі замак, і 50, якія ў тым жа годзе прывезлі з Клецка [6, с. 20]. Да іх, паводле інвентара 1669 г., былі аднесены таксама ўсе 133 слуккія гакаўніцы [28, s. 9]. Параўнанне з рэстрам рассылкі зброі 1551–1566 гг. дазваляе сцвярджаць, што ў другой палове XVI ст. праявілася тэндэнцыя да павелічэння калібра гакаўніц. Так, у сярэдзіне XVI ст. з Вільні рассыляліся стрэльбы калібрам 20–22 мм, а ў арсеналах радзівілаўскіх фартэцый, якія напаўняліся зброяй у канцы XVI – пачатку XVII ст., пераважаюць гакаўніцы калібрам каля 25 мм.

Неабходнасць выдзялення некалькіх тыпаў гакаўніц тлумачылася вялікім спектрам задач, якія яны выконвалі. Лічыцца, што ўжо ў першай чвэрці XVI ст. цяжкія стрэльбы ўжываліся ў палявых бітвах і сталі істотным чыннікам у эвалюцыі ваеннай справы [43, s. 218–219]. Пра тое, што палявая армія ВКЛ выкарыстоўвала гакаўніцы, сведчыць вялікі артылерыйскі парк, які захоўваўся ў Чарсцвядах у 1523 г.: 65 гакаўніц і 19 гармат [33, р. 146]. Хаця ў крыніцы маецца згадка пра замак у гэ-

тым паселішчы, аднак, насамрэч, там знаходзіўся велікакняжацкі двор без значных умацаванняў, для якога такі арсенал быў занадта вялікі [3]. Выбар Чарсцвядаў для захавання ўзбраення тлумачыцца ваеннай лагістыкай: адсюль зброю, у залежнасці ад ваенных задач, можна было накіраваць за палявой арміяй у бок Пскова, Вялікіх Лук ці Смаленска. Тая ж логіка бачна і ў рашэнні Стэфана Баторыя ўлетку 1580 г. сканцэнтраваць войскі ў блізкіх Чашніках, адкуль можна было дзейнічаць або ў паўночным, або ў заходнім накірунку [7, с. 99, 106]. У палявых умовах найбольш зручна было выкарыстоўваць кароткія гакаўніцы найменшага калібру, якія былі больш магутныя за ручніцы, а, разам з тым дастаткова лёгкія, каб з імі мог упраўляцца адзін чалавек. У другой палове XVI ст. гакаўніцы найменшага калібру (20 мм) пачынаюць называць паўгакаўніцамі ці пулгакамі (пол. *pulhak*). Кароткі ствол і адносна невялікая вага дазваляла выкарыстоўваць гэтую зброю ў тым ліку вершнікам, што яшчэ больш спрашчалася пры забеспячэнні гэтых стрэльбаў замкамі. Так, у Нясвіжскім замку ў першай палове XVII ст. мелася 11 пулгакаў з губчастымі і 15 з колавымі замкамі [6, с. 10, 19–20; 31, s. 191; 43, s. 216, 232].

Пры абароне ўмацаванняў можна было выкарыстоўваць больш цяжкія і доўгія стрэльбы. Павелічэнне калібру давала большую магутнасць стрэлу, а падаўжэнне ствала – большую далёкасць і трапнасць пры стральбе. З апісання аблогі Пскова арміяй Стэфана Баторыя ў 1581 г. вынікае, што менавіта стральбой з гакаўніц абаронцы наносілі найбольшыя страты жаўнерам караля [41, s. 55, 66, 69]. З цяжкіх гакаўніц маглі страляць са спецыяльных трыног, якія ў першай палове XVI ст. называлі «казінымі нагамі», а самі стрэльбы, адпаведна, – «козамі» [2, с. 199; 23, с. 34]. Лафеты для гакаўніц згадваюцца таксама ў крыніцах другой паловы XVI – першай паловы XVII ст., прычым яны маглі мець колы [21; 35].

У інвентарах першай паловы XVII ст. часта сустракаецца тэрмін «кабыла», якім называлі цяжкія стрэльбы, прычым часам іх атаясамлівалі з гакаўніцамі. Так, у 1636 г. у Мірскім замку мелася 15 «кабыл, ці старасвецкіх пулгакаў» [6, с. 20]. У некаторых выпадках іх атаясамлівалі з мушкетамі: 70 «кабыл-мушкетаў» згадваецца ў 1627 г. у Горах [35]. Разам з тым, іх маглі адасабляць і першых, і другіх: у інвентары Магілёўскага замка асобна згадваюцца 28 нямецкіх кабыл, 26 «старасвецкіх» мушкетаў і 14 «старасвецкіх» пулгакаў [37, s. 22]. Гэтаксама кабылы адасоблены ад «пяхотных» мушкетаў у інвентары Дубровенскага замка 1645 г. [44, р. 12–12v]. Цікавым для вывучэння згаданага пытання з’яўляецца інвентар Ляхавіцкага замка 1658 г., у якім згадваецца 11 «салдацкіх» кабыл, яшчэ 60, раздзеленых жаўнерам, а таксама адна «турэцкая» кабыла, аздабленая жэмчугам, і адна «накшталт янычаркі» [24, с. 117].

З гэтых згадак вынікае, што кабыламі называлі цяжкія пяхотныя аркебузы, якія былі вынайздзены ў Заходняй Еўропе ў другой палове XVI ст., а ў ВКЛ ужываліся да сярэдзіны наступнага стагоддзя. Паводле калібру і спосабу ўжывання яны набліжаліся да паўгакаўніц, таму іх маглі блытаць. Напрыканцы XVI ст. на іх аснове была створана больш дасканалая стрэльба – мушкет [43, s. 233–234].

Да звышцяжкіх гакаўніц адносяцца т. зв. шымыгаўніцы [12, с. 129]. Шмат згадак пра іх можна знайсці ў апісаннях арсеналаў апошняй чвэрці XVI–XVIII ст. Пры гэтым іх, як правіла, было значна менш, чым уласна гакаўніц, а ў пераліку зброі яны згадваліся адразу пасля апошніх, што сведчыць пра іх роднаскасць. Галоўным адрозненнем ад гакаўніц быў большы калібр шымыгаўніц, аб чым выразна сведчыць выпадак, які адбыўся падчас аблогі Пскова ў 1581 г. Аднаму з каралеўскіх пушкароў пры стральбе з муроў была прабіта рука, прычым для жаўнераў, якія не маглі бачыць самой зброі, было ясна, што стрэл быў зроблены са шымыгаўніцы [41, s. 55]. Прыйсці да такіх высноў магчыма было толькі на падставе выпушчанай кулі. Шымыгаўніцы маглі быць розных калібраў. Так, у Дуброўне ў 1645 г. мелася 2 «ручныя шымыгаўніцы накиталт гакаўніцы» і 3 у ложах з коламі [44]. Першыя, адпаведна, павінны былі мець меншую вагу і калібр за другія. На працягу XVII ст. 9 шымыгаўніц меліся ў арсенале Слуцка. У інвентары 1620 г. згадваецца, што яны былі пастаўлены на колы, а ў нямецкамоўным апісанні 1669 г. яны названы «доўгімі сцэнавымі гакаўніцамі» (ням. «lange Wandehacken») [27, s. 1; 28, s. 9]. Больш дакладную інфармацыю пра слугкія шымыгаўніцы дае недатаваны інвентар узбраення XVIII ст., паводле якога 5 шымыгаўніц былі бронзавымі, 4 – жалезнымі. Пры гэтым указаны калібр апошніх – чвэрць і палова фунту [29]. Паколькі ў дадзеным выпадку вагамер вымяраўся ў «жалезнай вазе», дыяметр ядраў да іх павінен быў складаць, адпаведна, 31,4 і 39,5 мм. Такім чынам, мы маем падставы адносіць стрэльбы калібрам 30–40 мм да шымыгаўніц. Гэтая зброя была грувацкая: экзэмпляры калібрам 30–37 мм, што дайшлі да нашага часу, маюць вагу да 50 кг пры даўжыні ствала 1,5–2,3 м [4, с. 236–238; 32, S. 38].

Ёсць падставы меркаваць, што ў XVI ст. да прыходу тэрміна «шымыгаўніца» звышцяжкія гакаўніцы на нашых землях называлі грохаўніцамі. Так, у інвентары Крычава 1519 г. згадваюцца 33 «паўтарасніцы-грохаўніцы» [22, кол. 1173]. Тарасніцамі называлі лёгкія гармата познесярэднявечнага тыпу, якія стралялі металічнымі ядрамі і сталі правобразам для цяжкіх агняпальных стрэльбаў. Першаснае значэнне гэтага тэрміна, па ўсёй верагоднасці, захавалася ў рускай мове ў XVII ст. Так, у апісанні Шклова 1657 г., калі ў горадзе стаяла маскоўская залога, сярод іншага ўзбраення, згадваюцца 20 грохаўніц [25, с. 144]. Цалкам магчыма, што

гэта былі шыгаўніцы, якімі горад быў забяспечаны яшчэ ў першай палове XVII ст.

Жалезныя кулі прысылалі разам з гакаўніцамі або выраблялі ў асобных руднях. Пра апошнія вядома мала і, відаць, іх было няшмат. Вядома, што ў маёнтку Барань непадалёку ад Оршы вытворчасць жалезных ядраў і куль для забеспячэння сваіх фартэцый наладзілі біржанскія Радзівілы. У 1597 г. там працавалі двое рамеснікаў, а ў 1598 г. да працы прыцягнулі яшчэ 12 сялян, якія абавязаны былі вырабляць па 60 гакаўнічных куль на год [25]. Аднак часцей жалезныя кулі высылалі разам са стрэльбамі. Так, у 1514 г. з Кракава ў Вільню выправілі 252 гакаўніцы і 4 бочкі з жалезнымі кулямі. Пазней адну бочку з больш чым 5000 куль разам са 100 стрэльбамі накіравалі ў Смаленск [1, с. 157]. Такім чынам, на адну гакаўніцу прыпадала па 50 куль, што, як бачна па пазнейшых крыніцах, лічылася мінімальнай неабходнай колькасцю снарадаў на адну стрэльбу. Напрыклад, у Чарсцвядах у 1523 г. мелася 65 гакаўніц і 3120 куль да іх (па 48 на стрэльбу) [33, р. 146]. Як вынікае з віленскага рээстра 1551–1566 гг., арсеналы памежных замкаў дастаткова добра забяспечваліся снарадамі: на адну стрэльбу, як правіла, высылалася па 100–200 куль.

Да сярэдзіны XVII ст. запасы жалезных куль для гакаўніц у фартэцных істотна скараціліся, што сведчыць пра незапаграбаванасць гэтай зброі. Так, у Мірскім замку ў 1636 г. было ўсяго 120 жалезных куль на 76 спраўных гакаўніц. У 1655 г. туды з Нясвіжскага замка былі высланы 10 гакаўніц і 400 куль да іх, а ў самім замку засталася 600 куль на больш за 200 стрэльбаў [6, с. 21–22]. З гакаўніц маглі страляць таксама шротам, пра які згадваецца ўжо ў інвентары Полацка 1552 г. [23, с. 34]. Са з’яўленнем мушкета маглі перайсці да больш актыўнага выкарыстання такіх набояў. У прыватнасці, свінцовым шротам была зараджана адна з нясвіжскіх гакаўніц, затопленая шведамі ў 1706 г. і знойдзеная ў пачатку XXI ст. [9, с. 165]. З пачатку XVI ст. вырабляўся спецыяльны гакаўнічны порох, які адрозніваўся ад ручнічнага і гарматнага, але удасканаленне агняпальнай зброі і тэхнікі яе выкарыстання прывяло да адмовы ад яго ў другой чвэрці XVII ст.

На падставе рээстра 1551–1566 гг. магчыма скласці досыць ясную карціну забеспячэння гакаўніц дадатковым рыштункам. Да кожнай стрэльбы, як правіла, ішоў асобны штэмпель, які прызначаўся для чысткі канала ствала і зарадкі. Парахаўніц, паводле віленскага рээстра, дасылалася ў два разы менш, чым стрэльбаў. Гэтае правіла бачна і па некаторых інвентарах: у Полацку ў 1552 г. было 79 гакаўніц і 35 «*мерак з белага жалеза*», у Оршы ў 1560 г. – 33 гакаўніцы, 20 аркебуз, 38 парахаўніц [8, с. 123–124; 23, с. 34]. Выпадкі, калі штэмпляў не хапала, а парахаўніц было болей, як падаецца, паўставалі ў выніку раскам-

плектавання арсеналаў. Меншая колькасць парахаўніц можа тлумачыцца нізкай хуткастрэльнасцю гакаўніц, што дазваляла аднаму стральцу ўпраўляцца з некалькімі стрэльбамі. На 10 гакаўніц таксама дасылалі па адной форме для ліцця куль са свінцу. У 1552 г. у Полацку мелася 6 медных форм на 79 гакаўніц [23, с. 34]. Ідэальнай можна назваць партыю, выпраўленую ў згаданы горад у 1559 г.: 100 гакаўніц, 100 штэмпляў, 50 парахаўніц і 10 форм.

Такім чынам, у XVI – першай чвэрці XVII ст. гакаўніцы з’яўляліся адным з найбольш распаўсюджаных тыпаў агняпальнай зброі і мелі выключнае значэнне пры абароне ўмацаванняў. З мэтай забеспячэння памежных замакаў у сярэдзіне XVI ст. у Вільні быў наладжаны маштабны выраб узбраення. Пры гэтым быў дасягнуты высокі ўзровень стандартызацыі пры вытворчасці гакаўніц, што тлумачылася неабходнасцю забеспячэння іх кулямі і дадатковым рыштункам. Тыпалогія стрэльбаў грунтавалася на вазе свінцовых куль паводле нямецкай класіфікацыі. Польшкамоўная тэрміналогія, якая з сярэдзіны XVI ст. ужывалася ў ВКЛ, была менш дасканалай за нямецкую, таму ў мясцовых дакументах гакаўніцы часта характарызаваліся вельмі агульна. Тым не менш, вывучэнне рээстра рассылкі зброі з Вільні ў 1551–1566 гг., а таксама інвентароў асобных замакаў дазваляе вылучыць і ахарактарызаваць асобныя тыпы гакаўніц. Для далейшага вывучэння акрэсленай праблемы і верыфікацыі прадстаўленых высноў неабходна грунтоўная апрацоўка стрэльбаў і куль, якія захаваліся ў музейных зборах ці выяўлены ў час археалагічных даследаванняў.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Акты Литовско-русского государства / М. Довнар-Запольский. – Москва : Унив. тип., 1899. – XII, 258 с.
2. Бохан, Ю. М. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст. / Ю. М. Бохан. – Мінск : УП «Экаперспектыва», 2002. – 335 с.
3. Варонін, В. А. Чарсцвяды: ад двара княскага да двара гаспадарскага // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Полацк, 1–3 лістапада 2012 г. : у 2 ч. – Полацк, 2013. – Ч. 1. – С. 68–74.
4. Верхотурова, М. А. Огляд колекцыі гаківніц Львівскага історычнага музея / М. А. Верхотурова // Збірник матэрыялаў V Всеукраїнскай навукова-практычнай канферэнцыі «Археалогія & Фортифікацыі», Кам’янец-Падільскі, 7 жовтня 2015 р. – Кам’янец-Падільскі, 2015. – С. 234–238.
5. Волкаў, М. А. Артылерыя Нясвіжскага замка / М. А. Волкаў. – Мінск : А. М. Янушкевіч, 2015. – 188 с.
6. Волкаў, М. А. Забеспячэнне ўзбраеннем і боепрыпасамі рэзідэнцый Радзівілаў у XVI – пачатку XVIII ст. / М. А. Волкаў // Acta anniversaria:

- зборнік навуковых прац / уклад. А. У. Блінец. – Нясвіж, 2018. – Т. 4. – С. 6–34.
7. Гейденштейн, Р. Записки о Московской войне (1578–1582): пер. с лат. – Санкт-Петербург : Тип. М-ва внутренних дел, 1889. – LXXXVI, 312 с.
 8. Документы Московского архива Министерства юстиции: в 27 т. – Санкт-Петербург, Москва : Товарищество тип. А. И. Мамонтова, 1887–1921. – Т. 1 / Подгот. М. Довнар-Запольский. – 1897. – XXIII, 569 с.
 9. Каралёнак, У. У., Ціхінская, В. А. Вопыт кансервацыі агнястрэльнай зброі XV–XVIII стст. – гакаўніцы Нясвіжскага замка / У. У. Каралёнак // *Acta anniversaria: зб. нав. прац* / уклад. З. Л. Яцкевіч; рэдкал. Ю. М. Бохан і інш. – Нясвіж, 2015. – Т. 1. – С. 157–170.
 10. Ложачнік, І. М. Гакаўніца з калекцыі «Зброя і ўзбраенне» музея «Замкавы комплекс «Мір»: да праблемы атрыбуты / І. М. Ложачнік // *Атрыбуты, экспертыза і рэстаўрацыя прадметаў XVI–XIX веков из собраний музеев: материалы международной научно-практической конференции, Мирский замок, 21–22 апреля 2016 г.* / науч. ред. И. Н. Скворцова. – Мир, 2016. – С. 85–89.
 11. Маковская, Л. К. Ручное огнестрельное оружие русской армии конца XIV–XVIII веков. Определитель. / Л. К. Маковская. – Москва : Воениздат, 1992. – 200 с.
 12. Мальченко, О. Є. Арсенали українських замків XV – середини XVII ст. / О. Є. Мальченко. – Київ : «Друкарський салон», 2004. – 398 с.
 13. Міжнародная выстава “Ultima ratio regum. Беларусь у Паўночных войнах сярэдыны XVII – пачатку XVIII ст.”, Мірскі замак, 21 красавіка – 24 верасня 2017 г.: каталог / аўт. тэксту: М. Волкаў, К. Карлюк. – Мінск : Музей «Замкавы комплекс «Мір», 2017. – 264 с.
 14. Михайлов, А. А. Затинные пищади на вооружении крепостей Псковской земли в XVII в. / А. А. Михайлов // *Археология и история Пскова и Псковской земли : семинар имени академика В. В. Седова*. – Москва, Санкт-Петербург : Нестор-История, 2014. – Вып. 29 : Материалы 59-го заседания (9–11 апреля 2013 г.) / [ред. кол.: Н. В. Лопатин (отв. ред. вып.) и др.]. – С. 183–191.
 15. Мышковский, Е. В. Стволы русского ручного огнестрельного оружия XV–XVI вв. / Е. В. Мышковский // *Советская археология*. – Москва, 1961. – № 1. – С. 225–235.
 16. Мяцельскі, А. А. Знаходкі агнястрэльнай зброі ў Нясвіжскім замку / А. А. Мяцельскі // *Беларускі гістарычны часопіс*. – 2011. – № 2. – С. 43–44.
 17. Мяцельскі, А. А. Мсціслаўскае княства і ваяводства ў XII–XVIII стст. / А. А. Мяцельскі. – Мінск : Беларуская навука, 2010. – 663 с.
 18. Мяцельскі, А. А. Старадаўні Крычаў: гістарычна-археалагічны нарыс горада ад старажытных часоў да канца XVIII ст. / А. А. Мяцельскі. – Мінск : Беларуская навука, 2003. – 165 с.
 19. Мяцельскі, А. А., Ціхінская, В. А. Новыя знаходкі агнястрэльнай зброі ў Нясвіжскім замку / А. А. Мяцельскі, В. А. Ціхінская // *Беларускі гістарычны часопіс*. – 2012. – № 6. – С. 40–45.

20. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф. 694 (Радзівілы, князі). Воп. 7. Спр. 936. – Інвентарнае апісанне маёнтка Свіслач, 1560 г. – 31 арк.
21. Российская национальная библиотека. – Ф. 971 (Автографы П. Дубровского). – Авт. 321/1. – № 19. – Инвентар узбраення Дзісенскага замка 17 лістапада 1593 г. – 4 арк.
22. Русская историческая библиотека: в 27 т. – Санкт-Петербург : Сенатская тип., 1972–1927. – Т. 20: Литовская Метрика, т. 1: Книги судебных дел. 1903. – 1120 с.
23. Рэвізія Полацкага ваяводства 1552 года / укл. В. Варонін. – Мінск : [б. в.], 2011. – 271 с.
24. Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединённых с ней владений (от 1387 до 1710 года), изданное Виленской археологической комиссией под ред. ученого секретаря М. Круповича. – Вильно: Тип. О. Завадзкого, 1858. – Ч. 1. – 1858. – 164 с.
25. Ткачоў, М. А. Замкі і людзі / М. А. Ткачоў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 182 с.
26. Цэнтральны навуковы архіў Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. – Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі. Воп. 1. Арх. № 3491а. – Клімаў, М. В. Справаздача пра археалагічныя доследы на тэрыторыі Віцебскай вобласці ў 2017 г. – 110 с.
27. Archiwum Główne Akt tDawnych (далее – AGAD). – Archiwum Radziwiłłów (далее – AR). – Dz. VII. –Nr. 641. –S. 1–2. – Рээстр гармат у Слуцку 1620 г.
28. AGAD. – AR. – Dz. VII. – № 641. – S. 5–11. – Інвентар узбраення і амуніцыі ў слуцкім арсенале 18 снежня 1669 г.
29. AGAD. – AR. –Dz. VII. – № 641. – S. 65. – Інвентар узбраення ў Слуцку. [XVIII ст].
30. Biblioteka Książąt Czartoryskich. – Rkps. 1814. – Рээстр узбраення і амуніцыі, вырабленых у Вільні і высланых у пагранічныя замкі ў 1551–1566 гг.
31. Konieczny, K. Ręczna broń palna w Polsce w XV i XVI w. // Muzealnictwo Wojskowe. – Warszawa, 1964. – Т. 2. – S. 167–237.
32. Kunz, P. H. Technische Entwicklung der Feuerwaffen 1200 bis 1900. – Zürich : Editions à la Carte, 2008. – 432 S.
33. Lietuvos metrika. – Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997. – Knyga Nr. 11 (1518–1523) : Užrašymų knyga 11 / par. A. Dubonis. – 226 p.
34. Lietuvos Metrika. – Knyga Nr. 564 (1553–1567): Viesųjų reikalų knyga 7 / par. A. Baliulis. – Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001. – 208 p.
35. Lietuvosmokslo akademijos Vrublevskių biblioteka (далее – LMAVB). – F. 16 (Rankraščių kolekcija B2). – № 1. – P. 9–10. – Рээстр ўзбраення і амуніцыі Горацкага замка 30 сакавіка 1627 г.
36. LMAVB. – F. 17 (Rankraščių kolekcija B3). – № 44. – Дыярыуш аблогі Быхова ў 1702 г. – 8 арк.

37. Mikulski, W., Zawadzki, J. Opisy zamków białoruskich z inwentarzy dóbr przechowywanych w Archiwum Radziwiłłów w Archiwum Głównym Akt Dawnych / W. Mikulski, J. Zawadzki. – Warszawa : DiG, 1999. – 88 s.
38. Nowak, T. M. Polska technika wojenna XVI–XVIII w. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1970. – 399 s.
39. Nowak, T. M. Sprzęt artylerii polskiej XVI wieku w świetle inwentarza z lat 1551–1565 / T. M. Nowak // Studia i materiały do historii wojskowości. – 1963. – T. 9, cz. 2. – S. 281–302.
40. Piotrowski, J. Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków / wyd. A. Czuczynski. – Kraków : Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, 1894. – 240 s.
41. Stanisława Łaskiego wojewody sieradzkiego Prace naukowe i dyplomatyczne. Wydane z rękopisów Muzeum Wileńskiego z przedmową Mikołaja Malinowskiego oraz z dodatkiem dzieł Jana Tarnowskiego z jedyne go exemplarza Biblioteki Kórnickiej. – Wilno : J. Zawadzki, 1864. – CLXIII, 315 s.
42. Stefańska, Z. Arkebuz, hakownica, muszkiet (artykuł dyskusyjny) / Z. Stefańska // Muzealnictwo wojskowe / red. nauk. W. Lisowski. – Warszawa, 1989. – S. 215–237.
43. Vilniaus universiteto bibliotekos. Rankraščių skyrius. – F. 4 (Inventoriai). № 39681. – Інвентар Дубровенскага замка 28 мая 1645 г. – 15 арк.

.....
Артикул паступіў у рэдакцыю 13.09.2019

Табліца 1. Вылічэнне дыяметру куля да асобных тыпаў гакаўніц

Партыя	Гакаўніцы		Кулі		Агульная вага, літоўскія фунты	Вага 1 кулі, г	Дыяметр, мм
	Тып	Колькасць	Агульная колькасць	Колькасць на 1 гакаўніцу			
Віцебск, 1559	-	29	2800	97	341	46	19,7
Марыенгаўзен, 2.XII.1559		11	2200	200	243	41	19,1
Людэн, 2.XII.1559		40	8000	200	1020	48	20,0
Розітэн, 2.XII.1559		40	8000	200	1020	48	20,0
Дынабург, 2.XII.1559		20	4000	200	480	45	19,6
Рашкаў, 21.XI.1560		30	1000	33	120	45	19,6
Рыга, 1562		30	5860	195	764	49	20,2

Шванэнбург, 19.IV.1560	-	2000		240	45	19,6
Каспер, 16.V.1560	50	200	4	27	51	20,4
Дзюнабург, 27.VI.1560	20	2000	100	240	45	19,6
Трыкагэн, 26.XII.1560	12	1200	100	148	46	19,8
Вольмар, 26.XII.1560	17	1600	94	180	42	19,2
Вендэн, 26.XII.1560	20	2000	100	240	45	19,6
Полацк, 1559	100	8200	82	1117	51	20,5
Шванэнбург, 19.IV.1560	-	1480		240	61	21,7
Каркус, 14.XII.1560	2	2000	1000	360	67	22,5
Вейсенштайн, 26.XII.1560	24	2400	100	420	66	22,3
Какентаўзен, 24.V.1560	30	3000	100	480	60	21,6
Жыгтомір, 30.XII.1561	20	3600	180	572	60	21,6
Хэльмет, 26.XII.1560	10	1000	100	180	67	22,5
Хэльмет, 29.IV.1561	30	3000	100	540	67	22,5

В. В. Калечиц

ИНТЕГРАЦИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ СВОБОДНОГО НАСЕЛЕНИЯ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО В СОСТАВ ШЛЯХТЫ (НА ПРИМЕРЕ ОТДЕЛЬНЫХ РОДОВ МИНСКОГО ПОВЕТА)

Доступ в шляхетское сословие Великого Княжества Литовского никогда не был закрыт для представителей некоторых иных категорий населения. Цель данной статьи – рассмотреть процесс интеграции вольных жителей в состав шляхты на примере конкретных родов, проанализировать случаи практически «естественного» проникновения в шляхетское сообщество людей, не имевших благородного происхождения и не получивших при этом формальной нобилитации со стороны верховной власти. Отсутствие в Речи Посполитой контролирующих органов, подобных российским дворянским депутатским собраниям и Герольдии, позволяло относительно легко войти в шляхетскую корпорацию людям, проживавшим в крупных магнатских владениях, таких как Койдановское графство в Минском повете. Обычно эти жители не отработывали панщину, а платили чинш или выполняли боярские и землянские повинности в пользу землевладельца наравне с местной застенковой шляхтой. В статье не рассматриваются случаи намеренных фальсификаций с целью официального подтверждения шляхетства в судах ВКЛ (фактически – узурпации шляхетского звания), а показываются примеры неконтролируемого властью вхождения в привилегированное сословие с очевидным ментальным принятием данного процесса со стороны самой шляхты.

В первую очередь войти в состав шляхты удавалось представителям некоторых родов путных бояр, происходивших как от мелкого боярства, не вошедшего в XV–XVI вв. в феодальное сословие, так и от служилого крестьянства. При этом не всегда возможно достоверно определить их действительное происхождение, так как в XVI – начале XVII в. на землях, за пользование которыми требовалось исполнение путной службы, могла проживать и мелкая шляхта. Отдельные шляхтичи также могли быть записаны среди путных и листовных бояр или находиться на чиншовой земле.

28 февраля 1817 г. в Минском губернском дворянском депутатском собрании (далее – ДДС) выводился род Диовго (Дёвга) герба «Елита», впоследствии утвержденный в российском дворянстве. В соответствии с представленными документами родоначальником рода назывался Мартин, упоминавшийся в 1676 г. как землянин Слуцкого княжества и вла-

девший имением Костроловщина ¹ [19, л. 697; 42, с. 299]. Однако еще в инвентаре Койдановского графства от 1588 г. Дёвги записаны путными боярами села Дявги, а в инвентаре 1620 г. в том же селе, находящемся возле Рубежовичей, Николай, Станислав и Войцех Дёвги фигурируют как листовные бояре [26; 27, л. 251–252] ². По ревизии 1795 г. некоторые представители рода записаны крепостными крестьянами сел Наследники и Войцеховичи. В 1817 г. Дёвги из застенка Войцеховичи доказывали свободу и получили либертационный документ (вольность) от помещика Матея Грушевского [19, л. 97–98 об.] ³.

Шунейки герба «Трубы» также доказывали дворянство в Минском ДДС. В актовых книгах Минского земского суда имеются: привилей Александру Шунейко от 1771 г. на должность (возного) Минского воеводства и лист на продажу Шунейками имения Осовец [24, л. 650–650 об., 653–653 об.], однако эти документы сфальсифицированы в XIX в. Предки рода были путными боярами – с таким статусом они показаны в селе Поусье в 1588 г. По ревизии 1795 г. представители рода внесены в число чиншевой шляхты [13, л. 286–287].

В инвентаре Койдановского графства 1588 г. в селе Довнары показаны Бартоломей, Мартин, Миколай и Щепан Попко, проживавшие на осадных (чиншевых) землях [26, л. 252]. В 1620 г. носители фамилии продолжали жить в селе Довнары на чиншевой повинности, но при этом среди рубежовичских земян отдельно указан Стефан Попко [27, л. 250, 256]. В более поздних инвентарях (1652, 1695, 1727, 1742 и 1755 гг.) они определенно записаны земянами. В метрических книгах Койдановской кальвинистской церкви в 1671 г. среди прихожан упоминается пан Михаил Попко (позже – также как Бобко) [36]. В метриках XVII в. словом «пан» обозначались только лица шляхетского сословия. Впоследствии потомки рода пользовались фамилиями Попковский и Бобковский, в 1816 г. они подавали дворянский посемейный список с перечислением следующих документов, доказывающих дворянское происхождение: вечестое право от 1677 г. от Николая Довнара Самуэлю Попковскому на 1 волоку земли в урочище Жуков Лесок за 500 злотых; ввод во владение Андрея Шпиля и Ивана Попковского; запись от 1707 г. Николая Здановича Гаврилу Попковскому [17, л. 502–503]. В середине XIX в. Попковские, являясь подданными князей Витгенштейнов и помещиков

¹ Вероятно, здесь под имением понимается земельное держание в одноименном застенке. Костроловщина находилась в Койдановском графстве неподалеку от фольварка Рудица, в суде которого была явлена дарственная Мартина дочери и зятю.

² Основной повинностью листовных бояр была доставка корреспонденции в другие имения.

³ Проживавший в застенке Войцеховичи Сымон Сымонович Дёвга даже владел полукрепостными в 1816 г. по эксдизивии двумя крепостными крестьянами [15, л. 731].

Володько и добиваясь свободы от крепостной зависимости, представляли метрические выписи из Койдановского костела за 1731 и 1765 гг. с обозначениями «Urodzony», «JP» [8, л. 7–7 об.]. При этом они позиционировали себя вольными людьми, не упоминая о своем шляхетском происхождении: *«отец мой <...> от древних времен проживал на правах вольного человека в имении, князьям Радзивиллам принадлежащем, Рубежевичах»* [8, л. 1]. Метрические выписи, видимо, были сфальсифицированы, так как в XVIII в. местные метрические книги велись на латинском языке, и в них сословная принадлежность, как правило, не указывалась.

Федоровичи, проживавшие в начале XIX в. преимущественно в застенке Лукаши ⁴ и относившие себя к гербу «Прус II», в 1820–1830-е гг. добивались свободы из-под владения помещика Хелховского [3]. В качестве доказательства исlochские Федоровичи апеллировали к изрекательному праву от 1653 г. ⁵ Ивана Федоровича и его жены Анны из Костровицких брату последней Яну Костровицкому [3, л. 23–26]. В действительности эти Федоровичи были представителями совсем иного рода, а видимус от 1664 г. был целенаправленно взят исlochскими Федоровичами в 1802 г. для мистификации собственного происхождения. Их предки, в свою очередь, в XVI–XVIII вв. проживали в Койдановском графстве. Данный род происходил из боярского села Поусье. Первоначально их фамилией (родовым прозвищем) была Давыдович, которую сохранили прочие ветви рода. В 1588 и 1620 гг. в инвентарях упоминается Федор Давыдович, живший в Поусье во дворе № 15. В 1620 г. с ним записан сын Андрей Федорович [27, л. 82]. В 1648 г. в этом дворе проживали Федорова вдова, Степан и Ивашко Федоровичи [28, л. 84–85]. В 1669 г. Степан записан под отцовской фамилией Давыдович, а Иван снова как Федорович [30, л. 60]. В 1670 г. Федоровичи в Поусье уже не встречаются [31, л. 41], но в 1673 г. среди койдановских земель появляется «ново принявший» надел Ян Федорович [32, л. 66]. В 1721 и 1748 гг. Федоровичи держали боярскую землю в селе Саковичи [33, л. 18–18 об.]. К 1773 г. семья обосновалась в Лукашах. Уже в начале 30-х гг. XIX в. исlochские Федоровичи получили свидетельства об общем происхождении от Юзефа Игнатьевича и отставного штабс-капитана Винцента Флориановича Федоровичей [3, л. 183, 189–190 об.]. Интересно, что последние безосновательно именовали себя князьями [43, с. 656]. Однако эти усилия оказались напрасными. Декретами Минского уездного суда от 24 января 1834 г. и Минской гражданской палаты от 30 ноября 1838 г. Федоровичи были признаны крепостными крестьяна-

⁴ Данный застенок являлся частью имения Исlochка.

⁵ В выписи от 8 ноября 1664 г. из книг Минского городского суда.

ми помещика Рафала Хелховского [3, л. 213–215, 229–229 об.]. Правда, уже по состоянию на 1837 г. часть Федоровичей выехала из застенка Лукаши и арендовала земли в Борисовском уезде [3, л. 193–194].

К следующей категории вольных людей, близких к шляхте по укладу жизни, можно отнести некоторых княжеских слуг. Так, в XIX в. доказывали свободу Савостюки из Койдановского графства [4]. В качестве доказательств они предъявляли свидетельство, выданное княгиней Анелей Воронецкой их предку в 1769 г. и внесенное в 1794 г. в актовые книги Минского магистрата. В документе утверждалось, что предок рода *«ясный пан»* Антон Савостюк был привезен княгиней в качестве слуги из Королевства Польского. За службу Савостюк получил 1 волоку земли с домом в застенке Боровские с условием выполнения землянской военной повинности (*«в случае надобности должен являться наравне со шляхтой под панцирную хоругвь»*) [4, л. 2–5 об.]. Факт службы А. Савостюка у княгини Воронецкой вполне возможен, однако само свидетельство выглядит сомнительным. Определенно не соответствовали действительности сведения о прибытии А. Савостюка из Польши. Уже в 1744 г. на куничной земле в деревне Попельники был показан Михалка Савостюк, а среди тяглых крестьян деревни Перетятки – Андрей Савостюк [1, л. 33].

Бенедиктовичи из имения Рубежевичи Минского повета в 1816 г. делали вывод шляхетства совместно с другой ветвью рода – земянами из имения Старчицы Слуцкого повета [34, л. 75; 39, с. 252–254]. При выводе был представлен документ 1556 г., которым князь Семен Олелькович пожаловал своему служебнику Бенедикту Микитичу землю Якушевичину в Копыльском княжестве, с которой тот *«службу конем пописным служити мает так, как инные земяне наши»* [25, л. 185–185 об.; 41, с. 323]. В данном случае шляхетское происхождение служебника неочевидно, могла иметь место своего рода «нобилитация» княжеского слуги. В инвентаре имения Рубежевичи от 1588 г. встречается Николай Бенедиктович, названный боярином. В 1620 г. рубежевичские бояре Бенедиктовичи уже записаны земянами [27, л. 256]. Наряду с ними известны койдановские мещане Самуэль и Ян Бенедиктовичи, показанные в инвентаре в 1648 г. [28, л. 33], Петр и Иван (с искаженной формой фамилии – Бенедыки) – в 1669 г. [30, л. 3, 7].

В 1830–1840-е гг. доказывали свободу Густовские (Гутовские) из застенка Кулаковщина имения Черниковщина. Данное имение находилось возле местечка Койданово и принадлежало местной кальвинистской (евангелическо-реформатской) церкви. В ее метрических книгах в 70–80-е гг. XVII в. упоминается Фридрих Густовский, челядник консенъора (пастора) Криштофа Жарновца. Он крестил детей «урядника черниковского» Черепанского (1670 г.), пана Самуэля Здановича (1674 г.), в

1685 г. восприемниками его дочери также были шляхтичи [36, л. 54 в., 61]. Более того, в 1750 г. крестными сына землянина Стефана Густовского выступали представители значительных шляхетских родов – стародубский городничий Ян Пшистановский, супруга эконома и администратора Койдановского графства Людовика Петрозолін. Потомки Стефана в инвентаре Черниковщины от 1781 г. записаны как земьяне, в 1795 г. они находились в числе вольных людей, а в 1811 и 1816 гг. уже являлись крепостными крестьянами. В метрической книге Койдановского костела за 1804 г. упоминается застенек Густовские [22, л. 73 об.]. В 1834 г. во время переписи однодворцев проситель Викентий Густовский *«приписался к сему званию и желает оставаться в том звании»*. Женат он был на дворянке Кларе Пекарской. Со шляхтой Густовские вступали в брак и ранее. Возможно, это послужило дополнительным фактором для идентификации себя как шляхты. В свидетельстве Виленской евангелическо-реформатской коллегии сказано, что *«если существующие узаконения позволяют фамилию Густовских записывать в звании однодворцев, то сия Комиссия нимало не препятствует свободному их состоянию»* [9, л. 17–18 об.].

Примером принятия шляхтой в свое сообщество людей вследствие браков со шляхтянками может являться история рода Казеев (Козеевских). Казеи встречаются среди чиншевых крестьян имения Станьково еще в 1588 г. В XVII в. некоторые из них осели в застенках. В метрических книгах Койдановского костела в 1741 г. есть запись о крещении Анны, дочери Николая и Домицели Казеев из застенка Вонячи, крестными выступают носители шляхетских фамилий – Бжезанский и Скоробогатая. Домицеля, возможно, происходила из местного шляхетского рода из застенка Нарейки. В 1744 г. в застенке Демидовичи восприемниками Стефана, сына Яна и Регины Козеевских, являлись шляхтичи Григорий Анцыперович и Агата Давидович. Регина Козеева, в свою очередь, в 1747 г. являлась восприемницей у шляхтичей Анцыперовичей из Койданова [21, л. 40 об., 44, 48 об.]. В 1787 г. при венчании Францишка Козеевского и Терезы Милашевской свидетелями были шляхтичи Людвик Воеводский и Антоний Шунейко [21, л. 195]. В метриках XIX в. сами Козеевские фигурируют с обозначением *«dominus»* (*«пан»*) (например, в 1818 г. Козеевские из застенка Демидовичи [22, л. 110] что свидетельствует об их восприятии окружением как шляхты.

Следует также обратить внимание на род Климовичей, который фиксируется в деревне Добрынево с конца XVI в. По инвентарям 1588, 1620, 1652 гг. они записаны на чиншевой земле [27, л. 386–388]. В 1620 г. Яков Климович был войтом села Добрынево [27, л. 387]. По метрическим книгам Станьковской униатской церкви прослеживается, что к середине XVIII в. Климовичи вошли в местное мелкошляхетское (земьянско-бояр-

ское) окружение. Так, члены рода вступали в браки с представителями землянских и боярских родов Баньковских, Томашевичей, Комаровских, Лычковских, были восприемниками у Маньковских, Калечицев, Касперовичей, Врублевских. В одном случае (в 1754 г.) Фрузына Климович записана как «паненка» [35, л. 544 об.]. Вероятно, одна ветвь рода переселилась в соседнюю чиншевую деревню Озеро (Климовичи показаны в ней уже в инвентаре от 1738 г. [6, л. 119 об.]), ее члены также роднились с местными землянами — Черниками, Сенкевичами, Лойками, Шпильчевскими [35]. В ревизской сказке 1795 г. Климовичи в Добрынево уже записаны крепостными крестьянами [12, л. 1132–1144]. Сведений об их попытках доказать вольность не выявлено.

Кроме вышеупомянутых Густовских, еще одним родом, проживавшим в духовном имении и пытавшимся войти в шляхетское окружение, были Ботяновские из церковного владения униатских митрополитов Прилепы. В инвентаре 1748 г. с этой фамилией записаны тяглые крестьяне, но также встречается один боярин и один вольный от повинностей человек. В 1790 г. в актовые книги Минского гродского суда был внесен либертационный документ от 1769 г. об освобождении митрополитом Фелицианом Володковичем от работ, подвод, стражи (с позволением торговать пенькой, купленной за пределами Прилепской волости) землянина Никодима Ботяновского [23, л. 132]. В 1816 г. представители рода записаны в крестьянской ревизской сказке с пометкой «доказывают дворянство». В 1822 г. Ботяновские подали дворянский посемейный список, не приложив, однако, к нему ни одного документа, подтверждающего их дворянское происхождение [15, л. 1039–1040]. В 1823 г. указом Минской казенной палаты были причислены к казенным крестьянам.

Определенные сомнения вызывает происхождение некоторых землянских родов, получивших в 1722 г. привилеи княгини Анны Радзивилл на ленное держание земель в застенках. Так, в случае Головачей [38, с. 63] некоторые носители этой фамилии определяются как «крестьяне» («*chłopi*») (например, в метрических книгах Койдановских кальвинистской церкви (1669 г.) и католического костела (1704 г.), инвентаре имения Вязань от 1738 г.) [6, л. 124; 36, л. 53 v.]. Также представители рода Бирулей в ряде источников показаны на чиншевой земле (Ивашко Бируля в деревне Вертники в инвентаре от 1615 г. [1, л. 28–28 об.], Макар Бируля в д. Рудица в инвентаре от 1695 г.). Вероятно, что койдановские Бирули все-таки являлись шляхтой, но непосредственные связи между отдельными ветвями рода при выводе шляхетства могли быть сфальсифицированы.

По инвентарям местечка Станьково 1588 и 1620 гг. известны мешчане Батуры и Пекаревичи [27, л. 380–381]. В XVIII в. некоторые из них

осели в застенках и вошли в число земян. Так, в 1769 г. мещане Батуры владели на закладном праве частью земли Леповщина в имении Глушинское Минского воеводства [24, л. 110–110 об.]. В 1787 г. Батуры уже встречаются среди участников сеймика. Таким образом, можно говорить об их вхождении в состав шляхты, хотя они не имели привилегий на шляхетское достоинство от короля и великого князя. В начале XIX в. Батуры подали дворянский посемейный список с фамилией в форме «Баторы», в котором указывалось, что документы на дворянство в 1802 г. были представлены на рассмотрение в Минское ДДС [14, л. 1011–1012].

В первой половине XIX в. доказывали свободу в Койдановском графстве и Пекарские (Пекаревичи). В 1704 г. Леон Пекаревич был униатским священником в Станьково [2, л. 5]. Как и Батуры, Пекарские фигурировали среди участников сеймика Минского воеводства. В начале XIX в. участие предков в сеймиках рассматривалось как доказательство дворянского происхождения. В актах Минского земско-поветового суда встречаются свидетельства о дворянском происхождении, выданные мелкой шляхте (в том числе десяткам родов одновременно) от урядников и обывателей Минского уезда, где в качестве аргумента представлены факты участия этих родов в сеймиках [18, л. 121–123 об.].

Попытки войти в состав шляхты предпринимали и представители других станьковских мещанских фамилий. Апраничи называли себя Олешкевичами, Бичики – Бычковскими (в 1824 г. они получили свидетельство об общем происхождении от дворянина Базыля Бычковского герба «Заремба» из Речицкого уезда) [5, л. 1, 7–8 об.]. Носители упомянутых фамилий в XVIII в. также проживали в застенках, писались земянами, служили стражниками и мельниками [20].

В ревизских сказках Минского повета 1795 г. чиншевой шляхтой в застенке Верховичи записаны Анисевичи, а Заянчковские – в фольварке Франушево [11, л. 430 об.]. Первые в 1615 г. жили в деревне Путчино на положении путных бояр, кроме того, в инвентаре 1620 г. записан войт села Поусья Ивашко Онисович [1, л. 30; 27, л. 77], вторые, вероятно, происходят от Заленчовских, записи о которых встречаются в метрических книгах Койдановской кальвинистской церкви в XVII в. В 1680 г. восприемником у проживавшего при церковном госпитале «убогого» Самуэля Заленчовского обозначен занимавший духовные должности представитель протестантского шляхетского рода Михаил Таубман Тшебицкий, в 1709 г. Лукаш Заленчовский назван «садовничым»⁶, а в 1725 г. при крещении ребенка койдановского мещанина пана Семе-

⁶ Садовничым также назван другой Заленчовский – Николай – в инвентаре от 1695 г. [10, л. 368 об.].

новича Заленчковский уже сам фигурирует как «пан» [36, л. 58 v.; 37, л. 16 v., 76].

Сороки в конце XVI в. относились к путным городским мещанам Койданова (были обязаны развозить письма) [26, л. 28]. В XVIII в. они вошли в состав земянского сообщества, проживали в Койданово, Озеро, Дуброве, Ледниках, именовались Сороками, Сорокачинскими, Сорочинскими, роднились со шляхтой Закржевскими, Бржезанскими, Загоревскими, но в первой половине XIX в., как и многие другие, вынуждены были доказывать свободу от крепостной зависимости. Интересно, что в метрической книге Койдановского костела за 1759 г. встречается запись о рождении Фелициана, сына «*Nobilis M[agnifici] D[omini]*» Антония и Анны Сорочинских из Негорелого [21, л. 71]. Такая формулировка обычно применялась к самой богатой шляхте, нередко занимающей должности, что особенно неожиданно выглядит перед именами жителей застенка.

Мещанское происхождение могли иметь также Бойдаки, записанные в ревизских сказках 1795 г. и инвентаре от 1796 г. среди койдановских земян. В XVII–XVIII вв. представители этого рода жили на тяглых и чиншевых землях в деревне Ледники, к концу XVIII в. основали застенки Бойдаки. Впервые упоминание похожей фамилии относится к 1648 г., в инвентаре этого года среди жителей Койданова указан немец Бодак (*Niemiec Bodak*) [28, л. 41]. В 1668 г. Бойдаки фигурируют среди жителей Ледников на чиншевой земле [29, л. 48], в 1669 г. Семен Бойдак в числе койдановских мещан жил на улице Минской [30, л. 7].

В материалах дела о доказательстве свободы жителями местечка Раков прослеживается, что отдельные представители местных мещанских родов также не отличались по укладу жизни от шляхты, жившей в Раковском графстве князей Сангушко. К примеру, они заключали со шляхтой имущественные сделки. В 1700 г. раковский мещанин Юрий Абрамович приобрел у шляхтичей Прибытков в пожизненное владение фольварок Бошанский, что было утверждено князем Казимиром Сангушко. Ю. Абрамович относился к мещанским верхам – являлся войтом. В 1760 г. княгиня Барбара Сангушко позволила мещанину Михалу Подчешую застроить закладной застенок Орловщина и заселить его крестьянами [7, л. 5–9, 46–53].

В XVIII в. в метриках Койдановского костела упоминаются Бесманы и Безмены из Черниковщины, роднившиеся со шляхтой. Бояре и земяне с такой фамилией проживали в конце XVIII в. в застенках Марковцы, Ореховка и др. Безмены из Ореховки в 1816 г. подавали дворянский список с фамилией «Бесман» и были записаны как чиншевая шляхта, но в поколенную роспись рода Бесманов герба «Доленга», доказывавших дворянство в Минском ДДС, не вошли [40, с. 277–280]. Предок выво-

дившихся Бесманов владел застенком Щелконовщина возле Путчино в Койдановском графстве, его потомки как шляхта записаны в подымном реестре Минского воеводства от 1667 г. А Безмены в Черниковщине были записаны в метрических книгах кальвинистской церкви как «крестьяне» [36]. На наш взгляд, они все же являлись родственниками Бесманов из-под Путчино, но, проживая на землях кальвинистской церкви, по неизвестной причине в метрических книгах указывались крестьянами. В метриках Койдановского костела за 1795 г. встречается запись о браке представителя местного старинного шляхетского рода Таргоней-Жидовичей Франтишка из застенка Жаки и Розалии Безмен из Ореховки [21, л. 216]. Можно предположить, что подданные кальвинистской церкви могли иметь более выгодное социальное положение, чем крепостные соседних деревень. Так, люди из Черниковщины вступали в браки с жителями койдановского предместья – села Макавичицы, где кроме крестьян проживали потомки путных бояр, мелкая шляхта, ремесленники и слуги Койдановского двора, а в 1687 г. был заключен брак подданного из Черниковщины Мартина Налетко с Людовикой из села путных бояр Поусья [36].

Вероятно, относительно легко в шляхетскую корпорацию включались и внебрачные потомки самой застенковой шляхты. В метриках их рождения на месте отца обычно присутствует запись «*pater ignotus*». Как правило, у таких детей в качестве крестных выступала шляхта, повзрослев, они жили на одних наделах с родственниками-шляхтой по женской линии, исполняли те же повинности (землянские или боярские), платили чинш и сами вступали в браки со шляхтой. В начале XIX в. в шляхетских ревизских сказках встречаются даже люди, не знавшие ни родителей, ни своего происхождения вообще. Так, 1818-м годом датируется дворянский список о семействе шляхтича Минского повета Юрия Малиновского, проживавшего в застенке Лукошин. Он утверждал, что «на дворянство доказательств никаких не прилагается, по причине, <что> будучи оставленным от малолетства родителями, <...> и о фамилии своей не могу быть известным, где они ныне находятся и в каком звании я народился» [15, л. 854–856].

Таким образом, из комплекса таких источников, как инвентари, метрические книги и материалы о доказательстве свободы, видно, что со шляхтой могли смешиваться такие категории населения, как путные бояре и их потомки, свободные от панщины крестьяне, женившиеся на шляхтянках, внебрачные потомки шляхетских родов, слуги магнатов, потомки мещан, имевшие чиншевые, закладные и ленные держания в застенках. В случае участия в сеймиках такие люди могли стать равными шляхте уже и юридически. Интеграция представителей свободного населения Великого Княжества Литовского в состав шляхетского

сословия принимала форму исторически сложившегося обычая, чаще всего несанкционированного государством и не включенного в систему его правовых норм. Необходимым условием такой интеграции являлось лояльное отношение самого шляхетского окружения. После присоединения белорусских земель к Российской империи такие люди могли быть записаны среди чиншевой шляхты, однако, впоследствии в состав российского дворянства, как и многим представителям потомственной мелкой шляхты, им войти, за единичными исключениями, не удалось. Таким образом, при исследовании генеалогии мелкошляхетских родов следует принимать во внимание весь комплекс документов, особенно относящихся к периоду до разделов Речи Посполитой, история каждого рода должна рассматриваться как отдельный случай.

Источники и ЛИТЕРАТУРА

1. Национальный исторический архив Беларуси (далее – НИАБ). – Ф. 159. – Оп. 1. Д. 171. Дело об отыскании свободы Антонием Вараксой из-под владения имения Старинки Минского уезда Александра Ленского и Оборских. 1833–1835 гг. – 65 л.
2. НИАБ. – Ф. 159. Оп. 1. Д. 260. – Дело об отыскании свободы Изыдором Якубовским (Якубовичем) из-под владения графа Карла Чапского. 1834–1838 гг. – 112 л.
3. НИАБ. – Ф. 159. Оп. 1. Д. 486. – Дело об отыскании свободы Федоровичами из-под владения Хелховского. 1825–1840 гг. – 247 л.
4. НИАБ. – Ф. 159. Оп. 1. Д. 499. – Дело об отыскании свободы Савостюками из-под владения Койдановского графства Витгенштейнов. 1842–1843 гг. – 42 л.
5. НИАБ. – Ф. 159. Оп. 1. Д. 631. – Дело об отыскании свободы Бычковскими из-под владения графов Чапских. 1825–1846 гг. – 112 л.
6. НИАБ. – Ф. 159. Оп. 1. Д. 917. – Дело об отыскании свободы Бобками (Попками) из-под владения Витгенштейнов. 1842–1850 гг. – 275 л.
7. НИАБ. – Ф. 159. Оп. 1. Д. 1213. – Дело раковских помещиков Здзеховских об отыскании свободы. 1821–1827 гг. – 141 л.
8. НИАБ. – Ф. 159. Оп. 1. Д. 1342. – Дело об отыскании свободы Попковскими из-под владения помещиков Володько. 1850–1852 гг. – 122 л.
9. НИАБ. – Ф. 159. Оп. 1. Д. 1436. – Дело об отыскании свободы Густовскими из-под владения евангелическо-реформатского духовенства. 1835–1842 гг. – 63 л.
10. НИАБ. – Ф. 159. Оп. 1. Д. 2288. – Дело об отыскании помещанских прав жителями местечка Койданово Минского уезда. 1840–1855 гг. – 724 л.
11. НИАБ. – Ф. 333. Оп. 9. Д. 1. – Ревизская сказка шляхты Минского уезда за 1795 г. – 592 л.
12. НИАБ. – Ф. 333. Оп. 9. Д. 5. – Ревизская сказка крестьян Минского и Вилейского уездов за 1795 г. – 1562 л.

13. НИАБ. – Ф. 333. Оп. 9. Д. 7. – Ревизская сказка крестьян и шляхты Минского уезда за 1795 г. – 1122 л.
14. НИАБ. – Ф. 333. Оп. 9. Д. 104. – Ревизская сказка шляхты Минского уезда за 1816 г. – 1601 л.
15. НИАБ. – Ф. 333. Оп. 9. Д. 105. – Ревизская сказка шляхты Минского уезда за 1816 г. – 1797 л.
16. НИАБ. – Ф. 333. Оп. 9. Д. 106. – Ревизская сказка шляхты Минского уезда за 1816 г. – 1343 л.
17. НИАБ. – Ф. 333. Оп. 9. Д. 107. – Ревизская сказка шляхты Минского уезда за 1816 г. – 1519 л.
18. НИАБ. – Ф. 686. Оп. 1. Д. 184. – Актовая книга Минского земско-пове-
тового суда. 1814 г. – 1487 л.
19. НИАБ. – Ф. 686. Оп. 1. Д. 209. – Актовая книга Минского земско-пове-
тового суда. 1817 г. – 1462 л.
20. НИАБ. – Ф. 694. Оп. 2. Д. 3383. – Реестр сбора податей по Койда-
новскому графству. 1795 г. – 56 л.
21. НИАБ. – Ф. 937. Оп. 4. Д. 93. Метрическая книга Койдановского косте-
ла о родившихся, бракосочетавшихся и умерших. 1701–1798 гг. – 260 л.
22. НИАБ. – Ф. 937. Оп. 4. Д. 94. – Метрическая книга Койдановского ко-
стела о родившихся, бракосочетавшихся и умерших. 1797–1827 гг. – 250 л.
23. НИАБ. – Ф. 1727. Оп. 1. Д. 29. – Актовая книга Минского гродского
суда. 1790 г. – 701 л.
24. НИАБ. – Ф. 1769. Оп. 1. Д. 5. – Актовая книга Минского земского
суда. 1769–1777 гг. – 847 л.
25. НИАБ. – Ф. 1774. Оп. 1. Д. 16. – Актовая книга Новогрудского земско-
го суда. 03.02–31.12.1785. – 1098 л.
26. НИАБ. – КМФ 5. Оп. 1. Д. 1696. – Инвентарь имений Койданово и Рубе-
жевичи Минского воеводства. 1588 г. – 563 л.
27. НИАБ. – КМФ 5. Оп. 1. Д. 1697. – Инвентарь имений Койдано-
во, Старинки, Вязань, Станьково, Смолевичи Минского воеводства.
1620 г. – 444 л.
28. НИАБ. – КМФ 5. Оп. 1. Д. 1698. – Инвентарь имения Койданово. 1646,
1648 г. – 122 л.
29. НИАБ. – КМФ 5. Оп. 1. Д. 1699. – Инвентарь имения Койданово.
1668 г. – 56 л.
30. НИАБ. – КМФ 5. Оп. 1. Д. 1700. – Инвентарь имения Койданово.
1669 г. – 80 л.
31. НИАБ. – КМФ 5. Оп. 1. Д. 1701. – Инвентарь имения Койданово.
1670 г. – 56 л.
32. НИАБ. – КМФ 5. Оп. 1. Д. 1702. – Инвентарь имения Койданово.
1673 г. – 78 л.
33. НИАБ. – КМФ 5. Оп. 1. Д. 1723. – Инвентарь имения Койданово.
1721 г. – 71 л.

34. НИАБ. – КМФ 5. Оп 1. Д. 3839. – Инвентарь Слуцкого княжества и Старчицкого ключа. 1760 г. – 191 л.
35. Российский государственный исторический архив. – Ф. 823. Оп. 2 (Метрические книги). Д. 66. Копии метрических книг Брестской и Луцкой униатских епархий. XVIII в.
36. Lietuvos valstybės istorijos archyvas (далее – LVIA). – F. 606. Ap. 1. B. 195. Kojdanovo evangelikų reformatų bažnyčios 1653–1694 m. gimimo, konfirmacijos, komunijos ir mirties metrikų aktų knyga. 1653–1694 m. – 125 l.
37. LVIA. – F. 606. Ap. 1. B. 197. – Kojdanovo evangelikų reformatų bažnyčios 1700–1729 m. gimimo, komunijos ir santuokos metrikų aktų knyga. 1700–1729 m. – 76 l.
38. Глінскі, Я. Галавачы / Я. Глінскі // Гербоўнік беларускай шляхты. – Мінск : Беларусь, 2016. – Т. 4 : Г. – С. 63–71.
39. Залівака, А. Бенядзівковічы / А. Залівака // Гербоўнік беларускай шляхты. – Мінск : НАРБ, 2007. – Т. 2 : Б. – С. 252–254.
40. Залівака, А. Бесманы / А. Залівака // Гербоўнік беларускай шляхты. – Мінск : НАРБ, 2007. – Т. 2 : Б. – С. 277–281.
41. Скеп'ян, А. А. Двор і слугі князёў Слуцкіх у канцы XV – 80-х гг. XVI ст. / А. Скеп'ян // Arche / гал. рэд. В. Булкаў. – Мінск : Гайсак, 2014. – № 6. – С. 305–339.
42. Урублеўскі, В. Дзёўгі, Дзяўгі / В. Урублеўскі // Гербоўнік беларускай шляхты. – Мінск : Беларусь, 2018. – Т. 5 : Д. – С. 299–305.
43. Wolff, J. Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku / J. Wolff. – Warszawa : Drukiem J. Filipowicza, 1895. – XXV, 698 s.

Аркуш паступіў у рэдакцыю 18.03.2019

М. М. Кароль

ЗМЕНА МАТРЫМАНАЛЬНАГА СТАТУСУ ЯК ПРЫЧЫНА МІЖКАНФЕСІЙНЫХ КАНВЕРСІЙ У БЕЛАРУСКІХ ГУБЕРНІЯХ РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ Ў КАНЦЫ ХІХ – ПАЧАТКУ ХХ СТ.

Канец ХІХ – пачатак ХХ ст. з'яўляўся часам павышэння ўзроўню рэлігійнай нестабільнасці грамадства ў беларускіх губернях Расійскай імперыі. Яскравым увасабленнем падобных працэсаў сталі шматлікія пераходы з праваслаўя ў іншыя веравызнанні (перш за ўсё, каталіцызм), якія адбываліся пасля прыняцця 17 красавіка 1905 г. указа «Аб замацаванні асноў верацярпімасці», які дазваляў выходзіць з пануючай праваслаўнай канфесіі.

Даследчыкі рэлігійнай гісторыі Беларусі вылучылі найбольш распаўсюджаныя перадумовы, прычыны і формы міжканфесійных канве-

рсій у пачатку XX ст. Гэта змяшаныя шлюбы, роднасныя сувязі паміж каталікамі і праваслаўнымі, каталіцкі і праваслаўны празелітызм, падтрымка і распаўсюджанне каталіцызму памешчыкамі і арандатарамі, чуткі аб перавазе адной з канфесій сярод імперскіх эліт (напрыклад, пра прыняцце каталіцызму царскай сям'ёй), а таксама прапаганда, гвалт і пагрозы [1, с. 275; 2, с. 77; 19, с. 109]. Таксама назіралася даволі шырокае вяртанне ў каталіцызм сярод вернікаў, якія былі пераведзены ў праваслаўе падчас адпаведнай кампаніі 1860-х гг.

Сярод гэтых прычын адной з найбольш распаўсюджаных з'яўлялася змена матрыманіяльнага статусу, калі пры заключэнні шлюбу адзін з бакоў змушаны быў пераходзіць у веравызнанне мужа ці жонкі.

Увогуле, прыналежнасць бацькоў да розных веравызнанняў магла адразу спарадзіць канфлікт на глебе выхавання дзяцей. Адпаведна заканадаўству Расійскай імперыі, у змяшаных шлюбах бацькі іншага веравызнання пагаджаліся на выхаванне дзяцей у праваслаўі («в грекороссийском исповедании») [17, с. 856]. У беларускіх губернях такая практыка фактычна была накіравана на пашырэнне праваслаўя ў гістарычна каталіцкіх асяродках.

Несупадзенне рэлігійных календароў, святаў, пастоў магло ўносіць дысананс у жыццё сям'і, дзе адзін з бацькоў быў праваслаўным, а другі каталіком. Канфесійная аднароднасць сям'і падтрымлівалася і дзеяннямі святароў. Ксёндз мог адлучыць ад камуніі аднаго з сужэнцаў, пакуль другі не выйдзе з праваслаўя і не прыме каталіцызм [1, с. 276].

Усе гэтыя, на першы погляд, дробныя адрозненні, маглі служыць прычынай, калі людзі імкнуліся да здзяйснення шлюбаў у межах сваёй канфесіі.

Аднак паступовая секулярызацыя грамадства, паслабленні ў заканадаўстве, якія, перш за ўсё, праявіліся ў выданні ўказа аб верацярпімасці ў 1905 г., прывялі да магчымасці пераадольваць канфесійныя адрозненні шляхам змены веравызнання адным з сужэнцаў. Напрыклад, у 1909 г. мяшчанка Стэфанія Руткоўская выйшла замуж за каталіка – барысаўскага мешчаніна Івана Руткоўскага, які служыў у дэпо на станцыі Барысаў. Аднак перайсці ў каталіцызм яна наважылася толькі на чацвёрты год шлюбу. На момант падачы прашэння ў 1913 г. Стэфанія Руткоўская наведвала для споведзі Барысаўскі сабор. У адпаведнасці з рапартам мясцовага павятовага спраўніка М. Сарокіна ад 26 снежня 1913 г., прашэнне аб пераходзе з праваслаўя ў каталіцызм С. Руткоўская падала па жаданні свайго мужа-каталіка [8, арк. 3 адв.].

Нежаданне заключаць шлюб з прадстаўніком іншай канфесіі і ўпартая настойлівасць пры падбухторванні да пераходу ў іншае вызнанне

была адной з самых распаўсюджаных прычын да міжканфесійных канверсій. Прычым імкнуцца да ўсталявання ўнутрысямейнай канфесійнай аднастайнасці маглі не толькі будучы муж альбо жонка, але і бліжэйшыя сваякі. Так, жыхарка хутара Прыберажжа Чэрыкаўскага павета дваранка Праскоўя Багушэўская падала хадайніцтва аб пераходзе ў каталіцызм. Падчас размовы са святаром Вярхоўцаўскай царквы Кірылам Маханьковым яна патлумачыла, што яе жаданне выклікана ў першую чаргу тым, што да яе пасватаўся каталік¹, але выставіў умовай шлюб прыняцце ёю каталіцызму. Апрача таго, П. Багушэўская адчувала ўціск з боку свайго бацькі, таксама каталіка, які пагражаў пазбавіць яе пасагу, калі яна збярэцца замуж за праваслаўнага [13, арк. 2]. 28 лютага 1913 г. ксяндзом Радамлянскага касцёла Геранімам Бурдзісам было здзейснена вячанне непаўнагадовай П. Багушэўскай, нягледзячы на тое, што працэдура пераводу ў каталіцызм не была завершана і юрыдычна не магла быць замацавана, прымаючы да ўвагі грамадзянскае непаўналецце дзяўчыны [13, арк. 2].

Нават калі пераход адбываўся цалкам добраахвотна, не абыходзілася без бюракратычных цяжкасцей. Напрыклад, жыхарка вёскі Шпількі Мінскага павета Алена Сянкевіч падала прашэнне на перавод з праваслаўя ў каталіцызм. Прычынай таксама паслужыў шлюб з прадстаўніком каталіцкай канфесіі. На момант далучэння да каталіцызму (20 лютага 1911 г.) А. Сянкевіч яшчэ была непаўнагадовай з пункту гледжання тагачаснага грамадзянскага права (яна мела толькі 19 гадоў і 10 месяцаў). Нягледзячы на гэта, яе адразу – праз два дні пасля пераходу – абвянчаў з каталіком Феліксам Кернажыцкім ксёндз Койданаўскага касцёла Браніслаў Свіршчэўскі. Ён жа 25 снежня таго ж году ахрысціў іх народжанага сына Адама. Аднак праз непаўнагадовасць А. Сянкевіч, улады шлюб прызналі несапраўдным, а дзіця – пазашлюбным. Пераход з праваслаўя ў каталіцызм лічыўся незаконным. Складана сказаць, што паслужыла такой паспешлівасці і нядбайнасці ў выкананні заканадаўства і не дало А. Сянкевіч дачакацца свайго паўналецця, да якога заставаўся менш, чым два месяцы. Магчыма, маладыя спяшаліся ажаніцца да пачатку паста, або А. Сянкевіч сама не ведала дакладна даты свайго нараджэння. Маглі мецца іншыя прычыны асабістага характару, якія зараз немагчыма высветліць.

Аднак, найбольш верагодна, пэўную ролю ў дадзеным інцыдэнце адыграла незразумеласць норм заканадаўства Расійскай імперыі для большасці насельніцтва. Наўрад ці ў А. Сянкевіч былі падставы не давяраць духавенству Койданаўскага касцёла, дзе яе далучылі да каталіцызму, а тым больш яна не магла ведаць юрыдычныя нюансы, каб падаз-

¹ Яго імя названа не было.

раваць, што яе перавод быў няправільна арганізаваны з бюракратычнага пункту гледжання ².

Часам адбываліся нават анекдатычныя выпадкі, калі на пераходзе ў каталіцтва іншага чалавека настойваў чалавек, які сам юрыдычныя не з'яўляўся каталіком. Такая сітуацыя склалася ў мястэчку Койданава Мінскага павета. Мяшчанка Соф'я Дзебалтоўская пры ўступленні ў шлюб настойвала на тым, каб яе будучы муж, мешчанін Ігнат Тарнагурскі, прыняў каталіцызм [8, арк. 4]. Сама С. Дзебалтоўская вырасла ў змяшанай сям'і. Яе бацька Стэфан Ігнатавіч быў праваслаўным, а маці Міхаліна Мацвееўна – каталічкай. Як правіла, выхаваннем дзяцей займаліся жанчыны, таму нядзіўна, што С. Дзебалтоўская пераняла каталіцкую традыцыю ад маці. Для С. Дзебалтоўскай гэта быў другі шлюб. У 1911 г. яна ўжо была замужам за каталіком Іосіфам Грыневічам. Аднак сама яна афіцыйна не была каталічкай. Ксёндз Б. Свіршчэўскі памылкова паведаміў, што яна вызнавала каталіцкую веру і з'яўлялася парафіянкай Койданаўскага касцёла. Справа ў тым, што яе маці Міхаліна прыйшла 21 сакавіка 1906 г. да настояцеля Койданаўскага касцёла і папрасіла запісаць яе дзяцей у каталіцызм [8, арк. 4 адв.], але такі спосаб пераходу не меў юрыдычнай сілы. Таму насуперак уласным перакананням Соф'я фармальна сама была праваслаўнай, што не перашкаджала ёй патрабаваць прыхільнасці да каталіцызму ад будучага мужа.

Шлюб часта рабіўся тым крытычным пунктам, які змяняў канфесійную прыналежнасць чалавека. Так, на працягу жыцця чалавек мог з'яўляцца прыхільнікам аднаго веравызнання, нягледзячы на тое, што сваякі і іншае блізкае атачэнне магло належаць да іншай канфесіі, але ўсё мяняў шлюб. Так, 23-гадовая сялянка з вёскі Малешаў Рэчыцкага павета Праскоўя Хамянок у 1913 г. падала прашэнне на імя губернатара аб пераходзе з праваслаўя ў каталіцызм. Пераходзіла яна па ўласным жаданні, да таго ж большасць яе родзічаў таксама былі каталікамі. Аднак асноўнай прычынай паслужыла прапанова ад каталіка Баляслава Зубка выйсці за яго замуж. Будучы жаніх пагадзіўся ажаніцца з П. Хамянок толькі пры ўмове прыняцця ёй каталіцкага веравызнання [9, арк. 5–5 адв.].

Людзі маглі дастаткова лёгка пайсці на змену канфесійнай прыналежнасці ў выпадку, калі гэта было абумоўлена надзённымі патрэбамі. Напрыклад, амаль праз 10 гадоў пасля юрыдычнага дазволу выходзіць з праваслаўнага веравызнання, аб падобным жаданні заявіла сялянка вёскі Церахі Барысаўскага павета Пелагея Шульгевіч. Яна пайшла на такі крок, бо збіралася замуж за каталіка. Аднак патэнцыйны шлюб не

² Пгляды каталіцкага духавенства пачатку XX ст. на ўмовы і магчымасці заключэння міжканфесійных шлюбаў характарызуюцца ў артыкуле В. Табунова [18, с. 164–165].

адбыўся, і жанчына пераехала ў Маскву, што прывяло да адмовы ад ідэі прыняцця каталіцызму [11, арк. 9].

Маніпуляцыі з уласнай канфесійнай прыналежнасцю ажыццяўляла і яе сястра Марыя Шульгевіч. У 1907 г. яе маці Хрысціна Канстанцінаўна прыняла каталіцызм і адначасова перавяла ў яго сваю непаўнагадовую тады дачку Марыю (гэты пераход быў небездакорным з фармальна-прававога пункту гледжання). Аднак праз невялікі час, у 1913 г., М. Шульгевіч зноў вярнулася ў праваслаўе, бо атрымала прапанову выйсці замуж ад праваслаўнага [11, арк. 13].

Пытанне канфесійнай гамагеннасці будучага шлюбу было актуальным і раней – падчас кампаніі па пераводзе каталіцкага і былога ўніяцкага насельніцтва ў праваслаўе ў 1860-я гг., але, у адрозненне ад пачатку ХХ ст., у той час яно не магло быць вырашана шляхам змены праваслаўнага веравызнання на каталіцкае. Так, у 1866 г. сялян вёскі Млынок Навагрудскага павета ўлады спрабавалі перавесці ў праваслаўе. Святар Луцкай царквы сабраў усіх жыхароў-каталікоў і заклікаў вярнуцца ў *«веру прадкаў»* (праваслаўе). Аднак прысутныя папрасілі даць ім адтэрміноўку да моманту, пакуль сяляне суседняй вёскі Русінава таксама не прымуць праваслаўе. Паводле словаў аднаго з сялян, калі русінаўцы таксама не стануць змяняць канфесію, то не будзе куды аддаваць замуж дачок. Магчыма, мелася на ўвазе патэнцыйная небяспека, што каталіцкая сям’я адмовіцца прымаць да сябе праваслаўную нявесту. Таксама ў адпаведнасці з тагачасным заканадаўствам дзеці ў змяшаных шлюбах павінны былі выходзіць у праваслаўнай веры, што магло не падабацца гіпатэтычным родзічам-каталікам [3, арк. 4 адв.].

Да перамены канфесіі людзей маглі падштурхоўваць складаныя жыццёвыя нягоды, калі пераход у іншае веравызнанне выглядаў адзіным выйсцем для паляпшэння ўласнага становішча. У падобнай сітуацыі апынулася 30-гадовая жыхарка Мінска Алена Аўласка. У 1913 г. яна распачала справу аб дазvole на пераход у каталіцызм, каб мець магчымасць павянчацца са сваім сужыцелем, адстаўным канцылярскім службоўцам Феліксам Арлоўскім, якому быў ужо 71 год. Паводле сведчання суседзяў, яны пражывалі разам больш за шэсць гадоў і мелі сына Віктара, ахрышчанага ў праваслаўнай царкве. А. Аўласка даглядала Ф. Арлоўскага, у якога былі паралізаваны ногі. Яны жылі на пенсію Ф. Арлоўскага, якая складала ўсяго 120 рублёў на год. Пасля яго смерці А. Аўласка магла застацца без сродкаў да існавання, таму пара вырашыла вянчацца, каб фактычная жонка набыла статус законнай і магла прэтэндаваць, прынамсі, на палову пенсіі. Аднак справа абцяжарвалася кепскім станам здароўя Ф. Арлоўскага, які ўжо не мог самастойна дайсці да царквы, а для правядзення шлюбнай цырымоніі ў доме ксёндз ставіў умовай прыналежнасць жаніха і нявесты да каталіцызму. Таму А. Аўла-

ска вырашыла перайсці ў каталіцызм, нягледзячы на тое, што родзічы яе былі праваслаўнымі і *«самой ёй больш падабалася праваслаўе»* [6, арк. 21]. Аднак улады зацягвалі справу аб дазvole на змену канфесіі. На іх думку, жаніх быў моцна спаланізаваным, фанатычным каталіком, які прымушаў сваю фактычную жонку да прыняцця каталіцызму [6, арк. 24–24 адв.], і справа мела пэўны ідэалагічны характар, а не выключна побытавы (імкненне да вырашэння пытанняў спадкаемства ўласнасці пажылога Ф. Арлоўскага). Наступныя падзеі паказалі, што Ф. Арлоўскі ў дадзеным выпадку клапаціўся, у першую чаргу, не пра схіленне жонкі да ўласнай канфесіі, а пра забеспячэнне яе існавання пасля яго смерці. Разбіральніцтва замаруджвалася, таму сам Ф. Арлоўскі вырашыў прыняць праваслаўе, тым самым пацвердзіўшы, што ён не прымушаў нікога да пераходаў, а дзейнічаў выключна на карысць будучай жонкі і сына. У выніку 7 чэрвеня 1913 г. ён быў далучаны да праваслаўя, і ў той жа дзень пара вячалася ва Уладзімірскай царкве г. Мінска [6, арк. 29 адв.].

Варта адзначыць, што, нягледзячы на лібералізацыю заканадаўства ў сферы рэлігіі і выданне ўказа аб верацярпімасці, сітуацыя А. Аўласкі і Ф. Арлоўскага яскрава адлюстроўвае нераўнапраўны стан хрысціянскіх канфесій у Расійскай імперыі. Пераход у праваслаўе не выклікаў складанасцей і быў здзейснены на працягу сутак, у той жа час пераход у каталіцызм па-ранейшаму суправаджаўся бюракратычнымі разбіральніцтвамі і сустрэкаў перашкоды, у тым ліку абумоўленыя ідэалагічнымі пытаннямі.

Міжканфесійныя пераходы не заўжды былі абумоўлены ўнутранымі перакананнямі. У 1913 г. прашэнне на пераход падаў селянін вёскі Цыгань Слуцкага павета Іван Івановіч. Ён нарадзіўся ў размешчанай непадалёк вёсцы Заліпенне Навагрудскага павета і тройчы браў шлюб – у 1893, 1898 і 1903 гг., а на момант разгляду справы быў удаўцом. Усе тры разы ён вянкаўся ў праваслаўнай Крывошынскай царкве. Аднак, маючы намер ажаніцца ў чацвёрты раз, даведаўся, што праваслаўная царква забараняе такія шлюбы. Таму ён вырашыў перайсці ў каталіцызм, дзе чацвёрты шлюб дазваляўся [7, арк. 2]. Нягледзячы на перакананні праваслаўнага святара, І. Івановіч не змяніў свайго рашэння памяняць канфесійную прыналежнасць для заключэння шлюбу.

Працэдура выхаду з праваслаўя прадугледжвала размову з праваслаўным святаром, які павінен быў паўплываць на верніка ў яго жаданні змяніць канфесію. Вельмі інфарматыўнай крыніцай для атрымання звестак аб матывацыі людзей у змяненні канфесіі з’яўляюцца рапарты святароў, якія павінны былі праводзіць падобныя *«пераканальныя»* размовы з людзьмі, якія жадалі выйсці з праваслаўя. Менавіта з іх магчыма атрымаць уяўленне пра матывацыю і ўнутраныя перакананні да змены канфесіі. Так, напрыклад, святар Кашалёўскай царквы Уладзімір Чулке-

віч пісаў у рапарце ад 5 лютага 1913 г., што доўга пераконваў не пакідаць праваслаўную канфесію ўдаву прапаршчыка запасу Раісу Ратабыльскую, жыхарку вёскі Струкі Рагачоўскага павета. Аднак яна, у сваю чаргу, моцна трымалася свайго жадання і тлумачыла яго наступным чынам. Яна пазнаёмілася з каталіком Эндрыхоўскім, які прыехаў з Варшавы і служыў вінакурам у маёнтку Ротна памешчыка Дзерналовіча. Іх знаёмства паступова набыло інтымны характар, і ў выніку, каб пабрацца шлюбом з Эндрыхоўскім, Р. Ратабыльская вырашылася на змену веравызнання [16, арк. 2]. Відавочна, што гэта быў асэнсаваны і свядомы выбар нявесты – яна была адукаванай жанчынай: скончыла курсы ў Магілёўскай жаночай гімназіі і мела пасведчанне хатняй настаўніцы [16, арк. 3 адв.]. Таму дакладна не выпадае бачыць у ёй «ахвяру» намовай жаніха.

Зразумела, што намовы з боку такіх аўтарытэтных людзей, як святары, давалі плён. Жадаючыя выйсці з праваслаўя пасля настойлівых размоў нярэдка мянялі сваё рашэнне. У гэтым рэчышчы паказальна гісторыя мяшчанкі вёскі Елькаўшчына Магілёўскага павета Вольгі Дамарацкай, якая пры выбары жаніха шмат у чым кіравалася сацыяльнымі ўстаноўкамі. Для яе непрымальным быў шлюб з селянінам – чалавекам ніжэйшага сацыяльнага статусу. Аднак і змена канфесіі не была цалкам добраахвотным рашэннем, калі прымаць пад увагу ўльтыматыўныя патрабаванні яе жаніха. У дадзеным выпадку прысутнічалі і матэрыяльныя заахвочванні. Патэнцыйны жаніх Іван Верцяхоўскі, «сусед, багач і каталік», паставіў умовай не толькі пераход нявесты мяшчанкі В. Дамарацкай у каталіцызм, але і запатрабаваў 500 рублёў пасагу. Не выканаць умоў жаніха В. Дамарацкая баялася, бо мела перад вачыма прыклад сястры, якая адмовілася пераходзіць у каталіцызм і засталася «старай дзевай». Пры гэтым выйсці за праваслаўнага, які, хутчэй за ўсё, быў бы прадстаўніком ніжэйшага саслоўя, не дазваляў ёй гонар, бо «сорамна было за селяніна замуж ісці» [15, арк. 3]. У сваім рапарце ад 1 сакавіка 1913 г. святар Дудаковіцкай царквы Магілёўскага павета Пётр Петрашкевіч паведамляў, што яму атрымалася «*пацёрскімі перакананнямі*» ўгаварыць В. Дамарацкую не пераходзіць у каталіцызм, аднак ён не мог гарантаваць, што яна не перадумае ў далейшым, бо бацька В. Дамарацкай Міхаіл пацвердзіў, што ксёндз Шклоўскага касцёла намаўляў усю сям'ю Дамарацкіх прыняць каталіцызм [15, арк. 3 адв.].

Пры зменах канфесіі, звязаных са шлюбом, не мела істотнага значэння полавая прыналежнасць. Як мужчыны, так і жанчыны маглі прымушаць сваіх нарачоных да змены канфесіі, выкарыстоўваючы сваё больш высокае сацыяльнае або матэрыяльнае становішча. Так, у ваколіцы Лешава Аршанскага павета селянін Іван Галубіцкі падчас размоў са святаром Відзенецкай царквы Мікалаем Баршчэўскім не хаваў сваіх матываў у жаданні перайсці ў каталіцызм. Ён сцвярджаў, што нявеста зацікавіла

яго сваім матэрыяльным забеспячэннем, але пры гэтым настойвала на прыняцці яе канфесіі – каталіцызму. Таму І. Галубіцкі і жадаў пакінуць праваслаўе. Апрача таго, яго маці Марыя Іосіфаўна і «ўсе продкі» таксама былі каталіцкага веравызнання. Аднак І. Галубіцкі не адразу пайшоў на такі радыкальны крок. Першапачаткова ён спрабаваў атрымаць дазвол на вячанне ў касцёле, застаючыся пры гэтым праваслаўным, а калі гэта не атрымалася, то падаў прашэнне аб пераходзе. Падчас «пераканальнай размовы» са святаром ён не адмаўляў таго факту, што, магчыма, і адмовіцца ад пераходу, калі «ўладкуе свае намеры, <...> будучыня пакажа» [14, арк. 2 адв.].

Матэрыяльнае забеспячэнне ўвогуле было моцнай матывацыяй да змены канфесіі. Так, 1 кастрычніка 1912 г. быў далучаны да каталіцтва дваранін засценка Пазнякі Сенненскага павета Георгій Дамарацкі. У той жа дзень ён вячаўся з дзяўчынай каталіцкага веравызнання [12, арк. 2]. Падчас размовы са святаром мясцовай Абольцаўскай царквы Фёдарам Халабесам Г. Дамарацкі пацвердзіў, што перайшоў у каталіцызм толькі паводле патрабавання нявесты і яе родзічаў. Адмаўляцца ад шлюбу ён не збіраўся, бо нявеста прывабіла яго сваім грашовым забеспячэннем, і матэрыяльны разлік стаў больш важным фактарам, чым адданасць уласнай канфесіі. Аднак Г. Дамарацкі і ў будучыні выкарыстоўваў праблемы веравызнання на ўласную карысць. Пасля шлюбу, ужо ў 1913 г., ён падаў запіску з просьбай пакінуць яго ў праваслаўі. На той момант Г. Дамарацкі паступіў на ваенную службу і з'яўляўся кананірам 29-й артылерыйскай брыгады. Напэўна, ён разлічваў, што ў праваслаўнага двараніна больш шанцаў на паспяховую ваенную кар'еру, чым у каталіка. У выніку ў тым жа годзе ён быў прыняты ў праваслаўныя вернікі, а яго вяртанне было пазначана ў метрычных кнігах Юрцаўскай царквы [12, арк. 12 адв.].

Уладальнік фальварка Гарадзішча Навагрудскага павета дваранін Ігнат Рытвінскі «спакусіў з праваслаўя ў каталіцызм» сялянку Кацярыну Бабко і ахрысціў агульных з ёй дзяцей паводле каталіцкага абраду ў Клецкім касцёле [4, арк. 16]. Кацярына знаходзілася на службе ў І. Рытвінскага на працягу 12 гадоў і за гэты час стала яго фактычнай жонкай. Аднак жаніцца афіцыйна І. Рытвінскі адмаўляўся, пакуль К. Бабко не прыме каталіцызм. У выніку, прыблізна праз 5–6 гадоў, яны былі таемна вячананы ксяндзом Юргевічам, але без запісу ў метрычныя кнігі. К. Бабко хвалявалася, што І. Рытвінскі зможа пакінуць яе без сродкаў, таму пераход у каталіцызм з яе боку меў падставы не толькі асабістага, але і эканамічнага характару. У 1898 г. яна набыла на сваё імя маёнтак Гарадзішча, а грошы на гэтую здзелку ёй пазычыў І. Рытвінскі. Аргументацыяй такіх дзеянняў было тое, што, з'яўляючыся «дваранінам польскага паходжання», ён не меў права набываць нерухомасць

на тэрыторыі «Паўночна-Заходняга краю» ў адпаведнасці з законам ад 10 снежня 1865 г. Аднак пасля гэтага І. Рытвінскі пачаў шантажаваць К. Бабко, што прадасць гэты маёнтак (пасля пакупкі К. Бабко выдала вэксаль І. Рытвінскаму на тое, што вінаватая яму грошы), калі яна вернецца ў праваслаўе. Святар Луцкай царквы Навагрудскага павета Сілуян Кахновіч праводзіў з К. Бабко «пераканальныя гутаркі», каб адгаварыць яе ад пераходу ў каталіцызм, але жанчына сцвярджала, што І. Рытвінскі пераканаў яе ў перавазе каталіцызму над праваслаўем і адначасова з тым пагражаў пазбавіць яе і дзяцей дваранскіх правоў і маёнтка, калі яна вернецца ў праваслаўе [4, арк. 17]. Як бачна, у дадзеным выпадку міжсасобовыя стасункі шчыльна перапляліся як са спробамі абысці дыскрымінацыйныя законы Расійскай імперыі, так і са звычайнымі эканамічнымі махінацыямі і саслоўным уціскам з боку прадстаўніка больш высокага грамадскага стану.

Такім чынам, да змены канфесіі ў шлюбе прыводзілі разнастайныя прычыны і перадумовы – ад унутраных маральных перакананняў да эканамічных выгодаў. Сярод іх вылучаліся імкненне да павышэння сацыяльнага і эканамічнага статусу, шантаж з боку будучых мужа або жонкі, нежаданне заключаць шлюб з прадстаўніком іншай канфесіі, выхаванне ў дэ-юрэ праваслаўнай, але дэ-факта ў каталіцкай традыцыі (калі нехта з бацькоў ці родзічаў з’яўляўся каталіком); уплыў памешчыкаў-працадаўцаў, настаўнікаў і іншых людзей, якія карысталіся аўтарытэтам у канкрэтным асяроддзі. У цэлым, у разгляданы перыяд нярэдка назіралася лёгкасць, з якой людзі пераходзілі з адной канфесіі ў іншую, кіруючыся штодзённымі побытавымі матывамі, а таксама відавочнае наданне на побытавым узроўні большага сацыяльнага прэстыжу каталіцызму ў параўнанні з праваслаўем.

Крыніцы і літаратура

1. Бендин, А. Ю. Проблемы веротерпимости в Северо-Западном крае Российской империи (1863–1914 гг.) / А. Ю. Бендин. – Минск : БГУ, 2010 – 440 с.
2. Кривицкий, М. А. Предпосылки массовых переходов из православия в католичество на территории Беларуси после издания указа о веротерпимости (1905–1914) / М. А. Кривицкий // Архіварыус : зб. навук. паведамл. і арт. – Мінск, 2013. – Вып. 10 / рэд. : Ю. М. Бохан [і інш.]. – С. 76–92.
3. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 32400. – Справа аб пераводзе ў праваслаўе сялян вёскі Млынкі Ястрамбельскай воласці Навагрудскага павета. 03.07.1868–14.04.1869. – 25 арк.
4. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 36672. – Справа аб спакушэнні з праваслаўя ў каталіцызм Кацярыны Бабко. 07.12.1898–28.02.1900. – 25 арк.

5. НГАБ. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 2557. – Справа аб вызваленні з-пад варты сялян Пяршайскай воласці Мінскага павета, якія абвінавачваліся ў пераходзе ў каталіцызм. 12.03.1874–16.03.1874. – 4 арк.
6. НГАБ. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8476. – Справа аб дазvole Алене Аўласка перайсці з праваслаўя ў каталіцызм. 16.03.1913–07.09.1913. – 55 арк.
7. НГАБ. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8490. – Справа аб дазvole Івану Мартынавічу Іванавічу перайсці з праваслаўя ў каталіцызм. 14.06.1913–15.06.1914. – 27 арк.
8. НГАБ. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8508. – Справа аб пераходзе ў каталіцызм Стэфаніі Руткоўскай. 29.12.1913–08.02.1914. – 12 арк.
9. НГАБ. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8516. – Справа аб дазvole Ігнату Тарнагурскаму перайсці з праваслаўя ў каталіцызм. 21.05.1913–22.01.1915. – 21 арк.
10. НГАБ. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8518. – Справа аб пераходзе з праваслаўя ў каталіцызм Праскоўі Васільеўны Хамянок. 06.06.1913–10.04.1914. – 39 арк.
11. НГАБ. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8526. – Справа аб пераходзе з праваслаўя ў каталіцызм Пелагеі і Марыі Шульгевіч. 18.06.1913–18.01.1914. – 17 арк.
12. НГАБ. – Ф. 2301. Воп. 1. Спр. 576. – Справа аб пераходзе двараніна Георгія Дамарацкага з праваслаўя ў каталіцызм. 03.09.1913–13.12.1913. – 13 арк.
13. НГАБ. – Ф. 2301. Воп. 1. Спр. 641. – Справа аб пераходзе дваранкі Праскоўі Багушэўскай з праваслаўя ў каталіцызм. 07.02.1913–22.06.1915. – 24 арк.
14. НГАБ. – Ф. 2301. Воп. 1. Спр. 642. – Справа аб пераходзе сялянкі Івана Васільевіча Галубіцкага з праваслаўя ў каталіцызм. 06.02.1913–22.02.1913. – 5 арк.
15. НГАБ. – Ф. 2301. Воп. 1. Спр. 643. – Справа аб пераходзе Вольгі Міхайлаўны Дамарацкай з праваслаўя ў каталіцызм. 29.01.1913–13.03.1913. – 6 арк.
16. НГАБ. – Ф. 2301. Воп. 1. Спр. 644. – Справа аб пераходзе ўдавы Раісы Трыфанаўны Ратабыльскай з праваслаўя ў каталіцызм. 22.01.1913–5.02.1913. – 3 арк.
17. Полное Собрание Законов Российской Империи : Собрание второе. – в 55 т. – Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830–1885. – Т. 7. – 1832. – 1450 с.
18. Табунов, В. В. Борьба за влияние на население белорусских земель между церковью и костелом посредством межконфессиональных браков в конце XIX – начале XX вв. / В. В. Табунов // Актуальные проблемы современного гуманитарного познания: материалы Междунар. науч. конф., Витебск, 29–30 окт. 2009 г. / редкол. : В. И. Каравкин (гл. ред.) [и др.]. – Витебск, 2009. – С. 164–165.
19. Яноўская, В. В. Хрысціянская царква ў Беларусі, 1863–1914 гг. / В. В. Яноўская. – Мінск : Бел. дзярж. ун-т, 2002. – 197 с.

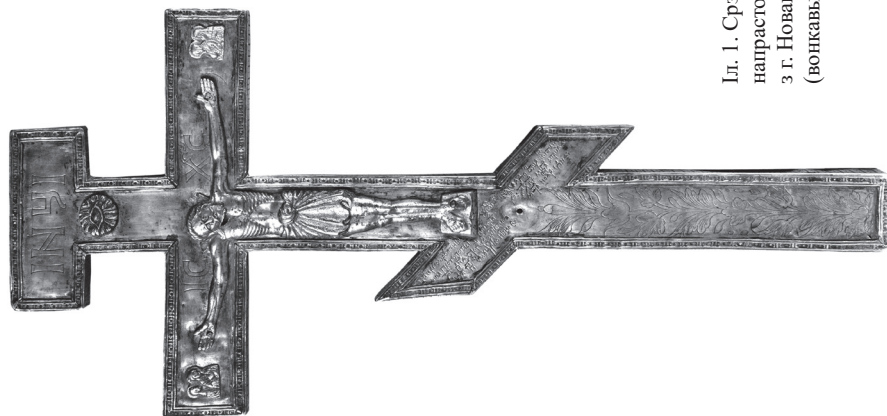
Д. В. Лісейчыкаў

**«СООРУЖЕНЫ ЕСТ КОШТОМ И НАКЛАДОМ ОТЦА
КОНСТАНТИНА»: СРЭБРАНЫ НАПРАСТОЛЬНЫ КРЫЖ
З НОВАГОРОДКА І ЛЁС ЯГО СТВАРАЛЬНІКА**

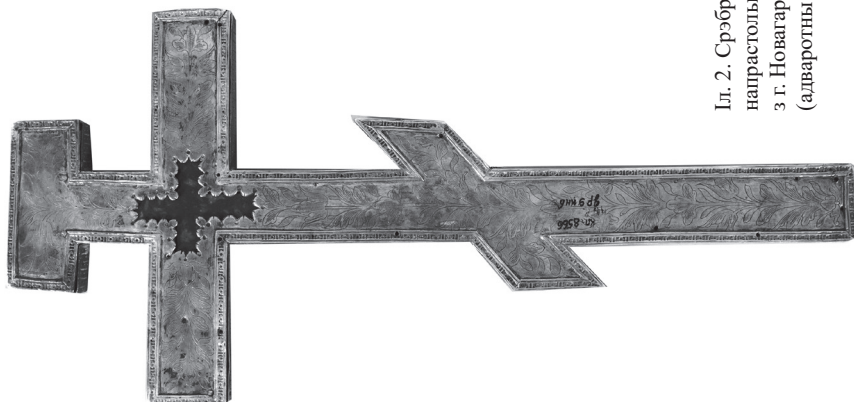
У Нацыянальным гістарычным музеі Рэспублікі Беларусь (далей – НГМРБ) у калекцыі «Каштоўныя металы і камяні» захоўваецца напастольны крыж [21]¹ (гл. іл. 1, 2). Апошнім часам ён актыўна запатрабаваны ў экспазіцыйнай дзейнасці. У прыватнасці, у 2014 г. крыж экспанавалася ў Нацыянальным мастацкім музеі Рэспублікі Беларусь на выставе «Дзесяць стагоддзяў мастацтва Беларусі» ў раздзеле «Візантыйскія традыцыі» [5]. У 2017 г. ён экспанавалася на выставе «Ultima ratio regum. Беларусь у Паўночных войнах сярэдзіны XVII – пачатку XVIII ст.» у Музеі замкавага комплексу «Мір» [4, с. 174–175], дзе быў няслушна атрыбутаваны як праваслаўны. Тэхнічныя характарыстыкі крыжа наступныя. Памеры складаюць 37,5×17,5 см. Вага – 500 г. Ён выраблены з дрэва і пакрыты ліставым срэбрам 800–875 пробы з кветкавым і лінейным арнамантам. Тэхніка выканання – чаканка, ліццё, гравіроўка. На крыжы маецца лаканічны ўкладны запіс, змест якога наступны: «Сеи крест сооружены ест коштом и накладом ѿца Константина, протопопы новгород[ского], рок[у] ѿхѣ [1625], м[еся]ца априла | в [2] дна. Того ж рок[у] престависа м[еся]ца ноабр[я] е [5] дна. | Даи, Г[оспо]ді, емѣ Ц[а]рство Н[е]б[е]сное» (гл. іл. 3). Атрыбутаваць прадмет, прасачыць гісторыю яго стварэння і перамяшчэння, ідэнтыфікаваць асобу ахвярадаўцы дапамаглі архіўныя дакументы.

Першай зачэпкай паслужыла ўзгадка асобы новагородскага пратопопа айца Канстанціна, які ахвяраваў гэты крыж да неназванай царквы (верагодна, у г. Новагродку) у 1625 г. незадоўга да сваёй смерці. Як вынікае са зместу запісу, ён быў зроблены не самім святаром, а яго наступнікам. Лагічна будзе выказаць здагадку, што айцец Канстанцін ахвяраваў крыж да царквы, пры якой служыў сам. Але да якой канкрэтна? Як вядома, да падзей вайны 1654–1667 гг. у г. Новагродку дзейнічала некалькі цэркваў, на той час ужо ўніяцкіх. Усе дзеючыя на той час цэрквы ў горадзе пералічваюцца ў тастаменце сына мінскага харужага Мікалая Корсака ад 27 верасня 1657 г. Гэта мураваныя цэрквы Св. Барыса і Глеба і Прасвятой Багародзіцы (апошняя – у Замку), а таксама драўляныя Уваскрэсення Богага, Св. Яна Хрысціцеля і Св. Мікалая [18,

¹ Выказваю шчырую падзяку за дапамогу ў зборы матэрыялаў Але Забялінскай, Вользе Клецкінай, Мікалаю Нікалаеву, Валерыю Пазднякову, Людміле Талкачовай і Галіне Флікоп-Світа.

Іл. 1. Срэбраны
напастольны крыж
з г. Новагародка
(вонкавы бок)

Іл. 2. Срэбраны
напастольны крыж
з г. Новагародка
(адваротны бок)

арк. 440 адв.–441]. Першая належала да юрысдыкцыі базыльянскага ордэна, астатнія з’яўляліся звычайнымі парафіяльнымі. Царкву Св. Мікалая Корсак у сваім тастаменце вылучыў асобна – ён называе яе царквой «*майго патрона*», г. зн. нябеснага заступніка Св. Мікалая.

Візіты 1680 г. згадваюць толькі адну дзейную парафіяльную царкву ў г. Новагародку – Уваскрэсення Богага. Астатнія, за выключэннем базыльянскай царквы Св. Барыса і Глеба, пасля падзей вайны 1654–1667 гг., верагодна, яшчэ знаходзіліся ў запусценні. Пры Уваскрэсенскай царкве адзначана наяўнасць нейкага срэбранага крыжа, аднак сам змест запісу («*срэбраны крыж*» [8, с. 100]) занадта лаканічны, каб з дакладнасцю сцвярджаць, што гаворка ідзе менавіта аб гэтым крыжы.

З пратакола візітацыі Новагародскага базыльянскага манастыра ад 27 лютага 1705 г. даведваемся, што ў той час крыж ужо захоўваўся пры мураванай манастырскай царкве Св. Барыса і Глеба. Праўда, яго апісанню адводзіцца даволі сціплае месца сярод іншых срэбраных прадметаў: «*белы срэбраны крыж, на якім Госпад Хрыстос і пазалочаныя евангелісты*» [27, арк. 148 адв.]. Відавочна, крыж быў далёка не самай вялікай каштоўнасцю ў манастыры. Але з якога храма ён трапіў да новагародскіх базыльянаў?

Падрабязны спіс каштоўных рэчаў, якія былі забраны новагародскімі базыльянамі з будынкаў астатніх гарадскіх парафіяльных храмаў, падаюць генеральныя візіты цэркваў Св. Мікалая і Св. Яна за 1754 г. З царквы Св. Яна «*срэбраны келіх з Евангеллем, друкаваным in folio, іх мошці айцы базыльяне Новагародскага манастыра да сябе забралі*» [17, арк. 3], з царквы Св. Мікалая «*таксама срэбра, якое іх мошці айцы базыльяне Новагародскага манастыра да сябе забралі – вялікая чатырохгранная срэбраная звяздзіца, вялікі срэбраны крыж з пазалочаным укрыжаваннем гвалтоўна з царквы ўзялі*» [17, арк. 2]. Рэфармацыйны дэкрэт да тых жа візітаў загадваў святарам прыкласці намаганні па вяртанні страчанага крыжа з манастырскай царквы ў парафіяльную [17, арк. 2 адв.]. Такім чынам, мы бачым, што першапачаткова крыж быў ахвяраваны да Новагародскай царквы Св. Мікалая, якая ў першай палове XVII ст., верагодна, і з’яўлялася «вотчынай» пратапопа Канстанціна.

Аб гэтым наўпрост гаворыцца ў рэфармацыйным дэкрэце, складзеным у час генеральнай візітацыі царквы Св. Мікалая ў г. Новагародку ад 16 студзеня 1784 г. Дэкрэт таксама падрабязна апісвае матэрыял, з якога быў выкананы крыж, у прыватнасці, згадвае яго кіпарысавую аснову: «*Да таго ж вялікі кіпарысавы крыж, пакрыты срэбранай бляхай з надпісам, прыдбаны да царквы Святога Мікалая, нададзены да гэтай жа царквы ад вялебнага святара Краскевіча, новагародскага дэкана [пасада пратапопа пададзена ў варыянце, характэрным для лацінскай традыцыі. – Д.Л.], а ад гэтага часу ў вялебных айцоў новагародскіх базылья-*

Іл. 3. Укладны надпіс на крыжы

наў невядома з якой нагоды і падставы ўтрымліваецца. Для вяртання якога нават праз вэрхал пад пагрозай пакарання заадаваю, каб вялебны святар настаяцель прыклаў намаганні» [14, арк. 1].

Падаўчы інвентар ад 3 сакавіка 1795 г., які быў складзены пры перадачы царквы Св. Мікалая ў часовую адміністрацыю святару Іосіфу Станкевічу, сярод «начыння для працэсій» згадвае 2 працэсійныя крыжы, «адзін з драўляным укрываваннем, а другі мае на сабе пафарбаваную фігуру Госпада Ісуса, і аднаго не стае, паводле рэестру святар адміністрацар павінен папракнуць айцоў базыльянаў» [3, арк. 35 адв.]. Дэканская візіта царквы Св. Мікалая ад 5 ліпеня 1801 г. [3, арк. 87 адв.] апісвае храм, адбудоўваны нанова пасля нядаўняга пажару, але пра крыж ужо не ўзгадвае.

Затое падрабязнае апісанне крыжа мае генеральная візіта Новагародскага базыльянскага манастыра і царквы Св. Барыса і Глеба ад 15 ліпеня 1824 г. Пры апісанні вырабаў з каштоўных металаў, якія знаходзіліся пры царкве, адзначаны «срэбраны ручны крыж, гравіраваны з абодвух бакоў, які мае з аднаго боку пазалочанае ўкрываванне і чатыры такія ж фігуркі, з другога боку – зеленаваты сібірскі камень. [Крыж] 10-й пробы, важыць 1 фунт» [19, арк. 11]. Пад тэрмінам «сібірскі камень» маецца на ўвазе малахіт, які і сёння знаходзіцца ўсярэдзіне крыжа (Іл. іл. 3). Якасць срэбра, з якога выраблены крыж, пададзена відавочна ў выглядзе лотавай пробы. Пры пераводзе лотавай сістэмы на метрычную атрымліваецца, што крыж мае 625 пробу срэбра (у сучаснай музейнай дакументацыі проба матэрыялу крыжа вызначана як 800–875).

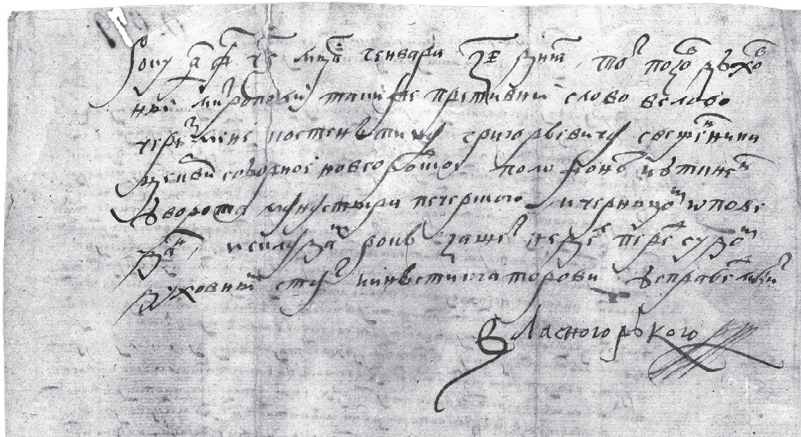
З прыведзеных прыкладаў мы можам даведацца нарэшце не толькі пра храм-адрасат, але і пра прозвішча ахвярадаўцы, новагародскага пратапопа Канстанціна – *Краскевіч*. Тое, што прозвішча святара адсутнічае ў арыгінальным тэксе запісу 1625 г., а пазнейшыя крыніцы яго фіксуюць – звыклая для таго часу практыка. З'яўленню і асаблівацям фіксацыі ўстойлівых прозвішчаў у святароў у XVII ст. прысвечаны падраздел «*Фарміраванне святарскіх дынастый*» у адной з нашых прац

[10, с. 20–28]. У той час у дачыненні да святароў практыкавалася выкарыстанне і імёнаў па бацьку. Тое самае мы назіраем і ў гэтым выпадку. У дакументах, якія датуюцца 2–17 студзеня 1596 г. [23, арк. 7–7 адв.], 17 чэрвеня 1609 г. [24, арк. 1–1 адв.] і 25 ліпеня 1609 г. [6, с. 157], новагародскі пратапоп фігуруе як *Канстанцін Грыгор’евіч* (без фіксацыі ўстойлівага прозвішча).

Са зместу запісу на крыжы вынікае, што ён быў нанесены не самім айцом Канстанцінам, а яго наступнікам, прычым пасля смерці ахвярадаўцы, які *«того же [1625] року преставися»*. Пытанне – наколькі пазней за пазначаную на крыжы дату быў зроблены гэты надпіс? На год–два ці можа на пяць–дзесяць? Справа ў тым, што дата на крыжы можа быць памылковай. Да нашага часу захаваўся дакумент першай трэці XVII ст. аб перадачы мітрапаліцкага маёнтка Печураны Новагародскага павета ў валоданне Новагародскай капітуле (калегіяльнаму органу пры кафедральнай царкве). Ад імя капітулы дакумент падпісаў яе кіраўнік – новагародскі пратапоп Канстанцін Краскевіч [25]. Праблема ў тым, што дакумент датуюцца 28 студзеня 1631 г. Магчыма, што крыж быў выраблены і ахвяраваны храму пазней, як варыянт – у 1635 г. У адваротным выпадку давядзецца дапусціць, што ў Новагародку ў розныя гады было два пратапопы Канстанціна – напрыклад, бацька Канстанцін Грыгор’евіч і сын Канстанцін Канстанцінавіч. Але ў такім выпадку лагічна будзе дапусціць, што аўтар надпісу на крыжы не забыў бы пазначыць і імя па бацьку ахвярадаўцы, каб пазбегнуць блытаніны.

Цікава, што ў зборах НГМРБ захоўваецца яшчэ адзін прадмет, звязаны з новагародскімі цэрквамі, праўда, крыху ранейшага перыяду. Апасродкавана ён можа мець сувязь і з галоўным героем нашага артыкула. Гэта срэбраны пазалочаны пацір (літургічны келіх) сярэдзіны альбо другой паловы XVI ст. з укладным запісам наступнага зместу: «І[ησοῦ]ς †² Χ[ριστό]ς. Сїи потирь и дискось и с њѣи и ильжицѣ рабѣ Божїи Григорейи Шокот дал в ц(е)рков соборнѣю Пр(е)ч(и)стое Б(огороди)ци в Новѣгородѣ Литовском. Б(о)же, буд м(и)л(ос)тив д(у)ши еѣ(о)» [20]. З тэксту вынікае, што на момант ахвяравання келіха саборнай царквой у горадзе лічыўся храм Прачыстай Багародзіцы на Замку (а не мураваная царква Св. Барыса і Глеба, як прынята лічыць). Верагодна, у канцы XVII ст., калі Замкавая царква перайшла пад юрысдыкцыю новагародскіх базыльянаў, усё дарагое начинне было перанесена ў царкву Св. Барыса і Глеба. Ахвяраванне Грыгорыя Шоката ў поўным камплекце (разам з угаданымі ў запісе дыскасам, звяздзіцай і лыжачкай) апісана ў візіце Новагародскага базыльянскага манастыра ад 25 лютага 1705 г.: *«Старасвецкі келіх, срэбраны і цалкам пазалочаны, з вежачкамі і роз-*

² Выява крыжа-галгофы.

Іл. 4. Аўтограф новагародскага пратапопа Канстанціна Грыгор'евіча.
17 студзеня 1596 г.

нымі кветкамі. Да яго дыскас, зверху пазалочаны. Звяздзіца і лыжачка такая ж» [27, арк. 148 адв.]. Апрача гэтага, нашу ўвагу прыцягнула імя ахвярадаўцы – *Грыгорый*. Ці не мог гэты выключна заможны ахвярадаўца з'яўляцца бацькам *Канстанціна Грыгор'евіча*? Вядома, што ён быў свецкай асобай (гэта вынікае з запісу), верагодна, мешчанінам і меў асаблівую пабожнасць – паколькі здзейсніў на карысць царквы такое вялікае ахвяраванне. У сярэдзіне і канцы XVI ст. многія свецкія асобы «грэцкай рэлігіі» – і баяры, і зямяне, і мяшчане – абіралі для сябе духоўную кар'еру нават толькі з меркантильных прычын (падрабязней гл. наш артыкул [11]). Тое, што за Канстанцінам Грыгор'евічам і яго нашчадкамі з сярэдзіны XVII ст. замацавалася ўстойлівае прозвішча *Краскевіч*, зусім не адмяняе верагоднасці, што ў яго імаверных продкаў-мяшчан магло быць іншае прозвішча-мянушка. Безумоўна, гэта толькі гіпотэза, якая, аднак, дазваляе патлумачыць, чаму ў 1609 г. у часе спрэчак з мітрапалітам Іпаціем Пацеем Канстанцін Грыгор'евіч быў пакліканы не на мітрапаліцкі суд, як духоўная асоба, а «яко *мещанин Новгородский*» [24, арк. 1 адв.] на задворны асэсарскі суд у Вільню (гл. ніжэй).

Адна з першых узгадак аб асобе айца Канстанціна датуецца 22 сакавіка 1594 г. [23]. У гэты час ішла барацьба паміж мітрапалітам Кіеўскім, Галіцкім і ўсёй Русі Міхаілам Рагозам і архімандрытам Нікіфарама Турам за ўладу над Кіева-Пячэрскім манастыром і манастырскімі маёнткамі. 22 сакавіка 1594 г. і 2 студзеня 1596 г. пазвы Нікіфара Туру з'явіцца на духоўны мітрапаліцкі суд, які, як меркавалася, адбудзецца

ў Новагародку, дастаўляў у Кіеў менавіта святар новагародскай саборнай царквы (якой на гэты час з'яўлялася ўжо царква Св. Барыса і Глеба) Канстанцін Грыгор'евіч [23, арк. 7–7 адв.]. Першы раз, у 1594 г., Нікіфар Тур адказаў айцу Канстанціну: *«Отцу митрополиту ничего до меня, нехай он дозирует порядку в Новогородку, а не тут»*. Другі раз Нікіфар Тур таксама не захацеў прымаць позву, і 17 студзеня 1596 г. айцец Канстанцін пакінуў уласнаручны запіс аб тым, што *«тот позов <...> положонъ и уткнен у ворота манастира Печерского и черньцом оповедан»* [23, арк. 7 адв.] (Гл. іл. 4). Гэтай жа справы, відаць, тычылася і складзенае Канстанцінам Грыгор'евічам сазнанне ад 10 кастрычніка 1594 г., змест якога, на жаль, невядомы [26, с. 77].

Наступны сюжэт, звязаны з айцом Канстанцінам, фіксуецца ў дакументах ужо «пасляўніяцкага» перыяду (г. зн. пасля заключэння Брэсцкай уніі 1596 г.). Па-першае, у адным з дакументаў ад 8 красавіка 1601 г. Канстанцін Грыгор'евіч названы *«пятніцкім святаром»* [26, с. 180] (г. зн. святаром царквы Св. Параскевы Пятніцы). Па ўсёй верагоднасці, у гэты час ён ужо не з'яўляўся святаром саборнай царквы Св. Барыса і Глеба. Рашэнне аб адхіленні альбо аб перамяшчэнні яго ад пасады пры царкве, ды яшчэ і пры саборнай, мог прыняць толькі мітрапаліт, якім на той час з'яўляўся Іпацій Пацей. Такое дапушчэнне пацвярджаецца дакументальна.

У пачатку XVII ст. у структурах Кіеўскай мітраполіі на землях Вялікага Княства Літоўскага абвастрылася барацьба супраць узмацнення епіскапскай улады, якая абцяжарвалася тым, што большасць іерархаў «грэцкага абраду» вызнала унію з Рымам. Такім чынам барацьба з уладай царкоўнай іерархіі, якая распачалася яшчэ ў другой палове XVI ст., набывала дадатковую ідэалагічную афарбоўку, якая з кожным дзесяцігоддзем усё больш выходзіла на пярэдні план. Супернікам моцнай і цэнтралізаванай улады епіскапата выступала частка арыстакратыі, але найбольш значнай сілай былі аб'яднаныя ў брацтвы мяшчане і духавенства «грэцкага абраду» буйных гарадоў. Самыя актыўныя праціўнікі ўніяцкага мітрапаліта Іпація Пацея на тэрыторыі т. зв. «Літоўскай» часткі Кіеўска-Віленскай мітрапаліцкай епархіі³ былі сканцэнтраваны ў чатырох найбольш важных гарадах епархіі: Вільні, Гародні, Менску і Новагародку. Новагародскай групай мітрапалітавых апанентаў кіраваў ніхто іншы, як мясцовы пратапоп Канстанцін Грыгор'евіч [2, с. 281].

Сутнасць канфліктаў з духавенствам яскрава апісаў сам Іпацій Пацей у сваім пасланні да віленскіх мяшчан ад 18 верасня 1608 г., дзе га-

³ У склад «Літоўскай» часткі Кіеўска-Віленскай епархіі ўваходзілі цэрквы на тэрыторыі Менскага, Новагародскага, Троцкага і Віленскага ваяводстваў (за выключэннем Браслаўскага павета, які адносіўся да юрысдыкцыі Полацкай архіепархіі).

ворка, між іншым, ішла і пра асобу новагародскага пратапопа: *«Кгдаж мало не <...> во всех головных местах хотяж сущь протопопове, але не мають от мене таковое влады, жебы хто других себе ровных догледати мел без особливого порученья и листу моего, и в римской церкви сущь деканове, што у нас и протопопове, але есм особый официал, который поезджает и визытует по всей диоцезыи епископства оног, бо певне протопопа Виленский не похочет слухати протопопы Новгородского, ани Новгородский Виленского, также в Менску, в Городне, в Волковыйску и индеи кождей речет, жесмы себе ровные, а посполите наболей з старших великие сущь соблазны и другим менишим деются. Про то сам розум показывает, же потреба одного, который бы вместо екзархи был, жебы в небытности моей в тамтых краях поезджаючи по епархии погледал порядка церковного, на который вряд потреба человека зацного, в Писме Светом и в правилах церковных досконале учоного, на которого бы ся теж и люди огледати и в пристойном пошанованью яко шляхтича зацне вроженого мели, кгдаж люде сего веку болей теперь на зацность сеговетную огледаются, а нижли на стан духовный»* [6, с. 112–114].

Пасля няўдалага працэсу ў Галоўным Трыбунале Вялікага Княства Літоўскага супраць гарадзенскай групы сваіх праціўнікаў мітрапаліт Пацей 17 чэрвеня 1609 г. [24, арк. 1–1 адв.] падаў позов на Канстанціна Грыгор’евіча ў задворны асэсарскі суд. У судовай позве апісвалася тое, у чым мітрапаліт вінаваціў непаслухмянага святара. Некалькі дзён таму, 15 чэрвеня 1609 г., Іпацый Пацей прыехаў у Новагародак *«до столицы своее архиепископское, которую од летъ десети в спокоиномъ держаню мел»* [24, арк. 1]. Ён пайшоў на набажэнства да саборнай царквы Св. Барыса і Глеба, дзе меркаваў застаць айца Канстанціна. Але аказалася, што пратапоп разам з нейкім збеглым манахам Паўлам сабраў мяшчан у будынку новай, яшчэ неасвечанай царквы Св. Тройцы. У тую царкву быў пасланы мітрапаліцкі архідыякан Антоній з мэтай прымусіць Канстанціна Грыгор’евіча прадстаць перад Пацеем і трымаць перад ім справаздачу *«о порядках церкви Божое и о иных речах, яко о скарбехъ церковных, о листах и о привиліяхъ митрополии и его милости самому належачых»* [24, арк. 1]. Адмову айца Канстанціна архідыякан перадаў амаль даслоўна. Пратапоп звярнуўся да сабранай грамады са словамі: *«О то мене пан Потей до себе зовет, не выдавайте мене»* [24, арк. 1]. Не жадаючы эскалацыі канфілікту (*«постерегаючи покою посполитого, жебы какое замешане за тым не сталося»* [24, арк. 1]), мітрапаліт не стаў ужываць да пратапопа сілу, а паклікаў яго, як жыхара каралеўскага горада Новагародка (*«яко мещанин Новгородский»* [24, арк. 1 адв.]), на задворны асэсарскі суд у Вільню.

У адрозненне ад судовага працэсу з гарадзенскай групай сваіх апанентаў, у гэты раз абставіны для мітрапаліта склаліся ўдала. Кароль Жыгімонт III перад вайскавай выправай пад Смаленск у ліпені–жніўні 1609 г. некалькі тыдняў якраз праводзіў у Вільні. Пачаў свае пасяджэнні задворны асэсарскі суд. Асабістая прысутнасць караля і той факт, што судовымі пасяджэннямі кіраваў прыхільнік Іпація Пацея – вялікі канцлер Леў Сапега – паспрыялі таму, што ўсе пытанні былі вырашаны на карысць мітрапаліта [2, с. 287]. Апошняму таксама давалася магчымасць паступіць з Канстанцінам Грыгор’евічам у залежнасці ад далейшых паводзін: прабачыць альбо пакараць. У такіх абставінах 25 ліпеня 1609 г. быў складзены цікавы дакумент – своеасаблівая дэкларацыя паслушэнства духавенства мітрапаліту Пацею, якую, сярод іншых, падпісаў і айцец Канстанцін [6, с. 157]. Расійскі гісторык П. Жуковіч звярнуў увагу на той факт, што ў гэтым дакуменце айцец Канстанцін называе сябе новагародскім пратапопам, але на такой жа пасадзе там фігуруе і Ларыён Агеевіч [9, арк. 370]. Верагодна, на той час мітрапалітам ужо быў прызначаны новы пратапоп і такое «кадравае рашэнне» Пацея было не апошняя прычынай, праз якую Канстанцін Грыгор’евіч падпісаў дэкларацыю паслушэнства.

На жаль, нам не ўдалося выявіць дакументаў, у якіх бы ўзгадвалася постаць айца Канстанціна і апісвалася яго дзейнасць у 1610–1620-я гг. Як чалавек свайго часу, былы бунтар мусіў цяжка перажываць сваё непаслушэнства мітрапаліту. Магчыма, замова і ахвяраванне на царкву надзвычай каштоўнага напрастоўнага крыжа былі своеасаблівай спробай ачысткі сумлення ад цяжкага для святара граху непаслушэнства іерархіі. Цалкам магчыма, што адносіны з наступным мітрапалітам (з 1614 г.) земляком-новагародцам Іосіфам Вельямінам-Руцкім у айца Канстанціна былі ўжо больш прязнымі. Аднак, як падаецца, невыпадковым можа быць і год стварэння крыжа – 1625. Гэты год, як вядома, быў абвешчаны Рымскім Папам Урбанам VIII юбілейным. У юбілейныя гады можна было атрымаць дараванне грахоў пры выкананні пэўных умоў. Верагодна, пасля забойства ў 1623 г. у г. Віцебску полацкага архіепіскапа Іасафата Кунцэвіча, якое скаланула не толькі Рэч Паспалітую, але і ўсю Еўропу, айцец Канстанцін асабліва востра зразумеў, да якіх наступстваў мог прывесці яго бунт супраць царкоўнай іерархіі.

Як сведчаць іншыя крыніцы, святарскі род Краскевічаў у XVII ст. сапраўды адзначаны на духоўных пасадах у г. Новагародку. Так, вядома, што святаром «Прачысенскай» (Замкавай) царквы ў г. Новагародку 4 студзеня 1643 г. быў нехта Павел Краскевіч [12, с. 411; 16, арк. 17–18], верагодна, сын айца Канстанціна. З апісання царкоўнага начыння царквы Св. Барыса і Глеба 1879 г. можна даведацца аб тым, што айцец Павел

займаў гэтую пасаду і пазней. Цудатворны абраз Багародзіцы [падрабязней аб гісторыі стварэння абраза гл.: 1, s. 150–154], які знаходзіўся ў царкве, змяшчаў дароўны запіс наступнага зместу: «Року 1654 мѣсяца Іануарія 25 дня. За стараніемъ Ч(естного) О(тца) Павла Крисковича, Протопопа Новогрудскаго, Пресвитера церкви Пречистой Богородицы, и коштомъ Іоанна Романовича сей образъ поставлень есть» [22, с. 15]. Згадкі аб новагородскім пратапопе Паўле Краскевічу маюцца і ў шэрагу дакументаў, датаваных 1663 і 1672 гг. [26, с. 185]. Прычым са зместу дакумента ад 9 мая 1663 г. можна зразумець, што ў падпарадкаванні Паўла Краскевіча знаходзілася яшчэ і царква Св. Мікалая [26, с. 185]. Цалкам магчыма, што царква Св. Мікалая, да якой першапачаткова быў ахвяраваны крыж, з'яўлялася па-сутнасці прыпісной да мураванай «Прачысценскай» (Замкавай) царквы, якая да таго ж у XVI ст. мела ста-тус саборнай.

З прыведзеных звестак мы таксама бачым, што нават пасада пратапопа ў XVII ст. была па-сутнасці спадчынай. Гэта ў цэлым суадносіцца з вынікамі нашых даследаванняў па іншых тэрыторыях Вялікага Княства Літоўскага за гэты перыяд.

Такім чынам, як падаецца, удалося ўстанавіць ланцужок, які звязвае новагородскіх пратапопаў Канстанціна Грыгор'евіча і Паўла Краскевіча, а таксама царкву Св. Мікалая з «Прачысценскай» царквой на Замку. Крыж быў ахвяраваны царкве Св. Мікалая Канстанцінам Грыгор'евічам і захоўваўся тут да падзей вайны 1654–1667 гг., у тым ліку ў першыя гады кіравання царквой Паўлам Краскевічам. Пасля вайны крыж верагодна, быў перанесены айцом Паўлам у мураваную «Прачысценскую» (Замкавую) царкву, якая таксама знаходзілася ў яго падпарадкаванні, і перажыла вайну відавочна лепей за драўляную Мікалаеўскую. У канцы XVII ст. Замкавая царква перайшла пад юрысдыкцыю новагородскіх базыльянаў. Верагодна, гэта адбылося пасля смерці Паўла Краскевіча – у апошнія два дзесяцігоддзі XVII ст. альбо ў першыя гады XVIII ст. (да 1705 г.). Разам з будынкам Замкавай царквы да базыльян перайшло і ўсё яе начынне, хоць гэта і спрабавалі аспрэчваць прадстаўнікі мітрапаліта і белага новагородскага духавенства.

Знаходжанне крыжа ў руках базыльянаў знайшло адлюстраванне і на яго знешнім выглядзе. Агляд рэліквіі дазваляе заўважыць, што дзеля надання крыжу выгляду, які больш адпавядае традыцыям Заходняй Царквы, ад пазалочанай фігуры Хрыста быў адламаны німб, а з сярэдзіны крыжа выдалена выява чэрапа і касцей (відавочна, таксама пазалочаных). Верагодна, гэта адбылося ў XVIII ст., бо візіта 1824 г., якая падрабязна апісвае крыж і ўзгадвае наяўнасць на ім пазалочанага ўкрыжвання і чатырох фігурак, не згадвае наяўнасці на ім іншых пазалочаных элементаў [19, арк. 11].

Пасля пераносу крыжа ў царкву Св. Барыса і Глеба ён заставаўся там аж да 60-х гг. XX ст. У 1757 г. базыльяне распачалі працы па пашырэнні і ўпрыгожанні Замкавай царквы з мэтай паляпшэння ўмоў для захавання цудатворнага абраза Божай Маці, які месціўся тут [13, арк. 14–15], аднак крыж туды не вярнуўся. Генеральныя візіты трох парафіяльных новагародскіх цэркваў 1798 г. ні словам не згадваюць аб месцы знаходжання крыжа [7, с. 109–113] і ўжо не ўтрымліваюць патрабаванняў аб вяртанні яго на сваё законнае месца. Рамонтныя работы сярэдзіны XVIII ст. далі мала плёну, і да канца стагоддзя будынак Замкавай царквы канчаткова прыйшоў у заняпад. Пляц з парэшткамі новагародскага замка, а таксама Замкавай царквы двойчы выстаўляўся на аўкцыён – 4 снежня 1858 г. і 26 лютага 1859 г. – пасля чаго яго купіў новагародскі мешчанін, лекар Альбін Карповіч. На той час, як можна меркаваць, ад царквы засталіся толькі падмуркі, сама ж яна была разабрана мяшчанамі на цэглу: *«На Замковай гары насупраць набудаваных згарэлых дамоў бургамістра Юрыя Чарнікевіча, узведзенага каменнага млыну памешчыка Пальчэўскага і дома дваранкі Паўловіч знаходзіцца пустая мясцовасць, абмежаваная ярам, дзе была некалі разабраная Васільянская царква»* [13, арк. 9–9 адв.].

У пачатку XX ст. да заняпаду прыйшоў і будынак царквы Св. Барыса і Глеба. 9 мая 1913 г. на сходзе Новагародскага Свята-Мікалаеўскага прыходскага брацтва быў створаны адмысловы «Камітэт па рэстаўрацыі Барыса-Глебскага храма ў горадзе Новагародку» [15, арк. 3]. З-за хуткага пачатку Першай сусветнай вайны Камітэт не паспеў разгарнуць шырокай дзейнасці. Удалося сабраць толькі некаторыя сродкі на выдзенне рэстаўрацыйных работ і ў маі 1914 г. правесці агляд будынка царквы і царкоўнага начыння. Агляд праводзіў вядомы навуковец, старшыня Камісіі па кіраванні Віленскай публічнай бібліятэкі і музея Д. І. Даўгяля. Між іншым, было занатавана, што сярод рэчаў маецца ў наяўнасці *«абкладзены срэбрам напразтольны крыж з надпісам: «Сей крест сооружен коштом и накладом отца Константина протопопы Новогрудского року 1625 апреля 12⁴ дня»* [15, арк. 17]. Настаяцель царквы Св. Барыса і Глеба Лаўр Кляеўскі адзначыў, што *«ў крыжы, відавочна, змешчаны часткі святых мошчаў»* [15, арк. 17]. Крыж знаходзіўся ў будынку царквы да 1963 г. Паводле акта ад 26 студзеня 1963 г., падпісанага старшынёй выканаўчага камітэта Навагрудскага гарадскога савета Аляксандрам Васільевічам Голубевым, старшым навуковым супрацоўнікам Беларускага дзяржаўнага гісторыка-краязнаўчага музея Вартніцкай (імя не пазначана) і прадстаўніком царкоўнага

⁴ Д. І. Даўгяля альбо настаяцель царквы Лаўр Кляеўскі (які цытуе заключэнне Даўгяля) памыліўся: на крыжы пазначана дата 2 красавіка.

савета (падпіс неразборлівы), крыж паступіў на захаванне ў названы музей.

Такім чынам, найбольш верагодна, што гэты каштоўны напрастольны крыж быў ахвяраваны царкве Св. Мікалая ў г. Новагародку пратапопам Канстанцінам Грыгор’евічам у 1625 г. Айцец Канстанцін уваходзіў у склад клірасу кафедральнай саборнай царквы ў г. Новагародку – дэ-факто на той час галоўнага храма Кіеўскай мітраполіі. У канцы XVI ст. ён выконваў важныя даручэнні мітрапаліта Міхаіла Рагозы. У самым пачатку XVII ст. айцец Канстанцін з’яўляўся кіраўніком новагародскай групы духавенства і мяшчан, якія выступалі супраць улады новага мітрапаліта Кіеўскага, Галіцкага і ўсёй Русі Іпація Пацея. Непадпарадкаванне духавенства сваёй іерархіі набывала рысы міжканфесійнага канфлікту, паколькі пасля заключэння Брэсцкай уніі ў 1596 г. супраць епіскапату Кіеўскай мітраполіі, які амаль у поўным складзе вызнаў уладу Папы Рымскага, выступілі брацтвы і духавенства буйных гарадоў, а таксама частка арыстакратыі. Аднак дзякуючы ўмелым дзеянням мітрапаліта канфлікт у Новагародку хутка быў улагоджаны. Пасля прымірэння з Пацеем у 1609 г. Канстанцін Грыгор’евіч, відавочна, доўга асэнсоўваў свой бунт супраць царкоўных улад. Асэнсоўваць было што – выступленні супраць уніяцкай іерархіі працягваліся па ўсёй Рэчы Паспалітай, пакуль не дасягнулі свайго апагею ў 1623 г. забойствам у г. Віцебску полацкага архіепіскапа Іасафата Кунцэвіча. Відавочна, гэтая падзея і яе наступствы моцна паўплывалі і на айца Канстанціна. Падаецца невыпадковай дата замовы і ахвяравання ім у храм каштоўнага напрастольнага крыжа – 1625 г. Гэты год быў абвешчаны Рымскім Папам Урбанам VIII юбілейным годам – часам, калі можна было атрымаць дараванні грахоў пры выкананні пэўных умоў. Верагодна, і гэтая каштоўная ахвяра айца Канстанціна на карысць храма была адной з яго спроб ачысткі свайго сумлення. Напэўна, і прыпіска ва ўкладным запісу «Дані, Господі, емѢ Царство Небесное» была больш, чым стандартнай фармулёўкай.

Пасля вайны 1654–1667 гг. крыж быў забраны да «Прачысенскай» (Замкавай) царквы, а пасля пераходу апошняй пад юрысдыкцыю базільянскага ордэна ў 1680-х гг., ён на доўгі час патрапіў да збораў царквы Св. Барыса і Глеба, дзе і праляжаў да 1960-х гг., пакуль не быў вывезены музейнымі работнікамі ў г. Мінск.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Chomik, P. Kult Ikoni Matki Bożej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI – XVIII wieku. – Białystok : Uniwersytet w Białymstoku, 2003. – 392 s.

2. Kempa, T. Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku. – Toruń : Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2016. – 800 s.
3. Lietuvos valstybės istorijos archyvas. – F. 605. Ap. 8. B. 1243. – Дэканскія візіты цэркваў Навагародскага дэканата. 1795–1810 гг. – 100 арк.
4. Ultima ratio regum. Беларусь у Паўночных войнах сярэдзіны XVII – пачатку XVIII ст.: [міжнародная выстава, Мірскі замак, 21 красавіка – 24 верасня 2017 г.]: каталог / [аўтары тэксту: М. Волкаў, К. Карлюк]. – Мінск : Музей «Замкавы комплекс «Мір», 2017. – 263 с.
5. Арт-Беларусь. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://artbelarus.by/be/gallery/443.html>. – Дата доступу : 29.06.2015.
6. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси, издаваемый при Управлении Виленского Учебного Округа (далее – АСДСЗР). – Вильна : Печатня О. Блюмовича, 1869. – Т. 6. – 422 с.
7. АСДСЗР. – Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1904. – Т. 14. – 289 с.
8. Візіты уніяцкіх цэркваў Мінскага і Навагрудскага сабораў 1680–1682 гг.: зборнік дакументаў / укладальнік Д. В. Лісейчыкаў. – Мінск : І. П. Логвінаў, 2009. – 268 с.
9. Жукович, П. Последняя борьба духовенства митрополичьей епархии с Потеем и унией (1609–1611) / П. Жукович // Христианское чтение. – 1901. – № 9. – С. 370–389.
10. Лісейчыкаў, Д. В. Святар у беларускім соцыуме: прасапаграфія ўніяцкага духавенства 1596–1839 гг. / Д. В. Лісейчыкаў. – Мінск : Беларусь, 2015. – 719 с.
11. Лісейчыкаў, Д. В. «Варуючы і милуючы мальжонку мою законную веньчальную...»: жыццё і смерць мітрапаліта-«дваязычца» Анісіфара Дзевачкі / Д. В. Лісейчыкаў, І. М. Бобер // Беларускі гістарычны часопіс. – 2018. – № 5. – С. 11–23.
12. Минские епархиальные ведомости. – 1871. – № 52. – С. 410–416.
13. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – Ф. 136 Воп. 1. Спр. 28773. – Справа аб пляцы Навагрудскай замкавай царквы, аддадзеным тамтэйшым гараднічым Зэнзбушам пад забудову лекару Карповічу. 10.08.1859–18.03.1860. – 16 арк.
14. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 5. Спр. 1. – Рэфармацыйныя дэкрэты да матэрыялаў генеральнай візітацыі цэркваў Навагародскага і Цырынскага дэканатаў. 1784 г. – 46 арк.
15. НГАБ. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8552. – Справа аб рэстаўрацыі старажытнай Барысаглебскай царквы як помніка рускай даўніны. 05.04.1914–12.05.1914. – 27 арк.
16. НГАБ. – Ф. 694. Воп. 5. Спр. 40. – Фундушы, прывілеі і іншыя дакументы царквы ў в. Акаловічы Навагародскага пав. XVII–XIX стст. – 34 арк.
17. НГАБ. – Ф. 1502. Воп. 1. Спр. 13. – Генеральныя візіты цэркваў Навагародскага дэканата. 1754 г. – 61 арк.

18. НГАБ. – Ф. 1730. – Воп. 1. – Спр. 1. – Актавая кніга Новагародскага гродскага суда. 1656–1666 гг. – 534 арк.
19. НГАБ. – Ф. 1781. Воп. 27. Спр. 587. – Генеральная візіта манастыра базыльянаў у г. Новагародку Новагародскага пав. 15.07.1824. – 30 арк.
20. НГМРБ. – КП 6984.
21. НГМРБ. – КП 8566.
22. Описание церквей и приходов Минской епархии, составленное по официально затребованным от причтов сведениям. – IX. – Новогрудский уезд. – Минск : Типо-Литография Б. Н. Соломонова, 1879. – 192 с.
23. Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Ф. 823. Оп. 1. Д. 153. – Справа аб непрыняцці намінаваным кіева-пячэрскім архімандрытам Нікіфарам Турам пасвячэння ад кіеўскага мітрапаліта Міхаіла Рагозы. 10.04.1594. – 37 арк.
24. РГИА. – Ф. 823. Оп. 1. Д. 306. – Позва на каралеўскі суд новагародскаму саборнаму пратапопу Канстанціну Грыгор’евічу па справе аб яго адмове падпарадкоўвацца мітрапаліту Іпацію Пацею. 17.06.1609. – 1 арк.
25. РГИА. – Ф. 823. Оп. 1. Д. 589. – Выпіс з актавых кніг Новагародскага земскага суда аб замене мітрапаліцкага маёнтка Печураны з прыселкам Ляўнішчавічамі на маёнткі Новагародскай мітрапаліцкай капітулы Ляшневічы і Літоўку. 20.02.1631. – 12 арк.
26. Реестр митрополичего архиву Унійной Церкви 1763 року / Упоряд. та вступ. ст. Олексія Вінниченка. – Львів : Видавництво УКУ, 2017. – 752 с.
27. Санкт-Петербургский институт истории Российской академии наук. Архив. – Ф. 52. Оп. 1. Д. 328. – Генеральныя візіты базыльянскіх манастыроў Літоўскай правінцыі. 1704–1705 гг. – 224 арк.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 02.09.2019

М. Д. Макараў

ШКЛЯНКІ, АБАРАНКІ І КАНВОЙ: ПАДАРОЖЖА КУПЕЦКАГА АБОЗУ З ПРУСІЎ МАГІЛЁЎ У 1718 Г.

У верасні 1718 г. магілёўскі купец Базыль Дзегцярэвіч даручыў свайму «фактару» (даверанай асобе, экспедытару) Яну Ярашэўскаму даставіць партыю тавару з усходнепрускага горада Алецка ў Магілёў. Той выканаў распараджэнне працадаўцы і па выніках падарожжа склаў два фінансавыя дакументы: 1) рэестр атрыманых грашовых сродкаў і «*вялікіх*» выдаткаў (у асноўным мытных аплат на каморах і прыкаморках); 2) «*рахунак*» усіх «*малых падарожных*» выдаткаў (на фураж, харчаванне і г. д.) з указаннем мясцовасцей, дзе яны былі зроблены. 10 мая 1719 г. Ян Ярашэўскі актыкаваў абодва дакументы ў кнігі Магілёўскага магістрата [11, арк. 133–136], дзякуючы чаму маецца магчымасць азнаёміцца з імі. Згаданыя акты досыць цікавыя з навуковага пункту гледжання. На іх падставе можна рэканструяваць адзін з варыянтаў гандлёвага шляху паміж Прусіяй і Магілёвам у пачатку XVIII ст. і ў дэталях апісаць рух купецкага абозу па ім. Абодва дакументы фінансавай справаздачы Яна Ярашэўскага публікуюцца ў Дадатку 1. Увесь астатні тэкст артыкула можна разглядаць як каментарый да іх.

Падобныя дарожныя распісы, складзеныя магілёўцамі, ужо публікаваліся на старонках археаграфічных выданняў [1, с. 228–232, 246–249; 13, с. 188]. Аднак яны датычыліся асоб, якія ехалі з даручэннямі ў Варшаву і вярталіся дамоў без грузаных тавараў вазоў. Увядзенне ў навуковы ўжытак справаздачы Яна Ярашэўскага 1718 г. дае магчымасць параўнаць хуткасць руху такіх пасланнікаў і купецкіх абозаў.

Варта сказаць некалькі словаў пра сацыяльнае становішча ўласніка тавараў, адпраўленых з Алецка ў Магілёў, і яго «фактара». Купец Базыль Міронавіч Дзегцярэвіч з’яўляўся прадстаўніком дастаткова заможнай і ўплывовай магілёўскай мяшчанскай сям’і. У 1711–1712 гг. ён быў «*мужам паспалітым*», у 1713 г. – гадавым лаўнікам [6, арк. 159; 7, арк. 224, 291], у 1717–1718 гг. – райцам [9, арк. 61, 274; 10, арк. 27, 58]. Важныя месцы ў сістэме органаў самакіравання Магілёва займаў таксама два родныя браты Базыля: Іоў Міронавіч Дзегцярэвіч у 1702 г. згадваецца як «*муж паспаліты*» [4, арк. 1 адв.]; Філімон Міронавіч Дзегцярэвіч у 1707–1712 гг. – «*муж паспаліты*» [5, арк. 1 адв.; 6, арк. 28, 159; 7, арк. 8, 35 адв.], у 1716 г. – лаўнік [8, арк. 4 адв.], у 1717 г. – райца [9, арк. 419]. Не апошнія месца ў гарадской іерархіі займаў таксама сам Ян Ярашэўскі: у 1719 г. ён быў абраны «*мужам паспалітым*» [11, арк. 1 адв.].

Груз, які неабходна было даставіць з Алецка ў Магілёў, складаўся з 800 скурак выдры, 51 «штукі» (рулона) рознай тканіны (у тым ліку:

20 – штамету; 6 – саржы; 22 – сілезскага сукна; 3 – галандскага сукна), кухарскіх прыпраў на агульную суму 200 злотых, а таксама срэбрана-залацістай святарскай шаты [11, арк. 139]. Пэўнае здзіўленне выклікае наяўнасць першай са згаданых пазіцый. У XVI–XVIII стст. футра ва Усходняй Еўропе звычайна падарожнічала не з захаду на ўсход, а ў адваротным накірунку. Аднак, як паказвае мытная дакументацыя, часам здараліся выключэнні з гэтага правіла [3, с. 127].

Тавары, прызначаныя да транспарціроўкі з Алецка ў Магілёў, былі пагружаны на вазы, якіх было не менш чым два. У склад абозу таксама ўваходзіў «страўны» воз [11, арк. 134 адв.], на якім перавозіліся асабістыя рэчы і прыпасы падарожных. Для абслугоўвання транспарту, акрамя самога Яна Ярашэўскага, было нанята некалькі «чалядзінцаў». Імі з’яўляліся: Голік, Аўхім Маскалёнак і Грышка Зубец, з якімі часткова разлічыліся за працу ў Нясвіжы [11, арк. 135]). Такім чынам, пры абозе стала знаходзілася, па меншай меры, чатыры чалавекі.

Базыль Дзегцярэвіч загадзя прадумаў маршрут транспарціроўкі сваіх тавараў і распісаў яго на паперы. Згодна з атрыманай інструкцыяй Ян Ярашэўскі з абозам мусіў перамяшчацца наступным чынам: «*Сначатку на Гродна, камора першая. З Гродна на Дзятлава. На Сталовічы, камора другая. На Нясвіж. З Нясвіжа на Слуцк, але абмінаючы Слуцк. Са Слуцка на Халуі. [...] З Халуя на Якішыцы. З Якішыцаў да Пагоста. У Пагосце паставіць вазы, а самому з’ездзіць у Беразіно для афармлення. З Пагоста на Бялынічы, да Княжыцаў, да дому*». Мясцовасць у ніжнім цячэнні Бярэзіны ў 1718 г. лічылася небяспечнай для падарожных. Таму «ў Халуі» Ян Ярашэўскі мусіў «*прасіць яго міласць пана палкоўніка пра канвой, каб даў людзей для суправаджэння вазоў у Вяззі і да Беразіна, хоць і да Магілёва*» [11, арк. 139].

Магчыма рэканструяваць шлях, што быў фактычна пройдзены Янам Ярашэўскім і яго падначаленымі восенню 1718 г. Пры лакалізацыі мясцовасцей, праз якія ішоў абоз, выкарыстаны наступныя карты: «Беларусь в конце XVI в.» М. Ф. Спірыдонова [12, карта]; «Miasta i miasteczka Białorusi i Litwy około 1650 r. (w granicach Wlk[iego] Ks[ieństwa] Litewskiego z 1582 r.)» С. Александровіча [14, карта]; ваенна-тапаграфічная Расійскай імперыі сярэдзіны XIX ст. («трохвярстоўка»); сучасная тапаграфічная.

28 верасня 1718 г. транспарт выехаў з горада **Алецка** ва Усходняй Прусіі (польская назва – *Olecko*, тагачасная нямецкая – *Marggrabowa*; зараз горад у Польшчы, цэнтр Алецкага павета Вармінска-Мазурскага ваяводства) і, пераадолеўшы за дзень каля **22 км** дарогі, спыніўся на начлег у мястэчку **Рачкі** Гарадзенскага павета Вялікага Княства Літоўскага (польск. – *Raczki*; іншая гістарычная назва – *Dowspada*; зараз вёска ў Сувалкаўскім павеце Падляскага ваяводства Польшчы).

29 верасня 1718 г. стаў самым напружаным днём падарожжа, за які магілёўцы прайшлі рэкордную адлегласць. Раніцай абоз прайшоў каля **15,5 км** і дасягнуў вёскі **Шчэбра** (польск. – *Szczebra*; зараз вёска ў Аўгустоўскім павеце Падляскага ваяводства), дзе спыніўся на дзённы адпачынак – «папаску». Пасля адпачынку было пераадолена яшчэ каля **40 км** шляху па лясістай мясцовасці. На начлег спыніліся ў вёсцы **Рудаўка** (польск. – *Rudawka*; зараз вёска ў Аўгустоўскім павеце Падляскага ваяводства).

30 верасня 1718 г. падарожныя ў параўнанні з папярэднім днём, можна сказаць, адпачывалі. На «папаску» сталі ў паселішчы **Волкуш** (польск. – *Wolkuś*; зараз вёска ў Аўгустоўскім павеце Падляскага ваяводства), прайшоўшы ўсяго **7 км**. За другую палову дня яны пераадоленні яшчэ **16 км** і, не даязджаючы да Гродна, заначавалі ў полі («дзе вазы сталі») каля мясцовасці Лабна (пра двор **Лабна** зараз нагадваюць вёскі Лабна-Агароднікі і Падлабенне Гродзенскага раёна Гродзенскай вобласці).

1 кастрычніка 1718 г. у першай палове дня магілёўскі абоз дасягнуў **Гродна** (адлегласць – **11 км**), дзе на некалькі гадзін затрымаўся па справах, звязаных з аплатай мытных збораў. Пасля абеду падарожныя праехалі на вазах яшчэ **26 км** і спыніліся на начлег у мясцовасці **Свіслач** (зараз аграгарадок у Гродзенскім раёне, уваходзіць у склад Квасоўскага сельсавета) на беразе рэчкі пад той самай назвай.

2 кастрычніка 1718 г. раніцай магілёўцы прайшлі **15 км** і сталі на «папаску» ў мястэчку **Лунна** (зараз вёска ў Мастоўскім раёне, цэнтр сельсавета). Ранішні адрэзак дарогі яны ўяўлялі ў недастатковай ступені

і таму, адзіны раз за ўвесь час падарожжа, былі вымушаны наняць прыватніка. Пасля адпачынку яны пераадолені яшчэ каля **28 км** і заначавалі ў мястэчку **Пескі** Ваўкавыскага павета (зараз аграгарадок у Мастоўскім раёне, цэнтр сельсавета).

3 кастрычніка 1718 г. на працягу першай паловы дня падарожныя, адпачываючы, прастаялі ў Песках, а пасля праехалі каля **18,5 км**, пераправіліся праз раку Шчара і спыніліся нанач у мястэчку **Шчара** Слонімскага павета (зараз вёска ў Мастоўскім раёне ў складзе Курылавіцкага сельсавета).

4 кастрычніка 1718 г. купецкі абоз рушыў са Шчары, прайшоў каля **16 км** і затрымаўся на «папаску» ў **Рудзе** (зараз вёска Руда Яварская ў Дзятлаўскім раёне, цэнтр сельсавета). Пасля магілёўцы прасунуліся наперад яшчэ на **18 км** і спыніліся на начлег у мястэчку **Явар** (зараз вёска ў Дзятлаўскім раёне, у складзе Вензавецкага сельсавета).

5 кастрычніка 1718 г. дзённы адпачынак быў арганізаваны праз **23 км** ад зыходнай кропкі – у мястэчку **Моўчадзь** (зараз вёска ў Баранавіцкім раёне Брэсцкай вобласці, цэнтр сельсавета). Да вечара падарожныя пераадолені яшчэ 14,5 км, уехалі на тэрыторыю Навагродскага павета і заначавалі ў населеным пункце Жалезніца (зараз вёска ў Баранавіцкім раёне, у складзе Гарадзішчанскага сельсавета).

6 кастрычніка 1718 г. раніцай магілёўцы праехалі ўсяго каля **11 км**, пасля чаго прыкладна на суткі затрымаліся ў мястэчку **Сталовічы** (зараз вёска ў Баранавіцкім раёне, цэнтр сельсавета) у сувязі з выкананнем працэдур, звязаных з аплатай мытных збораў на мясцовай каморы.

7 кастрычніка 1718 г. бліжэй да сярэдзіны дня абоз рушыў далей і, пераадолеўшы каля **26 км**, спыніўся на начлег у мястэчку **Сноў** (зараз аграгарадок у Нясвіжскім раёне Мінскай вобласці, цэнтр сельсавета).

8 кастрычніка 1718 г. падарожныя са сваімі вазаі дабраліся да **Нясвіжа** (адлегласць – каля **20 км**) і засталіся тут да наступнай раніцы, начавалі ў карчме.

9 кастрычніка 1718 г. магілёўцы спачатку праехалі каля **32 км** да населенага пункта **Чарнагубава** (зараз вёска ў Капыльскім раёне, уваходзіць у склад Цімкавіцкага сельсавета), дзе і сталі на «папаску». Пасля адпачынку яны пераадолелі яшчэ **13,5 км** дарогі і спыніліся на начлег у мястэчку **Раманава** (з 1921 г. – *Леніна*; зараз аграгарадок у Слуцкім раёне, уваходзіць у склад Знаменскага сельсавета).

10 кастрычніка 1718 г. купецкі абоз, парушаючы інструкцыю Базыля Дзегцярэвіча, праехаў праз Слуцк. На адпачынак ён затрымаўся «ў *Осавай карчме*». На жаль, лакалізаваць гэты аб'ект не ўдаецца. Ён мог знаходзіцца як у самім горадзе, так і на ўсход ад яго. На начлег падарожныя спыніліся ў мястэчку **Омгавічы** (зараз вёска ў Слуцкім раёне). Агульная працягласць іх дзённага шляху склала каля **44 км**.

11 кастрычніка 1718 г. магілёўцы праехалі праз Падарэсе (зараз аграгарадок у Старадарожскім раёне) і праз **23,5 км** ад кропкі старту спыніліся на «папаску» ў мясцовасці **Дражня** (зараз вёска ў Старадарожскім раёне, цэнтр сельсавета). У другой палове дня яны пераадолелі яшчэ каля **19 км**: праехалі праз **Майсеевічы** (зараз вёска ў Асіповіцкім раёне Магілёўскай вобласці, у складзе Дрычынскага сельсавета), пераправіліся праз раку Пціч і ўжо на тэрыторыі Менскага павета значавалі ў населеным пункце Крынкі (зараз вёска *Крынка* ў Асіповіцкім раёне, у складзе Дараганаўскага сельсавета).

12 кастрычніка 1718 г. раніцай падарожныя скіраваліся далей на паўночны ўсход і праехалі праз Прадашэвічы (зараз *Пратасевічы*, аграгарадок у Асіповіцкім раёне, цэнтр сельсавета). Пасля **26,5 км** дарогі яны пераправіліся праз раку Свіслач і затрымаліся на «папаску» ў вёсцы **Вяззе** (зараз аграгарадок у Асіповіцкім раёне, цэнтр сельсавета). У той жа дзень абоз прайшоў яшчэ **11,5 км** і спыніўся нанач у мястэчку **Халуі** (з 1920 г. – *Ліпень*; зараз вёска ў Асіповіцкім раёне, цэнтр сельсавета).

13 кастрычніка 1718 г. купецкі абоз ужо пад аховай узброенага канвоя, што суправаджаў яго на працягу двух дзён, праехаў праз Навасёлкі (зараз вёска ў Асіповіцкім раёне, у складзе Свіслацкага сельсавета), пераправіўся праз раку Бярэзіну (верагодна, насупраць сучаснай вёскі Востраўскі Перавоз Бярэзінскага раёна Мінскай вобласці) і апынуўся на тэрыторыі Аршанскага павета ў мясцовасці **Востраў** (зараз аграгарадок Стары Востраў у Клічаўскім раёне Магілёўскай вобласці). Тут

падарожныя спачатку затрымаліся на «папаску», а пасля і заначавалі. Адлегласць, пераадоленая імі за дзень, складала каля **21 км**.

14 кастрычніка 1718 г. магілёўцы працягвалі рухацца ў паўночным напрамку і, прайшоўшы каля **35 км**, дасягнулі мястэчка **Пагост** (зараз аграгарадок у Бярэзінскім раёне, цэнтр сельсавета). Тут, згодна з інструкцыяй Базыля Дзегцярэвіча, былі пакінуты вазы з таварамі пад наглядам чэлядзі, а кіраўнік экспедыцыі Ян Ярашэўскі аднаасобна паехаў за **10,5 км** у мястэчка **Беразіно** (зараз горад у Мінскай вобласці, цэнтр раёна), каб аплаціць мытныя зборы на прыкаморку. Там ён застаўся начаваць.

15 кастрычніка 1718 г. Ян Ярашэўскі, выканаўшы неабходныя фармальнасці, вярнуўся з мястэчка Беразіно ў **Пагост (10,5 км)**. У той жа дзень купецкі абоз рушыў на ўсход, праехаў праз вёску Прыборкі (зараз вёска Старыя Прыборкі ў Бярэзінскім раёне) і спыніўся на начлег у **нявызначаным месцы** на ўсход ад яе. Па ўсёй верагоднасці, за дзень падарожныя з вазамі пераадоленні каля **25 км** дарогі.

16 кастрычніка 1718 г., праехаўшы каля **8,5 км**, падарожныя затрымаліся на «папаску» ў вёсцы **Забалоце** (зараз вёска ў Бялыніцкім раёне Магілёўскай вобласці, у складзе Машчаніцкага сельсавета). У другой палове дня яны праехалі праз мястэчка Бялынічы (зараз горад у Магілёўскай вобласці, цэнтр раёна) і рушылі далей на ўсход. На начлег спыніліся ў прыдарожнай карчме, але ізноў жа, **невядома**, дзе дакладна яна знаходзілася. Можна толькі меркаваць, што за другую палову дня было агулам пройдзена каля **25 км**.

17 кастрычніка 1718 г. ад месца апошняга начлега ў карчме «за Бялынічамі» да **Магілёва** засталася каля **33 км**. Абоз праехаў праз мястэчка **Княжыцы** (зараз аграгарадок у Магілёўскім раёне, цэнтр сельсавета) і, верагодна, у той жа дзень мусіў дасягнуць канечнага пункта маршрута. Праўда, мытныя зборы ў Магілёве Ян Ярашэўскі аплаціў толькі 20 кастрычніка. Аднак 18 і 19 кастрычніка ніякія грашовыя сумы на патрэбы прадпрыемства Ярашэўскім не выдаткоўваліся, бо, відавочна, ён ужо выканаў сваю місію.

Такім чынам, на пераадоленне шляху даўжынёй каля 645 км з прускага Алецка да беларускага Магілёва купецкаму абозу спатрэбілася 20 дзён. У сярэднім (без уліку заезду Яна Ярашэўскага ў Беразіно) транспарт праходзіў каля 32,25 км за дзень. Мінімальная адлегласць, якую ён пераадолеў за дзень, складала 11 км, максімальная – 55,5 км. Дзён, за якія падарожныя з вазамі праехалі менш чым па 20 км, было ўсяго 2; ад 20 да 30 км – 6; ад 30 да 40 км – 7; звыш 40 км – 5.

Для параўнання, у 1688 г. група магілёўцаў, што адвозіла ў сталіцу Рэчы Паспалітай «кабакія» грошы, пераадолела шлях з Магілёва да Варшавы даўжынёй каля 750 км за 14 дзён (17–30 мая) і вярнулася да-

моў за 13 дзён (22 ліпеня – 3 жніўня) [1, с. 228–232, 246–249; 13, с. 188]. Такім чынам, не маючы цяжка гружаных вазоў, яна ў сярэднім праходзіла за дзень каля 55,5 км.

Разгляд фінансавай справаздачы Яна Ярашэўскага прыводзіць да несуццэпальнай высновы, што ён рэгулярна падманваў свайго пана. Сумы выдаткаў падлічаны ім няправільна, прычым заўсёды не на карысць Базыля Дзегцярэвіча. Аднак не будзем засяроджваць на гэтым увагу, а паспрабуем ахарактарызаваць структуру «малых» выдаткаў, зробленых падчас падарожжа. Неабходна памятаць, што яны прадстаўлены купецкім «фактарам» не ў «цвёрдай» прускай, а ў таннай «шэлежнай» манецце.

Асноўным артыкулам «малых» выдаткаў быў фураж. Зерневы корм і сена для коней закупляліся магілёўцамі штодзённа, нават па некалькі разоў на дзень. Усяго з 28 верасня па 17 кастрычніка 1718 г. яны набылі 88 мерак і 1 бочку аўса, 1 мерку ячменю, а таксама пэўную колькасць сена за 207 зл. 7 гр., што склала 63,2 % ад аб'ёму «малых» выдаткаў.

У дастаткова значную суму абыйшлася аплата ўсіх збораў за прыезд па мастах і перавоз праз рэкі, дзе мастоў не было. На адрэзку ад Гродна да Магілёва Ян Ярашэўскі заплаціў «мастовае» 35 разоў, выдаткаваўшы на гэта 37 зл. 17 гр. Чатыры пераправы праз рэкі Шчара, Пціч, Свіслач і Бярэзіна разам каштавалі купецкаму абозу 14 зл. 15 гр. Такім чынам, падобныя аплаты склалі 52 зл. 2 гр. ці 15,9 % ад «малых» выдаткаў.

Дастаткова часта падарожныя папаўнялі свае запасы, набываючы ежу і алкагольныя напоі. За 20 дзён вандроўкі гэтыя артыкулы разам пацягнулі на 33 зл. і 8 гр. ці **10,1 %** ад пазначанай сумы. Выдаткі тут не заўсёды ўдаецца канкрэтызаваць, бо ў справаздачы Яна Ярашэўскага прысутнічаюць рахункі адразу за некалькі прадуктаў (за «*мяса і піва*», «*піва і гарэлку*»). Тым не менш, можна меркаваць, што ў дарозе магілёўцы выдаткавалі на ежу каля 17 зл. (мяса набывалі 6 разоў, хлеб – 5, абаранкі – 4, «батвіну» – 3, рыбу – 2), а на алкагольныя напоі – каля 16 зл. (прыблізна 19 кварт гарэлкі і 22 гарнцы піва). Варта адзначыць, што значная частка закупленых напояў прызначалася на спажыванне асобам па-за абозу: мыгнікам, пісарам, перавозчыкам, жаўнерам канвою.

Рамонт і абслугоўванне тэхнічных патрэб транспарту падчас руху (дзёгаць для змазкі, новыя колы, лейцы, падковы) абыйшліся ў 12 зл. 22 гр. Гэта – 3,9 % ад таго, што заплаціў у дарозе Ян Ярашэўскі. Усе астатнія аперацыі, зафіксаваныя ў «малых» выдатках (у тым ліку, частковы разлік з чэлядзю), склалі 22 зл. 18 гр. (6,9 % ад сумы).

Дакументы ў Дадатку 1 падрыхтаваны да публікацыі на тых жа прынцыпах, што і «Кніга магістрата места Полацка 1727 г.» (2012 г.) [2, с. 43–45].

ДАДАТАК 1.

1719 г. мая 10. – Актыкацыя «мужу паспалітаму» г. Магілёва Яну Ярашэўскаму рээстраў «вялікіх» і «малых падарожных» выдаткаў з 28 верасня па 20 кастрычніка 1718 г., зробленых ім пры дастаўцы тавараў магілёўскага райцы і купца Базыля Дзецярэвіча з г. Алецка (Прусія) у г. Магілёў.

[133] Ann(o) 1718 dnia 28 septembra.

Registr jak wieleм wziół | od J(ego) M(oś)c(i) Pana Bazylego Dziechciarzewicza gotowych pieniędzy | na odmycenie towarow na cłach i na inne expęsa podróżne | gdy mie wyprawił do Mohilowa z towarami z Olecka. |

Naprzod	[złoty]	[groszy]
Wziółem szostakami y tynfami pruską monetą złotych dziewięcsett piędziesiąt, co czyni zł(otych)	950	
Do tego wziółem kopieykami rublow piędziesiąt, co czyni na pruską monetę złotych dwiescie, czyni zł(otych)	200	

Sum(m)a wziętych pieniędzy czyni zł(otych) 1150. |

Z korey wyżey pomienioney sum(m)y rachunek takowy pruską monetą. |

	[złoty]	[groszy]
D(nia) 30 septembra [фактычна 29 IX 1718]		
Przybywszy do Szczebry straznikom na dwa cła dałem złotych(ch)	3	
D(nia) 1 oktobra		
Przybywszy do Grodna dałem J(ego) M(oś)c(i) P(anu) Mironu Andziorowiczowi na odprawę ceł y na quitowe na pierwszy komorze grodzieńskiey szostakami y tynfami tynfow tysiąc, co czyni zło(tych)	600	
D(nia) 5 oktobra [фактычна 6 X 1718]		

Przybywszy do Stołowicz na drugą komorę zapłaciłem qui towego na ckle starym J(ego) K(rólewskiej) M(oś)c(i) y aucciallnym J(ego) M(oś)c(i) P(anu) Nocilewicz wi, administratorowi cełł oboyga, do skarbu talarow bitych trzydziescia dwa, talar rachuiąc po tynfow szesc y szostak. Substytutstwa y strażnikowstwa tala(rów) bitych cztery, do tego za cztery garcy miodu zapłaciłem po tynfie, co tedy pospołu czyni talarow bitych trzydziescia osm [фактычна 36] y tynfy cztery. A na pruską monetę y na złóte czyni złóty(ch) sto trzydziescie dziewięć y groszy dwanasie	139	12 gr.
Na ckle nowym Rz(eczy)pospo(litej) J(ego) M(oś)c(i) P(anu) Janowszewskiemu do skarbu talarow bitych cztyrnascie, substytutstwa y strażnikows twa talarow trzy, toz ceną talar rachuiąc, za miod y za wod kę talar ieden, pospołu czyni talarow bitych dziewięć nascie [фактычна 18], a na złóte czyni złó(tych) szescdziesiąt siedem Zł(otych)	67	26 gr.
[133 adw.]		
D(nia) 13 oktobra [фактычна 14 ці 15 X 1718]		
Na przykomorku Berezynskim na ckle starym J(ego) K(rólewskiej) M(oś)c(i) zydowi Oginskiemu do skarbu talarow bitych piętnascie, substy tutstwa y strażnikowstwa talary cztery, osobliwie iuż po rewizii iemuz dałem talary dwa, za wódkę, co oniz sami popili, zapłaciłem tynfy trzy, co pospołu czyni talarow bitych dwadziescia dwa, talar po tynfow szesc y szostak, a na złóte czyni złótych osmdziesiąt ieden Zł(otych)	81	24 gr.
Na ckle nowym Rz(eczy)po(spolitej) i aucciallnym zydowi Horełemu bratu do skarbu talarow bitych piętnascie, substytut stwa y strażnikowstwa talarow pięć, pospołu czyni talarow dwadziescia ieden [фактычна 20] y dwa szostaki, toz ceno talar rachuiąc, a na złóte czyni złó(tych) siedemdziesiąt szesc prusko moneto Zł(otych)	76	24 gr.

D(nia) 14 oktobra		
W Pohoscie J(ego) M(oś)c(i) Panu Świętorzyckiemu, ktory convuiował wozy aż do Pohosty z s Chołuią, za co J(ego) M(oś)c(i) dałem tala row bitych čtyry, co czyni na pruską monete zł(otych) čtyrnascie Zł(otych)	14	

Sum(m)a exp(eso)w więgszych na ella y quitowe pruskiey | monety czyni zł(otych) dziewięset osmdziesiąt trzy | y groszy osmnascie. Zł(otych) 983 [i] 18 gr(oszy). || [134].

Ano 1718 septembra d(nia) 28.

Rachunek z reszty summy, to iest ze | zł(otych) stu szescdziesiąt szesciu y groszy dwanastu pruskiey | monety, która sum(m)a na małe exp(esa) podrozne sp(ę)downała się | rachuiąc na szelązną monetę. |

Naprzod	[zł(otych)]	[groszy]
D(nia) 28 septembra		
Wyiachawszy z Olecka w Raczkach na noclegu szesc miarek owa po zł(otych) 2 [i] 10 gr(oszy), czyni zł(otych) čtyrnascie	14	
Na tymże noclegu siana za zł(oty) ieden y trzynascie groszy	1	13
Ryby swiezey za groszy piętnascie		15
D(nia) 29 septembra		
Popaska w Szczebach		
Za trzy miarki owa po zł(oty) ieden y dwadzie scia dwa y puł groszy, czyni	5	7 ½
Na teyże popasce siana za groszy dwadziescia trzy		23
Za trzy garcy piwa dla straznikow y za wodkę	1	8 gr.
Tegoz dnia w Rudawce na noclegu		

Dwie miarki owsa po złó tych cztery y gr(oszy) trzy, czyni złotych osm y szesc groszy	8	6 gr.
Siana na tymże noclegu		22 ½
Za kwarte wodki zapłaciłem		20
Za dwa garcy piwa zapłaciłem		14
D(nia) 30 septembra		
Popaska w Wołkuszu		
Za cztery miarki owsa po złóty ieden y dwadziescia pięc groszy, czyni złó(tych) siedm y dziesięć groszy	7	10
Za kwarte wodki zapłaciłem		18
Mięsa kupiłem za złóty ieden	1	5
Chleba rzezewego kupiłem		17
Tegoz dnia w Labnie nocleg, gdzie wozy stali		
A stojąc na brali za dwa dni siana za złó(tych) trzy y poł	3	15
Trzy miarki owsa po złótych trzy y osmnascie groszy	10	24
Tamże czeladz y straznik nabrali piwa y mięsa, za co zapłaci(łem)	3	18
D(nia) 1 oktobra		
W Grodnie dwanascie miarek owsa po złó(tych) ieden y dwa groszy, czyni złotych dwanascie y dwadziescia czt(ery) gr(oszy)	12	24
Za dwa garcy piwa w Grodnie		16
Wodki będąc w Grodnie kupiłem	1	5
Za siano gospodarzowi zapłaciłem w Grodnie złó(tych) trzy	3	

Chleba rzezewego w Grodnie kupilem na drogę za złło(tych) dwa	2	18
Tamże mięsa kupilem	1	5
Wyiachawszy z Grodna na noclegu w Swisloczy mostowego	1	
Siana na tymże noclegu kupilem	1	12
Wodki dla czeladzi		15
Przewodnikowi dałem		8
[134 адв.]		
D(nia) 2 oktobra		
Popaska w Łunnym		
Mostowego zapłaciłem	1	
Siana na teyże popasce kupilem		15
Tegoż dnia na noclegu w Pieskach mostowego	1	
Za beczkę owsa zapłaciłem złotych dziewięć y 10 gr(oszy)	9	10
Na tymże noclegu siana	1	
Ryby kupilem wędley		15
Dziegciu nalałem do maznic	1	27
[фактычна 3 X 1718]		
W tychże Pieskach y popaska była		
Tegoż dnia na noclegu w Szczarze siana kupilem	1	20
Wodki dla przewoźników kwarte		18
Za dwa garcy piwa zapłaciłem		12
Za przewoz na Szczarze zapłaciłem złło(tych) cztery	4	

Mięsa w tej karczmie kupilem		20
D(nia) 3 oktobra [фактычна 4 X 1718]		
Popaska w Rudzie		
Siana kupilem		15
Za wódkę y za piwo zapłaciłem		18
Dwie miarki owsa po zł(oty) ieden y dwadziescia groszy	3	10
Mostowego w karczmie	1	
Item w drugiey karczmie mostowego	1	
Obarzankow kupilem		4
Wodki kupilem		8
Tegoz dnia nocleg w Iaworze		
Trzy miarki owsa po zł(oty)ch dwa y piętnascie groszy, czyni	7	15
Siana na tymże noclegu	2	
Piwa na tymże noclegu		8
Mostowego na tymże noclegu	1	
Za dwa koły na strawny woz zapłaciłem	4	
D(nia) 4 oktobra [фактычна 5 X 1718]		
Popaska w Mołczadzi		
Za dwie miarki owsa po zł(oty)ch 2 [i] 10 [groszy]	4	20
Siana na teyże popasce	1	
Mostowego na teyże popasce	1	

Wodki dla czeladzi		12
Mleka dla psow		3
Wyiachawszy z popaski w karczynie mostowego	1	
Item w drugiej karczynie mostowego	1	
Obarzankow kupilem		4
Wodki dla czeladzi		8
Tegoż dnia na noclegu w Żelaznicy siana	1	
Za dwa garcy piwa zapłaciłem		5
Wodki dla czeladzi na noclegu		6
Mostowego na tymże noclegu	1	
D(nia) 5 oktobra <i>[фактычна 6-7 X 1718]</i>		
Popaska w Stołowiczach y nocleg y druga popaska		
Pięć miarek owsa po zł(otych) 2 <i>[i]</i> 10 gr(oszy)	11	20
Siana stojąc nabrali	2	
D(nia) 6 oktobra <i>[фактычна 7 X 1718]</i>		
Za wodkę y za piwo zapłaciłem	1	
Mostowego w Stołowiczach	1	
<i>[135]</i>		
D(nia) 7 oktobra		
Nocleg w Snowie		
Za dwie miarki owsa po zł(otemu) 1 <i>[i]</i> 15 gr(oszy)	3	

Siana na tymże noclegu	1	
Za piwo zapłaciłem		6
Iadąc drogą we trzech karczmach mostowego	3	
Mięsa w karczmie kupiłem		19
D(nia) 8 oktobra		
W Nieswizu na popasce y na noclegu		
Za trzy miarki owsa po zł(otych) 2 [i] 10 gr(oszy)	7	
Za siano w teyze karczmie w Nieswizu	1	20
Chleba rzezowego na drogę kupiłem	1	6
Za wódkę y za piwo zapłaciłem		16
Dziegiu nalałem do obuch maznic, za co zapłaci(łem)	5	25
Za mięso zapłaciłem	1	15
Za pięcioro leycow zapłaciłem		15
N(ota) b(ene)! Holiku boty kupiłem, za ktore zapłaciłem	3	15
N(ota) b(ene)! Awchimu Maskalonku dałem do porachunku	1	15
N(ota) b(ene)! Hryszku Zubcu dałem do porachunku	10	
Mostowego w Nieswizu zapłaciłem	1	20
Wodki dla panow pisarzow stolowickich	1	
D(nia) 9 oktobra		
Popaska w Czarnohubowie		
Mostowego	1	

Nim do popaski przyiachali we dwuch karczmach mos(towe)	2	
Wodki dla czeladzi		7 ½
Na teyże popasce za siano		15
Wyiachawszy z popaski za trzy mostowych	3	
Tegoz dnia na noclegu w Romanowie za cztyry miarki owsa za zł(otych) 2	8	
Na tymże noclegu siana kupiłem	2	3
Botwiny kupiłem		3
Za piwo zapłaciłem		7 ½
Za wodkę		3
Mostowego zapłaciłem	1	
Za skowanie podkowoy na roslego wronego		15
D(nia) 10 oktobra		
Wyiachawszy z Romanowa za dwa mostowych	2	
Za trzy miarki owsa po zł(otemu) 1 [i] 5 gr(oszy)	3	15
Wodki dla czeladzi kupiłem		8
W Słucku mimoiazdem mostowego	3	
Na Zarzeczu w Słucku chleba rzezowego kupiłem	1	20
W Osowey karczmie na popasce siana		12
Trzy miarki owsa po zł(otych) 2 [i] 15 gr(oszy)	7	15
Mostowego w teyże karczmie	1	
Za botwine zapłaciłem		3
Tegoz dnia nocleg w Omhowiczach		

Za trzy miar(ki) owsa po [złoty] 1 [i] 6 [groszy]	3	18
Siana na tymże noclegu	1	12
Wodki dla czeladzi		8
[135 ad6.]		
D(nia) 11 oktobra		
W Podaresiu mimoiazdem szesc miarek owsa po zł(oty) 1 [i] 6 [groszy]	7	6
Mostowego w Podaressiu	1	
W Drażnim na popasce iedna miarka owsa	2	12
Siana na popasce		12
Wodki wypili na teyze popasce		6
W Moysiewiczach mostowego	1	
Tegoż dnia nocleg w Krynkach		
Za przewoz	3	
W Prudaszewiczach siana na woz nabrali		15
Mostowego w Prudaszewiczach	1	
Za garniec wodki w Prudaszewiczach	2	
D(nia) 12 oktobra		
We Wiaziu na popasce za przewoz	3	15
Siana kupilem	1	
Pięc miarek owsa po zł(oty) 2 w Chołuju	10	
W tymże Cholui na noclegu siana	1	14
Mostowego w Chołuju	1	

Za piwo w Chołuju zapłaciłem		20
D(nia) 13 oktobra		
W Nowosiołkach mimoiazdem za miarkę owsa	2	
Siana na woz nabrali, za co		15
Tegoż dnia w Ostrowie popaska y nocleg		
Za przewoz	4	
Iedna miarka owsa	2	
Siana na noc, zapłaciłem	1	
Za piwo y za wódkę		11
D(nia) 14 oktobra		
Gdzie wozy stali dla odprawy, to iest w Pohoscie		
Most(owego)	1	
W Pohoscie stojąc czeladz nabrala owsa miar siedem, miarka po zł(otemu) 1 [i] 15 [groszy]	10	15
Chleba rzezowego kupili		21
Siana nabrali		24
Za botwine zapłaciłem		3
Tegoż dnia nocleg, gdzie ia sam nocowałem, to iest w Berezynie, tam będąc straciłem na rozne exp(en)sa	4	
D(nia) 15 oktobra		
W Pryborkach mostowego	1	

Iedna miarka ienczmienia	2	
Siana na woz wzieli	1	6
[136]		
D(nia) 16 oktobra		
W Zabołociu siana na popasce	1	6
W Białyniczach mostowego	1	
Cztery miarki owsa w Białyniczach po zł(otemu) 1 [i] 6 gr(oszy)	4	24
Siana dla koniey w Białyniczach		6
Obarzankow		3
Wodki dla czeladzi		10
Wyiachawszy z Białynicz w karczmie mostowego	1	
Iedna miarka owsa w karczmie na noclegu	3	
Za drwa co do wozow brali w nocy palic		6
Gdy woz na moscie zapad tamze, dałem chłopom		16
D(nia) 17 oktobra		
W Kniazycach mostowego zapłaciłem		27
Obarzankow tamze kupiłem		10
D(nia) 20 oktobra		
W Mohilowie straznikom dałem na dwa cła	2	15

Czyni summa wszystkich expesow małych | według tego rejestru podrobno wypisanego | czyni szelązney monety zł(otych) trzysta trzydziescia | siedem y groszy dziewietnascie. Dico zł(otych) 337 [i groszy] 19 [фактычна 327 зл.

27 gr.]. | Co na pruską monete wczyni rachuiąc złoty po | pięć szostakow wczyni
zł(отых) 135 [i] 2 gr(осзы) oproc | kwitowych y co do skarbu zapłacono. ||

Крыніца: Нацыянальны гістарычны архіў
Беларусі. – Ф. 1817. – Воп. 1. – Спр. 56. – Арк. 133–136.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. – Витебск : тип. Витебского губерnsk. правль. 1874. – Вып. 5: Приходо-расходные книги г. Могилева за 1688 г.; Акты, извлеченные из книг Полоцкого магистрата за 1652–1676 гг. – 414, [2] с.
2. Кніга магістрата места Полацка 1727 г. = Ksiega magistratu miasta Polocka 1727 г. / Падрыхт.: А. М. Латушкін, М. Д. Макараў. – Вільня : Ін-т беларусістыкі ; Беласток : Беларускае навуковае таварыства, 2012. – 406 с.
3. Мелешко, В. И. Могилев в XVI – середине XVII в. / В. И. Мелешко. – Минск : Наука и техника, 1988. – 264 с.
4. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – Ф. 1817. Воп. 1. Спр. 39. Актавая кніга Магілёўскага магістрата. 1702 г. – 749 арк.
5. НГАБ. – Ф. 1817. Воп. 1. Спр. 44. – Актавая кніга Магілёўскага магістрата. 1707 г. – 235 арк.
6. НГАБ. – Ф. 1817. Воп. 1. Спр. 48. – Актавая кніга Магілёўскага магістрата. 1711 г. – 385 арк.
7. НГАБ. – Ф. 1817. Воп. 1. Спр. 49. – Актавая кніга Магілёўскага магістрата 1711–1712 гг. – 464 арк.
8. НГАБ. – Ф. 1817. Воп. 1. Спр. 53. – Актавая кніга Магілёўскага магістрата. 1716 г. – 380 арк.
9. НГАБ. – Ф. 1817. Воп. 1. Спр. 54. – Актавая кніга Магілёўскага магістрата. 1717 г. – 507 арк.
10. НГАБ. – Ф. 1817. Воп. 1. Спр. 55. – Актавая кніга Магілёўскага магістрата. 1718 г. – 446 арк.
11. НГАБ. – Ф. 1817. Воп. 1. Спр. 56. – Актавая кніга Магілёўскага магістрата. 1719 г. – 371 арк.
12. Спиридонов, М. Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.) / М. Ф. Спиридонов. – Минск : Навука і тэхніка, 1993. – 223 с.
13. Улащик, Н. Н. Очерки по археологии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода / Н. Н. Улащик. – Москва : Наука, 1973. – 303 с.
14. Alexandrowicz, S. Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego / S. Alexandrowicz. – Toruń : Wydawnictwo naukowe UMK, 2011. – 442 s.

А. У. Мацук

**РОЛЯ СОЙМІКАВАГА ДЫРЭКТАРА Ў ПРАКТЫЦЫ
ФУНКЦЫЯНАВАННЯ АДКЛАДЗЕННЫХ ПАВЯТОВЫХ
СОЙМІКАЎ ВКЛ (1697–1717 гг.)**

У канцы XVII – пачатку XVIII ст. у палітычнай сістэме ВКЛ шырока распаўсюджваецца практыка адкладання соймавых пасяджэнняў. У выніку колькасць соймаў з пераносу (ліміты) у некалькі разоў пераўзыходзіла колькасць звычайных соймаў. Гэта стварыла сітуацыю, калі ў паветах магло адбывацца па некалькі соймаў на працягу кароткага часу, які мог не перавышаць аднаго месяца. Паводле закону, адкладацца павятовыя соймікі павінны былі ў выпадку парушэння тэрмінаў і, як вынік, невялікай колькасці ўдзельнікаў. Адкладанне (лімітаванне) – перанос соймавых пасяджэнняў на пэўны час, як правіла, без паўторнага абрання новага соймавага дырэктара. Такім чынам, адным з правілаў адкладання сойма была нязменнасць соймавага дырэктара.

Функцыі соймавага дырэктара былі надзвычай важнымі для ходу сойма, бо ён валодаў вялікімі фармальнымі паўнамоцтвамі (раздача галасоў, захоўванне парадку пасяджэнняў, іх спыненне і падсумаванне, вылучэнне пэўных спраў і людзей, падрыхтоўка пастановаў і інструкцыі, вядзенне перапіскі і г. д.), якія часта пашыраліся нефармальнымі прывілеямі, здабытымі дыпламатычным шляхам альбо сілай [20, с. 122].

У класічным выглядзе адкладанне не азначала скліканне новага сойма. Адкладзены (лімітаваны) соймік і соймік з пераносу (ліміты) складалі адзінства. Тэарэтычна соймік з пераносу (ці соймікі з пераносу) быў працягам адкладзенага сойма. Практычна дзейнічала правіла, што сабраная дзе-небудзь і калі-небудзь шляхта можа паспяхова абмяркоўваць усе магчымыя тэмы. Выражэннем гэтага адзінства было перш за ўсё тое, што дырэктар адкладзенага сойма быў таксама дырэктарам сойма з пераносу (сойміка з ліміты), прычым становіўся ён ім без новых выбараў, а як дырэктар адкладзенага сойма [34, с. 35; 35, с. 280]. Як заўважае Генрых Альшэўскі, соймавыя паставы адкладзеных соймаў амаль заўсёды абавязвалі сваіх дырэктараў да кіравання соймаў з пераносу. Апрача таго, гэтымі паставамі соймавым дырэктарам надавалася права прызначаць намеснікаў, вестці карэспандэнцыю, пільнаваць інтарэсы шляхты, а таксама склікаць пасяджэнні сойма нават да канца часу адкладу, выдаваць універсалы па парафіях для збору правіянту, а таксама асігнаць аб выплатах за выкананне якіх-небудзь функцый. Захаванне таго самага соймавага дырэктара давала магчымасць пазбегнуць замяшальніцтва, якое

магло ўзнікнуць пры яго выбарах і ў пэўнай ступені легітымізавала соймавыя пасяджэнні [34, s. 38–39; 35, s. 283–284; 30, s. 83]. Мэтай артыкула з’яўляецца вызначэнне ролі соймавага дырэктара ў дзейнасці адкладзеных павятовых соймаў ВКЛ у 1697–1717 гг. Пачатковай датай узяты 1697 г., калі з пачаткам панавання Аўгуста II найбольшае распаўсюджанне атрымала практыка адкладання павятовых соймаў. Канчатковай датай узятая пастанова сойма 1717 г., якая забараніла адкладаць соймікі. Галоўным у гэтым была забарона працягваць паўнамоцтвы соймавых дырэктараў на наступныя з пераносу соймікі [38, с. 149].

Вельмі яскравым прыкладам адкладання сойма і значэння яго дырэктара з’яўляюцца мазырскія соймікі ў 1709 г. 5 лютага 1709 г. пасля выбару дэпутатаў на Галоўны Трыбунал ВКЛ было вырашана для разгляду іншых пытанняў адкласці соймік да 5 сакавіка 1709 г. [10, арк. 895–895 адв]. Аднак гэты соймік не адбыўся, бо дырэктар грамнічнага сойма надворны лоўчы ВКЛ Багуслаў Вольбэк перанёс яго на 15 сакавіка 1709 г. Прычынай чаго было тое, што на сойміку планавалася выслухаць паслоў да вялікага гетмана ВКЛ мазырскага войскага Даніэля Ваўка і Антонія Пратасовіча, а яны яшчэ не вярнуліся [10, арк. 907]. У выніку гэты «адкладзены грамнічны соймік» адбыўся толькі 22 сакавіка 1709 г. на падставе ўніверсала Б. Вольбэка. На гэтым сойміку таксама не здолелі зрабіць рэляцыю паслы да гетмана ВКЛ, бо, як аказалася, не з’ездзілі ў гэтае пасольства. Таму шляхта зноў упрасіла тых самых паслоў Ваўка і Пратасовіча паехаць у пасольства да вялікага гетмана ВКЛ і адклала рэляцыйны соймік. Пасля вяртання паслоў дырэктар «адкладзенага сойма» павінен быў склікаць соймік з пераносу [10, арк. 913]. На гэтых прыкладах бачна, што менавіта дырэктар адкладзенага сойма атрымліваў магчымасць вызначаць і пераносіць (нават некалькі разоў) пасяджэнні сойма з пераносу.

Лепш за ўсё значэнне дырэктара адкладзенага сойма бачна ў шматлікіх дакументах брэсцкага сойма. Шляхта, якая сабралася на брэсцкіх гаспадарчых соймках у 1704 г., абрала дырэктарам Казіміра Непакайчыцкага. Пасля прыняцця неабходных рашэнняў, якія ўваходзілі ў кампетэнцыю гаспадарчага сойма, было прынята рашэнне аб адкладанні сойма на 6 мая 1704 г. [27, s. 413–418]. Невядома нічога пра соймік 6 мая 1704 г., але ўжо 5 жніўня 1704 г. брэсцкая шляхта, «згодна ранейшага адкладу», сабралася на свой «фіскальны» соймік. Дырэктарам гэтага сойма быў усе той жа брэсцкі стражнік К. Непакайчыцкі. Соймік быў адкладзены да 10 снежня 1704 г. Сярод іншых пытанняў, разглядаемых на гэтым сойміку, была справа аб нанясенні шкоды Бярозаўскаму картузіянскаму кляштару і захопе зямель адміністратарам уладанняў абознага ВКЛ Яна Казіміра Валовіча. Наконт чаго брэсцкая шляхта за-

гадала дырэктару соймакі напісаць у абарону кляштара да Валоўіча [27, s. 405–411].

Адкладанне соймакаў практыкавалася ў Брэсцкім павеце і далей. На «фіскальным паграмячым» соймаку 1706 г. час соймакі з пераносу вызначаўся на 17 чэрвеня 1706 г. Праўда, дырэктар соймакі, брэсцкі скарбнік Войцех Непакайчыцкі, павінен быў склікаць соймак у выпадку, калі пра неабходнасць гэтага паведаміць брэсцкі палкоўнік і брэсцкі харужы Дамінік Шуйскі [27, s. 449–455]. Дырэктар соймакі, дэкрэтавы пісар ВКЛ Самуэль Юрэвіч, 28 ліпеня 1710 г. адкладаў соймак на 18 жніўня 1710 г. [5, арк. 709–713]. Ужо 20 жніўня 1710 г. брэсцкая шляхта сабралася ў 1710 г. на соймак з пераносу (ліміты) згодна пастановы адкладзенага рэляцыйнага соймакі паслоў з Вальнай Варшаўскай Рады 1710 г. За выкананне гадавой функцыі соймакавага дырэктара яна абяцала Станіславу Бранікоўскаму выдаць грошы пасля выплаты шляхтай даўгоў па падатках. Соймак быў перанесены на 3 снежня 1710 г. Калі з-за эпідэміі ці з якой-небудзь прычыны ён бы не адбыўся, то соймакавы дырэктар павінен быў сам вызначыць месца новага соймакі з пераносу. Гэтую пастанову падпісаў дырэктар «фіскальнага» соймакі, ноўгарад-северскі чашнік Баніфацы Астроўскі [1, с. 366–368]. Як бачна, у рэляцыйнага з пераносу і гаспадарчага з пераносу соймакаў былі розныя соймакавыя дырэктары, прычым соймакавы дырэктар атрымаў права не толькі вызначаць час, але і месца соймакі.

Падчас Паўночнай вайны значнай праблемай было знаходжанне расійскіх войскаў у ВКЛ, якія на сваё ўтрыманне патрабавалі ўсё новыя і новыя падаткі. Расійскія войскі ўвайшлі ў ВКЛ яшчэ ўвосень 1704 г. Яны хутка разышліся па ўсёй яго тэрыторыі. З гэтага часу праблема ўзаемадзеяння з расійскімі войскамі становіцца адной з асноўных прычын адкладання соймакаў і правядзення соймакаў з пераносу. Слоніўская шляхта з'ехала на соймак з пераносу 13 ліпеня 1705 г. На гэтым соймаку была прынята пастанова пра вызваленне некалькіх уладанняў ад выплаты правіянту расійскаму войску паводле ўніверсала расійскага фельд-маршала Барыса Шарамяцева. Кіраваў пасяджэннямі гэтага соймакі слоніўскі маршалак Міхал Гарабурда. Як вядома, менавіта павятовыя маршалкі мелі выключнае права ў кіраванні соймакавымі пасяджэннямі. На гэтым соймаку таксама было вырашана, што наступны соймак з пераносу адбудзецца 28 ліпеня 1705 г. [18, арк. 711–712]. Сапраўды, 28 ліпеня 1705 г. слоніўская шляхта, сабраўшыся на соймак з пераносу, пацвердзіла ўсе ранейшыя пастановы па выдачы правіянту расійскаму войску. Соймак адкладаўся на 6 кастрычніка 1705 г. Аднак, пры неабходнасці, паводле звароту канцлера ВКЛ і генеральнага палкоўніка ВКЛ Караля Станіслава Радзівіла, слоніўскі маршалак Міхал Гарабурда павінен быў склікаць гэты соймак раней [18, арк. 726–726 адв.]. Як бачна, у сітуацыі

існавання павятовых маршалкаў, як у Слоніўскім павеце, менавіта яны выконвалі функцыі дырэктараў адкладзеных соймаў і мелі права склікаць соймікі з пераносу.

Вядома, што адным з навагрудскіх соймаў з пераносу быў сойм, які адбыўся да 21 красавіка 1707 г., калі паслы з гэтага сойма атрымалі адказ ад рэгіментарыя і палкоўніка Казіміра Крышпіна Кіршэнштэйна [28, к. 12–13]. Ужо 6 мая 1707 г. навагрудская шляхта сабралася на свой «рэляцыйны адкладзены сойм». На гэтым сойміку (пад дырэкцыяй навагрудскага падваяводы Яна Вайніловіча) у справе выдачы правіянту былі абраны паслы да расійскага цара Пятра I Базыль Слівоўскі і лідскі скарбнік Уладзіслаў Чаркоўскі [24, л. 1–4 об.]. Навагрудская шляхта адклала гэты сойм на 20 чэрвеня 1707 г. пад той жа дырэкцыяй навагрудскага падваяводы. На гэты сойм дырэктар павінен быў выдаць свае ўніверсалы [22, л. 53–53 об.]. Невядома, ці адбыўся гэты сойм, але ўжо праз непрацяглы час – 5 ліпеня 1707 г. – навагрудская шляхта сабралася на новы сойм з пераносу. На ім дырэктарам быў усё той жа Ян Вайніловіч. Сярод іншага, было прынята рашэнне аб адкладанні сойма на 28 ліпеня 1707 г. У выпадку, калі будзе патрэба, соймавы дырэктар павінен быў склікаць яго раней. Вайніловіч павінен быў папярэдзіць пра гэта навагрудскую шляхту, разаслаўшы свае ўніверсалы па парафіях праз татарскага ротмістра, які, у сваю чаргу, павінен быў разаслаць іх праз татараў [24, л. 1–4; 22, л. 49–50 об.]. Як бачна, усе гэтыя адкладзеныя навагрудскія соймікі ў 1707 г. аб’ядноўвае асоба дырэктара сойма навагрудскага падваяводы Яна Вайніловіча, які дакладна кіраваў пасяджэннямі трох соймаў з пераносу з 6 мая па 5 ліпеня 1707 г. Больш чым праз тры гады на навагрудскім гаспадарчым сойміку 1711 г. было вырашана, з-за таго што соймавым дырэктарам абраны навагрудскі падваявода Ян Вайніловіч, адкладаючы сойм, было дазволена гэтаму дырэктару, каб сваімі ўніверсаламі склікаў і вызначыў тэрмін сойма з пераносу [23, л. 90 об.]. Як бачна, пасля 1707 г. навагрудскі падваявода ў 1711 г. зноў быў абраны гадавым соймавым дырэктарам. Гэта паказвае магчымасць выканання функцыі соймавага дырэктара адным і тым жа шляхціцам вялікую колькасць разоў і новае абранне ім нават праз некалькі гадоў.

Свае асаблівасці мела сітуацыя на ўсходзе ВКЛ. Мсціслаўскі грамнічны сойм 1711 г. быў адкладзены. Склікаць сойм з пераносу ў выпадку патрэбы павінен быў мсціслаўскі палкоўнік Караль Цеханавецкі, адправіўшы інфармацыю аб часе і месцы сойма ва ўсе парафіі. Першым пастанову сойма падпісаў соймавы дырэктар і ўласна сам К. Цеханавецкі [11, арк. 27–32]. Мсціслаўская шляхта сабралася на свой сойм з пераносу 12 мая 1711 г., скліканая ўніверсалам К. Цеханавецкага, і менавіта ён быў соймавым дырэктарам [11, арк. 252–253 адв.].

На мсціслаўскім грамнічным сойміку 1712 г. пасля выбараў дэпутатаў на Галоўны Трыбунал ВКЛ мсціслаўская шляхта «з пэўных прычын» адклала соймік на 23 лютага 1712 г., аднак яшчэ да канца сойміка абраўшы мсціслаўскім палкоўнікам К. Цеханавецкага, які павінен быў весці карэспандэнцыю з іншымі павятамі. Соймік адкладаўся, а яго дырэктар атрымаў права склікаць яго праз свае ўніверсалы, прычым дырэктарам гэтага сойміка быў мсціслаўскі падстароста Крыштаф Валовіч [12, арк. 111–112 адв., 113–115 адв., 116]. Як бачна, у параўнанні з 1711 г. адбыўся падзел функцый павятовага палкоўніка і соймакавага дырэктара. Прычым, калі павятовы палкоўнік захаваў за сабой права праводзіць карэспандэнцыю з іншымі павятамі і ваяводствамі, то права склікаць новы соймік з пераносу меў соймакавы дырэктар. Гэта, безумоўна, значнае адрозненне ад Каралеўства Польскага, дзе соймакавы дырэктар адкладзенага сойміка адначасова павінен быў таксама весці карэспандэнцыю з іншымі павятамі і ваяводствамі ВКЛ [34, s. 38–39; 35, s. 283–284].

Мсціслаўская шляхта, згодна пастановы грамнічнага сойміка, сабралася на соймік з пераносу 31 сакавіка 1712 г. Дырэктарам яго быў К. Валовіч [12, арк. 177–178, 209–210]. Адначасова не ён склікаў гэты соймік, бо той быў скліканы згодна пастановы грамнічнага соймака. У тым жа годзе, 9 снежня адбыўся пасольскі соймік, дзе паслы на сойм – мсціслаўскі кашталянч Казімір Камінскі і кажухоўскі староста Ян Ілініч – атрымалі суплемент да сваёй ранейшай інструкцыі. Цікава, што дырэктарам гэтага сойміка зноў быў К. Валовіч, хоць гэта быў соймік іншага віда [12, арк. 569–569 адв.]. Акрамя таго, нічога невядома пра тое, ці склікаў Валовіч гэты соймік.

20 сакавіка 1714 г. мсціслаўская шляхта сабралася на рэляцыйны соймік з пераносу, бо вярнуліся паслы па справе выплаты падатку саксонскаму войску. Пастанова соймака была падпісана «дырэктарам рэляцыйнага адкладзенага соймака» мсціслаўскім кашталянам Міхалам Камінскім [13, арк. 90–90 адв.]. Ужо 4 красавіка 1714 г. пасля вяртання з Талачына ад саксонскага палкоўніка з пасольства Міхала Вялічкі быў скліканы мсціслаўскі соймік. Гэты соймік адкладаўся без вызначэння канкрэтнай даты соймака з пераносу. Пастанову соймака падпісаў толькі яго дырэктар – М. Камінскі [13, арк. 113–113 адв.]. Як бачна, соймакавым дырэктарам быў усё той жа Міхал Камінскі. Мсціслаўская шляхта сабралася зноў на свой соймік ужо 30 красавіка 1714 г. Сярод іншага, на гэтым сойміку мясцовая шляхта заявіла пра парушэнні закона К. Цеханавецкім, які не хацеў плаціць чопаве і шэлезнае са свайго ўладання Дрыбін, нібыта на падставе ранейшага соймакавага рашэння. Шляхта заявіла пра адсутнасць такога рашэння і пра яго фальсіфікацыю Цеханавецкім, які «рашыўся іншы якісьці лаўдум ці скрыт далучыць». Па-

станова была падпісана дырэктарам рэляцыйнага адкладзенага сойма М. Камінскім [13, арк. 164–164 адв., 165–165 адв.]. Абвінавачванне К. Цеханавецкага адносіцца да 1711 г., калі ён быў соймавым дырэктарам і, карыстаючыся сваёй уладай, уключыў гэты пункт аб Дрыбіне ў пастанову месціслаўскага сойма. Такім чынам, у 1714 г. адбыліся тры месціслаўскія рэляцыйныя соймы, і дырэктарам усіх трох быў М. Камінскі, але невядома, ці менавіта ён склікаў іх.

Праўдападобна, што такая сітуацыя з падзелам функцый аб скліканні і кіраванні соймаў з пераносу склалася ў суседнім Аршанскім павеце. Аршанская шляхта сабралася на свой сойм 9 снежня 1704 г. паводле ўніверсала аршанскага палкоўніка Мікалая Шэмета. Да расійскага генерал-лейтэнанта Радзіёна Баура былі накіраваны паслы (наўгарод-северскі харужы Міхал Краеўскі, аршанскі падстароста Антоні Галімскі, аршанскі гродскі суддзя Ян Казімір Сураж-Францкевіч, рэчыцкі стольнік Станіслаў Катоўскі і капітан Мацей Бекельман), якія павінны былі дамовіцца пра час і месца выдачы правіянту. Пра сваю дамоўленасць яны павінны былі інфармаваць М. Шэмета, які ў сваю чаргу быў абавязаны абвясціць усяму павету. Адначасова дырэктарам гэтага сойма быў аршанскі войскі Мікалай Галімскі [15, арк. 1810–1811 адв.]. 4 студзеня 1706 г. аршанскі сойм быў скліканы на падставе ўніверсалаў М. Шэмета. Дырэктарам сойма быў абраны аршанскі падчасы Казімір Эйсмонт [16, арк. 794–795 адв.]. Як бачна, соймы ў Оршы склікаў павятовы палкоўнік, а на самім сойму абіраўся соймавы дырэктар. Дзейнічала гэта і ў далейшым. 22 мая 1707 г. аршанская шляхта сабралася на сойм паводле ўніверсала аршанскага палкоўніка Казіміра Статкевіча. Яго дырэктарам быў М. Галімскі [16, арк. 1715–1716 адв.]. Аднак так было незаўжды. 9 ліпеня 1707 г. аршанская шляхта сабралася на падставе ўніверсала К. Статкевіча. Пастанову гэтага сойма, але ўжо як дырэктар рэляцыйнага сойма, падпісаў вышэйзгаданы Статкевіч [16, арк. 1717–1717 адв.]. Магчыма, так адбылося з той прычыны, што апошні сойм не адкладаўся аршанскай шляхтай.

Варта вярнуцца да брэсцкіх соймаў. Брэсцкая шляхта сабралася на свой сойм 9 сакавіка 1702 г. Яго дырэктарам быў мазырскі земскі пісар Ян Казімір Камароўскі. У канцы пастановы сойма змешчана рашэнне аб яго ліміце на 25 верасня 1702 г. для вырашэння пытанняў, якія «*зараз змясціць не змаглі*» [1, с. 321–326; 3, арк. 249–254]. Ужо 27 ліпеня 1702 г., згодна адкладу і каралеўскіх ўніверсала і апошніх віці, брэсцкая шляхта сабралася на попісавы сойм пад Рэчыцай. Яго дырэктарам быў ужо брэсцкі мечнік Пётр Пякарскі. Сойм працягваўся да 3 жніўня 1702 г. і быў адкладзены на 26 жніўня [1, с. 330–334; 3, арк. 445–452]. Як і было вызначана, брэсцкая шляхта сабралася на сойм з пераносу 26 жніўня. Ён працягваўся некалькі дзён і скончыўся 29 жніўня 1702 г.

Дырэктарам гэтага соймакі быў ужо брэсцкі кашталян Крыштаф Раецкі [1, с. 326–329; 3, арк. 481–488]. Як бачна, за кароткі час змяніліся 3 соймакавыя дырэктары, але соймак усё роўна адбываўся з пераносу. У рэчаіснасці тут мелі месца два ланцужкі адкладаных соймакаў. Першы з соймакаў адносіўся да ліку фіскальных і ствараў асобны ланцужок павятовых соймакаў. Далей ён меў свой працяг. Брэсцкая шляхта сабралася на свой соймак 16 кастрычніка 1702 г. на падставе ўніверсалаў мазырскага земскага пісара Я. К. Камароўскага, які і быў яго дырэктарам. Для аўдыенцый паслоў з Сандамірскага з’езда (Сандамірскай канфедэрацыі) да ВКЛ (павінен быў адбыцца 18 кастрычніка 1702 г.) брэсцкая шляхта вызначыла сваіх прадстаўнікоў, у абавязкі якіх уваходзіла складанне рэляцыі, што пастановіць усё ВКЛ на «фіскальным» соймаку, правядзенне якога прызначалася праз два тыдні, і на гэты тэрмін адкладаўся соймак (30 кастрычніка 1702 г.). Калі з-за якіх-небудзь прычын было немагчыма соймаку сабрацца, то Я. К. Камароўскі, пасля нарады з ураднікамі, павінен быў вызначыць іншы тэрмін і месца, дзе мог бы сабрацца гэты соймак з пераносу [3, арк. 509–512]. Як бачна, у некаторых выпадках і адносна склікання брэсцкага соймакі існавалі абмежаванні соймакавага дырэктара неабходнасцю нарад з мясцовымі ўраднікамі.

Як і было вызначана адкладаннем соймакі, 30 кастрычніка 1702 г. брэсцкая шляхта сабралася на «фіскальны» соймак з пераносу. Яго дырэктарам быў вышэйзгаданы Я. К. Камароўскі. З-за розных «кан’юктур і наступстваў», якія патрабавалі «грунтоўнай нарады», соймак быў перанесены на 13 лістапада [1, с. 335–336; 3, арк. 525–527]. Невядома нічога пра соймак 13 лістапада, але ўжо 7 снежня брэсцкая шляхта сабралася на свой соймак з пераносу. Соймакавым дырэктарам быў абраны Я. К. Камароўскі. І гэты соймак быў адкладзены – да «паграмянічнага фіскальнага» соймакі 1703 г. [3, арк. 557–560].

Як бачна, у асноўным соймакі з пераносу аб’ядноўвала асоба аднаго соймакавага дырэктара, хоць і былі выключэнні. У ВКЛ гэта ператварылася ў з’яўленне гадавых соймакавых дырэктараў. Гэтая ўнікальная з’ява характэрна толькі для ВКЛ. Найбольш падрабязна гэта магчыма прасачыць на прыкладзе брэсцкіх соймакаў, пасля якіх да цяперашняга часу захавалася найбольшая колькасць крыніц. Ужо на сваім соймаку з пераносу 24 студзеня 1701 г. за выкананне функцыі гадавога дырэктара брэсцкая шляхта прызначыла 2000 злотых брэсцкаму падстолію Станіславу Тышкоўскаму. Апрача таго, шляхта рэкамендавала яго на вышэйшыя ўрады ў Брэсцкім ваяводстве і ВКЛ [2, арк. 1879–1881].

3 студзеня 1706 г. брэсцкая шляхта сабралася на «фіскальны» соймак з пераносу. Нагодай было вяртанне адначасова паслоў з Рады Сената ў Гародне і ад расійскага цара. Сярод іншых пастаноў, пінскаму падчашаму Казіміру Касцюшку «за гадавую паслугу» – выкананне функцыі гада-

вога дырэктара «фіскальных» соймаў, а таксама яго папярэднікам на гэтай пасадзе, прызначалася ўзнагарода ў 2000 злотых з чопавага і шэлезнага. Было прынята рашэнне адкласці шмат пытанняў да наступнага «фіскальнага» сойма, які павінен быў адбыцца адразу пасля грамнічнага сойма [30, s. 91; 1, с. 346–348; 3, арк. 3896–3903].

16 чэрвеня 1707 г. брэсцкая шляхта сабралася на сойм на падставе ўніверсалаў брэсцкага падчашага і «*маршалка нашага кола*» Бенядыкта Бухавецкага. На ім былі абраны паслы да расійскага цара і міністраў Рэчы Паспалітай – брэсцкі чашнік і брэсцкі падстараста Жыгімонт Бенядыкт Хранстоўскі, брэсцкі стражнік і брэсцкі гродскі суддзя Казімір Непакайчыцкі. Асабліва падкрэслівалася, што трэцім паслом удалося ўгаварыць быць самога Б. Бухавецкага. Сойм быў адкладзены да склікання новага Б. Бухавецкім. Адпаведна, час склікання адкладаўся да часу вяртання маршалка ў Брэсцкае ваяводства [27, s. 457–459; 4, арк. 194–195]. Як бачна, гадавы соймавы дырэктар мог адначасова выконваць і іншыя функцыі ў павеце, напрыклад, пасла, але ў такім выпадку гэта ўплывала на тэрміны склікання будучага сойма.

20 сакавіка 1709 г. брэсцкая шляхта сабралася на свой сойм. У яго пастанове прычынай называлася тое, што на мінулым паграмнічным сойму дайшло да канфліктаў і ўратаваць сойм удалося толькі дзякуючы абранню гадавога дырэктара – вялюньскага стольніка Андрэя Бранікоўскага і адкладання сойма да 20 сакавіка 1709 г. Сярод іншых пастаноў, дырэктару сойма была вызначана плата ў 3000 злотых. Пастановай прадугледжваліся розныя выплаты за мінулыя заслугі розным шляхціцам (дырэкцыя скарбовых судаў, дырэкцыя соймаў, пасольства і інш). Сам сойм адкладаўся на 3 ліпеня 1709 г. [27, s. 469–475; 4, арк. 1517–1522]. У гэтым выпадку менавіта абранне гадавога соймавага дырэктара дало магчымасць на наступным сойму прыняць пастановы, якія не былі прыняты на гаспадарчым сойму з-за яго магчымага зрыву.

З часам на брэсцкіх гаспадарчых соймах такая практыка выбару гадавога дырэктара і права склікання ім соймаў з пераносу стала чымсьці звычайным. На брэсцкім «паграмнічным» сойму 1711 г. першае, што зрабіла шляхта, гэта – абрала «*маршалка і дырэктара кола нашага*» Амброзія Касцюшку. Сойм быў адкладзены да 15 чэрвеня 1711 г., але з правам гадавога соймавага дырэктара пры неабходнасці склікаць сойм раней [5, арк. 1111–1114]. Іншыя звесткі пра гэты сойм не выяўлены, але вядома, што 13 лістапада 1711 г. брэсцкая шляхта сабралася на надзвычайны сойм. Прычынай было жаданне выслухаць рэляцыі ад паслоў да вялікага гетмана ВКЛ Людвіка Пацея. Аднак з-за хваробы аднаго з іх, паслы ў паездку нават не адправіліся, і шляхта толькі разгледзела паперы, атрыманыя за гэты час ад Л. Пацея. Сойм быў

адкладзены да часу вяртання паслоў з паездкі, а склікаць яго павінен быў гадавы соймавы дырэктар А. Касцюшка [27, s. 501–505]. У выніку брэсцкая шляхта сабралася на рэляцыйны сойм на падставе ўніверсалаў А. Касцюшкі 10 снежня 1711 г. для выслухання рэляцый ад паслоў да Л. Пацея. Соймік быў адкладзены на наступны дзень пасля брэсцкага грамнічнага сойма 1712 г. [27, s. 492–498; 1, л. 369–372], гэта значыць – на гаспадарчы сойм. На брэсцкім «фіскальным» сойміку 1712 г. спачатку быў абраны гадавым дырэктарам мазырскі падчашы Адам Сержпутоўскі. За яго працу шляхта абяцала выплаціць 2000 злотых. Соймік быў адкладзены да 24 лютага 1712 г. [27, s. 504–507, 521–523]. У гэтым выпадку на гаспадарчым сойміку адбылася змена гадавога соймавага дырэктара. Ва ўсіх вышэйзгаданых выпадках узагабароджанне соймаваму дырэктару складала як мінімум 2000 злотых (насуперак сцвярджэнню, што яно было каля 1000 злотых [29, s. 135]).

Далей працягвалася тая ж практыка. Брэсцкі сойм адкрыўся 27 кастрычніка 1713 г. на падставе ўніверсалаў гадавога дырэктара мінскага каштальніча Станіслава Русецкага. Прычынай было прыбыццё на зімоўку саксонскіх войскаў. Мясцовая шляхта абрала паслоў да караля – С. Русецкага і брэсцкага гродскага старосту Яна Фрэдэрыка Сапегу – якія павінны былі прасіць Аўгуста II вывесці гэтыя войскі з Брэсцкага ваяводства. Сам сойм адкладаўся да 2 лістапада 1713 г. [6, арк. 2615–2622]. У гэты дзень брэсцкая шляхта зацвердзіла складзеную паслам інструкцыю да караля. Кіраваў соймам зноў гадавы соймавы дырэктар С. Русецкі [6, арк. 2627–2630]. Праўда, сойм з пераносу адбыўся пазней. 29 лістапада 1713 г. брэсцкая шляхта сабралася на сойм на падставе ўніверсалаў паслоў ад караля, якія прывезлі інфармацыю аб выплатах саксонскім войскам. Соймік быў адкладзены на 8 студзеня 1714 г., а яго пастанову падпісаў толькі гадавы дырэктар С. Русецкі [27, s. 527–529, 531–533].

На брэсцкім «паграмнічным фіскальным» сойміку 1714 г. першае, што зрабіла шляхта – абрала гадавым дырэктарам вышэйзгаданага Ж. Б. Хранстоўскага [27, s. 547–555; 7, арк. 189–200]. Менавіта таму, 12 мая 1714 г. брэсцкая шляхта сабралася на свой сойм з пераносу на падставе яго ўніверсалаў. Гэта было раней вызначанага часу адкладу – 11 чэрвеня. Прычынай былі патрабаванні саксонскіх войскаў у Брэсцкім ваяводстве аб выплаце грошай на іх утрыманне. На гэтым сойміку гадавому дырэктару за яго працу было вызначана ўзагабароджанне ў 3000 тынфаў. Таксама была прынята пастанова аб выплаце грашовай кампенсатыі летаўшаму дырэктару С. Русецкаму. Новым часам адкладу сойма прызначалася 9 кастрычніка, але гадавы соймавы дырэктар захоўваў права склікаць шляхту раней [27, s. 571–581; 7, арк. 695–702]. Наступны сойм з пераносу адбыўся 9 кастрычніка. Ён не здолеў вы-

рашыць усе пытанні запазычанасці па падатках для выплаты саксонскім войскам і таму быў адкладзены да 3 лістапада. Яго пастанову падпісала 15 шляхціцаў на чале з Ж. Б. Хранстоўскім [27, s. 559–565; 7, арк. 1615–1622]. 3 лістапада на сойміку былі абраны паслы да караля Аўгуста II (Ж. Б. Хранстоўскі і навагрудскі стражнік Дамінік Астроўскі), а ён сам адкладаўся да часу іх вяртання і складання рэляцыі [7, арк. 1829–1832].

Вышэйпералічаныя прыклады паказваюць, што найбольш распрацаваная сістэма па абранні гадавых дырэктараў і кіравання імі павятовымі соймакамі дзейнічала ў Брэсцкім павеце. Адначасова час ад часу яны абіраліся пасламі да караля Аўгуста II.

Табліца. Брэсцкія гадавыя соймакавыя дырэктары гаспадарчых («фіскальных») соймакаў у 1698–1716 гг.¹

№	Год	Соймакавы дырэктар
1	1698	брэсцкі падкаморы Людвік Пацей
2	1699	брэсцкі гродскі пісар Ян Бухавецкі
3	1700	брэсцкі падстолі Станіслаў Тышкоўскі
4	1701	брэсцкі лоўчы Павел Касцюшка
5	1702	брэсцкі земскі пісар Ян Казімір Камароўскі
6	1703	брэсцкі гродскі староста Ян Фрэдэрык Сапега
7	1704	брэсцкі стражнік Казімір Непакайчыцкі
8	1705	пінскі падчасы Казімір Касцюшка
9	1706	брэсцкі скарбнік Войцех Непакайчыцкі
10	1707	брэсцкі падчасы Бенядыкт Бухавецкі

¹ За аснову ўзята табліца, распрацаваная Дзяняй Канечнай у неапублікаваным артыкуле «Sejmik gospodarski w świetle akt brzeskich w latach 1697–1717». Артыкул амаль цалкам увайшоў у яе манаграфію [23], але табліца не была апублікавана. Яна была выпраўлена і дапоўнена звесткамі пра соймакавых дырэктараў за 1701, 1703, 1704 і 1706 гг. на падставе шэрагу матэрыялаў [4, s. 81, 91; 7, s. 361–365, 369–375, 377–382, 384–387, 389–396, 405–411, 413–418, 449–455; 9, с. 301–304, 338–340, 346–348, 349–352; 20, арк. 833–839, 3896–3903; 21, арк. 1717–1719, 1721–1723, 1791–1796, 1811–1818, 1879–1881]. За дазвол выкарыстання гэтай табліцы выказваю падзяку Д. Канечнай.

11	1708	брэсцкі падстолі Станіслаў Тышкоўскі
12	1709	вялюньскі стольнік Андрэй Бранікоўскі
13	1710	ноўгарад-северскі чашнік Баніфацы Астроўскі
14	1711	брэсцкі гродскі суддзя Амбросі Касцюшка
15	1712	мазырскі падчашы Адам Сержпутоўскі
16	1713	мінскі кашталянч Станіслаў Русецкі
17	1714	брэсцкі чашнік і брэсцкі падстароста Жыгімонт Бенядыкт Хранстоўскі
18	1715	брэсцкі гродскі суддзя Амбросі Касцюшка
19	1716	брэсцкі падстолі Станіслаў Тышкоўскі

Выбары гадавых дырэктараў адбываліся і ў цэнтральнай частцы ВКЛ. 19 кастрычніка 1706 г. мінская шляхта сабралася на соймкі на падставе ўніверсалаў гадавога соймакавага дырэктара мінскага земскага пісара Казіміра Уняхоўскага, і менавіта ён кіраваў пасяджэннямі гэтага соймака [8, арк. 371–372 адв.]. На мінскім грамнічным сойміку 1707 г. пад дырэкцыяй мінскага падстоля Дамініка Валадковіча К. Уняхоўскі быў зноў абраны гадавым дырэктарам. Для абароны Мінскага ваяводства павятовыя ротмістры павінны быць гатовымі ў любы момант рушыць супраць ворага на чале сваіх вайсковых падраздзяленняў. Кантраляваць гэта быў прызначаны гадавы соймакавы дырэктар [8, арк. 421–422 адв.]. Такім чынам, соймакавы дырэктар фактычна выконваў функцыі павятовага палкоўніка, які павінен быў кіраваць павятовымі ротмістрамі. На наступны дзень адбыўся гаспадарчы соймкі, дзе соймакавым дырэктарам быў ужо вышэйзгаданы К. Уняхоўскі [8, арк. 423 – 426]. Ужо 2 сакавіка 1707 г. мінская шляхта сабралася на соймкі на падставе ўніверсалаў К. Уняхоўскага. Нагодай было вяртанне паслоў ад надворнага харужага ВКЛ і кіраўніка рэгімента войска ВКЛ Казіміра Крышпіна Кіршэнштэйна [8, арк. 457–457 адв.]. Праўда, ужо 24 мая 1707 г. мінская шляхта сабралася на соймкі на падставе ўжо не ўніверсала вышэйзгаданага соймакавага дырэктара, а прымаса для выбару паслоў на Люблінскую Раду. Аднак кіраваў пасяджэннямі ўсё той жа гадавы дырэктар К. Уняхоўскі [8, арк. 498–499 адв.]. Як бачна, нават у выпадку склікання мінскага соймака ўніверсаламі прымаса дырэктарам соймака заставаўся ўсё той жа гадавы дырэктар.

12 ліпеня 1707 г. мінская шляхта сабралася на свой соймкі на падставе ўніверсала К. Уняхоўскага. Нагодай называўся ўніверсал расій-

скага генерал-маёра князя Міхала Галіцына аб выдачы правіянту згодна пастановам Львоўскай Рады [8, арк. 559–560 адв.]. 29 снежня 1707 г., карыстаючыся прысутнасцю ў Мінску расійскага канцлера Гаўрылы Галоўкіна, мінская шляхта сабралася на соймік і абрала паслоў да яго. Інструкцыю паслам падпісаў, як гадавы соймакавы дырэктар, усё той жа К. Уняхоўскі [25, л. 1–1 об.]. Як бачна, два гады запар – у 1706 і 1707 гг. – гадавым соймакавым дырэктарам, апрача грамнічнага соймака 1707 г., была адна асоба. Гадавы соймакавы дырэктар фактычна стаў двухгадовым. На жаль, недахоп крыніц не дазваляе вызначыць дакладную працягласць выканання К. Уняхоўскім функцыі гадавога соймакавага дырэктара.

Гадавыя дырэктары існавалі на мінскім соймаку і ў пазнейшы час. 12 сакавіка 1714 г. мінская шляхта сабралася на свой соймік на падставе ўніверсалаў гадавога соймакавага дырэктара К. Уняхоўскага. Мэтай соймака было ўстанаўленне падатку па 6 тынфаў з дыму для забеспячэння саксонскага войска [9, арк. 1581–1582]. Гэта пацвярджае, што частку соймакаў адкладалі толькі з мэтай атрымаць змяншэнне кантрыбуцыі, якую павінна была выплаціць шляхта [36, s. 147]. 5 красавіка 1714 г. мінская шляхта сабралася на свой соймік на падставе ўніверсалаў паслоў, якія вярнуліся з Варшавы ад саксонскага камісарыята. Аднак дырэктарам соймака быў усё той жа К. Уняхоўскі [9, арк. 1592–1592 адв.]. Ён жа яшчэ быў гадавым дырэктарам рэляцыйнага соймака 7 жніўня 1714 г., які быў скліканы пасламі да саксонскага палкоўніка Флуга ў Слуцк [9, арк. 1764–1765 адв.]. 15 снежня 1714 г. мінская шляхта зноў сабралася на соймік. Склікаў на гэты раз яе ўжо другі гадавы дырэктар мінскі войскі Францішак Валадковіч. Нагодай была выплата падаткаў на саксонскае войска [26, к. 206–208]. Цікава, што ўпершыню ён згадваецца дырэктарам яшчэ 10 верасня 1714 г. падчас рэляцыйнага соймака, які склікалі паслы, якія вярнуліся з Трыбунала ВКЛ [9, арк. 1771–1771 адв.]. Апрача таго, зноў як соймакавы дырэктар ён фігуруе на мінскім адкладовым соймаку, які быў скліканы разам з попісам 29 верасня 1714 г. Прычым, на яго ўскладалася функцыя пасла сканчэння соймака праводзіць карэспандэнцыю з іншымі павятамі, каб ведаць пра час і тэрмін супольнага паспалітага рушання [9, арк. 1703–1704 адв.; 37, р. 143–145]. Аднак на гэтых двух соймаках Ф. Валадковіч згадваўся толькі як соймакавы дырэктар, а не гадавы. У любым выпадку, магчыма казаць, што паўнамоцтвы папярэдняга гадавога дырэктара К. Уняхоўскага скончыліся паміж 7 жніўня і 10 верасня 1714 г., і замест яго соймакамі стаў кіраваць Ф. Валадковіч. Гэта адрознівае мінскі соймік ад брэсцкага, дзе выбары новага дырэктара адбываліся на gasпaдapчым соймаку ў лютым, а тут яго змена адбылася ў жніўні–верасні.

На аршанскім грамнічным соймаку 1711 г. пасля абрання дэпутатаў мясцовая шляхта згодна казаквацыі абрала «павятовым міністрам» гада-

вога палкоўніка гостыньскага падчашага Рафала Баратынскага. Аршанская шляхта прасіла яго без нарады і згоды земскіх і гродскіх ураднікаў не выдаваць універсалаў на соймікі і не складаць іх у прыватных месцах. Таксама ад ротмістра трымальнікаў Магілёўскай эканоміі – дэкрэтавага пісара ВКЛ і чавусаўскага войта Марціна Карафы-Корбута – патрабавалася не складаць ніякіх асаблівых соймаў у Чавусах і не фарміраваць пастаноў [17, арк. 55–55 адв.; 31, р. 31]. Як бачна, у Аршанскім павеце працягвала існаваць практыка, калі соймакі з пераносу склікаліся не соймавым дырэктарам, а мясцовым палкоўнікам. Прычым, палкоўнікі выбіраліся на год і фактычна паўтаралі на гэты час функцыі гадавых дырэктараў па скліканні павятовых соймаў. Праўда, у 1711 г. аршанская шляхта імкнулася абмежаваць іх у гэтым праве і хацела, каб соймакі склікаліся імі толькі са згоды мясцовых ураднікаў. Ідэя нарады палкоўніка з гродскімі і земскімі ўраднікамі ў справе патрэбы правядзення соймака з пераносу з’яўляецца падобнай да Малапольшчы, дзе з’явілася рада са шляхты, якая павінна была зменшыць колькасць скліканых соймаў з пераносу [32, с. 80–81]. У любым выпадку, магчыма казаць, што аршанская шляхта абмяжоўвала свайго палкоўніка ў праве незалежна склікаць соймакі.

Працягвалі дзейнічаць гадавыя дырэктары ў Навагрудскім павеце. 6 чэрвеня 1716 г. да канцлера ВКЛ Караля Станіслава Радзівіла напісаў навагрудскі мечнік, навагрудскі земскі сурагатар, навагрудскі гродскі пісар і гадавы дырэктар і дырэктар рэляцыйнага соймака Крыштаф Міхал Кандратовіч [21, л. 268–269]. Ён жа, як гадавы дырэктар, падпісаў пастанову навагрудскага соймака 15 студзеня 1717 г. [14, арк. 425–426 адв.].

Гадавыя дырэктары існавалі таксама ў Ваўкавыскім павеце. Напрыклад, 20 мая 1716 г. ваўкавыская шляхта сабралася на соймак. Ім кіраваў гадавы соймакавы дырэктар – ваўкавыскі харужы Казімір Хлусовіч [33, р. 734–734v]. Як можна меркаваць, гадавы дырэктар на ваўкавыскіх соймаках пачаў дзейнічаць пасля смерці ў 1714 г. ваўкавыскага маршалка Юрыя Алендскага. Слоніўская шляхта на гаспадарчым соймаку 1714 г. у сувязі са смерцю слоніўскага маршалка (яшчэ ў 1709 г.) «для кіраўніцтва пасяджэнняў і галасоў нашых, як таксама для клопату пра публічнае дабро» абрала гадавым соймакавым дырэктарам слоніўскага падстоля Францішка Сухадольскага. Прычым, ён меў права ў выпадку неабходнасці склікаць соймакі раней за час адкладу [38, арк. 20]. Становіцца зразумелым, што ў выпадку смерці павятовага маршалка і да абрання новага кіравалі павятовымі соймакамі ў нецэнтральных паветах абраныя гадавыя дырэктары. У той жа час не выяўлена ніякіх звестак, каб адначасова ў павеце функцыянавалі гадавы дырэктар і маршалак. У гэтым не было нічога дзіўнага, бо не было ніякай патрэбы ў выпадку

дзеяснасці павятовага маршалка абіраць гадавога дырэктара, які дубліраваў функцыі гэтага маршалка ў кіраванні соймавымі пасяджэннямі.

Такім чынам, ключавой асобай у адкладанні соймакаў быў соймакавы дырэктар. Пастановы адкладаных павятовых соймакаў абавязвалі сваіх дырэктараў кіраваць соймакамі з пераносу (ліміты). Ім жа надавалася права прызначаць намеснікаў, праводзіць карэспандэнцыю, пільнаваць інтарэсы шляхты, а таксама склікаць пасяджэнні соймака нават да канца вызначанага часу адкладу. Захаваў таго самага соймакавага дырэктара давала магчымасць пазбегнуць замяшальніцтва, якое магло ўзнікнуць пры яго выбарах і ў пэўнай ступені легітымізавала соймакавыя пасяджэнні. Паўнамоцтвы соймакавых дырэктараў умешваліся ў прэрагатывы ўлады караля, бо гэта было яго права склікаць павятовыя соймікі. Гэта прывяло ў ВКЛ да ўнікальнай з’явы – гадавых соймакавых дырэктараў. Пра іх існаванне ў Каралеўстве Польскім нічога невядома. Безумоўна, іх з’яўленне было выклікана вострай неабходнасцю шляхты часта склікаць павятовыя соймікі, а таксама з распаўсюджаннем адкладання соймакаў, калі вызначалася асоба, адказная за іх скліканне. Гадавыя соймакавыя дырэктары дакладна функцыянавалі на брэсцкім, навагрудскім, слоніўскім, ваўкавыскім, мінскім соймаках. Магчымым прыкладам для з’яўлення пасады гадавых соймакавых дырэктараў магла быць пасада і функцыі павятовага маршалка, які меў выключнае права ў кіраванні соймавымі пасяджэннямі. Гадавыя соймакавыя дырэктары ў нецэнтральных паветах ВКЛ абіраліся толькі пры адсутнасці маршалка. На ўсходзе ВКЛ у Мсціслаўскім ваяводстве і Аршанскім павеце соймакі склікаліся гадавымі палкоўнікамі. Яны выконвалі і іншыя функцыі соймакавых дырэктараў: вялі карэспандэнцыю і пільнавалі інтарэсы шляхты. Часта яны дзялілі паміж сабой функцыі: палкоўнікі склікалі соймікі, а кіравалі іх пасяджэннямі абраныя соймакавыя дырэктары.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией : в 39 томах – Вильно : Тип. Губернского Правления, 1865–1915. – Т. 4. – 1870. – 683 с.
2. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – Ф. 1705. Воп. 1. Спр. 31. – Актавая кніга Брэсцкага гродскага суда. 16.06.1700–18.12.1701. – 2772 арк.
3. НГАБ. – Ф. 1705. Воп. 1. Спр. 32. – Актавая кніга Брэсцкага гродскага суда. 02.01.1702–24.12.1706. – 1997 арк.
4. НГАБ. – Ф. 1705. Воп. 1. Спр. 33. – Актавая кніга Брэсцкага гродскага суда. 18.01.1707–24.12.1709. – 1857 арк.
5. НГАБ. – Ф. 1705. Воп. 1. Спр. 34. – Актавая кніга Брэсцкага гродскага суда. 07.01.1710 – 30.12.1712. – 1059 арк.

6. НГАБ. – Ф. 1705. Воп. 1. Спр. 35. – Актавая кніга Брэсцкага гродскага суда. 02.01.1712–28.12.1713. – 1359 арк.
7. НГАБ. – Ф. 1705. Воп. 1. Спр. 36. – Актавая кніга Брэсцкага гродскага суда. 16.02.1713–29.12.1714. – 1845 арк.
8. НГАБ. – Ф. 1727. Воп. 1. Спр. 5. – Актавая кніга Мінскага гродскага суда. 02.01.1705–18.12.1709. – 1086 арк.
9. НГАБ. – Ф. 1727. Воп. 1. Спр. 7. – Актавая кніга Мінскага гродскага суда. 10.01.1707–10.09.1714. – 1775 арк.
10. НГАБ. – Ф. 1728. Воп. 1. Спр. 5. – Актавая кніга Мазырскага гродскага суда. 4.01.1700–30.12.1719. – 1076 арк.
11. НГАБ. – Ф. 1729. Воп. 1. Спр. 13. – Актавая кніга Мсціслаўскага гродскага суда. 6.01.–31.12.1711. – 707 арк.
12. НГАБ. – Ф. 1729. Воп. 1. Спр. 14. – Актавая кніга Мсціслаўскага гродскага суда. 03.01.–30.12.1712. – 573 арк.
13. НГАБ. – Ф. 1729. Воп. 1. Спр. 16. – Актавая кніга Мсціслаўскага гродскага суда. 5.01.–30.12.1714. – 626 арк.
14. НГАБ. – Ф. 1730. Воп. 1. Спр. 5. – Актавая кніга Навагрудскага гродскага суда. 08.01.1717–13.06.1718. – 1307 арк.
15. НГАБ. – Ф. 1731. Воп. 1. Спр. 3. – Актавая кніга Аршанскага гродскага суда. 4.01.1703–28.12.1704. – 1870 арк.
16. НГАБ. – Ф. 1731. Воп. 1. Спр. 4. – Актавая кніга Аршанскага гродскага суда. 02.01.1705–18.12.1707. – 1756 арк.
17. НГАБ. – Ф. 1731. Воп. 1. Спр. 6. – Актавая кніга Аршанскага гродскага суда. 01.01.1711–26.12.1713. – 1108 арк.
18. НГАБ. – Ф. 1737. Воп. 1. Спр. 26. – Актавая кніга Слонімскага гродскага суда. 04.03.1702–25.12.1705. – 778 арк.
19. НГАБ. – Ф. 1737. Воп. 1. Спр. 27. – Актавая кніга Слонімскага гродскага суда. 08.01.1714–30.12.1716. – 7891 арк.
20. Рахуба, А. Вялікае Княства Літоўскае ў парламенцкай сістэме Рэчы Паспалітай (1569–1763) / А. Рахуба. – Мінск : Медысонт, 2008. – 424 с.
21. Российская национальная библиотека (далее – РНБ). – Ф. 971. АД 125. – Сборник инструкций, мемориалов, денежных и войсковых документов. 1518–1718 гг. – 295 л.
22. РНБ. – Ф. 957. Pol. F. IV. № 257. – Manifesty, uniwersały i memorialy. 1701–1795. – 684 арк.
23. РНБ. – Ф. 971. АД 126. – Инструкции послам на сеймы, постановления сеймиков, различные манифестации шляхты, главным образом Новогрудского воеводства. 1601–1764 гг. – 298 л.
24. Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА). – Ф. 79. Оп. 1. 1707 г. Д. 83. – Наказ от Новгородского воеводства послам Василию Сливовскому и Владиславу Чарновескому посланным в Россию с прошением. 06.05.1707 г. – 4 об. л.

25. РГАДА. – Ф. 79. Оп. 1. 1707 г. Д. 142. – Прощение именем всего Минского воеводства из сеймику представленное в бытность в Минску канцлера графа Головкина. 29.12.1707 г. – 1 об л.
26. Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Radziwiłłów. – Dział II. – Ks. 45. – 376 k.
27. Archiwum Narodowe w Krakowie. – Oddział na Wawelu. – Sygn. 1018. – Akta starostwa brzeskiego. Sprawy grodu i jego kancelarii. 1685 – 1745. – 796 k.
28. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. – Sygn. 332. – Zbiór luźnych aktów dotyczących Wielkiego Księstwa Litewskiego. XVI–XIX w. – 18 k.
29. Konieczna, D. Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzesko-litewskiego w latach 1565–1763 / D. Konieczna. – Warszawa : DiG, 2013. – 198 s.
30. Kowalska, E. Organizacja i działalność sejmiku brzesko-litewskiego w drugiej połowie XVII i XVIII wieku / E. Kowalska // *Lituanos-Slavica Posnaniensia. Studia Historica*. – Poznań, 2008. – T. XIII. – S. 69–95.
31. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (далее – LMAВ). – F. 17. B. 66. – Сборник, заключающий в себе по преимуществу инструкции послам на сеймы, универсалы и т. п. 1611–1756 гг. – 82 арк.
32. Lityński, A. Szlachecki samorząd gospodarczy w Małopolsce (1606–1717) / A. Lityński. – Katowice : Uniwersytet Śląski, 1974. – 132 s.
33. LMAВ. – F. 17. B. 177. – Сборник, заключающий в себе копии декретов, мандатов, листов и т. п. разных государственных людей б. Речи Посполитой. 1693–1724 гг. – 1028 л.
34. Olszewski, H. Praktyka limitowania sejmików / H. Olszewski // *Czasopismo Prawno-Historyczne*. – 1961. – T. 13. – S. 33–55.
35. Olszewski, H. Sejm w dawnej Rzeczypospolitej. Ustrój i idee : w 2 tomach / H. Olszewski. – Poznań : Poznańska drukarnia naukowa, 2002. – T. 2 : Studia i rozprawy. – 284 s.
36. Poraziński, J. Rola limity sejmików w okresie wojny północnej 1702–1709 / J. Poraziński // *Czasopismo Prawno-Historyczne*. – 1992. – T. 44, z. 1–2. – S. 139–149.
37. Šapoka, M. Warfare, Loyalty and Rebellion: The Grand Duchy of Lithuania and the Great Northern War. 1709–1717 / M. Šapoka. – London; New York : Routledge, 2018. – 228 s.
38. Volumina legum : w 10 tomach / wyd. J. Ohryzko. – Petersburg : Nakładem i drukiem J. Ohryzko, 1859–1952. – T. VI. – 1860. – 330 s.

О. В. Червинская

РАЗВИТИЕ МЕДИЦИНСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДОКСКОГО УЕЗДА ВИТЕБСКОЙ ГУБЕРНИИ В XIX – НАЧАЛЕ XX В.

В настоящее время небывалую актуальность приобретают научные работы, посвященные региональной истории Беларуси. В истории развития медицинской помощи населению Беларуси остается множество «белых пятен». Данная статья направлена на осмысление исторического прошлого жизни населения отдельно взятого уезда через вклад конкретных личностей врачей, фельдшеров, дантистов, акушеров, провизоров и т. д. в развитии медицинского обслуживания. Исследование темы базируется на документальных материалах, выявленных в фондах Национального исторического архива Беларуси (далее – НИАБ).

Медицинские работники составляли узкую прослойку провинциальной интеллигенции и ежедневно не только соприкасались с нуждами местного населения в сфере здравоохранения, но и несли просвещение и прогрессивные идеи «в народ».

В XVI–XVII вв. Городок был небольшим местечком в Витебском воеводстве Великого Княжества Литовского. Ближайшее объединение ремесленников, члены которого занимались медициной, проводили различные стоматологические и хирургические операции – цех цирюльников, вероятно, находился в г. Витебске. Именно цирюльника принято считать прототипом профессионального медицинского работника.

Первые упоминания о существовании в Беларуси специальных лечебных заведений – шпиталей – относятся к началу XVI в. Шпитали открывались при церковных приходах, монастырях и имениях помещиков. До конца XVIII в. шпитали занимались не только лечением больных, но и опекой престарелых, бездомных, нищих и калек. В конце XVII в. в Беларуси начали появляться общины сестер милосердия [17, с. 17].

Усовершенствование организации медицинской помощи населению началось в конце XVIII в. после присоединения Городка к Российской империи и приобретения им в 1772 г. статуса города. В 1790-е гг. на Городокшине появились военные лазареты, а в 1820-е гг. в городе была открыта больница для военнослужащих. В 1830 г. городокская больница выглядела следующим образом: *«Арендованный для сего помещения прошедшего лета дом есть довольно выгодный, с подворьем и некоторыми службами, содержится в хорошей чистоте, только яко недавно выстроганный, внутри еще не заштукатурен <...> Смотритель при*

больнице, из членов городской думы определенный, почти совсем не знает грамоты» [1, л. 11].

Лечение в больнице для военных было доступно для нижних воинских чинов из полков, расквартированных в уезде, либо солдат, направлявшихся в разные города империи в отпуска и по делам службы, ополченцев Витебского батальона, служащих Городокской инвалидной команды, кантонистов, солдаток (жен) и детей солдат, рабочих рот дистанций отделений IX округа путей сообщения, арестантов Городокского тюремного замка.

Государственные городские больницы находились в ведении приказов общественного призрения. С 1830-х гг. указами царской власти помещикам также предписывалось содержать больницы в своих имениях. 26 февраля 1834 г. витебский гражданский губернатор Н. И. Шредер распорядился *«о заведении единообразных по всем градским больницам скорбных листов, дощечек над кроватями и аптек»* [12, л. 2–4].

Однако только к концу 1850-х гг. медицинское обслуживание стало более доступным для крестьян и мещан Городокского уезда. В документации городокской больницы появляются сведения о находившихся на лечении в ней крестьянах из имения Надоболь помещика Коссова, из казенного имения Езерище и др.

Более 40 лет, с 1830 г., городокским городовым и уездным врачом являлся Иосиф Павлович Соколовский. Он родился в 1802 г. в дворянской семье. Во время восстания 1830–1831 гг. был командирован в военные госпитали в Царство Польское, дошел с русской армией до Варшавы, после чего вернулся в Городок на место службы [3, л. 56–57]. В 1840-е гг., времена распространения эпидемии холеры, И. П. Соколовский самоотверженно работал в городской холерной больнице [4, л. 36–36 об.].

В начале 1847 г. по предложению генерал-губернатора витебского, могилевского и смоленского генерал-лейтенанта князя Андрея Голицына в городокской холерной больнице было открыто особое холерное отделение на 10 человек для нижних чинов 2-й егерской роты карабинерного Гросс-Герцога Фридриха Мекленбургского полка [4, л. 4–5]. Больница была рассчитана на 30 человек гражданского и 10 человек военного ведомства [4, л. 17–17 об.] и располагалась в двух отдельных домах – для военных и гражданских лиц [4, л. 24]. Дома для больницы были взяты в аренду у протоиерея Городокского Николаевского собора Стефана Дубровского и городокского мещанина Зелика Эфеса [4, л. 33, 36]. В холерном отделении для военных работали два служителя, на работу в отделении полк посылал также прислугу.

Руководил Мекленбургским карабинерным Гросс-Герцога Фридриха полком полковник Кафтырев [4, л. 2–2 об.]. В декабре 1847 г. полк выступил в Полоцк, но в 1848 г. планировалось его возвращение, из-за

чего холерное отделение при больнице полковник просил не закрывать, т. к. в Городке *«где не имеется ни медиков, ни лазаретов, больные должны поступать в холерные отделения»* [4, л. 6–6 об.]. По просьбе Кафтырева отделение не было закрыто.

Уже в середине 1848 г. началась эпидемия холеры, работа холерных больниц в Городке была возобновлена. Город был поделен на части, участковым смотрителям и их помощникам был поручен надзор за здоровьем жителей [4, л. 9–9 об.].

В июне 1848 г. Городокское мещанское еврейское общество подало прошение в уездный холерный комитет о назначении в город для помощи врачу И. П. Соколовскому еще одного лекаря, который помогал бы жителям во время его отсутствия по делам службы [4, л. 12–13]. С 18 по 28 июня 1848 г. в городе заболели холерой 94 человека, из них 71 выздоровел, а 11 умерли [4, л. 12 об.].

В 1860-е гг. старшим врачом Городокского и Невельского округов являлся лекарь Бургард Иоганович Гартман, городокским уездным и городовым врачом – И. П. Соколовский, повивальной бабкой – Констанция Вольская. Кроме того, в Городке существовала вольная аптека провизора Генриха Христиановича Мармана [13, с. 73–74; 14, с. 62].

В августе 1871 г. вновь были отмечены случаи холеры. 11 августа протоиерей Городокского собора Иоанн Бобровский уведомил врачебное отделение Витебского губернского правления о случаях заболевания холерой с летальным исходом [5, л. 11]. Умерла жена служащего казначейства Прасковья Лукьянова [5, л. 8–10]. В кратчайшие сроки при городской больнице в отдельном флигеле было открыто холерное отделение на 5 коек. Фельдшером в холерное отделение был назначен старший лекарский ученик Иозефович, который не только усердно выполнял возложенные на него обязанности в больнице, но также, чтобы *«на время эпидемии не оставить крестьян в отдаленных местах от города без помощи»*, выезжал в уезд по вызовам. Городокский холерный комитет ходатайствовал перед витебским губернатором о награждении Иозефовича, так как он, исполняя усердно возложенную на него работу, *«подвергался во многих случаях лишениям»* [5, л. 67–67 об.]. К октябрю эпидемия закончилась. Всего с июля по сентябрь 1871 г. заболели холерой 92 человека, из них 63 выздоровели, а 29 умерли [5, л. 66–66 об.].

В начале 1875 г. в Старинской, Вировлянской и Обольской волостях была замечена «натуральная» оспа. Оспой заболели непривитые дети. Для ухода за больными были командированы фельдшеры Крестов и Гинко, осмотр заболевших производил и. о. городокского уездного сельского врача Иезекиил Акилович Вайнкоп [8, л. 33–33 об.]. В Стайковской волости за январь 1875 г. умерли 23 из 26 заболевших детей, в Старинской – 29 из 56 [6, л. 8–8 об.]. В марте врач Вайнкоп выписал

из Петербургского императорского экономического общества оспенную лимфу, с тем чтобы привить как можно большее количество детей. Но только к июню 1875 г. эпидемия прекратилась.

В 1890-е гг. городокским уездным врачом служил Натан Фотиевич Новлянский, уездным фельдшером – Дмитрий Антонович Куксинский, уездным ветеринарным фельдшером – Мина Гаврилович Смирнов, повивальной бабкой – Софья Федоровна Кузнецова. В уезде работали сельские врачи – Евгений Владимирович Ораторский, Михаил Матвеевич Миклашевский, сельские фельдшеры – Арсений Федоров, Франц Ванг (Ванп), Станислав Столевский, Роман Антонов, Стефан Орлов, Стефан Сушкевич, Николай Гурнов, Игнатий Лобецкий, а также повивальные бабки – Матрена Пашуто, Александра Ковалевская, Акилина Туревич [7, л. 411 об.–412].

В начале XX в. в Городокском уезде функционировали городокская, козыанская и дубокрайская сельские лечебницы, веречский, селищский, обольский, руднянский, зайковский и барсучинский фельдшерские пункты. Под больницы помещения арендовались у местных жителей. Так, дубокрайская лечебница размещалась в доме Гайлита, а веречский фельдшерский пункт – в доме Михаила Евстафьева. Всего в уезде работали 2 врача, 10 фельдшеров, 3 повивальные бабки [10, л. 3, 7].

Однако помещений больницам катастрофически не хватало. В начале 1900-х гг. получил широкое распространение бытовой сифилис. Только за 1905 г. за помощью к врачу обратилось 1329 больных всеми формами сифилиса, но имели возможность лечиться в стационаре всего лишь 18 человек. Городокский сельский врач М. А. Рязанский предлагал открыть в бывшем станционном доме отделение для кожных заболеваний. Однако округ путей сообщения сам нуждался в этом здании, и дополнительное помещение для городокской больницы не было выделено [10].

В начале XX в. г. Городке действовали также земская больница на 16 человек (находилась в здании на Витебском шоссе) и богадельня на 30 человек (на Невельской улице) [2, л. 59]. В 1 стане Городокского уезда в имени Жельцы при стекольном заводе «Труды», принадлежавшем купцу Мерлису, также была открыта больница для рабочих [2, л. 45–45 об.].

Перед началом Первой мировой войны вакансия городского врача была свободна, его обязанности исполнял уездный врач М. М. Миклашевский. Врачом 1-го участка Городокского уезда (с. Дубокрай) являлись Соломон Борисович Пищик, а затем Кирилл Михайлович Афанасьевский, 2-го участка (г. Городок) – Марк Аронович Рязанский, 3-го участка (с. Козьяны) – Вера Ивановна Щепкина, 4-го участка (с. Кузьмино) – Иегуда Шмуилович Меклер, 5-го участка – Сергей Ми-

хайлович Арех. Городокским уездным фельдшером являлся Д. А. Куксинский. В уезде работали сельские фельдшеры: Николай Георгиевич Вторушин (с. Дубокрай), Ян Эрнестович Вейден, Феликс Адамович Ясинский (г. Городок), Фома Тимофеевич Кутьков (с. Козьяны), Гаврила Титович Михаленко (с. Дубокрай), Евгений Подобед (с. Веречье), Иван Никифорович Глусевич (с. Рудня), Леонард Черкас (с. Барсучино), Михаил Александрович Михалевич (с. Селище); фельдшерицы-акушерки К. А. Скржидлевская (г. Городок), Мария Владимировна Барышева (с. Кузьмино) и повивальные бабки Вера Дементьевна Лешина (с. Дубокрай), Анна Никифоровна Кудрева (г. Городок), Анастасия Станиславовна Кутькова (с. Козьяны), Екатерина Ханевская (с. Кузьмино), Евдокия Данилова (с. Межа). Кроме того, в имении Шипулино Мишневичской волости проживал вольнопрактикующий врач, статский советник Николай Васильевич Харитоновский. На станции Рудня проживали вольнопрактикующие фельдшеры Василий Маркович Батюлев и Григорий Якимович Михальченко, на станции Усвяты – Арсений Федорович Федоров. Частную практику вели зубные врачи – Двоя Носоновна Соркина-Розенталь, Фрейда Абрамовна Сендерихин, Матля Израилевна Берлин, фельдшер Абрам Шепшелевич Перлин, повивальные бабки Сима Шлиомовна Боровская, Хана Абрамовна Перлина [16, с. 87].

В Городке работали ветеринарные врачи Павел Апполонович Лебедев, Семен Макарович Дзюбенко и ветеринарный фельдшер Мина Гаврилович Смирнов, в с. Вышедки – Александр Иванович Тиханенко, в с. Селище – Александр Петрович Лаас [15, с. 122, 127; 16, с. 87–88, 96–97].

Известно о существовании к началу Первой мировой войны в Городокском уезде двух аптек – Вильгельма Фридриховича Шейнerta в г. Городке и Фейги Хаимовны Бейлинсон в с. Рудня.

Все врачи и провизоры до революции имели высшее образование. Например, владелец аптеки в Городке митавский бюргер В. Ф. Шейнert окончил Московский университет. Он самостоятельно управлял аптекой, а помогали ему аптекарские ученики Нисон Абрамович Коробочкин и Абрам Ицкович Идельсон [9, л. 252 об.].

Военные и революционные события 1914–1917 гг. навсегда изменили привычный уклад жизни населения Беларуси. С началом Первой мировой войны миллионы людей покинули привычные места жительства и через Беларусь двинулись в восточные губернии Российской империи. В белорусских городах и деревнях их встречали, в первую очередь, медицинские работники и активисты благотворительных миссий. С началом мобилизации мужского населения в царскую армию врачи и фельдшеры заняли основное место в комиссиях по отбору солдат, выносили вердикт годности в войска, освобождали от дальнейшей службы

раненных на фронтах войны и сами отправлялись с военными госпиталями в зону боевых действий. Так, например, в работе Городокского уездного по воинской повинности присутствия по освидетельствованию раненных солдат активное участие принимали практикующие в уезде до начала войны врачи Н. В. Харитоновский и М. М. Миклашевский [11, л. 2–2 об., 20].

Таким образом, выявленные сведения позволяют раскрыть, хоть и достаточно фрагментарно, некоторые страницы из истории развития медицинского дела на территории Беларуси. Дальнейшая разработка материалов Национального исторического архива Беларуси позволит, безусловно, выявить новые данные и проанализировать отдельные аспекты этой научной проблемы.

Источники и ЛИТЕРАТУРА

1. Национальный исторический архив Беларуси (далее – НИАБ). – Ф. 1297 (Канцелярия генерал-губернатора витебского, могилевского и смоленского). Оп. 1. Д. 5287. – Дело об обследовании всех исправительных заведений и больниц по городам Витебской губернии за 1831–1833 гг. – 123 л.
2. НИАБ. Ф. 2502 (Витебский губернский статистический комитет). – Оп. 1. – Д. 720. – Сведения о казенных, земских, общественных и частных заведениях Городокского уезда за 1914 г. – 89 л.
3. НИАБ. – Ф. 2513 (Врачебное отделение Витебского губернского правления). Оп. 1. Д. 220. – Формулярные списки о службе медицинских чиновников Витебской губернии за 1843 г. – 100 л.
4. НИАБ. – Ф. 2513. Оп. 1. Д. 258. – Дело о представлении сведений о холерной больнице в г. Городке. 1847–1850 гг. – 65 л.
5. НИАБ. – Ф. 2513. Оп. 2. Д. 134. – Дело о появлении случаев холеры в Городокском уезде Витебской губернии за 1871 г. – 71 л.
6. НИАБ. – Ф. 2513. Оп. 2. Д. 319. – Дело о появлении натуральной оспы в Обольской волости Городокского уезда за 1875 г. – 54 л.
7. НИАБ. – Ф. 2513. Оп. 2. Д. 898. – Рапорты сельских врачей о присылке медикаментов, о заболеваниях и др. за 1894 г. – 428 л.
8. НИАБ. – Ф. 2513. Оп. 2. Д. 957. – Дело о карточной системе регистрации медицинского персонала за 1896 г. – 59 л.
9. НИАБ. – Ф. 2513. Оп. 2. Д. 1142. – Переписка по жалобам разных лиц на медицинский персонал за 1898 г. – 264 л.
10. НИАБ. – Ф. 2519 (Витебская губернская управа по делам земского хозяйства). Оп. 1. Д. 51. – Доклад Городокской уездной управы и журнал заседания Городокского уездного комитета по делам земского хозяйства о содержании врачебной части в уезде за 1906–1907 гг. – 39 л.
11. НИАБ. – Ф. 2582 (Городокское уездное по воинской повинности присутствие). Оп. 1. Д. 108. – Наряд бумаг по освидетельствованию ниж-

- них чинов в годности к продолжению службы и способности к труду за 1915 г. – 41 л.
12. НИАБ. – Ф. 2638 (Витебский губернский приказ общественного призрения). Оп. 1. Д. 479. – Дело по отношению Витебского губернского правления об устройстве по городам Витебской губернии городских больниц за 1834–1835 гг. – 4 л.
 13. Памятная книжка Витебской губернии на 1861 г. / Изд. Витебского губернского статистического комитета. – Витебск : Губернская тип., 1861. – 312 с.
 14. Памятная книжка Витебской губернии на 1862 г. / Изд. Витебского губернского статистического комитета. – Витебск : Губернская тип., 1862. – 383 с.
 15. Памятная книжка Витебской губернии на 1912 г. / Изд. Витебского губернского статистического комитета. – Витебск : Губернская тип., 1912. – 502 с.
 16. Памятная книжка Витебской губернии на 1914 г. / Изд. Витебского губернского статистического комитета. – Витебск : Губернская тип., 1914. – 409 с.
 17. Помалейко, О. Л. Витебская община сестер милосердия (1892–1917). – Минск : А. Н. Янушкевич, 2015. – 302 с.

.....
Артыкул паступіў у рэдакцыю 21.05.2019

Гістарыяграфія

Д. Ч. Матвейчык

РАСІЙСКАЯ ДАРЭВАЛЮЦЫЙНАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ПАЎСТАННЯ 1863–1864 ГГ.: АГУЛЬНЫЯ ТЭНДЭНЦЫІ РАЗВІЦЦА, ДАСЯГНЕННІ І ПРАБЛЕМЫ

Паўстанне 1863–1864 гг. было адной з самых значных падзей на тэрыторыі Беларусі перыяду яе ўваходжання ў склад Расійскай імперыі. Яно мела непасрэдны ўплыў на палітычнае і эканамічнае развіццё беларускіх зямель у апошняй трэці XIX – пачатку XX ст. Аднапаведна, яно атрымала самы шырокі грамадскі рэзананс і ўжо ў хуткім часе пасля заканчэння запатрабавала свайго асэнсавання ў колах інтэлектуалаў. У выніку, на працягу наступнага пяцідзесяцігоддзя (да Першай сусветнай вайны і распаду Расійскай імперыі) быў назапашаны дастаткова багаты гістарыяграфічны даробак – у першую чаргу расійскімі і польскімі навукоўцамі (беларуская гістарыяграфія ў дарэвалюцыйны перыяд яшчэ толькі зараджалася). Ніжэй будзе разгледжана адна з частак гэтага пласту гістарыяграфіі – расійская.

На працягу згаданага перыяду даследаванні паўстання ў Расійскай імперыі праводзіліся нераўнамерна, і ў развіцці гістарыяграфіі паўстання выразна вылучаецца шэраг храналагічных этапаў, кожны з якіх мае спецыфічныя рысы.

1. 1863–1869 гг.

Расійская гістарыяграфія паўстання пачала зараджацца яшчэ падчас яго. Расійская прэса 1863–1864 гг. уважліва сачыла як за яго ходам, так і за рэакцыяй на яго розных груп насельніцтва ў імперыі і па-за яе межамі. Актыўныя дыскусіі вяліся на конт самых розных бакоў выступлення, аднак іх тон быў далёкі ад таго, каб стварэння ў іх межах тэксты магла прэтэндаваць на нейкую навуковую вартасць як гістарыяграфічны крыніцы. Тым не менш, публіцыстыка стала адным з тых літаратурных пластоў, у нетрах якіх паступова выпявала з’яўленне гісторыка-наву-

ковых прац. Міхаіл Каткоў, Іван Аксакаў, Міхаіл Каяловіч і шматлікія іншыя рускія публіцысты праўрадавага кірунку ўсялякім чынам стараліся падтрымаць і абгрунтаваць захады па задушэнні паўстання і правядзенні новай палітыкі. Усяго ў афіцыйнай прэсе за 1863–1866 гг. – найбольш актыўны перыяд яе зацікаўленасці падобнай тэматыкай – было выдадзена некалькі соцень адпаведных артыкулаў. У рускай публіцыстыцы супрацьстаялі падобнай пазіцыі Аляксандр Герцэн і Мікалай Агароў – выдаўцы эміграцыйнай газеты «Звон» (рус. – «Колокол»), якая з пачаткам паўстання ўвогуле сканцэнтравала на ім сваю асноўную ўвагу, і большая частка матэрыялаў так ці інакш закранала менавіта гэтую тэматыку.

Вышэйзгаданыя публіцысты працавалі далёка ад Беларусі. Уласна на месцы асноўным цэнтрам публікацыйнай дзейнасці стаў галоўны горад генерал-губернатарства – Вільня. Менавіта тут працаваў цэлы шэраг публіцыстаў і гісторыкаў, у творах якіх прысутнічала тэматыка паўстання. Тут жа выпускаўся шэраг перыядычных выданняў, якія актыўна ўводзілі тэматыку паўстання на свае старонкі. Найбольш яскравым прыкладам тут будуць «Веснік Заходняй Расіі», «Віленскі веснік» і «Літоўскія епархіяльныя ведамасці».

Ужо ў першыя гады пасля задушэння выступлення ўплыву палітычных матываў на развіццё гістарыяграфіі праявіўся самым яскравым чынам. Адзін з найбольш адданных прыхільнікаў мураўёўскай палітыкі – папачыцель Віленскай навучальнай акругі (1864–1868) Іван Карнілаў (гл. іл. 1) – увогуле ўсю навуковую дзейнасць разглядаў выключна ў палітычным кантэксце. У сваёй нататцы за 1868 г. ён пісаў: *«Руская разумовая дзейнасць тут [у Віленскім генерал-губернатарстве. – Д. М.] неабходная, як самая дзейсная прылада для супрацьдзеяння варожай нашай дзяржаве польска-лацінскай прапагандзе, для служэння ўрадавым інтарэсам і для выклікання ў інішаземцаў павагі да рускіх маральных пачаткаў»* [13, с. 183].

З 1863 г. віленскім генерал-губернатарам Міхаілам Мураўёвым праводзілася планамерная дзейнасць па прыцягненні расійскіх пісьменнікаў, публіцыстаў і журналістаў на службу ў Вільню з мэтай вядзення ідэалагічнай барацьбы з паўстанцкімі ідэямі. Адною з яго задум было стварэнне *«навукова-літаратурнага часопіса»*. Гэтую ролю стаў выконваць «Веснік Паўднёва-Заходняй і Заходняй Расіі», які журналіст Ксенафонт Гаворскі выпускаў з 1862 г. у Кіеве дзе, нібыта *«цягне ганенні»*. У сярэдзіне 1864 г. ён прыбыў у Вільню [23, 1884 г., № 1, с. 33], а часопіс пасля пераезду змяніў назву на «Веснік Заходняй Расіі». На працягу большай часткі перыяду існавання на яго старонках з'яўляліся публікацыі на тэму паўстання. Пераважную іх большасць варта аднесці да выключна публіцыстычных – яны напоўнены паланафобскай рыторыкай, тэндэнцыйнай інтэрпрэтацыяй фактаў і нават простаай хлуснёй.

Паводле вызначэння сучаснага расійска-амерыканскага даследчыка Міхаіла Далбілава, часопіс стаў *«трыбунай інтэлерантнай паланафобіі, напаўняўся сумнеўнай якасці публікацыямі і выклікаў пачуццё няёмкасці, а тое і сораму нават у некаторых гарачых рускіх нацыяналістаў»* [11, с. 284]. Аднак некалькі твораў на старонках часопіса прэтэндавалі на гісторыяпісанне, хоць ніводзін з іх не дасягнуў пастаўленай мэты ў поўнай меры. Адзін з іх – артыкул «Нарысы мяцежнага руху ў Магілёўскай губерні ў 1863 годзе». Ва ўсіх іншых тэкстах згадваюцца толькі асобныя фрагменты, эпізоды, урывкі і да т. п. (больш падрабязны разбор публікацый у «Вестніку Заходняй Расіі» на тэму паўстання гл.: [18]).

Адным з найбольш плённых гісторыкаў з тых, хто быў прыцягнуты на службу М. Мураўёвым і ў 1860-я гг. працаваў над даследаваннем паўстання ў Вільні, з’яўляўся Васіль Ратч – генерал-маёр, памочнік начальніка артылерыі Віленскай вайскавай акругі, ужо вядомы на той час гісторык расійскай арміі. Ён 5 кастрычніка 1864 г. атрымаў адпаведнае распараджэнне ад М. Мураўёва [34, т. 1, с. I]. Сваю дзейнасць ён працягнуў і пры наступніках М. Мураўёва на пасадзе генерал-губернатора – Канстанціне фон Каўфмане і Эдуардзе Баранаве. Яго аўтарства належыць некалькі прац, асноўная з якіх – «Звесткі пра польскі мяцеж 1863 г. у Паўночна-Заходняй Расіі». Яна планавалася ў пяці частках, але былі выдадзены толькі тры з іх [34], прычым толькі першая – «Уводзіны» – тычылася ўласна прадмета даследавання. Аднак і яна прысвечана не столькі ўласна паўстанню ў выглядзе баявых дзеянняў, колькі перадумовам яго выпявання, сітуацыі напярэдадні выступлення і працэсу яго падрыхтоўкі, стаўленню розных палітычных сіл да ідэі паўстання і ўвогуле да *«польскай справы»* на землях былой Рэчы Паспалітай і ў Расійскай імперыі, планам розных паўстанцкіх груп і спробам іх рэалізацыі, розным лагерам у паўстанні («белым» і «чырвоным»), іх праграм і змаганню паміж сабой і да т. п. Асобны падраздзел мае назву

Іл 1. Иван Карнілаў
рэпрадуцыя гравюры 1870 г.

«Дыктатар Каліноўскі». Іншыя дзве часткі працы ўвогуле слаба закранаюць уласна паўстанне.

Даследаваннем паўстання займаўся таксама сябра Віленскай следчай камісіі ў г. Вільні Мікалай Цылаў (гл. іл. 2). Ём была здзейснена першая спроба збору і сістэматызацыі заканадаўчых актаў Мураўёва за 1863–1865 гг. Пра задачу сваёй дзейнасці ён пісаў, што вынікі дзейнасці Мураўёва «*павінны быць напісаны на скрыжальных гісторыі – і службыць для нашчадкаў павучальным прыкладам*» [7, год IV, книжка III, т. I, отд. IV, с. 355–363]. У 1866 г. быў выдадзены адзін з першых зборнікаў дакументальных матэрыялаў па гісторыі паўстання [40]. Нягледзячы на шматлікія хібы, гэта – найбольш поўны збор падобнага віду крыніц па гісторыі паўстання ў Беларусі да цяперашняга часу. Апрача гэтага, М. Цылавым было выдадзена яшчэ некалькі зборнікаў па асобных тэматычных накірунках, напрыклад, па ўладкаванні сялян-уласнікаў пасля паўстання [37; 38] і набыцці зямельных уладанняў [39].

У 1867 г. М. Цылаў выдаў асобную брашуру, прысвечаную развіццю маніфестацыйнага руху ў Вільні ў 1861–1863 гг. і ўдзелу ў паўстанні Зыгмунта Серакоўскага [43]. Галоўная мэта працы – прапаганда дзеянняў расійскіх улад і змаганне з ідэямі паўстанцаў. Значэнне сваёй працы М. Цылаў акрэсліваў як «*навучанне*», прызначанае для «*і рускага чалавека, і атамана нага яшчэ паляка*» [43, с. III]. Асновай для напісання брашуры сталі багатыя матэрыялы Віленскай следчай камісіі, і сваёй мэты М. Цылаў дасягае праз падбор шматлікіх вытрымак са следчых спраў і іх тэндэнцыйнай інтэрпрэтацыі.

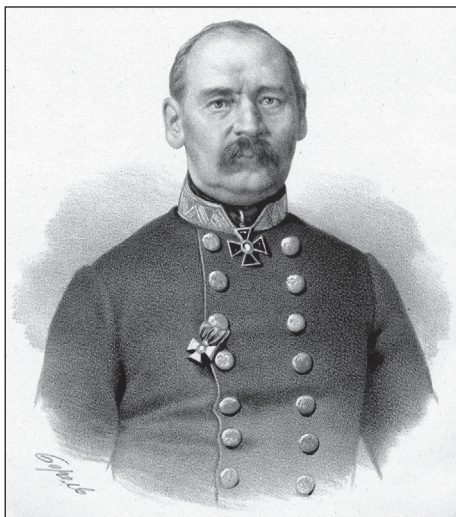
Яшчэ адным даследчыкам 1860-х гг. з’яўляўся ўдзельнік задушэння паўстання ў Гродзенскай губерні і сябра Віленскай следчай камісіі штабс-капітан Мікалай Гогель. У 1866 г. ён выдаў асобную брашуру пра аднаго з найбольш актыўных удзельнікаў перадпаўстанцкай канспірацыі ў г. Санкт-Пецярбургу – ураджэнца Барысаўскага павета і віцэ-дырэктара Дэпартаменту неакладных збораў Язафата Агрызку [9]. У гэтым жа годзе працу пра Я. Агрызку выдаў В. Ратч [33]. Відавочна, што абедзве працы перасякаліся на этапе іх падрыхтоўкі, што бачна з ужытай у іх тэрміналогіі (напрыклад, у абедзвюх Я. Агрызка называецца Конрадам Валенродам). У 1867 г. М. Гогель здзейсніў другое выданне сваёй працы, якое было моцна расшырана [10].

Не толькі М. Мураўёў з’яўляўся на гэтым этапе ініцыятарам даследавання паўстання. У 1865 г. з ініцыятывай аб аналагічнай з вышэйзгаданымі асобамі дзейнасці выступіў расійскі імператар Аляксандр II. Напачатку года ён даў будучаму генерал-губернатару К. фон Каўфману даручэнне курыраваць збор і падрыхтоўку да друку матэрыялаў для вялікай працы па гісторыі паўстання. Той, у сваю чаргу, сабраў для выканання групу асоб, сярод якіх вылучаліся два афіцэры Генеральнага

штаба – падпалкоўнікі Сяргей Райкоўскі і Вісарыён Камароў, якія ў далейшым сталі найбольш даверанымі асобамі К. фон Каўфмана ў Вільні. Даследаванні праводзіліся ў 1865–1867 гг., і іх вынікам стаў вялікі збор, на падставе якога быў сфарміраваны «Зборнік матэрыялаў па справах Заходняга краю», які, аднак, застаўся нявыдадзеным [31]. Назапашаныя матэрыялы сталі падставай для аб’ёмнай працы С. Райкоўскага «Польская моладзь Заходняга краю ў мясяжы 1861–1863 гадоў», апублікаванай у 1869 г. [32]. Праца ў цэлым малое сітуацыю на беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх землях напярэдадні паўстання, у тым ліку фарміраванне сеткі адукацыйных устаноў, спецыфіку ўзаемаадносін паміж рознымі саслоўямі, ролю святарства розных канфесій у грамадскім жыцці і г. д. Яна вытрымана ў такім жа палітычным кірунку, што і вышэйзгаданыя працы, і таксама з’яўляецца хутчэй прапагандысцкай, чым уласна навуковай.

У цэлым, для дадзенага этапу характэрная самая вялікая палітызацыя даследаванняў паўстання, якія не разглядаліся па-за межамі палітычнай прапаганды ўвогуле. Іх галоўнай задачай з’яўлялася абгрунтаванне і ўмацаванне расійскай афіцыйнай палітыкі і новага палітычнага («мураўёўскага») курсу. Яшчэ адной характэрнай рысай з’яўлялася актыўнае выкарыстанне рукапісных матэрыялаў, што практыкавалася ўсімі даследчыкамі і вынікам чаго стала, сярод іншага, выданне некалькіх зборнікаў дакументаў.

У 1868–1869 гг. у гістарыяграфіі паўстання на тэрыторыі Беларусі пачалі адбывацца пэўныя змены, выкліканыя палітычнымі прычынамі. Новы генерал-губернатар Аляксандр Патапаў (на пасадзе з 3 сакавіка 1868 г. па 22 ліпеня 1874 г.) з’яўляўся праціўнікам празмернага ўціску на каталіцкае насельніцтва Беларусі і Літвы. Паводле яго ініцыятывы некаторыя мерапрыемствы, уведзеныя М. Мураўёвым і яго наступнікамі К. фон Каўфманам і Э. Баранавым, пачалі часткова згортвацца, а

Іл 2. Мікалай Цыляў
літаграфія, не пазней за 1864 г.

таксама звальняцца са сваіх пасадаў найбольш актыўныя прыхільнікі ра-нейшага палітычнага курсу. Паводле меркавання даследчыцы Ганны Камзалавай, менавіта з-за крытыкі новай палітыкі генерал-губернатар, В. Ратч, М. Гогель, І. Карнілаў і іншыя праваднікі мураўёўскага курсу ў галіне ідэалогіі і адукацыі былі пазбаўлены сваіх пасадаў, а некаторыя нават выдалены з Віленскага генерал-губернатарства [12, с. 243–244]. Хаця ў цэлым, агульны курс папярэдняй палітыкі быў захаваны, як і большасць персанальнага складу расійскай адміністрацыі ў Беларусі і Літве. Апрача таго, смерць у 1870 г. М. Гогеля і В. Ратча і ў 1871 г. К. Га-ворскага і С. Райкоўскага проста фізічна паклала канец гэтаму этапу.

2. 1870–1882 гг.

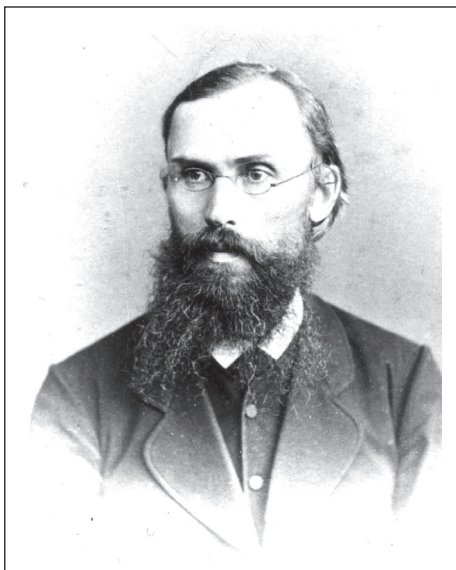
З 1870 г. у расійскай гістарыяграфіі паўстання пачаўся новы этап. Адсутнасць прамых субсідый з дзяржаўнай казны і арганізацыйнай да-памогі для правядзення даследаванняў прывялі да істотнага скарачэння колькасці прац па гісторыі паўстання ў Беларусі. Тым не менш, і гэты этап развіцця гістарыяграфіі мае свае поспехі.

У 1870 г. у Вільні паводле ініцыятывы А. Патапава быў выдадзены «Зборнік урадавых распараджэнняў па пасяленні рускіх землеўладаль-нікаў у Паўночна-Заходнім краі» [36], у якім змешчана 136 дакументаў заканадаўча-распарадчага характару, што тычыліся правядзення расій-скімі ўладамі зямельнай палітыкі ў Беларусі і Літве пасля задушэння паўстання (секвестры, канфіскацыі, прымусовыя продажы, ільготы альбо абмежаванні і забароны для некаторых катэгорый насельніцтва і да т. п.). Істотным мінусам зборніка з'яўляецца слаба выражаны археа-графічны бок яго падрыхтоўкі да публікацыі.

У 1871 г. у Санкт-Пецярбургу была выдадзена фундаментальная праца Сяргея Максімава (гл. іл. 3) «Сібір і катарга». Яе трэцяя частка – «Палітычныя і дзяржаўныя злачынцы» – змяшчае асобны раздзел, пры-свечаны сасланым за ўдзел у паўстанні 1863–1864 гг. [15, с. 80–100]. С. Максімаў адным з першых зрабіў спробу падаць дакладныя статыс-тычныя лічбы сасланых. Так, паводле яго, за 1863–1866 г. было саслана на розных умовах і з розных частак былой Рэчы Паспалітай 18 623 чала-векі [15, с. 80–81]. Істотным недахопам прыведзеных дадзеных застаецца адсутнасць указання крыніц, адкуль С. Максімаў іх чэрпаў. Заслугоў-вае асобнай увагі апісанне побыту і нораваў сасланых дробных шляхці-цаў з Беларусі і Літвы.

Адным з найбольш плённых расійскіх даследчыкаў паўстання ў 1860–1880-я гг. з'яўляўся прафесар Варшаўскага ўніверсітэта Мікалай Бэрг (гл. іл. 4), які веў адпаведную работу паводле даручэння намесні-ка ў Царстве Польскім Фёдара Бэрга. У кантэксте паўстання ў Бела-русі найбольш карыснай з'яўляецца яго праца «Польскае паўстанне ў

1863–1864 гг.», апублікаваная ў 1879 г. [5]. Яна змяшчае звесткі пра бітву ля сяла Сяміцічы Бельскага павета Гродзенскай губерні, пра прыбыццё М. Мураўёва ў Вільню, згаданы некаторыя дзеячы паўстанцкага кіраўніцтва (Нестар Дзюларан, Канстанцін Каліноўскі, Уладзіслаў Малахоўскі і інш.), асобна падзена характарыстыка дзейнасці Рамуальда Траўгута на пасадзе дыктатара паўстання. Аднак у цэлым, пададзеныя М. Бэргам звесткі пра падзеі на беларуска-літоўскіх землях засталіся фрагментарнымі і не склалі нават самай агульнай карціны. Яго галоўная ўвага была сканцэнтравана на Царстве Польскім. Асабліваасцю

Іл 3. Сяргей Максімаў
фотаздымак, 1870-я (?) гг.

працы М. Бэрга было імкненне да незалежнасці сваёй пазіцыі. Таму некаторыя падзеныя ім характарыстыкі асобам і ацэнкі падзей істотна адрозніваюцца ад тых, якія даваліся на папярэднім этапе. Напрыклад, М. Мураўёў характарызуецца як «бульдог», а яго метады ацэньваюцца крайне крытычна [5, № 7, с. 119]. У расшыраным выглядзе праца была апублікавана ў чатырох тамах, але, з прычыны наяўнасці крытыкі шматлікіх расійскіх саноўнікаў і вайсковых дзеячаў, адразу трапіла пад забарону, а яе наклад канфіскаваны і знішчаны. Аднак некалькі асобнікаў ацэлі. На іх быў наклеены тытульны аркуш, дзе ўказвалася, што выданне зроблена нібыта ў Познані ў 1880–1884 гг., і ў такім выглядзе яны трапілі ў асобныя бібліятэкі. І толькі ў 1898–1899 гг. праца была перавыдадзена, але выключна ў перакладзе на польскую мову [45, t. 1, s. 6–7].

На гэтым жа этапе паўстанне пачало даследавацца ў межах такога гістарыяграфічнага накірунку, як палкавыя гісторыі. У Расійскай імперыі з другой паловы XIX ст. пачынаюць актыўна пісацца і выдавацца гісторыі асобных вайсковых адзінак – палкоў. Іх галоўная мэта была прапагандысцкай – паказаць у як мага больш станоўчым святле дзейнасць расійскай арміі і яе жаўнераў у разнастайных войнах. Аднак працы, створаныя ў гэтым накірунку, маюць розную гістарыяграфічную каштоўнасць – ад

выключна публіцыстычных твораў, напоўненых тэндэнцыйнай хвалебнай рыторыкай, да паўнаwartасных навуковых даследаванняў, заснаваных на вялікай колькасці дакументальных, візуальных і мемуарных крыніц. У 1875 г. выйшла ў свет аб'ёмная «Гісторыя лейб-гвардыі Паўлаўскага палка». Яна грунтавалася на матэрыялах з цэлага шэрагу архіваў (палкавога, ваенна-навуковага, канцылярыі ваеннага міністэрства і інш.), а таксама апублікаваных нататак, артыкулаў і ўспамінаў. Некалькі раздзелаў у ёй прысвечаны дзейнасці палка ў Віленскай губерні (штаб-палка знаходзіўся ў Вільні), асабліва ў Лідскім павеце супраць пастаніцкіх атрадаў Людвіка Нарбута, Фелікса Віславуха і Аляксандра Парадоўскага ўвесну і ўлетку 1863 г. Тут таксама паказана сітуацыя ў Вільні падчас паўстання, ахарактарызаваны адносіны да выступлення розных саслоўяў, дадзены ацэнкі дзейнасці некаторых асоб (М. Мураўёва і інш.) і г. д. [8, с. 405–446].

На гэтым жа этапе атрымала сваё развіццё мемуарыстыка паўстання на тэрыторыі Беларусі. На працягу ўсяго дарэвалюцыйнага перыяду яна выконвала важную функцыю – у адсутнасць паўнаwartасных навуковых прац менавіта яна знаёміла шырокую грамадскасць з канкрэтнымі падзеямі паўстання. У 1870 г. выйшлі ўспаміны пра падзеі ў г. Горках у красавіку 1863 г. [27], у 1871 г. – расійскага генерала Якава Бакланава пра задушэнне паўстання пераважна ў Аўгустоўскай губерні і некалькіх сустрэчах з М. Мураўёвым у Вільні ў 1863–1864 гг. [3], у 1873 г. – генерала Івана Шамшава пра смяротнае пакаранне З. Серакоўскага [44].

У цэлым, для дадзенага этапу з'яўляецца характэрным зніжэнне (у параўнанні з папярэднім этапам) інтэнсіўнасці даследаванняў паўстання, з'яўленне новых накірункаў, змяненне некаторых ацэначных меркаванняў і ахарактарыстык, а таксама пэўны ўнёсак у пашырэнне кола ўцягнутых у даследаванні крыніц.

3. 1882–1890 гг.

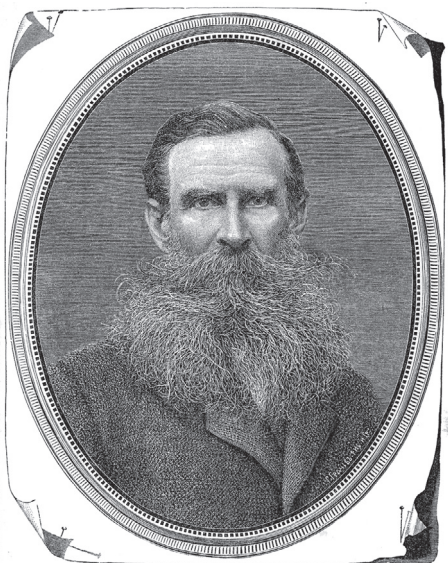
У пачатку 1880-х гг. у гістарыяграфіі паўстання ізноў пачынаюць адбывацца істотныя змены, выкліканыя палітычнымі падзеямі. У 1881 г. рэвалюцыянеры-тэарэтыкі арганізацыі «Народная воля» здзейснілі ўдалы замах на жыццё імператара Аляксандра II. У выніку, на чале Расійскай імперыі стаў яго сын Аляксандр III, які з'яўляўся праціўнікам ліберальнага курсу свайго бацькі, а таксама распачатых ім «вялікіх рэформ». У дзяржаве адбыўся рэзкі паварот у нацыянальнай палітыцы. Ад пазіцыі Аляксандра II на прымірэнні ўсіх народаў імперыі і барацьбе з любой радыкалізацыяй у гэтым плане, у тым ліку з рускім шавінізмам, Аляксандр III адступіў і перайшоў да больш жорсткага курсу. У Беларусі і Літве гэта вылілася ў чарговыя кампаніі па звальненні каталікоў

са службы ў дзяржаўных органах, абмежаванні ў распаўсюджванні польскай мовы і да т. п. Падобныя дзеянні выразна сведчылі пра стварэнне спрыяльнай глебы для выкарыстання тэматыкі задушэння паўстання ў ідэалагічных мэтах.

Для павелічэння ў першай палове 1880-х гг. колькасці публікацый на тэму гісторыі паўстання меліся таксама іншыя перадумовы. Усё большая часавая аддаленасць ад падзеі спрыяла паступоваму зніжэнню напружанасці ўспрыняцця яе сучаснікамі. «Польскае пытанне» значна радзей узгадвалася на старонках расійскай прэсы ў якасці надзённай праблемы. Вастрыня і эмацыянальнасць

рыторыкі істотна знізіліся ў параўнанні з публікацыямі 1860-х гг. Грамадская ўвага ў Расійскай імперыі на працягу другой паловы 1860-х – пачатку 1880-х гг. паступова пераключалася на іншыя «гучныя» праблемы і падзеі ўнутранай і знешняй палітыкі – правядзенне «вялікіх рэформ», руска-турэцкая вайна 1877–1878 гг., дзейнасць расійскіх рэвалюцыянераў, забойства Аляксандра II і інш. Зніжэнню градуса напружанасці ў грамадстве спрыяла адмена найбольш адыёзных мерапрыемстваў М. Мураўёва і яго наступнікаў у Беларусі і Літве (прымусовы перавод сялян з каталіцтва ў праваслаўе, закрыццё касцёлаў і г. д.), а таксама выданне некалькіх амністый (1866, 1867, 1868, 1871, 1873, 1874, 1883 гг. і інш.), у выніку якіх шматлікія катэгорыі паўстанцаў альбо «палітычна нядобранадзейных» асоб атрымалі палёгкі пакарання, а некаторыя змаглі вярнуцца на радзіму.

«Першай ластаўкай» новай хвалі публікацый твораў па гісторыі паўстання на тэрыторыі Беларусі стаў выхад аб’ёмнага гісторыка-публіцыстычнага артыкула рускага літаратара і публіцыста кансерватыўнага і праваслаўна-артадаксальнага накірунку Паўла Марозава пад назвай «Руская справа ў Літоўскай Русі», які пачаў друкавацца на самым пачатку 1882 г. [21], працягнуў у 1883 г. [22], але так і не быў скончаны. Усё

Іл. 4. Мікалай Бэр
гравюра, 1892 г.

гісторыю зямель былога Вялікага Княства Літоўскага, у тым ліку падчас паўстання 1863–1864 гг., ён разглядаў у кантэксце змагання дзвюх сіл – «*праваслаўна-народна-рускай*» і «*лаціна-шляхецка-польскай*» (пры гэтым пазіцыя самога П. Марозава – выразна на баку першай). Менавіта ў гэтым кантэксце разглядаецца дзейнасць М. Мураўёва на пасадзе віленскага генерал-губернатора – яна ацэньваецца цалкам станоўча, а ў адносінах да яго самога ўжываецца выключна хвалебная рыторыка. Цяжка вызначыць, які ўплыў аказала публікацыя П. Марозава на далейшае развіццё ў Расійскай імперыі гістарыяграфіі паўстання. Нягледзячы на той факт, што яна з’яўлялася храналагічна першай за перыяд праўлення Аляксандра III, ні ў воднай з наступных прац не знойдзена прамых спасылак на яе. Магчыма, яе выхад апынуўся ў ценю большай гучнай публікацыі – мемуараў галоўнага ўдзельніка задушэння паўстання ў Беларусі і Літве М. Мураўёва (гл. іл. 5).

Публікацыя згаданых мемуараў таксама сведчыла пра новы этап у расійскай палітыцы. Рэпутацыя М. Мураўёва, створаная яму расійскай прапагандай у 1860-я гг., цалкам адпавядала новаму курсу Аляксандра III. Яго вобраз як барацьбіта за рускую справу і змагара з іншаземным уплывам быў зручным для выкарыстання ў 1880-я гг. Хаця, забягаючы наперад, варта адзначыць, што дасягнуты публікацыйны эффект быў больш шматзначным і ў рамках выключна афіцыйнай прапаганды не ўкладаўся. Тут жа варта зрабіць яшчэ адзін акцэнт – пры публікацыі мемуараў вышэйзгаданы вобраз М. Мураўёва менавіта выкарыстоўваўся, бо Міхаіл Сямёўскі (гл. іл. 6) – рэдактар часопіса «Руская даўніна», дзе выйшлі мемуары Мураўёва, – у палітычным плане меў рэпутацыю ліберала, а ў выдавецкіх колах славіўся спрытнасцю і гатоўнасцю да пэўных інтрыг дзеля публікацыі матэрыялаў, якія абяцалі павышаную ўвагу грамадскасці і, адпаведна, прыбытак.

Згаданыя ўспаміны надрукаваны ў 1882–1883 гг. у часопісе «Руская даўніна» пад назвай «Нататкі пра кіраванне Паўночна-Заходнім краем і пра падаўленне ў ім бунту» [24]. Яны з’яўляюцца супярэчлівым творам, бо былі створаны, як сведчыць іх змест, у перыяд псіхалагічнага крызісу аўтара. На той час М. Мураўёў, адхілены ад удзелу ў дзяржаўным жыцці, жыў у сваім маёнтку ў правінцыі і перажываў глыбокую крыўду на чыноўнікаў з бліжэйшага атачэння Аляксандра II. Паводле М. Сямёўскага, твор напісаны ў стане «*хваравітага раздражнення*» [24, 1883 г., № 1, с. 149].

Рыторыка М. Мураўёва ў адносінах да некаторых вышэйшых чыноўнікаў з’яўляецца вельмі вострай, а інтэрпрэтацыя некаторых фактаў – спецыфічнай. Ён дазваляе сабе адкрытую крытыку нават асоб з бліжэйшага атачэння Аляксандра II, што кідала цень на самога імператара. Гэта вымусіла М. Сямёўскага ўстаіць у шматлікіх месцах свае каментарыі, дзе ён выкрываў зробленыя памылкі альбо даваў зусім ін-

шую інтэрпрэтацыю падзеям ці характарыстыкі згаданым асобам. Прычым рыторыка самога рэдактара ў адносінах да М. Мураўёва таксама дастаткова вострая. Напрыклад, адзначаецца, што *«бесстароннасць у ацэнцы людзей, іх маральных якасцяў і значэння іх грамадскай дзейнасці ніколі не была здабыткам розуму гр. М. М. Мураўёва»*, у яго водгуках пра некаторых сучаснікаў назіраецца *«рэзкасць і зласлівасць»* [24, 1882 г., № 11, с. 338], а пэўныя яго сцвярджэнні – не больш чым *«бязглуздыя меркаванні»* [24, 1883 г., № 1, с. 148]. Больш за тое, некаторыя пасажы М. Мураўёва з асабліва вострай рыторыкай не маглі быць выдадзены ў 1882–1883 гг. нават пры каментаванні рэдактара, а таму былі купіраваны пры публікацыі.

На працягу 1882–1885 гг. на старонках расійскай прэсы разгарнулася гарачая дыскусія, прадметам якой сталі «Нататкі». Яе ўдзельнікі ў цэлым падзяліліся на два лагеры – праціўнікаў і прыхільнікаў М. Мураўёва і яго курсу. Першыя (вышэйзгаданы М. Бэрг, былы міністр унутраных спраў Пётр Валугеў, былы сябра кіраўніцтва Віленскай навучнай акадэміі Яўгеній Карновіч, былы віленскі чыноўнік пад крыптанімам «Е. Л.», сацыял-дэмакрат і публіцыст Сяргей Южакоў, былы ад’ютант віленскага генерал-губернатара Уладзіміра Назімава Аляксандр Паўлаў) выказваліся крытычна як у адносінах намалёванай у мемуарах карціны, так і ў адносінах да іх аўтара. Хаця, як правіла, ніхто з іх не ставіў пад пытанне неабходнасць задушэння паўстання ў прынцыпе. Другія (генерал і васнны пісьменнік Павел Карцаў, былы чыноўнік Нікалаеў¹, І. Аксакаў, асабісты памочнік М. Мураўёва Аляксандр Масолаў, прафесар Міхаіл Каяловіч) выказваліся ў падтрымку дзейнасці М. Мураўёва ў Віленскім генерал-губернатарстве і характарызаваў яго станоўча. Аднак і

Іл. 5. Міхаіл Мураўёў
гравюра, каля 1883 г.

¹ Больш дакладна ідэнтыфікаваць асобу не ўдалося.

Іл. 6. Міхаіл Сямеўскі
гравюра, каля 1892 г.

ў публікацыях некаторых з іх маецца крытыка асобных мурарэўскіх пастулатаў і сцвярджэнняў, і часам дастаткова вострая. Напрыклад, М. Каяловіч абвінавачваў М. Мурарэўва ў ідэйным плагіяце [14, с. 455], а А. Масолаў у адным з эпизодаў – проста ў хлусні (больш падрабязна пра выхад «Нататак» і дыскусію пасля яго гл.: [17]).

Публікацыя «Нататак» адыграла важную ролю ў далейшым развіцці гістарыяграфіі паўстання ў Расійскай імперыі, стаўшы своеасаблівай «адмашкай» для шматлікіх аўтараў і выдаўцоў. У палітычным плане выхад мемуараў засведчыў пра дазволенасць падобнай тэматыкі

на старонках расійскага друку. Пры гэтым цензурная апрацоўка не толькі вызначыла межы недазволенага пры напісанні адпаведных тэкстаў, але і акрэсліла прастору дапушчальнага. У выніку, за перыяд да 1890 г. былі выдадзены, апрача вышэйзгаданых, мемуары расійскага генерала Якава Буткоўскага, былога студэнта Сцяпана Кулешы, былога міравога пасярэдніка Івана Захар'іна і некаторыя іншыя, якія паказвалі падзеі ў Беларусі. Новай з'явай, прыўнесенай на гэтым этапе, стала публікацыя мемуараў непасрэдных удзельнікаў паўстання. Першымі ў гэтым шэрагу сталі ўспаміны Уладзіслава Баратынскага пра падзеі ў Ігуменскім павеце [4].

На працягу гэтага этапу была выдадзена некалькі зборнікаў заканадаўчых дакументаў, гісторыка-мемуарных і публіцыстычных нарысаў пра наступствы паўстання ў Беларусі (аўтарства Аляксея Уладзімірава, І. Карнілава, Івана Нікоціна, Дзмітрыя Ілавайскага, Сцяпана Славуцінскага і інш.). Апрача таго, працягвалася развіццё палкавых гісторый. У 1880-я гг. выйшлі ў свет гісторыі Пскоўскага пяхотнага, лейб-гвардыі Ізмайлаўскага і Маскоўскага палкоў.

У цэлым, на дадзеным этапе быў зроблены вялікі крок наперад ва ўвядзенні тэматыкі паўстання ў гістарыяграфічны дыскурс і ў назапашванне факталагічнай базы, хаця колькасць уласна навуковых даследаванняў заставалася невялікай.

4. 1890–1905 гг.

У 1890 г. на гістарыяграфію паўстання 1863–1864 гг. у Расійскай імперыі пачалі ўплываць новыя фактары палітычнага характару. У гэтым годзе расійскімі ўладамі ў Віленскім генерал-губернатарстве пачынае паслядоўна і мэтанакіравана рэалізоўвацца спроба фарміравання культуры асобы М. Мураўёва. Была распачата кампанія па пабудове помніка яму ў Вільні, якая паспяхова скончылася ў 1898 г. У ідэалагічнай кампаніі ўдзельнічалі як органы дзяржаўнай адміністрацыі, так і рэлігійныя і грамадскія ўстановы і арганізацыі. Найбольш актыўна яна праводзілася ў друку. У выніку быў створаны цэлы пласт прапагандысцкай літаратуры, у якой вобраз М. Мураўёва маляваўся максімальна станоўчым. Ён не мае вялікага значэння для гістарыяграфіі, бо пры стварэнні адпаведных твораў не выкарыстоўваліся новыя крыніцы, а эмацыянальная прапагандысцкая рыторыка выкарыстоўвалася самым шырокім чынам. Напрыклад, адна з прапагандысцкіх брашур, прысвечаных М. Мураўёву, увогуле з’яўляецца яркім прыкладам рускай шавіністычнай публіцыстыкі свайго часу і змяшчае фразы накшталт *«рускі чалавек – усечалавек»*, *«нездарма мы – Святая Русь»* і да т. п. [30]. Аднак кампанія мела некалькі станоўчых наступстваў, бо прыцягнула ўвагу да дакументальнай спадчыны М. Мураўёва і пасадзейнічала выданню некаторых гістарычных крыніц, а таксама мемуарных твораў. Апрача таго, кампанія ў цэлым паспрыяла далейшаму павелічэнню ўвагі расійскага грамадства да тэматыкі паўстання. У выніку да 1905 г. было выдадзена больш за дзесяць мемуарных твораў пра падзеі паўстання і яго наступствы ў Беларусі, прычым яго ўдзельнікамі з абодвух варожых бакоў.

Ацэнкі М. Мураўёва ў літаратуры ў 1890–1905 гг. істотна змясціліся ў бок станоўчасці. Аднак цалкам дасягнуць пастаўленай мэты і выцесніць з поля дыскусій сваіх апанентаў стваральнікам яго культуры не ўдалося. Сярод часткі расійскіх інтэлектуалаў яго асоба і дзейнасць па задушэнні паўстання працягвала ацэньвацца крытычна. Напрыклад, расійскі бібліёграф XIX ст. Уладзімір Мяжоў даў наступную характарыстыку: *«У грамадстве і гісторыі ён мае славу пад імем Мураўёва-вешальніка і ўвогуле вядомы быў сваёй крыважэрнасцю»* [20, с. 292]. Таксама ідэйнымі праціўнікамі адыёзнасці «мураўёўскай» кампаніі з’яўляліся рэдакцыі Санкт-пецярбургскіх часопісаў «Паўночны веснік» і «Веснік Еўропы» (больш падрабязна пра ўсю кампанію, выдадзеныя падчас яе творы, дыскусіі падчас яе і яе ўплыў на гістарыяграфію гл.: [19]).

Паступовае назапашванне друкаваных крыніц і фактаграфічных звестак спрыяла ў сваю чаргу павелічэнню колькасці гістарычных даследаванняў. Храналагічна першай у гэты перыяд з’явілася манаграфія Паўла Бранцава «Польскі мяцеж 1863 г.» [6], якая выйшла ў 1892 г.

П. Бранцаў адразу абраў шырокае прадметнае поле для свайго даследавання. Пошукі каранёў падзей 1861–1863 гг. ён пачынае ад задушэння папярэдняга выступлення – паўстання 1830–1831 гг. – і дзейнасці былых паўстанцаў у эміграцыі. Ён таксама расшырае геаграфічныя межы даследавання і пераходзіць на агульнаеўрапейскі кантэкст, паказваючы ўплыў рэвалюцыйных падзей у Італіі і іншых краінах на выкрышталізацыю паўстання, а таксама дыпламатычную барацьбу ў 1863 г. Манаграфія ў цэлым насычана вялікай колькасцю фактаграфіі, аднак не пазбаўлена некаторых істотных хіб, галоўнай з якіх з’яўляецца яе няпоўнасць. Апрача таго, у ёй непрапарцыянальна вялікая ўвага нададзена падзеям у Віленскім генерал-губернатарстве, бо П. Бранцаў падчас напісання манаграфіі жыў і працаваў у Вільні.

Другой у шэрагу комплексных прац гэтага перыяду з’яўляецца манаграфія Аляксея Сідарава [41]. Яна адрозніваецца ад працы П. Бранцава паводле свайго тэматычнага кола. Асноўная ўвага ў ёй нададзена выпяванню ўзброенага паўстання, чаму прысвечаны больш за дзве траціны кнігі. А. Сідараў аналізуе знешне- і ўнутрыпалітычную сітуацыю ў Расійскай імперыі пасля пачатку сялянскай рэформы, а карані паўстання шукае ў падзелах Рэчы Паспалітай. У падзеях 1863–1864 гг. найбольш закранаецца дзейнасць расійскіх урадавых колаў па яго задушэнні і паўстанцкіх кіраўнічых органаў (так бы мовіць, «вярхоў» паўстання). Пры гэтым і адно, і другое разглядаюцца дастаткова павярхоўна. Падзеі ў Беларусі і Літве, у адрозненне ад працы П. Бранцава, паказаны толькі ў некалькіх фрагментах, пераважна звязаных з дзейнасцю М. Мураўёва. Прычынай гэтага можа з’яўляцца вузкае кола ўжытых крыніц, якое абмяжоўваецца некаторымі апублікаванымі на той час працамі, мемуарамі і зборнікамі дакументаў.

Яшчэ ў некаторыя выдадзеныя на дадзеным этапе комплексныя манаграфіі па гісторыі Беларусі тэматыка паўстання ўключалася ў самых розных кантэкстах. Напрыклад, у выдадзенай Пампеем Бацюшкавым у 1890 г. працы па гісторыі Беларусі і Літвы некалькі старонак прысвечаны паўстанню, але ўласна выступленне паказваецца ў зусім невялікай ступені, а большая частка прысвечана паказу яго выпявання, усхваленню палітыкі М. Мураўёва і яго наступнікаў на пасадзе [29, с. 364–376]. Практычна аналагічную танальнасць мае праца Сяргея Тацішчава, у якой паўстанне на тэрыторыі Беларусі паказваецца выключна ў кантэксце пасляховаў палітыкі М. Мураўёва па «*абрусенні Паўночна-Заходняга краю*» [42, с. 460–498, 511–512]. Пры гэтым «поспехі» М. Мураўёва раскрываюцца амаль выключна на падставе яго ж «Нататак». Апрача гэтага, звесткі пра паўстанне ўключаліся ў шматлікія працы, якія тэматычна з ім перасякаліся, напрыклад, па гісторыі пэўных навучальных устаноў, канфесій і інш.

Адным з найбольш плённых даследчыкаў паўстання 1863–1864 гг. у Беларусі на гэтым этапе быў Аляксандр Мілавідаў. Характэрным для яго з’яўляецца сумяшчэнне даследчыцкай работы з палітычнай прапагандай – прыніжэннем усяго «польскага» і каталіцкага і праслаўленнем усяго «рускага» і праваслаўнага, што моцна адбівалася на ўжыванай ім тэрміналогіі і на інтэрпрэтацыі звестак. Яго аўтарству да 1905 г. належыць шэраг артыкулаў, у якіх разглядаліся ў асноўным праблемы міжканфесійных узаемаадносінаў, сялянскае пытанне, стан адукацыйнай сістэмы падчас і пасля паўстання і інш. Падставай для яго прац з’яўляліся багатыя зборы дакументальных матэрыялаў, якія захоўваліся ў Вільні, у тым ліку ў фондах Мураўёўскага музея, супрацоўнікам якога і з’яўляўся А. Мілавідаў (больш падрабязна пра дзейнасць А. Мілавідава як даследчыка паўстання гл.: [16]).

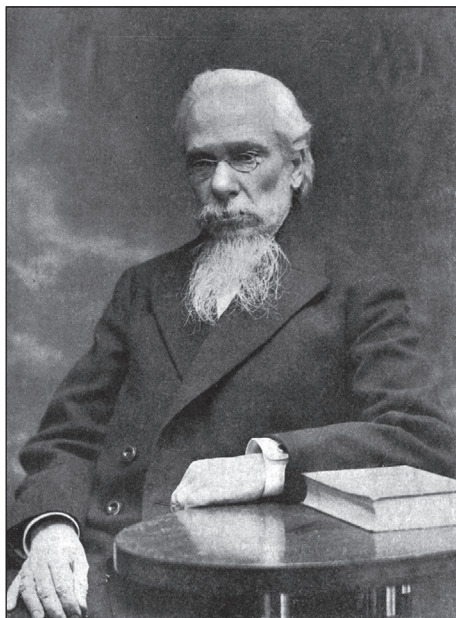
У цэлым, для дадзенага этапу характэрны пачатак рэалізацыі назапашанага раней факталагічнага патэнцыялу ў выглядзе навуковых даследаванняў. З гэтага часу колькасць выдадзеных публікацый па гісторыі паўстання стабільна павялічвалася.

5. 1905–1917 гг.

Падзеі рэвалюцыі 1905–1907 гг. у Расійскай імперыі чарговы раз паўплывалі на развіццё гістарыяграфіі паўстання на тэрыторыі Беларусі. Пад уплывам незадаволеных мас імператар Мікалай II вымушаны быў выдаць 17 кастрычніка 1905 г. «Маніфест аб удасканаленні дзяржаўнага парадку». Пункт 1 яго тэксту абвешчаў: *«Падараваць насельніцтву непахісныя асновы грамадзянскай свабоды на пачатках сапраўднай не датыкальнасці асобы, свабоды сумлення, слова, сходаў і саюзаў»*. І хаця на практыцы гэтае палажэнне рэалізавана ў поўнай ступені не было пад уплывам далейшых падзей і, урэшце, паражэння рэвалюцыі, аднак кантроль цензуры за выданнем любой друкаванай прадукцыі, у тым ліку навуковых, публіцыстычных і мемуарных твораў, прысвечаных паўстанню, быў істотна зніжаны.

Гэта амаль адразу паўплывала на ацэнкі, якія даваліся рознымі даследчыкамі М. Мураўёву. У першую чаргу тут варта звярнуць увагу на творы Лонгіна Панцялеева і Васілія Сямёўскага (гл. іл. 7) – прадстаўнікоў ліберальна-народніцкай палітычнай плыні. Першы з іх у сваіх мемуарах [28], а другі – у прадмове да выдадзенай карэспандэнцыі М. Мураўёва [25] выказаўся вельмі крытычна і дастаткова падрабязна ў адносінах як да яго дзейняў, так і да яго асобы, а таксама да ўсёй уведзенай ім сістэмы кіравання ў Беларусі і Літве.

Аднак не менш актыўна ў згаданы перыяд працягвалі дзейнічаць і «праслаўляльнікі» М. Мураўёва. Сярод найбольш актыўных тут трэба назваць вышэйзгаданага А. Бялецкага, пракурора Віленскага ваенна-

Іл. 7. Васілій Сямеўскі
рэпрадукцыя фотаздымка 1910-х гг.

акруговага суда Канстанціна Алянчыкава, публіцыстаў Уладзіслава Маркава і Мікалая Марозава, гродзенскага гісторыка і выкладчыка Гродзенскай гімназіі Яўстафія Арлоўскага, якія па-ранейшаму ацэньвалі яго выключна станоўча.

Галоўным чынам на дзейнасці М. Мураўёва канцэнтраваліся ў гэты перыяд працы А. Мілавідава, які займаўся яго праслаўленнем асабліва актыўна. Аднак, разам з гэтым, яму ў заслугу неабходна паставіць актыўную археаграфічную дзейнасць на гэтым этапе. Апрача некалькіх падборак дакументаў па асобных пытаннях (у асноўным, палітыка ў адносінах каталіцкага ці праваслаўнага духавенства) ім, а таксама А. Бялецкім,

была праведзена маштабная работа па выяўленні і публікацыі крыніц па гісторыі паўстання. У выніку былі выдадзены два аб'ёмныя зборнікі дакументаў: першы ў 1906 г., укладзены А. Бялецкім і прысвечаны пярэдадню паўстання [35], другі – у дзвюх частках (трэцяя не выйшла) – у 1913 і 1915 гг., укладзены А. Мілавідавым і прысвечаны ўжо ўласна паўстанню [1; 2]. Абодва не страцілі сваёй навуковай актуальнасці да цяперашняга часу, хоць і з'яўляюцца дастаткова тэндэнцыйнымі ў плане падбору і прадстаўлення дакументаў. Апрача гэтага, аўтарству А. Мілавідава належыць шэраг іншых публікацый па праблематыцы паўстання, зробленых на гэтым этапе (гл.: [16]).

Значных аб'ёмных прац па гісторыі паўстання ў Беларусі ў 1905–1917 гг. выдадзена не было, аднак адпаведная тэматыка стабільна прысутнічала на старонках публікацый сумежнай тэматыкі. Напрыклад, Я. Арлоўскі ў 1910 г. выдаў першую частку сваёй працы «Гродзенская даўніна», дзе асобны раздзел (XXIII) прысвечаны асвятленню падзей пярэдаддзя і часу паўстання [26, с. 275–301], хоць гэта было зроблена вельмі павярхоўна і большай часткай тычыцца не падзей уласна ў гора-

дзе, а сітуацыі ў губерні ў цэлым. Апрача таго, пазіцыя аўтара выключна тэндэнцыйная. Напрыклад, пра мэту паўстання ён пісаў наступнае: *«З сялянскім пытаннем у самай шчыльнай сувязі знаходзяцца спробы палякаў падрыхтаваць паўстанне з мэтай перашкодзіць вызваленню сялянства»* [26, с. 281].

На гэтым этапе асабліва актыўна развівалася мемуарыстыка. За адносна кароткі прамежак часу было выдадзена каля дваццаці мемуарных твораў, у якіх апісваліся падзеі паўстання на тэрыторыі Беларусі альбо ў Вільні. Таксама працягнулася традыцыя публікацыі палкавых гісторый, для чаго галоўныя нагоды давалі чарговыя ваенна-палітычныя падзеі (руска-японская вайна 1903–1905 гг. і пачатак Першай сусветнай вайны) і юбілейныя даты. У гэты час з’явіліся кароткія гісторыі Вялікалуцкага, 2-га Сафійскага і Яраслаўскага пяхотных палкоў, у якіх маюцца звесткі пра паўстанне ў Беларусі.

У цэлым, для апошняга перадрэвалюцыйнага этапу характэрнае далейшае і трывалае ўкараненне тэматыкі паўстання ў расійскай гістарыяграфіі, паляярнасць ацэнак М. Мураўёва, самае актыўнае развіццё мемуарыстыкі і археаграфіі.

Лютаўская рэвалюцыя 1917 г. паклала канец існаванню Расійскай імперыі і развіццю імперскай гістарыяграфіі. Далейшыя даследаванні паўстання развіваліся ўжо ў абсалютна новых палітычных умовах, што вызначальна ўплывала на факталагічнае насычэнне прац і ацэначныя меркаванні іх аўтараў.

Такім чынам, расійская гістарыяграфія паўстання 1863–1864 гг. на тэрыторыі Беларусі перыяду Расійскай імперыі (1863–1917 гг.) прайшла шэраг этапаў свайго развіцця. Іх храналагічныя межы вызначаліся палітычнымі падзеямі, якія не былі звязаны з гістарыяграфіяй, аднак прынцыповым чынам уплывалі на правядзенне даследаванняў і выданне адпаведных прац. На працягу ўсяго перыяду вызначаецца шэраг яго характэрных рыс, якія нярэдка ўваходзілі ў супярэчнасць паміж сабой. З аднаго боку, тэматыка паўстання была ўведзена і трывала замацавана як асобны кірунак даследаванняў, назапашаны значны мемуарны даробак, распрацаваны некаторыя комплексы дакументальных крыніц, сфарміравана шырокае кола ацэначных меркаванняў у адносінах як да асобных постацей, так і да падзеі ў цэлым. Аднак з другога боку, ступень ідэалагізацыі тэматыкі неабходна ахарактарызаваць як высокую, і яна шырока выкарыстоўвалася ў палітычна-прапагандыскіх мэтах, выразна пераважалі ацэначныя меркаванні і павярхоўныя высновы над глыбокімі навуковымі даследаваннямі, шматлікія комплексы дакументальных крыніц засталіся слаба распрацаванымі альбо незакранутымі ўвогуле, адбывалася празмерная канцэнтрацыя ўвагі на адной асобе (М. Мураўёве), а некаторыя тэматычныя накірункі даследаванняў развіваліся

слаба. Усе гэтыя праблемы неабходна было вырашаць ужо наступнаму пакаленню даследчыкаў.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Архивные материалы Муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 гг. в пределах Северо-Западного края. – Ч. 1. Переписка по политическим делам гражданского управления с 1 января 1862 по май 1863 г. : с двумя хромолитографическими снимками и шестью цинкографическими факсимиле в тексте / составил А. И. Миловидов. – Вильно : Губернская тип., 1913. – 532 с. – (Виленский временник ; кн. 6).
2. Архивные материалы Муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 гг. в пределах Северо-Западного края. – Ч. 2. Переписка о военных действиях с 10-го января 1863 года по 7-е января 1864 года : с девятью цинкографиями в тексте / [предисл. А. Миловидова]. – Вильно : Губернская типография, 1915. – 530 с. (Виленский временник ; кн. 6).
3. Бакланов, Я. П. Моя боевая жизнь. Записки войска Донского генерал-лейтенанта, писанные собственною рукою: служба при Мих. Ник. Муравьеве во время польского мятежа. 1863–1864 // Русская старина. – Год 1. – 1871. – Т. 3. – С. 1–15; Т. IV. – 1871. – № 8. – С. 154–161.
4. Баратынский, В. Л. Последняя польская смута 1863–1864 гг. // Русская старина. – Т. 51. – 1886. – № 8. – С. 421–446; № 9. – С. 583–604; Т. 52. – № 10. – С. 185–209.
5. Берг, Н. В. Польское восстание в 1863–1864 гг. // Русская старина. – 1879. – Т. XXIV. – № 2. – С. 179–246; № 3. – С. 398–428; № 4. – С. 589–620; Т. XXV. – № 5. – С. 55–88; № 7. – С. 515–566; № 8. – С. 707–728; Т. XXVI. – № 9. – С. 59–84; № 11. – С. 481–504; № 12. – С. 647–706.
6. Брянцев, П. Д. Польский мятеж 1863 г. – Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1892. – 271 с.
7. Вестник Западной России. – 1863. – Март (Год 1. – Т. 3); 1864. – Август (Год 3. – Т. 1); 1864. – Сентябрь (Год 3. – Т. 1); 1864. – Октябрь (Год 3. – Т. 1); Год IV. – 1865/1866. – Книжка III. – Т. I; Книжка XII. – Т. IV; 1868. – Год VI. – Книжка VI. – Т. II.
8. Воронов, П. Н., Бутовский, В. Д. История Лейб-гвардии Павловского полка. [1726–1875]. – Санкт-Петербург : тип. М. Этингера, 1875. – 619 с.
9. Гогель, Н. В. Иосафат Огрызко и Петербургский революционный ржонд в деле последнего мятежа / составил член Виленской особой следственной по политическим делам комиссии, 3-й артиллерийской бригады. – Вильна : в тип. Р. М. Ромма, 1866. – 79 с.
10. Гогель, Н. В. Иосафат Огрызко и петербургский революционный ржонд в деле последнего мятежа. – Изд. 2, расшир. – Вильна : Тип. Виленского Губ. Правления, 1867. – 221 с.

11. Долбилов, М. Д. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. – Москва : Новое литературное обозрение, 2010. – 1000 с.
12. Комзолова, А. А. Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ. – Москва : Наука, 2005. – 383 с.
13. Корнилов, И. П. О русской ученой и литературной деятельности в губерниях Виленского учебного округа с 1864 по 1868 г. // Русское дело в Северо-Западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в Муравьевскую эпоху / сост. И. П. Корнилов. – 1-е изд. – Санкт-Петербург, 1901. – С. 182–195.
14. Коялович, М. В. Оценка деятельности в западной России графа М. Н. Муравьева // Минские епархиальные ведомости. – 1883. – № 15. – С. 450–457.
15. Максимов, С. В. Сибирь и каторга: в 3 ч. – Санкт-Петербург : Типография А. Траншеля, 1871. – Ч. 3: Политические и государственные преступники. – 392 с.
16. Матвейчык, Д. Ч. Дзейнасць Аляксандра Мілавідава як даследчыка паўстання 1863–1864 гг. // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Вып. 18. – Мінск, 2017. – С. 66–74.
17. Матвейчык, Д. Ч. Дыскусія вакол выхаду мемуараў Міхаіла Мураўёва і яе ўплыў на развіццё гістарыяграфіі паўстання 1863–1864 гг. // Вестці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. – 2019. – № 2. – С. 166–175.
18. Матвейчык, Д. Ч. Паўстанне 1863–1864 гадоў на старонках часопіса «Веснік Заходняй Расіі» // Беларускі гістарычны часопіс. – 2016. – № 5. – С. 18–27.
19. Матвейчык Д. Ч. Спроба стварэння культ асобы Міхаіла Мураўёва і яе ўплыў на развіццё гістарыяграфіі паўстання 1863–1864 гг. у Беларусі (1890–1905 гг.) // Беларускі гістарычны часопіс. – 2018. – № 5. – С. 35–48.
20. Межов, В. И. Русская историческая библиография за 1865–1876 включительно. – Т. 2: № 10037–26249 : Жизнеописания русских деятелей : Материалы для биографического словаря. – Санкт-Петербург : Тип. Императорской Акад. наук, 1882. – 464 с.
21. Морозов, П. Русское дело в Литовской Руси // Русская речь. – 1882. – № 1. – С. 93–112; № 2. – С. 58–79; № 3. – С. 39–57; № 4. – С. 45–75.
22. Морозов, П. Русское дело в Литовской Руси // Русский вестник. – 1883. – Т. 166. – С. 5–73.
23. [Мосолов, А. Н.]. Виленские очерки 1863–1865 гг. (Из воспоминаний очевидца) // Русская старина. – Год 14. – 1883. – Т. 40. – С. 181–200, 391–406, 573–628; Год 15. – 1884. – Т. 41. – С. 15–60.
24. Муравьев, М. Н. Записки об управлении Северо-Западным краем и об усмирении в нем мятежа, 1863–1866 гг. // Русская старина. – Т. XXXVI. – 1882. – № 11. – С. 387–432; № 12. – С. 623–646; Т. XXXVII. – 1883. – № 1. – С. 131–166; № 2. – С. 291–304; № 3. – С. 615–630; Т. XXXVIII. – № 4. – С. 193–230; Т. XLII. – 1884. – № 6. – С. 572–584.

25. Муравьев, М. Н. Письма к Александру Сергеевичу Зеленому 1863–1864 / сообщ. Н. И. Шатилов; примечания В. И. Семевского // Голос минувшего. – Год 1. – 1913. – № 9. – С. 240–265; № 10. – С. 181–207; № 12. – С. 253–267; Год 2. – 1914. – № 11. – С. 212–234.
26. Орловский, Е. Ф. Гродненская старина. – Ч. I: Гор. Гродна : с гравюрами. – Гродна : Губернская типография, 1910. – 350 с.
27. Осмоловский А. Воспоминания очевидца о польском восстании в г. Горках 23 апреля 1863 г. – Могилев : Тип. Губернского Правления, 1870. – 32 с.
28. Пантелеев, Л. Ф. Дела давно минувших дней // Былое. – 1907. – № 1. – С. 43–66; № 2. – С. 216–242.
29. Петров, Н. И., Малышевский И. И., Городецкий М. И. Белоруссия и Литва: Исторические судьбы Северо-Западного края / изд. П. Н. Батюшковым. – Санкт-Петербург : Тип. Товарищества «Общественная польза», 1890. – XXIV, 376, 183 с.
30. Пороховщиков, А. А. «За родную единую Русь, за правду в ней и порядок» (Виленский тост министра юстиции Н. В. Муравьева). – Санкт-Петербург : Тип. А. А. Пороховщикова, 1898. – 16 с.
31. Райковский Сергей Андреевич // Русский биографический словарь. – Т. 15 / Издан под наблюдением А. А. Половцова. – Санкт-Петербург : Типография Императорской Акад. наук, 1910. – С. 472.
32. Райковский, С. А. Польская молодежь Северо-Западного края в мятеже 1861–1863 годов // Русский вестник. – 1869. – Т. 79. – № 1. – С. 113–160; № 2. – С. 597–661; Т. 80. – № 3. – С. 246–291; Т. 83. – № 10. – С. 488–560.
33. [Ратч, В. Ф.] Иосафат Огрызко : [биографический очерк]. – Вильна : в Тип. Р. М. Ромма, 1866. – [2], 50 с.
34. Ратч, В. Ф. Сведения о польском мятеже 1863 г. в Северо-Западной России: в 2 т. – Вильна : Тип. Губернского правления, 1867. – Т. 1 : Введение. – 264 с. – Т. 1, ч. 1 : Северо-Западная Россия до падения Речи Посполитой. – 409 с. – Т. 2 : Организационные работы полонизма, ч. 2: Борьба с полонизмом в Австрии и Пруссии. – 876 с.
35. Сборник документов Музея графа М. Н. Муравьева. Т. 1 / составил А. Белецкий; изд. Общества ревнителей русского ист. просвещения в память императора Александра III. – Вильна : Тип. «Русский Почин», 1906. – 322 с.
36. Сборник правительственных распоряжений по водворению русских землевладельцев в Северо-западном крае. – Вильна : в Тип. Штаба Виленского военного округа, 1870. – 366 с.
37. Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян-собственников в Северо-западном крае. – Вильна : тип. Штаба Вилен. воен. окр., 1864. – [2], VI, 150 с.
38. Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян-собственников в Северо-западном крае : (С 25 августа 1864 г., по 1-е ноября 1865 г.). – Вильна : тип. Лейзера Дворжеца, 1865. – 73 с.

39. Сборник узаконений и распоряжений правительства по польскому мятежу 1863 года, вышедших по 28-е января 1868 года и касающихся западных губерний : Для судеб. мест и нотариат. учреждений и для лиц, желающих приобрести позем. собственность в Зап. крае. – Неофиц. изд. – Киев : тип. Е. Федорова, 1868. – 150 с.
40. Сборник распоряжений графа Михаила Николаевича Муравьева по усмирению польского мятежа в Северо-Западных губерниях, 1863–1864 / Сост. Н. Цылов. – Вильна : Тип. А. Киркора и бр. Ромм, 1866. – 390 с.
41. Сидоров, А. А. Польское восстание 1863 года: исторический очерк : с портретами и снимками с медалей / А. А. Сидорцов. – Санкт-Петербург : изд. Н. П. Карabasникова, 1903. – 258 с.
42. Татищев, С. С. Император Александр II, его жизнь и царствование / С. С. Татищев. – Санкт-Петербург : А. С. Суворин, 1903. – Т. 1. – 538 с.
43. Цылов, Н. И. Сигизмунд Сераковский и его казнь, с предшествовавшими польскими манифестациями в Вильне в 1861–1863 годах. Из дел Виленской следственной комиссии по политическим делам / Н. И. Цылов. – Вильно : Тип. Губ. Правления, 1867. – 60 с.
44. Шамшев, И. И. Рассказы старого лейб-казака / И. И. Шамышев // Русская старина. – Т. 21. – 1878. – № 3. – С. 531–537.
45. Berg, M. Zapiski o powstaniu polskiem 1863 i 1864 roku i poprzedzającej powstanie epoce demonstracyi od 1856 r.: w 3 t. / M. Berg ; z ros. oryg. wyd. kosztem rządu, a następnie przez cenzurę zniszczonego, dosłownie przeł. K. J. – Kraków : Spółka Wydawnicza Polska, 1898–1899. – Т. 1–3.

.....
Артыкул паступіў у рэдакцыю 08.07.2019

С. Н. Рындин

**ИНОСТРАННЫЕ ПОДДАННЫЕ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ
В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ:
НОВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ 1990-х гг.**

В начале 1990-х гг. на постсоветском пространстве в связи с утратой коммунистической идеологией своей доминирующей роли начался качественно новый этап в исторической науке. В советский период история Первой мировой войны освещалась в основном в русле таких тем, как революционное движение, боевые действия, социально-экономическое положение в военное время. На примере войны советские историки обычно демонстрировали материально-техническую отсталость царской России, нараставший в военное время в

стране экономический и политический кризис, обосновывали правоту теоретических построений К. Маркса и В. Ленина и неизбежность социалистической революции.

После распада СССР историки получили возможность объективно освещать как старые, так и новые темы исторических исследований. В отечественной (белорусской) историографии растет интерес к проблемам, не изучавшимся детально в прежние десятилетия. Исследуется влияние Первой мировой войны на социально-экономическое, демографическое, общественно-политическое положение Беларуси.

В первое постсоветское десятилетие в Республике Беларусь увеличилось число публикаций, посвященных национальным меньшинствам в Беларуси. О положении немцев, чехов, латышей, литовцев, поляков, евреев и представителей других национальных меньшинств в Беларуси, включая иностранных подданных, опубликовали свои работы В. Тугай, Д. Дубинин, А. Киштымов, В. Титов, С. Токть, Н. Забавский, С. Кедярова, В. Пичуков, М. Старовойтов, А. Зеленкова и др. [4, с. 125–144; 5; 7, с. 320; 8, с. 130–135; 9, с. 57–63; 22, с. 288–293; 23; 34, с. 31–33; 36, с. 111–118; 37, с. 135–139; 35, с. 16–22; 38, с. 92–96; 41, с. 105–107; 10, с. 13–21;]. В 1990-е гг. история отношений Беларуси с иностранными государствами, а также положение в Беларуси национальных меньшинств обсуждались на международном «круглом столе» «Белорусско-немецкое общественно-культурное взаимодействие: история, современность, перспективы» (г. Минск, 29–30 апреля 1996 г.), на международных научных конференциях «Национальные меньшинства Беларуси: путем сотрудничества и согласия» (г. Витебск, 21–22 мая 1996 г.), «Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе» (г. Гродно, 16–18 ноября 1999 г.) [2; 13; 45].

Одним из первых в постсоветский период к вопросу о пребывании в Беларуси немецких подданных обратился А. Киштымов. В статье, опубликованной в 1996 г., он рассматривает межгосударственные отношения Российской империи и Германии, ставит вопрос о месте Беларуси во внешней торговле с Германией и непосредственной экономической деятельности немецких подданных в белорусских губерниях с конца XVIII в. и до начала Первой мировой войны. В статье не освещено экономическое сотрудничество Беларуси с другими иностранными государствами, но утверждается, что немецкие капиталы и предприниматели до начала войны с Германией и ее союзниками доминировали в зарубежных экономических связях Беларуси. Автор опровергает советский историографический стереотип о закабаляющей роли иностранного капитала в Российской империи и белорусских губерниях в частности. Согласно его выводам, немецкие предприниматели и специалисты вносили вклад в развитие текстильной, химической, бумажной, метал-

лообработывающей, машиностроительной промышленности, немецкое экономическое присутствие было наиболее представлено в лесной промышленности; немцы открывали в Беларуси лесопильные заводы, а Германия являлась лидирующим импортером белорусского леса, однако Первая мировая война оборвала установившиеся связи [10, с. 13–21].

Белорусско-швейцарским связям с XV в. и до конца XX в. посвящена статья цюрихской исследовательницы М. Баньковски-Цюлиг, опубликованная в том же сборнике, что и статья А. Киштымова. В статье указывается, что в Российскую империю с конца XVII в. и до начала Первой мировой войны переселилось свыше 50 тысяч швейцарцев, искавших материального благополучия на новом месте. По профессии среди них преобладали сыровары, прислуга, кондитеры, животноводы, имелись также лекари, учителя и предприниматели [1].

В зарубежной историографии на постсоветском пространстве с начала 1990-х гг. также стремительно росло внимание к Первой мировой войне. В 1992 г. была создана Ассоциация российских историков Первой мировой войны. В 1998 г. был издан сборник «Первая мировая война: пролог XX века», содержащий статьи и выступления российских и зарубежных ученых на научных форумах, организованных и проведенных Ассоциацией в 1993–1997 гг. В предисловии к изданию отмечается, что в СССР история Первой мировой войны считалась неактуальной, но в начале 1990-х гг. возникла особая ситуация в связи с выявлением новых архивных материалов и смещением научного интереса от макро-процессов в сторону микроуровня, что требует корректировки и в некоторых случаях полного пересмотра истории Первой мировой войны. В сборнике поднимаются такие проблемы, как рост массового шовинизма накануне войны, «вклад» малых государств и народов в развязывание мирового конфликта, развитие национального самосознания в предвоенные и военные годы, социально-психологические последствия войны, становление тоталитаризма и т. д. [22].

В 1990-е гг. актуальной темой научных исследований стало взаимовосприятие культур, народов, социальных групп. Этой проблеме был полностью посвящен изданный в 1996 г. сборник научных трудов «Россия и Европа в XIX–XX веках: Проблемы взаимовосприятия народов, социумов, культур». В статье Е. С. Сенявской рассматривается эволюция образа врага в сознании военнослужащих в период Первой мировой войны [29, с. 75–85]. Эта тема была позже раскрыта ею в специальной монографии, опубликованной в 1999 г. и охватывающей опыт участия России и СССР в войнах XX в. [30]. Автор пришла к выводу, что в течение Первой мировой войны образ врага в сознании гражданского населения и военнослужащих постепенно притуплялся, а по мере роста усталости от войны офицеры и солдаты из армий неприятеля, в том числе

и военнопленные, все менее воспринимались как «варвары», «дикари» и т. п., и недовольство людей все более обращалось против своих же правительств – зачинщиков войны.

В последнем десятилетии XX в. началось углубленное изучение такой проблемы, как правовой статус иностранных подданных в Российской империи. В 2000 г. А. Тесленко защитил кандидатскую диссертацию, в которой проследил изменения в правовом положении иностранцев со второй половины XVII в. и до 1917 г. В период Первой мировой войны, как отмечает автор, происходило частичное ограничение некоторых прав иностранцев и практически лишение всех прав представителей воюющих с Россией государств [34].

Этот вопрос более детально рассматривался в исследованиях петербургского историка И. Соболева, защитившего в 1998 г. кандидатскую диссертацию, посвященную борьбе с так называемым «немецким засильем» в России в годы войны. В этом же году он выпустил монографию, основанную на материалах диссертации [31; 32]. Автор анализирует действия российских властей по ликвидации немецкого влияния в промышленности и аграрной сфере, в частности, деятельность Особого комитета по борьбе с немецким засильем, а также участие Крестьянского поземельного банка в изъятии земель подданных воюющих с Россией государств. Автор обращается и к довоенному времени, исследует предпосылки кампании по борьбе с «германизмом» и приходит к выводу, что идея вытеснения немцев из экономической жизни России возникла в правительственных кругах задолго до войны. В ходе работы были изучены материалы Особого комитета по борьбе с немецким засильем, хранящиеся в Российском государственном историческом архиве (РГИА) в г. Санкт-Петербурге. И. Соболев заключил, что, несмотря на возведение антинемецкой кампании в ранг государственной политики, деятельность властей в этом направлении не была эффективной, так как в российском правительстве отсутствовало единое видение этой политики, а также не удалось наладить механизм оперативного исполнения на местах принимаемых правительством решений. Согласно исследованию, Особый комитет проделал большую работу по выявлению и описанию недвижимого имущества «неприятельских» подданных и выходцев, но его отчуждение в пользу государства так и не стало массовым, однако ущерб стране такими действиями, тем не менее, наносился, так как угроза отчуждения вызывала у немцев-колонистов нежелание заниматься сельскохозяйственными работами. Тезис о существовании в экономике России «немецкого засилья», по мнению автора, носил пропагандистский характер и не имел под собой реальных оснований, так как на практике российский и германский капиталы тесно переплетались [31, с. 162–166]. Автором

опубликованы списки земельных владений иностранных подданных и выходцев, подлежащих отчуждению на основании специальных законов от 2 февраля и 13 декабря 1915 г., в которых фигурируют белорусские губернии.

В 1997 г. была издана подготовленная под руководством профессора В. Бовыкина коллективная монография «Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России». Авторы попытались создать целостную картину иностранного предпринимательства в России и определить степень влияния иностранного капитала на развитие российской экономики. В монографии изучаются такие аспекты как законодательное регулирование предпринимательской деятельности иностранцев в России в XIX–начале XX в., удельный вес иностранцев в социальной структуре российского предпринимательства, отдельные статьи посвящены английскому, германскому, французскому, бельгийскому, американскому, швейцарскому предпринимательству. Авторы приходят к заключению, что иностранный капитал внес заметный вклад в становление фабричного производства в России, но при этом не являлся определяющим фактором экономического развития страны, не происходило «закабаления» экономики России иностранцами, а приток иностранного предпринимательского капитала сопровождался его переплетением и сращиванием с местным капиталом [6]. В этом коллективном исследовании рассматривается также и чрезвычайное законодательство Российской империи в отношении иностранных подданных в период Первой мировой войны.

Одним из первых в российской историографии депортационную политику российских властей по национальному и гражданскому признакам в годы Первой мировой войны рассмотрел в своем докладе С. Нелипович на конференции «Первая мировая война и участие в ней России», проходившей в Москве в сентябре 1994 г. Используя материалы Российского государственного военно-исторического архива, автор представил общую картину выселения как из приграничных, так и из внутренних губерний целых групп населения, признанных властью «неблагонадежными» (подданные и выходцы из воюющих с Россией государств). Новая, прежде специально не изучавшаяся тема вызвала большой интерес и оживленную дискуссию на конференции, в ходе которой был высказан ряд замечаний. В частности, автор не указал, что подобная политика не была характерна исключительно для России, а проводилась и в других странах, участвовавших в войне. Автором также четко не обозначен характер депортационной политики: был ли это планомерный и целенаправленный государственный курс на максимальную изоляцию «вражеских» иностранцев и выходцев от российского общества или в основном выселения были инициативой высших военачальников (ко-

мандующих фронтами, военными округами), обуславливаемой текущей ситуацией на фронте (военные поражения российской армии и продвижение армий неприятеля в глубь России). Споры также вызвали и озвученные автором цифры. Так, в число депортируемых могли быть также включены и беженцы, что не соответствовало предмету исследования и требовало уточнения терминологии («беженец», «депортируемый»). Не раскрыто также и отношение российской общественности к пребывавшим в России иностранным подданным и выходцам. Указано только, что в период Первой мировой войны «*чрезвычайно широкий размах приняло доносительство*». К этим замечаниям следует добавить и следующее. Согласно С. Нелиповичу, массовые выселения стали практиковаться с осени 1914 г. по инициативе высших военных властей. Однако согласно архивным документам, выселения начались с самого начала войны, причем, первоочередному выселению подлежали военнообязанные подданные воюющих с Россией государств. Невоеннообязанные выселялись при подозрении в шпионской деятельности. По-настоящему массовый характер выселения приобрели в августе 1915 г. в связи со стремительным продвижением войск австро-германского блока в глубь России, но и тогда некоторым «вражеским» иностранцам разрешалось оставаться на прежних местах жительства [14]. В 1990-е гг. С. Нелипович продолжил свои исследования и опубликовал ряд статей о депортациях в Российской империи в годы войны [15, с. 34–42; 16, с. 60–69; 18, с. 32–42].

В 1990-е гг. происходит оживление общественной жизни этнических немцев на постсоветском пространстве. В крупных городах открываются центры немецкой культуры. Это повлияло на историческую науку – возросло число исследований, посвященных иностранцам и российским гражданам немецкого происхождения. В 1993–1999 гг. в Омске, Анапе и Москве были проведены тематические международные научные конференции, на которых обсуждены малоизученные и неизученные проблемы истории российских немцев как в общегосударственном масштабе, так и на примере различных регионов. Исследователями представлены доклады о создании немецких колоний, об их образе жизни, культуре, хозяйственной деятельности, о депортациях немецкого населения властями Российской империи и СССР [11; 12; 19; 21; 27; 28 и др.]. В рамках этих конференций с докладами о перемещениях российских немцев в годы Первой мировой войны выступали С. Нелипович, Д. Решетов, И. Шлейхер. С. Нелипович обратился к такой неисследованной проблеме, как судьба немцев, вывезенных в Россию из заграничных территорий, оккупированных российской армией в годы войны [17]. Выселению немцев из Польши и Украины и их дальнейшей судьбе было посвящено выступление Д. Решетова [26]. И. Шлейхер осветил процесс

репатриации иностранных военнопленных и немецких колонистов, размещенных в Сибири [43].

В 1995–2014 гг. Международной ассоциацией исследователей истории и культуры российских немцев совместно с Международным союзом немецкой культуры при поддержке Министерства иностранных дел Германии издавался ежеквартальный научно-информационный бюллетень. В нем публиковалась информация о конференциях, защитах диссертации, фондах архивов, помещались аннотации рецензии, библиография по истории и культуре российских немцев. В 1999 г. в Москве публикуется энциклопедия «Немцы России» [20].

В 1990-е гг. расширилось и концептуально изменилось исследование положения в России иностранных военнопленных. Намечается отход от стереотипов советской исторической науки в отношении военнопленных чешского и словацкого происхождения. В период СССР внимание исследователей было сосредоточено на участии в борьбе против советской власти так называемого Чехословацкого корпуса. Естественно, «белочехи» в советской историографии воспринимались негативно. Историю создания чешско-словацких боевых частей в составе российской армии и их участие в боевых действиях одним из первых в 1990-е гг. с неполитизированных позиций рассматривал Б. Татаров [33]. Создание и использование национальных формирований в российской армии в период войны освещалось в статье Н. Подпрятова [25]. В 1997 г. С. Васильева защитила кандидатскую диссертацию «Военнопленные Германии, Австро-Венгрии и России в годы Первой мировой войны». Это было первое диссертационное исследование, в котором предпринималась попытка дать сравнительную характеристику положения иностранных военнопленных в России и российских военнопленных в Германии и Австро-Венгрии. В ней изучаются размещение, условия содержания, трудовое использование и репатриация военнопленных в странах пленения, исследуется этнический состав военнопленных из Центральных держав в России. Автор отмечает многочисленные нарушения воюющими государствами действовавшего тогда международного законодательства о военнопленных. В частности, указывается, что страны-противники вопреки международным договоренностям, широко использовали военнопленных в качестве рабочей силы. Автор приходит к выводу, что существовали и объективные причины массового привлечения военнопленных к труду, однако ее заявления о «рабской» эксплуатации военнопленных в России, подвергнутых «непосильному труду» и «бесчеловечному обращению», особенно в свете фактов, отображенных в архивных документах, выглядят тенденциозными [3]. В конце 1990-х гг. выходят в свет публикации смоленского исследователя И. Щерова, который первым стал специально изучать деятельность советской власти по репа-

триации военнопленных и беженцев. В 1998 г. им была защищена кандидатская диссертация, в которой анализируется работа коллегий по делам пленных и беженцев в Смоленском крае [44].

В 1990-е гг. политическое и социально-экономическое положение в России в период Первой мировой войны изучалось также и в странах Западной Европы и в США. В начале 1990-х гг. британский исследователь Т. Оуэн опубликовал монографию, в которой рассмотрел деятельность российского государства в отношении частных фирм [48]. Автор кратко затронул и мероприятия российских властей по лишению прав подданных воюющих с Россией государств в годы Первой мировой войны. По утверждению Т. Оуэна, этот курс был стратегически рационален, но чрезмерная и импульсивная ксенофобия, охватившая российское государство в этот период, часто приводила к непоследовательным решениям. Поскольку Германия являлась наиболее важным торговым партнером России перед войной, экономические последствия этих законов были разрушительными. В монографии приводится пример фирмы «Воган и Компания», которая перестала существовать, так как 4 млн из 12 млн руб. капитала предприятия принадлежало германским подданным [48, р. 182–184.].

В 1990-е гг. возросло также внимание западноевропейских и американских исследователей к положению иностранных военнопленных в России в годы Первой мировой войны. Как писал американский исследователь Д. Дэвис, в предыдущие десятилетия в странах Запада большинство исследований истории военного плена затрагивало преимущественно западноевропейский театр военных действий. В начале 1990-х гг. Д. Дэвис написал статью о деятельности национальных обществ Красного Креста в России, в которой также показаны дипломатическое взаимодействие между воюющими странами через нейтральных посредников, достижение странами-противниками договоренностей по вопросам о положении военнопленных и гражданских пленных. Особое внимание уделено работе в России сестер милосердия, в том числе из тех стран, с которыми Россия находилась в состоянии войны [46, р. 35–37].

В 1997 г. была издана монография итальянской исследовательницы М. Росси, посвященная судьбе попавших в российский плен австро-венгерских солдат из южных провинций империи – итальянцев. В книге используются официальные данные, согласно которым в России находились 26 тыс. австро-венгерских военнопленных итальянского происхождения. Как отмечает Росси, половина этих военнослужащих происходила из Триеста и Истрии. По утверждению автора, данная статистика не является полной, так как многие военнопленные в условиях плохого содержания погибли, данные о них утрачивались, и они не были учтены

статистикой. В книге отмечается, что как и представители других национальностей, итальянцы размещались в России не централизованно, а рассеяно: в Дарницком лагере под Киевом, на севере России, в Сибири, на Урале, в Туркестане. В монографии описываются условия содержания в России иностранных военнопленных, в том числе и итальянцев, освещены попытки репатриации итальянских военнопленных после вступления Италии в войну на стороне Антанты в 1915 г. [49].

О пребывании в России 50 тыс. турецких военнопленных опубликовал в 1999 г. статью аспирант университета штата Огайо Ю. Яникдаг. Особое внимание уделяется бытовым условиям их содержания в лагерях. Как отмечает автор, в них были весьма распространены переполненность и антисанитария, из-за чего военнопленные часто заболели тифом и холерой, но нередко военнопленных доставляли с Кавказского фронта уже больными. Отдельно рассматривается вопрос о свободах, которыми располагали турецкие военнопленные, как и военнопленные других национальностей, а также о взаимоотношениях служивших в одной армии турок и арабов, хотя последний вопрос, по признанию самого же автора, не мог быть полностью рассмотрен из-за недостатка материала. Также нужно отметить, что в качестве примеров автор использует сведения исключительно о Красноярском лагере, не касаясь других лагерей, хотя заголовок статьи подразумевает охват всего контингента турецких военнопленных в России [51].

В 2000 г. немецкий историк Г. Вурцер представил диссертацию об иностранных военнопленных Первой мировой войны в России [50]. Автор приходит к выводу, что российские власти стремились соблюдать Гаагскую конвенцию о военнопленных, хотя на практике имели место многочисленные нарушения из-за произвола отдельных чиновников. По мнению Г. Вурцера, положение военнопленных сильно различалось – одни голодали наряду с местным населением, другие устраивались в частных хозяйствах, за хорошую квалификацию могли получать достойное вознаграждение. Однако в целом, положение военнопленных в России было значительно лучше, чем в Центральных державах. Следует отметить, что географические рамки диссертации ограничены преимущественно Сибирью, Туркестаном, Дальним Востоком, т. е. теми регионами Российской империи, в которых было сосредоточено наибольшее количество иностранных военнопленных. Трудовое использование военнопленных славянского происхождения в западных губерниях с 1915 г. автором не рассматривается, но в приложении указано общее распределение военнопленных по военным округам, включая Минский и Двинский, к 1 сентября 1917 г. Однако эта информация была заимствована не из архивных источников, а из исторической литературы [50, s. 548]. Также освещая привлечение военнопленных к

труду, автор не касается вопросов их организации (создание рабочих дружин, рот и т. п.).

Изучением беженского движения в России в годы войны занимался американский исследователь П. Гетрелл, который использует понятие «involuntary displacement» («принудительное перемещение»), а также более широкое понятие «population displacement» («перемещение населения»). Он рассматривает не только беженцев, но и депортированных лиц (евреев, немецких колонистов) и интернированных иностранных подданных [47, р. 31]. П. Гетрелл также разграничивает такие понятия, как «беженец» (лицо, добровольно и по собственной инициативе покинувшее место жительства из-за угрозы своей безопасности) и «выселевец» (лицо, выехавшее по распоряжению властей) [47, р. 12, 91].

1–5 июня 1998 г. в г. Санкт-Петербурге был проведен международный научный коллоквиум «Россия в Первой мировой войне». Историки России, США, Великобритании, Германии, Франции, Финляндии сосредоточились на проблемах, мало исследованных в предшествующей научной литературе: жизнь государства и общества, экономика и культура, национальные отношения в условиях военного времени и т. д. П. Холквист в своем докладе о тотальной мобилизации затронул проведение в России с начала Первой мировой войны массовых выселений из западных губерний. В докладе использована статистика, согласно которой в пределах царской России был депортирован миллион гражданских лиц, в том числе 500 тыс. евреев и 300 тыс. немецких колонистов, которых выслали как «ненадежный элемент» во внутренние губернии под надзор полиции. В докладе также указано, что аналогичная политика проводилась и на оккупированных Россией территориях. По мнению автора, эти меры нельзя объяснять только военной необходимостью. Их следует интерпретировать как попытку правительства трансформировать структуру населения – изменить ее состав, очистить от определенных элементов, что имело место и до войны, в качестве составной части колониальной политики. Как пример автор приводит выселение из Москвы в 1891 г. 20 тыс. евреев. Однако, на наш взгляд, внимательное изучение архивных документов все же ставит под вопрос это утверждение и приводит нас к мнению, что абсолютизировать этот тезис не стоит. В постановлениях о выселении многих лиц часто помечалось: *«выслать из района военных действий до конца войны»*. К этому также следует добавить тот факт, что в высших правительственных кругах как военных, так и гражданских, часто отсутствовало единое мнение во взглядах на политику в отношении подданных и выходцев из воюющих с Россией государств [41]. М. Хаген в своем докладе рассмотрел национальную политику в России в годы войны и указал, что она значительно способствовала возникновению национализма и межнациональных

противоречий. Принадлежность к «правильной» или «неправильной» национальности, как пишет автор доклада, могла означать либо привилегии, либо конфискацию имущества, арест и даже казнь [40, с. 399.]. Но и этот тезис, на наш взгляд, все же нуждается в некоторой корректировке. Мы не отрицаем, что с начала войны в российском обществе в значительной степени распространилась ксенофобия. Можно в качестве примера приводить и избирательную политику российского государства в отношении иностранных военнопленных, когда предусматривался ряд льгот для военнопленных только определенных национальностей. Однако согласно материалам архивных источников, с начала войны массовому принудительному перемещению подверглись лица польской, чешской, украинской национальностей исключительно за свое подданство. Переселенцы из «освобожденной» Галиции и перебежчики из «неприятельской» армии независимо от своей национальности, в первую очередь, рассматривались как подданные воюющего с Россией государства, и их пребывание в той или иной прифронтовой губернии могло считаться «нежелательным». В начале 1915 г. в России началась кампания по ликвидации иностранного «вражеского» землевладения. В ликвидационные списки попало большое количество землевладельцев и арендаторов славянских национальностей. То есть часто депортационная и конфискационная политика имела наднациональный характер и определялась обстоятельствами военного времени (необходимость удаления на время войны из прифронтовой зоны «нелояльных» групп населения, а также военнообязанных иностранцев, ответные меры на аналогичные действия в «неприятельских» странах и т.д.).

Таким образом, как в отечественной, так и зарубежной историографии 1990-х гг. стали актуальными новые направления в исследовании истории Первой мировой войны – положение в России этнических меньшинств (особенно немецкого, как одного из самых многочисленных), роль иностранного капитала и иностранного предпринимательства в экономическом развитии России накануне войны, влияние борьбы российских властей с немецким и прочим иностранным «вражеским» засильем на внутреннюю жизнь государства. Исследователи едины во мнении, что эта политика подрывала стабильность в стране и стала одной из причин острого политического и социально-экономического кризиса в 1917 г. Начинает освещаться депортация внутри империи сотен тысяч гражданских лиц, признанных властями «неблагонадежными», – в первую очередь это касалось подданных воюющих с Россией государств, а также целых этнических групп – немцев, евреев, цыган. Здесь также исследователи приходят к выводу, что по своим масштабам депортационная политика в годы Первой мировой войны являлась беспрецедентной. Как в постсоветской, так и в западной историографии в 1990-е гг.

значительно возрастает интерес к положению в России иностранных военнопленных. Предпринимаются первые попытки детально изучить условия их содержания, участие в общественной жизни, использование их труда, адаптацию в новой для них социальной среде, их судьбу после войны. В этих исследованиях примерно 2-миллионный контингент военнопленных воспринимается как новая, образовавшаяся в военное время в России социальная группа, не изолированная полностью от общества. Наметившиеся в 1990-е гг. новые историографические тенденции способствовали более глубокому осмыслению воздействия Первой мировой войны на государство и общество и получили свое развитие в последующие десятилетия, став фундаментом для дальнейших исследований.

Источники и ЛИТЕРАТУРА

1. Банькоўскі-Цюліг, М. Судакрананні паміж Беларуссю і Швейцарыяй / М. Банькоўскі-Цюліг // Беларусіка – Albaruthenica. – Мінск, 1996. – Кн. 7: Беларуска-нямецкае грамадска-культурнае ўзаемадзеянне: гісторыя, сучаснасць, перспектывы. – С. 25–30.
2. Беларусіка – Albaruthenica. – Мінск: Цэнтр імя Ф. Скарыны, 1996. – Кн. 7: Беларуска-нямецкае грамадска-культурнае ўзаемадзеянне: гісторыя, сучаснасць, перспектывы. – 173 с.
3. Васильева, С. Н. Военнопленные Германии, Австро-Венгрии и России в годы первой мировой войны: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03; 07.00.02 / С. Н. Васильева; Моск. гос. открытый пед. ун-т. – Москва, 1997. – 24 с.
4. Забаўскі, М. М. Нацыянальна-рэлігійная палітыка царызму, урадавых партый і арганізацый на Беларусі (канец XIX ст. – 1917 г.) / М. М. Забаўскі // Культурна-нацыянальныя працэсы на Беларусі ў др. палове XIX – пачатку XX ст.: зб. навук. пр. – Мінск, 1998. – С. 125–144.
5. Зеленкова, А. И., Старовойтов, М. И. Гомельщина многонациональная (20–30-е годы XX века) / А. И. Зеленкова, М. И. Старовойтов. – Гомель: Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины, 2000. – Выпуск II. – 156 с.
6. Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России: Очерки / под ред. В. И. Бовыкина. – Москва: РОССПЭН, 1997. – 328 с.
7. Карашчанка, І., Майснер, А. Немцы / І. Карашчанка, А. Майснер // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т.; рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 1999. – Т. 5. – С. 320.
8. Кедярова, С. Чехи на Беларусі в конце XIX – начале XX в. / С. Кедярова // Пытанні гісторыі, метадалогіі і методыкі выкладання: зб. навук. арт. – Мінск, 1998. – Вып. 1. – С. 130–135.
9. Кіштываў, А. Л. Удзел замежных прадпрыемальнікаў і фінансістаў у развіцці прамысловасці транспарту Беларусі (канец XVIII – пачатак

- XX ст.) / А. Л. Кіштымаў // Штогоднік Інстытута гісторыі НАН Беларусі / Інст. гіст. Нац. Акад. Навук Беларусі. – Мінск, 1999. – С. 57–63.
10. Киштымев, А. Л. Германские капиталы и немецкие предприниматели в экономике Беларуси XIX – начала XX в. / А. Л. Киштымев // Беларусіка–Albaruthenica. – Мінск, 1996. – Кн. 7: Беларуска-нямецкае грамадска-культурнае ўзаемадзеянне: гісторыя, сучаснасць, перспектывы. – С. 13–21.
 11. Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект: материалы международной научной конференции, Анапа, 26–30 сентября 1997 г. / редкол.: А. Герман [и др.]. – Москва: Готика, 1998. – №. 1 (18). – 444 с.
 12. Наказанный народ. Репрессии против российских немцев: сб. статей / редкол.: А. Б. Рогинский [и др.]. – Москва: Звенья, 1999. – 288 с.
 13. Нацыянальныя меншасці Беларусі: шляхам супрацоўніцтва і згоды: матэрыялы 1-й Нацыянальнай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 21–22 мая 1996 г. / навук. рэд. С. А. Яцкевіч: у 3 кн. – Брэст; Мінск; Віцебск: [б. в.], 1996.
 14. Нелипович, С. Г. В поисках «внутреннего врага»: депортационная политика России (1914–1917 гг.) / С. Г. Нелипович // Первая мировая война и участие в ней России: материалы научной конференции, Москва, 5–6 августа 1994 г. Ч. 1 / редкол.: А. Кручинин (гл. ред.) [и др.]. – Москва, 1994. – №. 1 (18). – С. 51–64.
 15. Нелипович, С. Г. Генерал от инфантерии Н. Н. Янушкевич: «Немецкую пакость уволить, и без нежностей...». Депортации в России 1914–1918 гг. / С. Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 1. – С. 34–42.
 16. Нелипович, С. Г. Население оккупированных территорий рассматривалось как резерв противника: Интернирование части жителей Восточной Пруссии, Галиции и Буковины в 1914–1915 гг. / С. Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 2000. – № 2. – С. 60–69.
 17. Нелипович, С. Г. Переселение немцев из Восточной Пруссии в Россию: «вольнопленные», или злключения восточнопрусских немцев в России (1914–1917 гг.) / С. Г. Нелипович // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект: материалы международной научной конференции, Анапа, 26–30 сентября 1997 г. / редкол.: А. Герман [и др.]. – Москва: Готика, 1998. – №. 1 (18). – С. 173–183.
 18. Нелипович, С. Г. Репрессии против подданных «Центральных держав». Депортации в России 1914–1918 гг. / С. Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 1996. – № 6. – С. 32–42.
 19. Немцы России в контексте отечественной истории: Общие проблемы и региональные особенности: материалы международной научной конференции, Москва, 17–20 сентября 1998 г. / редкол.: А. Герман [и др.]. – Москва: Готика, 1999. – 488 с.
 20. Немцы России: энциклопедия: в 3 т. / редкол.: В. Карев (пред. редкол.) [и др.]. – Москва: ЭРН, 1999–2006. – Т. 1. – 1999. – 832 с.

21. Немцы Сибири : история и культура : сб. докл. Третьей междунар. науч.-практ. конф., Омск, 26–28 мая 1999 г. / редколл. : С. А. Рублевская [и др.]. – Омск : ОмГПУ, 1999. – 127 с.
22. Первая мировая война : пролог XX века : сб. статей / редколл. : В. Л. Мальков [и др.]. – Москва : Наука, 1998. – 693 с.
23. Пичуков, В. П., Старовойтов, М. И. Гомельщина как синтезный этнокультурный регион Восточной Беларуси (1920 – нач. 1930-х гг.) / В. П. Пичуков, М. И. Старовойтов // Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе : мат. междунар. научн. конф., Гродно, 16–18 ноября 1999 г. / под ред. проф. У. Д. Розенфельда. – Гродно : ГрГУ, 2000. – С. 288–293.
24. Пичуков, В. П., Старовойтов, М. И. Гомельщина многонациональная (20–30-е годы XX века) / В. П. Пичуков, М. И. Старовойтов. – Гомель : Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины, 1999. – Вып. I. – 235 с.
25. Подпряттов, Н. В. Национальные меньшинства в борьбе за «честь, достоинство, целостность России...» / Н. В. Подпряттов // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 1. – С. 54–59.
26. Решетов, Д. Г. Немецкие колонисты западных губерний России, депортированные в Поволжье в годы Первой мировой войны / Д. Г. Решетов // Миграционные процессы среди российских немцев : исторический аспект : материалы международной научной конференции, Анапа, 26–30 сентября 1997 г. / редколл. : А. Герман [и др.]. – Москва : Готика, 1998. – № 1 (18). – С. 184–195.
27. Российские немцы : историография и источниковедение : материалы международной научной конференции, Анапа, 4–9 сентября 1996 г. / редколл. : И. Плева [и др.]. – Москва : Готика, 1997. – 372 с.
28. Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге : материалы Российско-Германской научной конференции, Анапа, 22–26 сентября 1994 г. / редколл. : Е. А. Шервуд. – Москва : [б. и.], 1995. – 358 с.
29. Сенявская, Е. С. «Образ врага» в сознании участников первой мировой войны / Е. С. Сенявская // Россия и Европа в XIX–XX веках : проблемы взаимовосприятия народов, социумов, культур : сб. науч. тр. / редколл. : А. В. Голубев (отв. ред.) [и др.]. – Москва, 1996. – С. 75–85.
30. Сенявская, Е. С. Психология войны в XX веке. Исторический опыт России / Е. С. Сенявская. – Москва : РОССПЭН, 1999. – 347 с.
31. Соболев, И. Г. Борьба с «немецким засильем» в годы Первой мировой войны : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / И. Г. Соболев. – Санкт-Петербург, 1998. – 211 с.
32. Соболев, И. Г. Борьба с «немецким засильем» в годы Первой мировой войны / И. Г. Соболев. – Санкт-Петербург : Изд-во Рос. нац. б-ка, 1998. – 176 с.
33. Татаров, Б. Чехо-Словацкие воинские формирования в составе русской армии в годы первой мировой / Б. Татаров // Первая мировая война и участие в ней России : материалы научной конференции, Москва,

- 5–6 августа 1994 г. / редкол. : А. Кручинин (гл. ред.) [и др.]. – Москва : Военная быль, 1994. – № 1 (18), ч. 1. – С. 19–22.
34. Тесленко, А. М. Правовой статус иностранцев в России : вторая половина XVII – начало XX века : дис. ... канд. ист. наук : 12.00.01 / А. М. Тесленко. – Екатеринбург, 2000. – 226 с.
35. Токць, С. М. Нямецкія сяляне-каланісты ў Гродзенскай губерні ў XIX ст. – пачатку XX ст. / С. М. Токць // Нацыянальныя меншасці Беларусі : шляхам супрацоўніцтва і згоды : матэрыялы 1-й Нацыянальнай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 21–22 мая 1996 г. / навук. рэд. С. А. Яцкевіч. – Брэст ; Мінск ; Віцебск, 1996. – Кн. 2 : Нацыянальныя меншасці і міжэтнічныя зносіны на Беларусі ў святле гістарычных фактаў. – С. 31–33.
36. Тугай, В. В. Немецкий этнос в Беларуси (вторая половина XIX – 30-е гг. XX в.) / В. В. Тугай // Гісторыя: праблемы выкладання. – 1998. – № 1 (5). – С. 16–22.
37. Тугай, У. В. Латышскія нацыянальныя саветы на Беларусі ў 20–30-я гг. XX ст. / У. В. Тугай // Ісламская культура татараў-мусульман Беларусі, Літвы і Польшчы і яе ўзаемадзеянне з беларускай і іншымі культурамі : да 600-годдзя татарскага асідніцтва на землях беларуска-літоўскай дзяржавы, распачатай пры Вітаўце Вялікім : другая міжнар. навук.-практ. канф., Мінск 19–25 мая 1995 г. : матэрыялы II навукова-практычнай канферэнцыі / рэдкал. : І. Александровіч [і інш.]. – Мінск, 1996. – Ч. 2. – С. 111–118.
38. Тугай, У. В. Літоўскі этнас на Беларусі (літоўскія нацыянальныя Саветы ў 20–30-я гг. XX ст.) // У. В. Тугай // Пытанні гісторыі, метадалогіі і методыкі выкладання : зб. навук. арт. / рэдкал. : Л. Н. Ціханаў [і інш.]. – Мінск, 1998. – Вып. 1. – С. 135–139.
39. Тугай, У. В., Фамін, В. М. Польскія нацыянальныя саветы на Беларусі (20–30-я гг. XX ст.) / У. В. Тугай, В. М. Фамін // Гісторыя Беларусі : вучэб. дапам. для студэнтаў гістарычных факультэтаў / пад рэд. В. М. Фаміна, У. В. Тугая. – Мінск, 1994. – С. 92–96.
40. Хаген, М. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи / М. Хаген // Россия и Первая мировая война : материалы международного научного colloquium, Санкт-Петербург, 1–5 июня 1998 г. / редкол. : Н. Н. Смирнов (отв. ред.) [и др.]. – Санкт-Петербург : Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999. – С. 385–405.
41. Холквист, П. Тотальная мобилизация и политика населения : российская катастрофа (1914–1921) в европейском контексте / П. Холквист // Россия и Первая мировая война : материалы международного научного colloquium, Санкт-Петербург, 1–5 июня 1998 г. / редкол. : Н. Н. Смирнов (отв. ред.) [и др.]. – Санкт-Петербург : Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999. – С. 83–101.
42. Цітоў, В. Нямецкая дыяспара ў Беларусі ў XIX – пачатку XX ст. / В. Цітоў // Беларусіка – Albaruthenica. – Мінск, 1996. – Кн. 7: Беларуская-нямецкая грамадска-культурнае ўзаемадзеянне: гісторыя, сучаснасць, перспектывы. – С. 105–107.

43. Шлейхер, И. И. Пленные и немцы-колонисты в Сибири / И. И. Шлейхер // Миграционные процессы среди российских немцев : исторический аспект : материалы международной научной конференции, Анапа, 26–30 сентября 1997 г. / редкол. : А. Герман [и др.]. – Москва : Готика, 1998. – № 1 (18). – С. 205–228.
44. Щеров, И. П. Организация и деятельность коллегий по делам пленных и беженцев в Смоленском крае (1914–1921 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / И. П. Щеров ; Моск. пед. гос. ун-т. – Москва, 1998. – 15 с.
45. Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе : материалы междунар. науч. конф., 16–18 ноября 1999 г., Гродно / редкол. : У. Д. Розенфельд (отв. ред.) [и др.]. – Гродно : ГрГУ им. Я. Купалы, 2000. – 535 с.
46. Davis, G. H. National Red Cross Societies and Prisoners of War in Russia, 1914–18 / G. H. Davis // *Journal of Contemporary History*. – Vol. 28, № 1 – 1993. – P. 31–52.
47. Gatrell, P. A Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War I / P. Gatrell. – Bloomington : Indiana University Press, 1999. – 337 p.
48. Owen, T. C. The corporation under Russian Law, 1800–1917 / T. C. Owen. – Cambridge : Cambridge University Press, 1991. – 260 p.
49. Rossi, M. I prigionieri dello Zar : Soldati italiani dell'esercito austro-ungarico nei Lager della Russia (1914–1918) / M. Rossi. – Milano : Mursia, 1997. – 206 p.
50. Wurzer, G. Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte in Rußland im Ersten Weltkrieg : Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Philosophie / G. Wurzer. – Tübingen : Universität Tübingen, 2000. – 589 S.
51. Yanıkdağ, Y. Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914–22 / Y. Yanıkdağ // *Journal of Contemporary History*. – 1999. – Vol. 34, № 1. – P. 69–85.

.....
Артыкул паступіў у рэдакцыю 30.07.2019

Генеалогія

Е. В. Хроленок

ШЛЯХЕТСКИЙ РОД ОКОЛОВ-КУЛАК НА СТАРОДУБЩИНЕ В XVII–XX ВВ.

Шляхетский род собственного герба «Околов-Кулак» (Около-Кулак, Кулак) известен на территории Беларуси с начала XVII в., когда Самуэль Околов-Кулак владел имением на территории Минского повета. Его сын Ян, как и его потомки, жил уже в Мстиславском воеводстве Великого Княжества Литовского (ВКЛ), а в 1668 г. упоминается в качестве наместника Мстиславля [1, с. 12, 16]. К началу XIX в. род разросся до значительных размеров, и его представители уже, вероятно, не могли проследить родственных отношений между собой. Генеалогию этого рода за период XVII–XX вв. достаточно хорошо изучил их потомок Александр Около-Кулак в первой половине XX в. [1]. Дискуссионным остается лишь вопрос происхождения рода. Станислав Дзядулевич считал, что он имеет татарские корни, и первые его представители были выходцами из Крыма [2, с. 418]. Схожее мнение высказывал и А. Около-Кулак, однако называл их потомками татар из Большой Орды [1, с. 12].

В настоящей работе мы попробуем высказать свое мнение о происхождении рода Околов-Кулак на основе документов Литовской Метрики. Кроме того, сделаем попытку рассмотреть, опираясь на документы российских и украинских архивов, ранее нигде не представленную генеалогию части данного рода, которая оказалась на территории Стародубского полка Гетманщины и слилась с его казачеством. Полагаем, что данный подход может иметь определенную научную новизну в изучении шляхетских родов Беларуси, а также в изучении процесса инкорпорации шляхты Речи Посполитой в казачество Стародубщины и казачество Запорожского Войска в целом, а затем в дворянство Российской империи.

С. Дзядулевич относил появление рода Кулаков к концу XV в., а его название отождествлял с турецким словом «ухо» [2, с. 416]. Однако по-

лагаем, что более правдоподобной выглядит версия А. Около-Кулак. Он считал основателем рода посла хана Большой Орды Шейх-Ахмеда – Кулука, упоминающегося в дипломатических документах конца XV в. [1, с. 12]. В это время правитель Большой Орды искал союзнических отношений с ВКЛ против Крымского ханства и Московского княжества. Действительно, с этой целью Шейх-Ахмед на протяжении 1490-х гг. направлял посольства в Вильно к великому князю литовскому Александру, и среди послов неоднократно присутствовал Кулук. При этом хан высказывался о нем очень положительно, что свидетельствует о близости Кулука к правителю Большой Орды: *«Кулака послал еси, бо он меж нами много потрудился, ездил, я его за то пожаловал, а ты его за то пожалуй там», «слугу своего Кулука послал и напотом буду посылати, бо он слуга добрый и вам, и нам»* [3, с. 54, 59]. Также стоит обратить внимание на то, что уже в этих документах посол записан то Кулук, то Кулак.

В 1501 г. между Шейх-Ахмедом и его братом и соправителем Саид-Ахмедом произошла ссора, в результате которой последний покинул лагерь брата. И через какое-то время Саид-Ахмед оказался при дворе великого князя литовского Александра. Вероятно, вместе с ним в ВКЛ прибыл и Кулук. По-крайней мере в 1506 г., когда отдавали на поруки взятых в плен вместе с Шейх-Ахмедом заволжских татар, Саид-Ахмед вместе с Кулуком приняли трех из них [3, с. 35]. Следовательно, к 1506 г. Кулук уже обосновался в ВКЛ и продолжал находиться в близких отношениях с семьей хана. В переписи войска ВКЛ 1528 г. среди татар уже находятся возможные сыновья Кулука – Уендовлет и Вхощум Кулуковичи [4, с. 124].

В течение XVI в., когда Кулаки перешли в христианство, кто-то из них взял себе жену из рода Околовых (Аколовых) герба «Топор», и семья получила родовое прозвище, ставшее со временем фамилией, – Околов-Кулак. Вместе с фамилией Кулаки получили также герб «Топор», который несколько изменили, отразив в нем свое татарское происхождение [2, с. 417].

В 1610 г. Самуэль Околов-Кулак приобрел у брата своей жены имение в Мстиславском повете ВКЛ. Затем его потомки постоянно проживали на территории повета и в разное время становились наместниками, писарями и мечниками [1, с. 12, 16, 17].

По итогам Деулинского перемирия 1618 г. к ВКЛ отошли северские земли с городами Стародуб, Погар, Почеп и Мглин. На этих территориях был образован Стародубский повет Смоленского воеводства. Годы с 1618 по 1654 можно считать периодом активной колонизации данного региона жителями ВКЛ. Основной задачей, стоявшей перед ВКЛ на Северщине, была организация ее обороны в случае возможного напа-

дения со стороны Московского государства. Поэтому лишь незначительная часть данной территории осталась за прежними владельцами. Большинство же земель было роздано на ленном праве шляхте, а также местным жителям, из которых были организованы казацкие хоругви, призванные оборонять северские замки [5, с. 4]. В числе обосновавшихся на Стародубщине шляхтичей был и Иероним Кулак, который в 1634 г. приобрел у детей боярских Рубцов пустошь в Стародубском повете [6, л. 267–267 об.].

Дальнейшая судьба стародубской шляхты складывалась сложно. С началом восстания Богдана Хмельницкого в 1648 г. местные крестьяне образовали казачьи отряды и громили шляхетские имения. Борьба шляхты с казаками шла на Стародубщине с переменным успехом вплоть до 1654 г., когда последние после Переяславской Рады не перешли в подданство Московского царя. Вероятно, это обстоятельство заставило шляхту окончательно покинуть свои имения в Стародубском повете [7, с. 23–30]. Однако вскоре значительная часть ВКЛ была оккупирована войсками Московского государства, при этом многие представители шляхты переходили в подданство царя. Так, часть Мстиславской шляхты в 1655 г. была приведена к присяге на верность Алексею Михайловичу, в их числе был и представитель Кулаков – Ян Самойлович [8, л. 167 об.]. Лояльное отношение к оккупационному правительству позволило шляхте Мстиславского повета еще в 1654 г. обратиться к царю с просьбой вернуть им их разоренные имения на Стародубщине [9, с. 411]. Возможно, тогда на свои земли вернулись и Околовы-Кулаки.

В дальнейшем на территории, подконтрольной Войску Запорожскому, куда входила Стародубщина, к 1663 г. был образован отдельный Стародубский полк, и начался процесс вхождения шляхты в состав казачества. Этот процесс шел так быстро, что уже при ближайших приемниках Б. Хмельницкого шляхта полностью растворилась в казачестве, и, как справедливо отметил Н. С. Стороженко, о ней, как об отдельном сословии края, нет ни слуху, ни духу [10, с. 4]. Вероятно, такая судьба постигла и Кулаков.

Из-за дефицита генеалогических источников по Стародубскому полку Гетманщины отсутствуют сведения о представителях рода за вторую половину XVII в. Первые упоминания о казаках Кулаках начинают встречаться в документах с первой четверти XVIII в., что позволяет сделать вывод, что к тому времени на Стародубщине образовались две линии этого рода: потомков Семена и Стефана Кулаков. Степень родства последних между собой, а также кем они приходились упомянутому выше основателю стародубских Кулаков – Иерониму – установить пока не удалось.

Наиболее обширной и на первоначальном этапе более зажиточной ветвью рода были потомки Семена Кулака и пяти его сыновей: Ефима, Якова, Семена, Василия и Романа. Они проживали в селе Старые Халеевичи Новоместской сотни Стародубского полка. Первое упоминание о них относится к 1718 г., когда Яков Кулак был приведен к присяге на верность царевичу Петру Петровичу [11, л. 35]. В 1731 г. императрице Анне Иоанновне присягали уже трое представителей рода: зять Якова – Павел, получивший фамилию Кулак, и младшие братья Якова – Василий и Роман Кулаки [12, л. 549]. В общей сложности семья владела значительными земельными наделами при Старых Халеевичах, а также «хоромным строением» в самом селе [13, л. 679]. Это позволяло роду выставлять на службу одновременно четырех «конноружейных» казаков, в то время как многие семьи несли службу в лице одного «пешего безоружейного» казака [14, л. 767 об.]. Кулаки из Старых Халеевичей принимали участие во всех вооруженных конфликтах 1720–1730-х гг. Так, Яков Кулак был откомандирован в 1725 г. в Терский поход в русско-персидской войне [15, л. 6]. В ходе интервенции российских войск на территорию Речи Посполитой, во время войны за польское наследство (1733–1735), в первый поход 1733 г. были выправлены Василий Семенович Кулак и Михаил Кулак (вероятно, сын или племянник Романа Семеновича), первый умер во время этой кампании, а второй был убит [14, л. 770 об, 613]. В 1735 г. началась новая кровопролитная война между Россией и Турцией, продлившаяся до 1739 г. В ней принимали участие уже внуки Семена: Аким, Ермолай и Илья Ефимовичи, Герасим и Федор Романовичи, Ефим и Петр Кулаки [14, л. 153, 154 об.; 16, л. 107 об.; 17, л. 19 об.; 18, л. 222; 19, л. 13]. Большинство из указанных представителей рода, вероятно, погибли в ходе этого конфликта, так как сведений о них не выявлено, остались лишь сведения о Федоре Романовиче в первой сохранившейся исповедной росписи села Старые Халеевичи за 1742 г. [20, л. 554–564]. Известно, что во время крымских походов (1735–1739), Новоместская сотня несла значительные потери. Так, только в кампании 1736 г. из 86 выборных казаков, отправленных в главную армию при таком же количестве лошадей, назад вернулось лишь 69 при 43 лошадях [21, л. 2]. Гибель столь значительного количества представителей рода сильно подорвала экономическое положение семьи: вместе с казаком пропадало и его снаряжение, которое состояло из 1 или 2 коней, сабли, мушкета, копья, запаса пороха, кремней и пуль [16, л. 106–108 об.]. Кроме того, смерть мужских представителей рода способствовала угасанию некоторых его ветвей. В 1740-х гг. Кулаки еще владели несколькими дворами в Старых Халеевичах [22, л. 101], однако уже тогда они начали процесс продажи земельных наделов, вызванный, вероятно, необходимостью расчетов с кредиторами [13, л. 679–692].

Уже к 1762 г. все представители рода из категории выборных казаков перешли в категорию подпомощников [23, л. 56], а значит, не обладали достаточной степенью зажиточности, чтобы нести самостоятельную военную службу. Согласно Генеральной описи Малороссии 1767 г., за семейством Кулаков числилось пять дворов с незначительными земельными наделами, в которых они проживали как казаки подпомощники [13, л. 132 об.–143]. При этом лишь двое из них – Мирон Романович и Андрей Лаврентиевич – являлись потомками Кулаков по мужской линии, остальные были зятьями, получившими фамилию жены.

Совершенно иначе складывалась судьба потомков Стефана Кулака: его сын Карп нанялся на службу к новоместскому сотнику Тимофею Силевичу и вместе со своим сыном Корнеем много лет служил в его доме. Уже после смерти Тимофея Силевича его сыновья в 1740 и 1742 гг. за многолетнюю службу подарили Карпу Стефановичу два двора в селе Найтоповичи Новоместской сотни Стародубского полка. В последующем уже Корней Кулак увеличил владения семьи в селе, покупая землю у обедневших казаков [13, л. 736–737 об.]. Его сын Моисей Корнеевич уже был выборным казаком и принимал участие в русско-турецкой войне 1768–1774 гг. [24, л. 243]. Сам Корней также продвигался по военной службе и к 1780-м гг. получил звание войскового товарища [25, с. 270].

В 1781 г. Стародубский полк, как и остальные полки Гетманщины, был упразднен вместе со всей системой казачьего самоуправления. Сами казаки фактически превратились в государственных крестьян, сохранив за собой лишь название. Однако потомки шляхты и казацкой старшины получили возможность подавать иски о причислении их к российскому дворянству. Рассмотрение этих исков затянулось до середины XIX в.

К началу XIX в. потомков Семена Кулака по прямой мужской линии осталось немного. Правнук Романа Семеновича, Ульян Кириллович, переехал в соседнее село Дареевичи, где жил во дворе своего тестя [26, л. 1407] и, вероятно, о дворянстве и не помышлял или, возможно, не имел средств к тому, чтобы его доказать. Его сын Домет в составе 6-го Малороссийского казачьего полка принимал участие в походе на Гельсингфорс во время Крымской войны (1853–1856), где вероятно и умер [27, л. 68 об.; 28, л. 32 об.]. Внук Семена Семеновича Моисей Евфимович из Старых Халеевич переехал в деревню Вишенки того же прихода, где в дальнейшем проживали его потомки [26, л. 1207 об.]. Он решил побороться за дворянское звание и на первоначальном этапе у него это получилось. Так, его сыновья Иван и Федор Околов-Кулаки в документах первой половины XIX в. фигурируют как *«дворяне нигде не служащие»* [29, л. 1222 об.]. Однако в 1853 г. они были окончательно

причислены к казачьему сословию, и их потомки до 1917 г. несли повинности наравне с другими казаками [30].

Более состоятельные потомки Стефана Кулака, жившие в Найтоповичах, имели, безусловно, больше шансов доказать свое благородное происхождение. Однако это не удалось и им, несмотря на то, что в 1788 г. Корней Карпович Околов-Кулак упоминался в документах как шляхтич [25, с. 270]. В 1811 г. его сын Борис фигурирует как дворянин, имевший, также как и его брат Павел, гражданский чин коллежского регистратора. Борис владел пятью дворами крестьян в селе Найтоповичи, двумя дворами в селе Лыщичи и тремя дворами в основанном им же хуторе Борис Поле, недалеко от Найтоповичей [31, л. 1]. Однако он стал последним представителем рода, записанным как дворянин. Вероятно, свое происхождение от шляхты ВКЛ он доказать не смог, а звание войскового товарища отца и его собственный чин коллежского регистратора не давали права на потомственное дворянство. В результате этого потомки Корнея Карповича, проживавшие в Найтоповичах и Борис Поле до 1917 г., носили звания почетных граждан и потомственных почетных граждан [32, л. 15]. Без сомнения, к этой же ветви рода относился и Петр Иванович Околов-Кулак, участник русско-японской (1904–1905) и Первой мировой (1914–1918) войн. Он, являясь в 1914 г. подполковником 24-го пехотного Симбирского полка, участвовал в походе в Восточную Пруссию в августе 1914 г. В кровопролитных боях полк нес большие потери, в том числе офицерского состава. Петр Околов-Кулак принял на себя командование полком и погиб в бою [33, с. 82].

В 1920-е гг. филолог П. А. Расторгуев провел анализ метрических книг г. Погара за XVIII в. и пришел к выводу о том, что язык, которым пользовались жители Стародубщины, *«никогда не был украинским»*, а имеет большее сходство с белорусским [34, с. 157]. На примере истории шляхетского рода Околовых-Кулаков можно понять, что это явилось следствием колонизации данного региона предками современных белорусов в период вхождения Стародубщины в состав ВКЛ: до 1503 и в 1618–1654 гг. Среди ехавших на необжитые территории Северщины было и немало представителей шляхты, которые получали землю от короля либо покупали ее здесь. С образованием Стародубского полка, как военно-административной единицы Гетманщины, многие из представителей шляхты слились с казачеством и несли военную службу наравне с другими рядовыми казаками, однако прилагая усилия для продвижения по ней, чтобы и здесь закрепить свой привилегированный статус. К моменту ликвидации полкового деления в 1781 г. основная масса из них уже утратила связь со шляхетским сословием и не имела возможностей доказать свое благородное происхождение. Получая отказы в исках о причислении к российскому дворянству, потомки шляхты пытались за-

служить его гражданской или военной службой, тем самым дав Стародубщине много героических имен.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Około-Kułąk, A. Rodzina Około-Kułąków / A. Około-Kułąk. – Warszawa : b.w., 1950. – 30 s.
2. Dziadulewicz, S. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce / S. Dziadulewicz. – Wilno : Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1929. – 538 s.
3. Акты, относящиеся к истории Западной России / Институт российской истории РАН ; сост. М. Е. Бычкова (отв. сост.), О. И. Хоруженко, А. В. Виноградов ; отв. ред. тома С. М. Каштанов. – Москва, Санкт-Петербург : Нестор-История, 2012. – Т. 1 (6) : Сборник документов канцелярии великого князя литовского Александра Ягеллончика 1494–1506 гг. – 694 с.
4. Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. Публічных спраў 1 // Інстытут гісторыі НАН Беларусі ; падрыхт. А. І. Груша, М. Ф. Спірыдонаў, М. А. Вайтовіч. – Мінск : Бел. навука, 2003. – 444 с.
5. Кулаковский, П. Ланові козацькі хоругви на Чернігово-Сіверщині у XVII столітті / П. Кулаковский // Сіверянський літопис. – 2012. – № 5–6. – С. 3–11.
6. Национальный исторический архив Беларуси. – КМФ. 18. Оп. 1. Д. 108. – Королевские привилегии, пожалования и подтверждения разного рода сделок в Смоленском воеводстве. 1633–1641. – 824 л.
7. Лазаревский, А. М. Описание старой Малороссии : в 3 т. / А. М. Лазаревский. – Изд. 2-е. – Белые Берега : Десяточка Белобережье, 2008. – Т. 1 : Полк Стародубский. – 560 с.
8. Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА). – Ф. 145. Оп. 1. Кн. 1а. – Книги крестоприводные Дорогобужские 1654–1661. – 172 л.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России : в 15 т. / Археогр. Комиссия собств. Е. И. В. – Санкт-Петербург : Тип. Ф. Елеонского и К, 1863–1892. – Т. 14 : Присоединение Белоруссии 1654–1655. – 1889. – 964 с.
10. Стороженко, Н. В. Очерк из истории Малороссийских казаков в конце XVII и в начале XIX века / Н. В. Стороженко. – Киев : Тип. Корчак-Новицкого, 1898. – 107 с.
11. РГАДА. – Ф. 140. Оп. 1. Д. 34. Присяги стародубовского полку духовных и светских жителей в верности наследнику царевичу Петру Петровичу. 1718. – 289 л.
12. РГАДА. – Ф. 248. Оп. 103. Д. 8250. – Дело о присяге малороссийских войск. 1731. – 881 л.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далее – ЦДІАК). – Ф. 57. Оп. 1. Д. 118. – Полк Стародубський. Сотня Новоместская. 1767 р. – 1441 л.

14. ЦДІАК. – Ф. 80. Оп. 1. Д. 315. – Ревизия Стародубского полка. 1735–1737. – 1096 л.
15. ЦДІАК. – Ф. 51. Оп. 3. Д. 1718. – Справа про відправку команди козаків Стародубського полку у Терський похід. Прикладені іменні відомості відправлених козаків по куренях. 16.07.1725–20.07.1725. – 19 л.
16. ЦДІАК. – Ф. 51. Оп. 3. Д. 5747. – Особисті відомості козаків, відправлених у походи з полків Лівобережної України. 1736 р. – 222 л.
17. ЦДІАК. – Ф. 80. Оп. 2. Д. 369. – Именной список сотников и казаков, отправленных в поход. 1739 р. – 23 л.
18. ЦДІАК. – Ф. 51. Оп. 3. Д. 7153. – Справа про відправку у військової похід козаків Лівобережної України. 1738 р. – 278 л.
19. ЦДІАК. – Ф. 51. Оп. 3. Д. 7258. – Донесення та іменні списки старшини, козаків і полкової артилерії Стародубського полку відправлених у військовий похід під командою генерал-фельдмаршала фон-Лессі. 16.04.1738. – 32 л.
20. Державний архів Чернігівської області (далее – ДАЧО). – Ф. 679. Оп. 1. Д. 381. – Исповедные книги Стародубской сотни. 1742 р. – 736 л.
21. ЦДІАК. – Ф. 51. Оп. 3. Д. 5604. – Відомість Стародубської полкової канцелярії про кількість старшини і козаків, відправлених в Кримський похід по сотням і кількість повернулися і загиблих. 1736 р. – 31 л.
22. ЦДІАК. – Ф. 80. Оп. 2. Д. 319. – Ревизия Стародубского полка. 1748 р. – 944 л.
23. ЦДІАК. – Ф. 51. Оп. 3. Д. 17215. – Матеріали про прийняття присяги імператриці Катерині II козаками, козацькою старшиною і духовенством Стародубського полку. 1762 р. – 226 л.
24. ЦДІАК. – Ф. 54. Оп. 3. Д. 2498. – Списки казаков Стародубского полка и их семейств, годных к несению козацкой службы. 1768 р. – 246 л.
25. Кривошея, В. В. Неурядова старшина Гетьманщини / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К. : Стило, 2009. – 432 с.
26. ДАЧО. – Ф. 679. Оп. 1. Д. 535. – Исповедные книги церквей Стародубского уезда. 1831. – 1523 л.
27. ЦДІАК. – ОАФ. 1379. Оп. 1. Д. 358. – Арматурные и именные списки казаков и солдат 6-го Малороссийского Черниговского полка. 1855 г. – 120 л.
28. ДАЧО. – Ф. 132. Оп. 1. Д. 1084. – Ревизская сказка казаков села Даревичи Стародубского уезда. 1858 г. – 38 л.
29. ДАЧО. – Ф. 679. Оп. 1. Д. 262. – Метрические книги церквей Стародубского уезда. 1842 г. – 1947 л.
30. Государственный архив Брянской области (далее – ГАБО). – Ф. 542. Оп. 2. Д. 545. – Ревизские сказки казаков сел и деревень Стародубского уезда. 1858 г. – 1129 л.
31. ГАБО. – Ф. 134. Оп. 1. Д. 120. – Ревизская сказка села Найтоповичи, села Лищичи, хутора Борисполье. 1811 р. – 3 л.
32. ГАБО. – Ф. 255. Оп. 1. Д. 173. – Метрическая книга церкви Успения Пресвятой Богородицы села Найтоповичи. 1876–1881 гг. – 56 л.

33. Крымская книга памяти Великой войны 1914–1918 годов / сост. А. И. Григоров. – Москва : МИД, 2014. – 860 с.
34. Расторгуев, П. А. К характеристике говора Стародубского полка XVIII века / П. А. Расторгуев // Сборник в честь академика А. И. Соболевского / АН СССР; под ред. В. Н. Перетца. – Ленинград, 1928. – С. 157–162.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 18.02.2019

Ф. В. Чарняўскі

СЯМЕЙНА-РОДНАСНЫЯ СУВЯЗІ І ўЛАДАННІ ГАРАДНІЧАГА КІЕўСКАГА ІВАНА РЫГОРАВІЧА СЛУЖКІ¹

Выданнем артыкула пра аднаго са слаўтых у мінулым, але сёння забытага нашага продка, менавіта пра Івана Рыгоровіча Служку, працягваецца публікацыя матэрыялаў пра прадстаўнікоў роду Служкаў. Маюцца пэўныя згадкі пра прадстаўнікоў роду Служкаў-Цяпінскіх, якія належалі да роду вядомага беларускага асветніка – Васіля Цяпінскага. Што тычыцца яго сваякоў, якія паходзілі з роду Служкаў-Амельянавічаў, гісторыкі добра ведаюць толькі пра тых з іх, якія жылі і дзейнічалі ў XVII ст.

Пра жыццё кіеўскага гараднічага захавалася вельмі мала паведамленняў, і таму немагчыма казаць дакладна нават пра час яго нараджэння. Можна лічыць, што ён нарадзіўся да 1500 г. У такім выпадку, ён дасягнуў сталасці каля 1515 г. і неўзабаве павінен быў узяць шлюб.

Згадкі пра падзеі яго жыцця пачынаюць сустракацца толькі з пачатку 1530-х гг. Пасля смерці бацькі, што, на нашу думку, адбылося каля 1532 г., Іван Служка атрымаў у сваё распараджэнне спадчынныя землі не толькі ў Менскім, але і ў Полацкім ваяводствах. 12 лютага 1534 г. ён паклікаў у суд Полацкага ваяводства намесніка чэрсвяцкага Міклаша, абвінавачваючы яго ў нападзе, зводзе падданных і грабязы маёмасці [4, № 300, арк. 213]. Непаразуменне паміж Служкам і намеснікам чэрсвяцкім узнікла не на пустым месцы. Міклаш, лічачы, што Іван Рыгоровіч ужо немалы час не пастаўляе ў Чэрсвяты авёс і іншыя сельскагаспадарчыя прадукты і не выконвае ў Чэрсвятах «розныя службы», якія былі

¹ Выказваю шчырую падзяку беларускаму гісторыку, вядучаму навуковаму супрацоўніку Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі Яўгену Глінскаму за аказаную дапамогу пры падрыхтоўцы артыкула да друку. Яго парады дапамаглі пазбегнуць некаторых памылак і недакладнасцей і якаясна павысіць узровень працы.

абавязковымі для пажышчэвых трымальнікаў каралеўскіх уладанняў, з вялікай колькасцю слуг і падданных наведваюся ва ўладанні Служкі і пастараўся спагнаць запазычанае. На той час паперы з прывілеямі вялікіх князёў літоўскіх яшчэ былі ў распараджэнні Служкі, і ён з лёгкасцю давёў у гаспадарскім судзе, што гэтыя землі былі аддзелены ад староства і нададзены яго бацьку каралём польскім і вялікім князем літоўскім Аляксандрам на вечнасць з пазбаўленнем абавязку выконваць службы паводле загаду чэрсвяцкіх намеснікаў.

У матэрыялах полацкіх судов за першую палову XVI ст., якія захаваліся да нашых дзён, выяўлена згадка аб удзеле ў 1534 г. Івана Рыгоровіча Служкі ў працы гаспадарскага суда, які разглядаў справы полацкіх зямлян. Улічваючы тое, што з 1532 г. на пасадзе полацкага ваяводы знаходзіўся Ян Юр'евіч Глябовіч, у будучым ваявода віленскі і канцлер ВКЛ, цалкам верагодным можа быць меркаванне аб знаходжанні Івана Рыгоровіча на службе ў гэтага літоўскага магната. На ўсім працягу існавання ВКЛ у старасцінскія і ваяводскія суды прызначаліся слугі тых асоб, якія на гэты час трымалі адпаведныя ваяводскія або старасцінскія пасады. Так, 7 студзеня 1534 г. суд у складзе князя Пятра Раманавіча Лукомскага, Андрэя Андрэвіча Мялешкі, Дзмітрыя і Яцка, бабраўнічага полацкага, Багданавічаў Быстрэйскіх, Івана Служчыча (Служкі), гараднічага полацкага Івана Глебавіча і Яцка Міхайлавіча Зяноўевіча разглядаў справу, якая ўзнікла паміж Ганнай Зенкавай з Настассяй Іванавай Зяноўевічавай [4, № 323, арк. 232]. Ганна Зенкавая доўгі час служыла ў Настассі і хацела пакінуць сваю працу, аднак Зяноўевічава не хацела яе адпусціць.

11 студзеня гэтага ж году Іван Служка пазваў у суд віцебскага месціча Грыдка Буцькавіча, які ў яго маёнтку Урадоўскім, што знаходзіўся ў Астроўне, папсаваў межы і заараў некаторую частку яго зямлі [4, № 324, арк. 232]. Адносіны паміж Служкам і Буцькавічам сапсаваліся ўжо даўно. Як тлумачыў Іван Служка, сусед неаднаразова псаваў межы і захопліваў яго землі. Бакі прышлі да пагаднення аб даручэнні вырашэння гэтай складанай справы камісарам. Іван Служка папрасіў абараняць свае інтарэсы Андрэя Андрэвіча Лукомскага і Яна Лася, апошні на гэты час знаходзіўся на пасадзе намесніка чэрсвяцкага. Адпаведную колькасць камісараў выставіў і Буцькавіч. Судзі павінны былі прыбыць у маёнтка праз два тыдні – «*перад рускім святам – мясাপусты вялікія*». Буцькавіч і Служка выставілі сваіх сведкаў, якія павінны былі пацвердзіць верагоднасць тлумачэнняў супернікаў. Былі яшчэ жывыя сведкі атрымання Рыгорам Служкам, бацькам Івана, гэтых зямель, і камісары, заслухаўшы прадстаўнікоў абодвух бакоў, аднагалосна прысудзілі спрэчныя землі Івану Служку.

Не выключана, што і пасаду гараднічага кіеўскага Іван Рыгоровіч Служка атрымаў з дапамогай пратэкцыі Яна Юр'евіча Глябовіча, які ў

1542 г. быў прызначаны ваяводам віленскім, а з 1546 г. заняў і пасаду канцлера ВКЛ. На службе ў Глябовіча, падчас яго знаходжання на ваяводстве ў Полацку, Іван Служка праявіў сябе як вопытны ваяр і выдатны адміністратар.

У першай палове XVI ст. асаблівая небяспека для Вялікага Княства Літоўскага (далей – ВКЛ) выходзіла ад Крымскага ханства. Шматлікія напады крымчакоў на паўднёвыя тэрыторыі ВКЛ прывялі да іх поўнага спусташэння. У пачатку стагоддзя татарскія загоны некалькі разоў спусташалі ваколіцы Менска і Лагойска. Моцна пацярпеў і Кіеў. Падчас аднаго нападу былі знішчаны не толькі ўсе пабудовы ў горадзе, але і ўмацаванні Кіеўскай фартэцыі. Да таго ж, кароль атрымліваў звесткі і аб небяспечных намерах маскоўскіх ваяводаў пабудаваць умацаванні ў непасрэднай блізкасці да Кіева.

Ва ўмовах узмацнення супрацьстаяння ВКЛ з уладарамі Крымскага ханства Жыгімонту I патрабаваўся такі чалавек, які змог бы не толькі ўзначаліць абарону Кіева, але і аднавіць яго знішчаныя ўмацаванні. На нашу думку, прызначэнне Івана Рыгоровіча Служкі магло адбыцца адразу ж пасля выгнання татарскіх загонаў з паўднёвых тэрыторый ВКЛ, каля 1540 г. У той жа час А. Банецкі [20, s. 322] і аўтары спісаў кіеўскіх ураднікаў, спасылаючыся на «Архіў Паўднёва-Заходняй Русі» [21, s. 27], лічылі, што дзейнасць Івана Служкі на пасадзе гараднічага кіеўскага пачалася ў 1542 г.

Улады ВКЛ устанавілі для каралеўскіх маёнткаў у кожнай воласці, памежнай з кіеўскімі землямі, колькасць людзей, якія павінны былі прыбыць у Кіеў са сваім рыштункам для ўдзелу ў будаўніцтве [6, № 14, арк. 61]. Дзяржаўцы свіслацкаму Кузьме Заслаўскаму прызначылі накіраваць у Кіеў з воласці 40 падданных. Умовы працы і пражыцця былі вельмі цяжкія, людзі не змаглі вытрымаць голад і нястачы і яшчэ ў 1541 г. уцяклі дамоў. Здаецца, што Кузьма Заслаўскі першапачаткова быў задаволены такім паваротам падзей, але не надоўга. Даведаўшыся аб уцёках сялян, Жыгімонт I 20 студзеня 1542 г. зрабіў князю Жаслаўскаму жорсткую вымову, загадаў пераехаць у Кіеў для нагляду за працай сваіх сялян і знаходзіцца там, пакуль яны не выканаюць вызначаную ім норму.

Згадкі аб знаходжанні Служкі на пасадзе гараднічага кіеўскага выяўлены намі толькі з пачатку 1540-х гг. На нашу думку, гэтую пасаду Іван Служка займаў да сваёй смерці. Як гараднічы кіеўскі ён згадваецца 20 студзеня 1542 г. у лісце Жыгімонта I Кузьме Жаслаўскаму, дзяржаўцы свіслацкаму [6, № 14, арк. 61], 2 мая 1548 г. у лісце ваяводы віленскага і канцлера ВКЛ Яна Юр'евіча Глябовіча, накіраваным князю Андрэю Андрэвічу Лукомскаму [22, арк. 39], і 24 жніўня 1551 г. у лісце Жыгімонта Аўгуста дзяржаўцы крычаўскаму Андрэю Багданавічу Шаулуху [25, арк. 45]. Згадка пра Івана Служку як гараднічага кіеўскага маецца

і ў дакуменце аб рэвізіі ў 1552 г. Кіеўскага замка [3, s. 106]. Пры правядзенні рэвізіі адзначалася, што замак у Кіеве *«от десяти летъ спр-вою городничего тамошнего пана Ивана Служьки»* адрамантаваны.

Храналагічна апошняя згадка пра знаходжанне Івана Служкі на пасадзе гараднічага кіеўскага сустракаецца ў дароўным лісце Паўла Рыгоравіча Служкі роднаму брату Івану, складзеным 23 лютага 1553 г. [8, арк. 26–27].

Верагодна, і Любецкае староства Служка атрымаў яшчэ пры жыцці канцлера ВКЛ Яна Юр'евіча Глябовіча. Упершыню згадка аб трыманні Іванам Служкам Любецкага староства сустракаецца ў вышэйзгаданым дароўным лісце яго брата Паўла ад 23 лютага 1553 г. Аб знаходжанні староства ў трыманні Служкі не згадваюць у сваіх лістах, выкліканых скаргамі Івана Служкі на гвалтоўныя дзеянні сваіх шваграў, князя Андрэя Андрэевіча Лукомскага і дзяржаўцы крычаўскага Андрэя Багданавіча Шалухі, ні ваявода віленскі і канцлер ВКЛ Ян Юр'евіч Глябовіч у лісце ад 2 мая 1548 г. [22, арк. 39], ні Жыгімонт Аўгуст у лісце ад 24 жніўня 1551 г. [25, арк. 45].

Іван Рыгоравіч дабіваўся надання яму Любецкага староства невыпадкова. У перыяд з 1477 па 1490 г. яно знаходзілася ў пажыццёвым трыманні продка Івана Служкі – каралеўскага пісара Васкі Паўлавіча Любіча [7, арк. 132–144]. Невядома, як склаліся адносіны паміж Служкам і жыхарамі староства, але з жыхарамі Кіева адносіны ў яго былі вельмі кепскімі – у 1552 г. яны скардзіліся каралю аб шкодах і гвалце, якія чыніў гараднічы кіеўскі [11, арк. 356]. Некаторыя гісторыкі згадваюць аб трыманні Іванам Служкам і Новадворскага староства, аднак у архіўных крыніцах пацвярджэння гэтаму не выяўлена.

У першай палове 1540-х гг. падчас вялікага пажару, які літаральна знішчыў увесь Менск, у Менскім замку згарэла сядзіба Івана Служкі. Загінула вялікая колькасць лістоў, якія пацвярджалі правы Служкаў на іх уладанні. 10 лістапада 1547 г. Іван і Павел Служкі атрымалі пацвярджэнне Жыгімонта I не толькі на тыя землі, якія перайшлі ў іх валоданне ў спадчыну пасля смерці бацькі, але і на набытыя ім за ўласныя грошы і нададзеныя каралём за службу [9, арк. 195 адв.–204 адв.]. Дзякуючы гэтым пацвярджэнням, засталіся некаторыя сведчанні аб жыцці і дзейнасці не толькі братоў Івана, але і яго бацькі – Рыгора Амяльянавіча. За час свайго жыцця Іван Служка значна павялічыў памеры бацькаўскага маёнтка ў Арэшкавічах. За 200 коп грошаў ён набыў у Яна Неміровіча Угрына яго частку гэтага маёнтка [9, арк. 193–193 адв.]. Набыццё гэтых зямель, верагодна, адбылося каля 1540 г. Дворны суд у складзе гаспадарскага маршалка Івана Андрэевіча Палубінскага, які прыкладна ў гэты час знаходзіўся на пасадзе віленскага дворнага судзіі [31, № 856, s. 166], і Шымона Мацкевіча, які выконваў з 17 лютага 1540 г. да 3 мая

1542 г. абавязкі спраўцы Віленскага ваяводства [31, № 1104, s. 193], зацвердзіў правы Івана Служкі на вечнае валоданне гэтымі землямі, якія некалі належалі ваяводзе кіеўскаму Андрэю Якубавічу Неміровічу. Да 1540 г. Іван Служка набыў у Рацука Клачкевіча, слугі путнага Марціна Андрэевіча Скіндзера, «*зямлю путную вотчыну яго за 20 коп на рацэ Сenniца, пад возерам*» [9, арк. 198 адв.]. У гэтым жа сяле Іван Служка набыў у Мікалая Шымкавіча Скіндзера «*чалавека яго айчызнага, непаложага <...> з яго сынам і нашчадкамі і з усім, што на той зямлі было*» [9, арк. 199]. Павялічыў Іван Служка і памеры зямель, некалі атрыманых яго бацькам у Гатаве. Да іх ён далучыў землі ў сяле Пашкавічы «*са службай адной... з пушчай за сямом Міханавічы і востравам Налешніцкім*», набытыя пасля 1542 г. у баярыні Яна Юр'евіча Глябовіча – Германавай Багданы Багданаўны [9, арк. 199]. У Кіеўскім павеце кароль пацвердзіў Івану Служку правы на набытыя ім за 100 коп, «*дзякуючы сваёй блізкасці*» да Паўла Багданавіча Івашэнцавіча, землі ў сяле Апочына. Яшчэ адна частка зямель у гэтым жа сяле трапіла ў валоданне Івана Рыгоровіча ад Фёдара Багданавіча Івашэнцавіча, якога ён называе «*кроўным братам сваім*» [9, арк. 200 адв.]. Каля 1554 г. Іван Служка атрымлівае ад Фёдара Івашэнцавіча яшчэ дзве пустаўшчыны ў Менскім павеце – Гаўрылкаўшчыну і Пакатоўшчыну [10, арк. 483 адв.]. Фёдар Івашэнцавіч атрымаў у апенку нашчадкаў свайго сваяка нябожчыка Андрэя Макаровіча, да смерці якога ён меў непасрэднае дачыненне, і «*свавольна распарадзіўся іх маёмасцю*» [9, арк. 200 адв.]. Частка макаровічавых зямель была застаўлена, а частка прададзена Івану Служку. Паміраючы без нашчадкаў, брат Івана Служкі – вайт камянецкі Павел – у сакавіку 1553 г. падараваў навечна ў валоданне Івану Рыгоровічу разам з грашовымі сродкамі трэць сваіх зямель, якія перайшлі да яго ў Гатаве паводле падзелу з братам і сёстрамі, а таксама тыя землі, якія ім былі набыты ў гаспадарскага двараніна Васіля Сямёнавіча Совіча [26, арк. 26–27]. Яшчэ адна частка яго зямель перайшла ў валоданне гараднічага кіеўскага з-за нявернутага Паўла Рыгоровічам пазыкі ў 150 коп грошаў лічбы літоўскай. Павел Служка ўзяў шлюб з невядомай нам жанчынай, але яе імя і прозвішча Павел Служка не згадвае ў тастаменце. Не выключана, што яна памерла раней за мужа. Верагодна, такім жа чынам і землі сястры гараднічага кіеўскага Ульяны трапілі ў яго валоданне. Пра абставіны смерці Ульяны Служчанкі звесткі намі не выяўлены. Пераход зямель Паўла і Ульяны Служкаў у валоданне гараднічага кіеўскага паслужылі перадумовай для ўзнікнення канфлікту паміж Іванам Служкам і яго сёстрамі Настассяй і Ганнай. Пасля смерці Рыгора Служкі, што, верагодна, адбылося каля 1532 г., адносіны паміж яго дзецьмі моцна сапсаваліся. Іван Рыгоровіч не пажадаў выканаць бацькоўскі заповіт аб выдзяленні пасагу сёстрам і пакінуў прызначаныя ім землі і грошы ў сваім распараджэнні. Гарадні-

чы кіеўскі трымаў у сваім асабістым валоданні не толькі маёнтак Гатава, які знаходзіўся каля Менска, але і шмат іншых зямель, якія, на думку Ганны і яе сястры, павінны былі трапіць у іх валоданне. Са спадчынай Іван Рыгоровіч развітваўся неохвотна, і сёстрам неаднаразова даводзілася дабівацца справядлівасці ў гаспадарскіх судах княства [25, арк. 45].

Узаемныя абвінавачванні ў захопе зямель і падданных нярэдка сустракаюцца ў матэрыялах Метрыкі ВКЛ за гэты перыяд. 2 мая 1548 г. ваявода віленскі, канцлер ВКЛ Ян Юр'евіч Глябовіч даслаў суровую вымову князю Андрэю Андрэвічу Лукомскаму. Іван Служка абвінаваціў свайго швагра ў бяспраўным захопе зямель Міхайлоўшчыны і Аргілеўшчыны, якія гараднічы кіеўскі набыў у свайго дзядзькі – Міхала Пятрашкавіча. Паводле словаў гараднічага кіеўскага, Лукомскі *«тыя палі і сенажаці пад сябе забраў і ўжывае»* [22, арк. 39]. Канцлер ВКЛ загадаў падаць яму ўсе паперы па гэтых землях. Да 24 жніўня 1551 г. дзяржаўца крычаўскі Андрэй Багданавіч Шалуха таксама паскардзіўся Жыгімонту I на нежаданне Івана Служкі выдзяліць спадчыну сваёй сястры Ганне, жонцы дзяржаўцы крычаўскага. Паводле яго словаў, *«Іван Служчыч няведама з якой прычыны трымае адзін сам у маёнтках Ботчыцы, Матарова і ў Дукорцы адну частку Якубавую Рыгоровіча, брата маці яго, з дварцом і дворышчам, і з паішняй дворнай, і з людзьмі цяглымі»* [25, арк. 45]. Пакрыўдзіла Андрэя Шалуху і знаходжанне ў карыстанні швагра зямель у Заазер'і, якія належалі цётцы (сястры маці яго жонкі), Федзі Пятрашкаўне Хомінай Андрэевічавай. На яго думку, гараднічы кіеўскі павінен саступіць сёстрам дзве часткі гэтых зямель. У адказ Іван Служка абвінаваціў старасту крычаўскага ў гвалтоўным захопе некаторых сенажацей у Заазер'і, якія некалі ім былі набыты ў свайго дзядзькі Міхала Пятрашкавіча.

Судовыя справы працягваліся, і ў 1554 г. Андрэй Лукомскі і Андрэй Багданавіч Шалуха, самі ад сябе і ад імя сваіх жонак Настасі і Ганны (сясцёр Івана), пазвалі Івана Рыгоровіча Служку ў суд, патрабуючы справядлівага падзелу спадчыны ў Гатаве і Новым Двары ў ваколіцах Менска, а таксама зямель і маёмасці, якія заставаліся ў валоданні гараднічага кіеўскага пасля смерці брата Паўла і сястры Ульяны [33, с. 218–219]. 22 лютага 1557 г. Андрэй Шалуха і Андрэй Лукомскі разам са сваімі жонкамі, Ганнай і Настассяй, адпаведна, ізноў пазвалі Івана Рыгоровіча Служку ў суд [8, арк. 99 адв.]. Вынікі гэтай справы таксама невядомыя.

На цяперашні час вядома толькі аб шлюбе Івана Служкі з Багданай Лазчанкай. Яе бацька, войскі берасцейскі Андрэй Барысавіч Лозка, высока ўзняўся ў службовай іерархіі ВКЛ. У сям'і войскага берасцейскага нарадзілася некалькі дзяцей, з якіх вядомы сын Васіль і дочки Ганна, Зафея, Багдана і Таміла.

У сваіх працах А. Банецкі [20, s. 322] і Ч. Садкоўска [29, s. 61] робяць памылку², лічачы, што Багдана Лазчанка з'яўлялася дачкой Васіля Андрэевіча і ўнучкай Андрэя Барысавіча Лозкаў. У судовай справе аб спадчыне сваёй дачкі Багданы, якую пачала 6 кастрычніка 1546 г. Таміла Васільеўна, удава нябожчыка Васіля Андрэевіча Лозкі, згадваюцца родныя сёстры мужа: Ганна (у першым шлюбе замужам за Львом Пацеевічам Тышкевічам, у другім – за Дамінікам Пацам), Багдана, Зафея (замужам за князем Васілём Багданавічам Ковельскім) і Таміла (замужам за старастам магільёўскім Фёдарам Бакам), дачкі войскага берасцейскага Андрэя Лозкі [28, s. 33–34].

Згадкі пра Івана Служку перастаюць сустракацца ў дакументах пачатку 1560-х гг. Каралеўскія лісты аб неабходнасці выплаты запазычанасці перад скарбам за серабшчыну і паконеўскія пенязі ад кастрычніка 1561 г. і ад 9 снежня 1562 г., якія захаваліся ў Метрыцы ВКЛ, былі накіраваны для выканання яго жонцы, *«пані Іванавае Служчынае з яе іменняў»* [24, арк. 77–79, 132]. Можна з упэўненасцю лічыць, што гараднічы кіеўскі пражыў на гэтым свеце крыху болей за шэсцьдзясят гадоў.

Згадкі пра жыццё яго жонкі захаваліся толькі за перыяд з 1582 г. і да часу яе смерці. Лёс наканаваў старасціне любецкай Багдане Андрэеўне Лазчанцы Іванавай Служчынай доўгае жыццё. Дата нараджэння Багданы Андрэеўны засталася невядомай. Калі пагадзіцца з тым, што княгіня Зафея Іванаўна Служчанка Багданавая Андрэевічавая Лукомская з'яўляецца яе дачкой, то яна нарадзілася да 1520 г. і падчас смерці ў 1590 г. мела далёка за семдзясят гадоў ад нараджэння.

Пасля смерці мужа намаганні Багданы Лазчанкі былі накіраваны на захаванне маёнткаў, пакінутых ёй у пажыццёвае карыстанне нябожчыкам-мужам. 8 жніўня 1582 г. сяляне князя Юрыя Масальскага з Каралішчавічаў наехалі на Скарынаўскую пушчу, што ўваходзіла ў склад яе Новадворскага маёнтка. Частыя наезды суседзяў прывялі да спусташэння пушчы. 10 жніўня гэтага ж году новадворскі ўраднік выклікаў менскага вознага Лукашэвіча для агляду стану лесу. У пушчы яны сустрэлі некалькі вазоў сялян з Каралішчавічаў, якія нават не адмаўляліся, што прыехалі паводле загаду пана [1, с. 260]. У гэты ж час таксама моцна пацярпелі ад сумеснага наезду сялян Пятра Крошынскага і Юрыя Масальскага сенажаці ў Новым Двары, прычым наезды рабіліся толькі ноччу. Асабліва пацярпелі сенажаці ва ўрочышчах Дзмітраўскім і Пятроўскім ля ракі Свіслач каля сяла Відучы [1, с. 261]. 25 верасня гэтага ж году ўраднік Багданы Лазчанкі ізноў скардзіўся на рабаванні, здзейсненыя падданымі князя Пятра Крошынскага. Яны здзейснілі сапраўдны вайсковы напад на Новы Двор і *«з ручніц і лукаў стралялі»*. Вяртаючыся да-

² За звяртанне ўвагі на гэта яшчэ раз асобна выказваю падзяку Я. Глінскаму.

дому, княжацкія сяляне «перанялі ўрадніка Лазчанкі разам з некалькімі падданымі на дабравольнай дарозе і па-тыранску збілі іх і абрабавалі» [1, с. 325].

Слугі пані Багданы Лазчанкі таксама здзяйснялі аналагічныя ўчынкі ў адносінах да суседзяў. 20 мая 1582 г. на іх дзеянні скардзіўся ўраднік той часткі Заазер'я, якая належала Фёдару Андрэевічу Шалуху [1, с. 96].

25 верасня 1582 г. на дзеянні новадворскіх падданных Багданы Лазчанкі Іванавай Служчынай паскардзіўся Марцін Заблоцкі, ураднік Заценьскага маёнтка князя дзяржаўцы шаўдоўскага і панявежскага Пятра Іванавіча Крошынскага. Яны напалі і жорстка збілі некалькі яго падданных. Пры гэтым моцна пацярпеў і сам Заблоцкі. У яго была забрана «торба, дзе было грошай каля 40 коп для набыцця мёду і быдла і 20 коп яго ўласных грошай», а таксама «залаты сыгнет, які каштаваў каля 7 чырвоных залатых, дзве кашулі коленскія, коштам па 80 грошаў кожная» [1, арк. 324].

Багдана Лазчанка памерла да 25 студзеня 1590 г. [2, с. 355], пакінуўшы вялікія зямельныя абшары ў ваколіцах сяла Новы Двор, што знаходзіліся на дарозе, якая ішла з Гатава і Каралішчавічаў да Менска. Гэтыя ўладанні падзяліў між сабой і двума сваімі братамі яе старэйшы ўнук, толькі ён быў у гэты час дома. Зямельныя ўладанні пані Служчынай не складалі нечага цэлага. Так атрымалася, што ў некаторых вёсках ёй належала па некалькі службаў падданных. Найбольшая частка яе зямель знаходзілася у наваколлі Новага Двара і Гатава. Там жа знаходзіліся панскія двары з рознымі гаспадарчымі пабудовамі. Заўважана, што многія памяшканні ў гэтых дварах мелі шкло ў вокнах, што было на той час вялікай рэдкасцю, і толькі ў некаторых яе дамах вокны мелі паперу. У Гатаве ў валоданні Лазчанкі знаходзіўся ткацкі цэх, які вырабляў неабходную ў гаспадарцы тканіну, і піваварня. Таксама ў яе валоданні знаходзіліся падданыя, якія жылі ў наступных вёсках: Заазер'е – 2 службы, Ботчычы – 7, Матарова – 3, Мачулішчы – 1, і 1 служба ў сяле Дукорка. Спрэчак паміж яе ўнукамі Мікалаем, Крыштафам і Аляксандрам па выніках падзелу спадчыны пасля іх вяртання дадому не ўстаноўлена.

У Івана Служкі былі сыны Мікалай, Іван і, як лічыць Уладзіслаў Вяроўкін-Шэлюта, магчыма, тры дачкі, з якіх даследчык ведаў толькі Ганну і Рэгіну (або Раіну) [5, с. 15–21]. У гістарычных крыніцах захавалася згадка таксама пра трэцюю дачку гараднічага кіеўскага – Зафею. Некаторыя гісторыкі лічаць, што была яшчэ адна дачка Івана Служкі, невядомая па імені, якая ўзяла шлюб з Рыгорам Бакам, дзяржаўцам рагачоўскім і каралеўскім ротмістрам [5, с. 15–21]. На нашу думку, такі шлюб быў бы немагчымы з прычыны таго, што ён з'яўляўся яе братам, сынам сястры яе маці.

Як згадвае У. Вяроўкін-Шэлюта, Іван Іванавіч Служка, якога часта мянуюць Іванам Служкам Малодшым, у ліпені 1565 г. ставіў на попіс войска ВКЛ 3 коней са сваіх маёнткаў у Скрыгалаве і Відагошчы [5, с. 6]. Верагодна, ён хутка памёр, бо ўжо ў 1567 г. з Відагошчы выстаўляў каня на попіс войска яго брат [17, стет. 513–514].

У адносінах да Мікалая Іванавіча вельмі прыблізна вызначана, што ён нарадзіўся каля 1530 г., але не пазней 1540 г., і памёр, пражыўшы крыху болей за пяцьдзясят гадоў. Як згадваецца ў каралеўскім прывілеі, якім Мікалаю Служку надавалася Крычаўскае староства, «ён з дзяцінства знаходзіўся на каралеўскай службе» [16, арк. 104]. Мікалай быў кліентам Радзівілаў і выступаў на вайну ў складзе іх прыватных харугваў. За выдатную службу ён неаднаразова атрымліваў ад магнатаў зямельныя і грашовыя наданні. Пасля дасягнення сталасці на службу да Радзівілаў прыйшлі і яго дзеці. Памёр стараста крычаўскі і алучыцкі ў першай палове 1580-х гг.

Згодна з даследаваннем генеалогіі роду Служкаў, выкананым У. Вяроўкіным-Шэлютам, Ганна Іванаўна Служчанка двойчы брала шлюб [5, с. 16]. У рэчаіснасці Служчанка заключала шлюб тры разы. У першым шлюбе, на 1565 г., яна была замужам за Мальхерам Арыкавічам (або Кірыкавічам). Пасля яго смерці яна ўзяла другі шлюб з Паўлам Кавячынскім [16, s. 87] і пасля яго смерці (да 1581 г.) трэці – з кашталянам смаленскім Юрыем Зяновічам, які з’яўляўся таксама старастам чачэрскім і прапойскім, а з 1577 г. – таксама старастам дзісенскім, з 1566 г. – кашталянам полацкім [23, s. 26–36]. Кашталян смаленскі належаў да найбольш таленавітых кіраўнікоў войскаў ВКЛ пры Жыгімонце Аўгусте. Ю. Зяновіч браў удзел ва ўсіх падзеях вайны ў Інфлянтах, не застаўся ў баку і падчас ваенных дзеянняў на ўсходзе ВКЛ. Кашталян смаленскі гераічна паводзіў сябе ў бітве з маскоўскім войскам на чале з ваяводам князем Пятром Шуйскім на рацэ Ула «на Іванскіх палях», што адбылося ў 1564 г. [27, s. 171]. Са сваёй харугвай у 200 ваяроў у складзе войска ВКЛ, якое ўзначальваў вялікі гетман Мікалай Радзівіл Руды, Зяновіч узяў дзейны ўдзел у разгроме маскоўскіх палкоў. Выдатна вызначыўся Зяновіч у складзе войска, узначаленага князем Раманам Сангушкам, у пераможнай для літоўскай зброі бітве каля возера Суша, якая адбылася 20 ліпеня 1567 г. [19, с. 79–80, 100–101, 171–172, 176, 249].

Для кашталяна смаленскага шлюб з Ганнай Іванаўнай Служчанкай быў другім. Першы Юры Мікалаевіч Зяновіч узяў яшчэ да 1540 г. з Соф’яй Янаўнай Глябовічаўнай, дачкой ваяводы віленскага і канцлера ВКЛ Яна Юр’евіча Глябовіча. Соф’я памерла пасля 1568 г., пакінуўшы мужу дарослых дзяцей. У шлюбе з Зяновічам Ганна Служчанка згадваецца 10 кастрычніка 1581 г. 29 верасня гэтага году кашталян смаленскі склаў запіс сваёй жонцы на маёнтка Куршаны ў Біржанскай воласці,

які актыкаваў у пачатку кастрычніка [2, с. 238]. Такія запісы ў большасці выпадкаў складаліся адразу пасля ўзяцця шлюбу ў адпаведнасці са шлюбным кантрактам.

Юры Зяновіч, удзельнік многіх войнаў, якія адбываліся ў другой палове XVI ст., неўзабаве пасля шлюбу склаў 27 снежня 1582 г. тастамент і памёр да 29 верасня наступнага, 1583 г. Выказваючы сваю апошняю волю, ён папярэджаў, *«каб пасля смерці яго паміж жонкай і дзецьмі, якія нарадзіліся ў першым шлюбе: сынам Крыштафам і дачкой Гальшай княгіняй Міхайлавай Вішнявецкай і сябрамі, кроўнымі і павіннымі маімі ніякіх розніц, непрыязных учынкаў і судовых спрэчак не было»*. Зяновіч, звяртаючыся да вышэйзгаданых дзяцей, прасіў пахаваць яго цела *«ў Смаргонскім касцёле, дзе продкі мае ляжаць, у Зборы Евангелісцкім»* [23, с. 26–36].

Верагодна, усіх, хто знаёміўся з яго апошняй воляй, здзівіў загад Зяновіча аб лёсе нявольнікаў, якія знаходзіліся на службе ў кашталяна смаленскага [23, с. 26–36]. Ён загадаў пасля сваёй смерці на волю вызваліць усіх сваіх нявольнікаў, сярод якіх было шмат татарцаў і маскавітаў, і выплаціць кожнаму па 5 коп літоўскіх грошаў – вялікую па тых часах суму. Тыя нявольнікі, хто не меў атрымліваў уласнага каня, прыдатнага для выкарыстання ў сялянскай гаспадарцы. Кашталянавая смаленская склала тастамент у 1585 г. [14, арк. 151] і памерла ў студзені наступнага 1586 г. [32, с. 87]. Пахаванне яе праводзіла княгіня Гальшка Юр’ёўна Зяновічаўна Міхалава Вішнявецкая.

Яшчэ адна дачка гараднічага кіеўскага – Раіна Служчанка – выйшла замуж за каралеўскага сакратара і старасту эйшышскага Марціна Палецкага, які на 1581 г. згадваецца на пасадзе гаспадарскага маршалка [30, с. 182]. У гэтым шлюбе нарадзілася толькі адна дачка, якая выйшла замуж за ваяводу люблінскага Мікалая Алясніцкага.

Зафея Іванаўна Служчанка ўзяла шлюб з князем Багданам Андрэвічам Лукомскім, які займаў пасаду суддзі земскага аршанскага, а напрыканцы жыцця – у снежні 1581 г. – атрымаў прывілей на пасаду аршанскага маршалка [33, с. 219]. Найбольш верагодна, што шлюб са Служчанкай Багдан Андрэвіч узяў пасля 11 жніўня 1559 г. У гэты дзень ён, без згадкі пра жонку, разам з братам Бальтазарам і маці княгіняй Ганнай Іванаўнай Скіндзераўнай, вёў судовы працэс з-за Чарэі з ваяводзінай падляшскай Ганнай Андрэёўнай Сангушкаўнай Іванавай Сапезынай [11, арк. 717 адв.].

Падчас вайны з Масквой Багдан Лукомскі абараняў Полацк і быў узяты ў палон у пачатку 1564 г. Вядома, што Жыгімонт Аўгуст быў заклапочаны лёсам нашчадкаў выдатнага ваяра і ў 1566 г. даслаў ліст ваяводзе троцкаму і гетману ВКЛ Мікалаю Юр’евічу Радзівілу, каб ён жонцы *«князя Багдана Андрэвіча Лукомскага, у Маскву ўзятага ў Полацку»*

ў палон, *Зафеі Іванаўне Служчанцы і дзецям яго каля 16 валок аселых і 4 пустаўшчыны падаў ёй у воласці Лідскай*» [15, арк. 571].

Выключную ролю ва ўратаванні Багдана Лукомскага з палону адыграў Рыгор Фёдаравіч Бака, выдатны кіраўнік войскаў ВКЛ, дзяржаўца рагачоўскі. Дамовіўшыся з іншымі военачальнікамі літоўскіх войскаў, Рыгор Бака выплаціў Мікалаю Кухмістровічу грошы за знатнага маскоўскага палоннага, Пятра Нараватага, і здзейсніў яго абмен на Багдана Лукомскага [12, арк. 70]. Даведаўшыся аб гэтым, Жыгімонт Аўгуст спачатку вельмі раззлаваўся, але потым дараваў Баку яго ўчынак.

Да цяперашняга часу невядома дакладна, кім даводзілася Рыгору Баку княгіня Зафея Іванаўна Служчанка Багданавая Андрэвічавая Лукомская. Юзаф Вольф падышоў да адказу на гэта пытанне асцярожна і запісаў, *«што кароль дазволіў Рыгору Баку на абмен свайго зяця (швагра ?) Багдана Лукомскага»* [33, s. 216]. Андрэй Янушкевіч лічыць, што *«Багдан Лукомскі быў у шлюбе з дачкой Рыгора Бакі <...> і цесць яго выкупіў»* [18, с. 379]. Трэба мець на ўвазе, што ў тых часы мужа сястры, якой яе старэйшы брат даў пасаг і якую аддаў у шлюб, нярэдка таксама называлі яго зяцем.

Неабходна адразу адкінуць думку пра шлюб дачкі Рыгора Бакі з Багданам Лукомскім. Рыгор нарадзіўся ў шлюбе дзяржаўцы магілёўскага Фёдара Мацвеевіча Бакі з Тамілай Андрэўнай Лазчанкай і быў двойчы жанаты [13, арк. 233]. Першай яго жонкай была Марына Іванаўна Кміцянка Беразавецкая, якая памерла пасля 1569 г., пакінуўшы Рыгору дачку Тамілу, яшчэ няпоўнагадовую на час яго смерці да 8 сакавіка 1581 г. З другой жонкай – Кацярынай Неміранкай – дзяцей у дзяржаўцы рагачоўскага не было. У тастаменце Рыгор Бака не згадвае пра наяўнасць у яго дачкі, якая была б у шлюбе з Багданам Андрэвічам Лукомскім.

Верагодна, найбольш адпавядае рэчаіснасці меркаванне, што Рыгор Бака і Зафея Служчанка знаходзіліся ў сваяцтве. Зафея Служчанка была сястрой Рыгора Бакі, дачкой яго цёткі, якая з'яўлялася роднай сястрой маці Тамілы – гараднічыны кіеўскай Багданы Лазчанкі Іванавай Служчынай.

Іван Рыгоровіч Служка падчас сваёй грамадска-палітычнай і гаспадарчай дзейнасці, якая адбывалася ў сярэдзіне XVI ст., заклаў асновы будучай магутнасці роду, пік якой прыпаў на наступнае стагоддзе. У палітычных адносінах Іван, як і яго сын Мікалай, знаходзіўся на службе ў магнатаў ВКЛ, што садзейнічала яго прасоўванню па ўрадніцкай лесвіцы. У эканамічнай сферы Іван Служка выкарыстоўваў традыцыйны для тых часоў спосаб павелічэння і ўтрымання маёнткаў (асноўны іх комплекс знаходзіўся ў Менскім ваяводстве, але меў ён вотчыны і на Полаччыне) – набыццё зямель у суседніх землеўласнікаў, маёмасныя спрэчкі з імі (а таксама з бліжэйшымі родзічамі і сваякамі), атрыманне

велікакняжацкіх пацвярджалых прывілеяў на старадаўнія і нованабытыя валоданні. Не апошняю ролю ва ўзвышэнні Івана Служкі і замацаванні яго роду ў асяроддзі паноў ВКЛ адыграў яго ўдалы шлюб з прадстаўніцай вядомага і ўплывовага роду Лозкаў. Увогуле Служкі да гэтага часу парадніліся з важнымі сярэднезаможнымі шляхецкімі родамі, якія адносіліся да лакальных эліт асобных ваяводстваў і паветаў (Лозкі, Івашэнцавічы, Лукомскія, Шалухі, Бакі і інш.), больш за тое, дачка Івана Служкі Ганна ўвайшла ў дом магутных тады паноў Зяновічаў.

Такім чынам, род Служкаў літаральна за некалькі пакаленняў здолеў прайсці шлях ад шараговага полацкага баярства да прадстаўнікоў дзяржаўнай эліты, што стала асабліва відавочным ужо ў XVII ст., калі яго прадстаўнікі дасягнулі сенатарскіх пасадаў у Рэчы Паспалітай.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

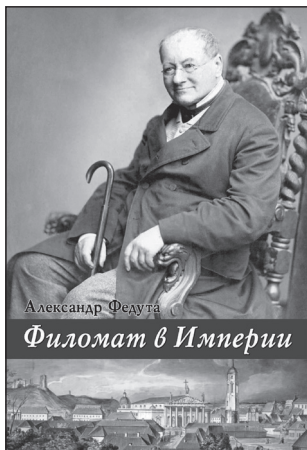
1. Акты, издаваемые Комиссией, высочайше учрежденной для разбора древних актов в Вильне (далее – АВАК) : в 39 т. – Вильно : Тип. «Русский Почин», 1865–1915. – Т. XXXVI : Акты Минского гродского суда 1582–1590 гг. – 1912. – 461 с.
2. АВАК : в 39 т. – Вильно : Типография А. Г. Сыркина, 1865–1915. – Т. XIV : Инвентари имений XVI-го столетия. – 1887. – 703 с.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе : в 37 т. / Вр. комиссия для разб. др. актов высоч. учр. при Киевск. военн., Подольск. и Волынск. генер.-губ. – Киев : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1859–1914. – Ч. 7, т. 1 : Акты о заселении Юго-Западной России. – 1886. – 744 с.
4. Беларускі Архіў : у 3 т. – Менск, 1928. – Т. 2: Архіў Літоўскай Метрыкі. Кніга запісаў № 16. Справы Віцебскага гродскага суда. Справы Полацкага гродскага суда (1530–1538 гг.) / Інстытут беларускае культуры; Адаптацыя гуманітарных навук; Археаграфічная камісія. – 344 с.
5. Вяроўкін-Шэлюта, У. Васіль Цяпінскі й род Слушкаў-Цяпінскіх у 16 стагоддзды / У. Вяроўкін-Шэлюта // Годнасьць: Выданьне Згуртаваньня беларускае шляхты. – 1994. – № 1(2). – С. 16–21.
6. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга запісаў 28/28 [1522–1552] / падрыхт. В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Менск : Ateneum, 2000. – 312 с.
7. Мікульскі, Ю. М. Найдаўнейшыя менскія граматы з архіва былога Узавнясенскага манастыра (1478–1502 гг.) / Ю. М. Мікульскі // Беларуская даўніна. – Мінск, 2014. – Вып. I. – С. 132–144.
8. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – КМФ-18. Воп. 1. Спр. 248. – Метрыка караля Жыгымонта Аўгуста спраў розных судов, декретаў і опаведаньняў. 1554–1556 гг. – 112 арк.
9. НГАБ. – КМФ-18. Воп. 1. Спр. 31. – Метрыка Яна Глебовіча, воеводы віленскага, канцлера ВКЛ, у якіх прывіля, лісты, даніны і потвержэньня караля і вялікага князя Жыгымонта Аўгуста впісаны. Справа-

- вано и писано через писара его милости Остафья Богдановича Воловича, лето 1546, мца ноября 7 дня, инд. 5. 1546–1549 гг. – 189 арк.
10. НГАБ. – КМФ-18. Воп. 1. Спр. 246. – Книга Віленскага замкавага суда ваяводы Міколая Радзівіла. 1553–1555 гг. – 405 арк.
 11. НГАБ. – КМФ-18. Воп. 1. Спр. 250. – Книги записов справ судовых княжати Миколая Радивиля, канцлера найбільшого ВКЛ, справованих через мене дяка его милости Матыса Савицкого. 1554–1559 гг. – 764 арк.
 12. НГАБ. – КМФ-18. Воп. 1. Спр. 267. – Метрика справ розных, привилев, данин, листов поточных и судовых за подканцлерства пана Остафья Воловича. 1566–1571 гг. – 349 арк.
 13. НГАБ. – КМФ-18. Воп. 1. Спр. 274. – Судовая канцелярэйская книга короля Стэфана. 1580–1582 гг. – 434 арк.
 14. НГАБ. – КМФ-18. Воп. 1. Спр. 281. – Метрика справ судовых, сознания и оповеданий за панования короля Стефана, за канцлерства Остафия Воловича в року 1586 отпраованих ку концу есть несколько привилеев в том же року печатованих. 1586 г. – 269 арк.
 15. НГАБ. – КМФ-18. Воп. 1. Спр. 35. – Метрика привилев, данин, потверженей и иных справ короля Жикгимонта Августа за канцлерства пана Миколая Радивиля, воеводы виленского. 1551–1558 гг. – 318 арк.
 16. НГАБ. – КМФ-18. Воп. 1. Спр. 63. – Метрика короля Стефана привилев, данин и потвержений за подканцлерства Остафья Воловича. 1576–1580 гг. – 299 арк.
 17. Русская историческая библиотека : в 38 т. – Петроград: Тип. Главного управления уделов, 1872–1927. – Т. 33: Литовская Метрика. Отдел первый. Часть третья : Книги публичных дел: Переписи войска литовского / изд. С. Пташицкий. – 1915. – 1378 стб.
 18. Янушкевич, А. Уплыў сваяцкіх сувязяў на фармаванне складу ротмістраў найманага войска ВКЛ у 1558–1579 гг. / А. Янушкевич // Генеалогія. Збірка наукових праць / Національна академія наук України, Інститут історії України. – Київ : Простір, 2013. – Вып. I / гол. редкол. В. А. Смолій, упор. В. В. Томазов. – С. 373–384.
 19. Янушкевич, А. М. Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. / А. М. Янушкевич. – Мінск : Медысонт, 2007. – 354 s.
 20. Boniecki, A. Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV–XVI w. / A. Boniecki. – Warszawa : J. Berger, 1883. – 322 s.
 21. Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVII. Spisy / oprac. E. Janas, W. Kłaczewski. – Kórnik : Biblioteka Kórnicka, 2002. – 343 s.
 22. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (далее – LMAVB). – Rankraščių skyrius. B. 76138. – Ліст Яна Юр'євича Глябовіча, ваяводы кіеўскага і канцлера ВКЛ, князю Андрэю Андрэевічу Лукомскаму. 02.05.1548. – Арк. 39.
 23. Augustyniak, U. Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku / U. Augustyniak. – 2 wyd. – Warszawa : Semper, 2014. – 300 s.

24. Lietuvos Metrika / Lietuvos istorijos institutas. – Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1996. – Knyga № 564 (1553–1567): Viešųjų reikalų knyga 7 / parengė A. Baliulis. – 208 p.
25. LMAVB. – Rankraščių skyrius. B. 76138. – Лист Жыгімонта Аўгуста дзяржаўцы крычаўскаму Андрэю Багданавічу Шалуху. 24.08.1551. – Арк. 45.
26. LMAVB. – F. 16-33. B. 71230. – Дароўны ліст Паўла Рыгоравіча Служкі брату Івану, гараднічаму кіеўскаму, на трэцюю частку маёнткаў. 25.02.1553. – Арк. 26–27.
27. Niesiecki, K. Herbarz polski / K. Niesiecki; wyd. J. N. Bobrowicz: w 10 t. – Lipsk: Nakł. i drukiem Breitkopfa i Hertela, 1839–1845. – T. X. – 1845. – 508 s.
28. Pacowie. Materyjaly historyczno-genealogiczne / Ułożone i wydane przez J. Wolffa. – Petersburg : Drukarnia F. Suszczyńskiego, 1885. – 344 s.
29. Sadkowska, C. Genealogia rodu Śluszków i ich archiwum (Szkic genealogiczno-archiwalny) // Archeion. – Warszawa, 1969. – T. 52. – S. 57–81.
30. Uruski, S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej / S. Uruski : w 15 t. – Warszawa : Druk. Tow. Akc. S. Orgelbranda S-ów, 1904–1931. – T. XIII (Prz-Rzy) / przy współud. A. Kosińskiego, A. Włodarskiego. – 1916. – 371 s.
31. Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego : Spisy / Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. – Warszawa : Wydawnictwo «DiG», 2004. – T. I : Województwo wileńskie. XIV–XVIII wiek / pod red. A. Rachuby, opr. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. Romaniuk, przy współpr. U. Jemialianczyka i A. Macuka. – 764 s.
32. Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. – Warszawa : Wydawnictwo «DiG», 2003. – T. IV : Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV–XVIII wiek / pod red. A. Rachuby, opr. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. Romaniuk. – 412 s.
33. Wolff, J. Książowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku // J. Wolff. – Warszawa : Drukem J. Filipowicza, 1895. – 697 s.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 26.03.2019

Рэцэнзіі

Федута, А. И. *Филомат в Империи : Документальная повесть о Франтишке Малевском / А. И. Федута.* – Минск : Лимариус, 2019. – 464 с. – (Библиотека «Наш XIX в.»)

Документальная повесть Александра Федуты рассказывает о Франтишке Малевском – сыне ректора Виленского университета, одном из основателей тайных обществ филоматов и филаретов, чиновнике Российской империи. На наш взгляд, книга актуальная, насыщенная документальным материалом, которую с удовольствием рекомендуем для чтения самому широкому кругу читателей. Что в работе А. Федуты привлекает внимание в первую очередь?

1. *Выбор героя исследования.* Франтишек Малевский – представитель той части шляхты Великого Княжества Литовского, которая после разделов Речи Посполитой выбрала честную службу Российской империи, вошла в состав ее государственного аппарата. Эта часть шляхты не интересовала советских исследователей, так как против царского режима не боролась. Не интересовала она и польских исследователей: уроженцы Речи Посполитой на службе империи воспринимались как ренегаты, отказавшиеся от борьбы за восстановление польской государственности.

На дворе XXI век, а привычка делить на «своих» и «чужих», «борцов» и «предателей» так глубоко укоренилась на страницах профессиональных и публицистических изданий, что, кажется, будто гражданская война продолжается в наших сердцах. А. Федута сознательно уходит от такого взгляда на мир и своих героев. Он ведет многолетнюю целенаправленную работу по возвращению нам, гражданам современной Беларуси,

имен, лиц, биографий людей, наследниками которых мы являемся. Об этом свидетельствуют подготовленные им к изданию воспоминания Фаддея Булгарина, Осипа Пржецлавского, Адама-Гонория Киркора [1; 3; 4; 5], содержание многочисленных научных статей (в том числе собранных в последнем издании «Следы на снегу») [6].

В каждом из своих героев автор ищет не борца или ренегата, а Человека, который родился на той же земле, дышал тем же воздухом, решал те же задачи, что и каждый из нас. Спасибо автору за стремление к объединению, а не разединению, за то, что благодаря его работе круг «наших» становится шире, их портреты проявляются четче.

О том, что работа А. Федуты более чем актуальна в Беларуси, свидетельствует современная дискуссия: является ли Тадеуш Костюшко национальным героем, развернувшаяся после ответа Академии наук на предложение назвать одну из минских улиц его именем. Это не первая попытка «отодвинуть» от белорусов знаковые исторические фигуры. В юбилейный для восстания 1863–1864 гг. 2013-й год в прессе неожиданно началась кампания по трансформации образа Константина Калиновского: от романтической фигуры борца за народное счастье к образу польского шляхтича, использовавшего «белорусские мотивы» исключительно в демагогических целях. Обнаружение останков К. Калиновского, необходимость их достойного захоронения вновь актуализировали проблему: что его имя и дело значат для нас, какие ценности объединяют.

2. *Подход к структурированию материала.* В книге «Филомат в Империи» нет того деления на главы, к которому мы привыкли: жизненный путь героя до восстания и после или до разгрома тайных обществ и потом и т. п. Документальная повесть состоит из 33 частей. Подход представляется оправданным, так как:

а) жизнь не делится на главы;

б) выделение автором рубежных дат оказывает давление на читателя, уводит его от самостоятельных размышлений.

Вместе с тем, на наш взгляд, в книге не хватает краткого перечисления основных жизненных вех главного героя, личных и профессиональных. Тем более, что русско- и белорусскоязычные версии Википедии, другие легкодоступные информационные справочники не дают информации о Франтишке Малевском. На основании исследования А. Федуты позволим себе восстановить этот пробел.

Франтишек Иероним (21 августа 1800 г. – 29 марта (10 апреля) 1870 г.) родился в семье профессора Виленской Главной школы Шимона Малевского (происходил из шляхты Ковенского повета) и его жены Катирины (урожденной Витковской). Его отец в 1810–1816 и 1823–1832 гг. был деканом Отделения правоведения и политических наук, с 1817 по 1823 гг. – ректором Виленского университета.

В 1815 г. Франтишек окончил Виленскую гимназию, затем стал студентом Виленского университета, который окончил в 1821 г. со степенью магистра права. В годы обучения Малевский (наряду с Юзефом Ежовским и Томашем Заном) был одним из основателей обществ филоматов и филаретов. В 1821–1823 гг. слушал лекции знаменитого правоведа Савиньи в Берлинском университете, изучал славянскую литературу в Праге, торговые отношения в Гамбурге. В связи с раскрытием деятельности тайных студенческих обществ в немецких университетах весной 1823 г. получил распоряжение вернуться на родину. Ситуация усугубилась во время работы Виленской следственной комиссии, созданной по делу филаретов. 20 декабря 1823 г. Малевский был арестован в Берлине и через Варшаву, где дал показания великому князю Константину Павловичу, был препровожден в Вильно. По окончании следствия был выслан из Виленской губернии в распоряжение Министерства народного просвещения. По его ходатайству о службе в канцелярии новороссийского генерал-губернатора М. С. Воронцова отправился вместе с Ю. Ежовским и Адамом Мицкевичем в южные губернии. В июне 1825 г. было принято решение о переводе бывших филоматов в распоряжение московского генерал-губернатора Д. В. Голицына.

В Москве Малевский числился в канцелярии генерал-губернатора, но жалованья не получал, был крайне ограничен в средствах и настойчиво искал работу. Готов был отправиться в Рязань, чтобы существовать без финансовой помощи родителей. Наконец, в июне 1828 г., он получил должность помощника метриканта (с 1834 г. – метрикант) в Метрике Литовской – учреждении 3-го департамента Сената. Роль метриканта была значительна. *«С одной стороны, он должен был идеально знать архивный фонд метрики, с другой – быть человеком честным и принципиальным настолько, чтобы не впасть в соблазн и не сфабриковать документ»* (с. 195).

Вторым местом службы Малевского с февраля 1830 г. стало II Отделение Собственной его императорского величества канцелярии (далее – С.Е.И.В.К.), где он участвовал в подготовке к изданию Свода законов западных губерний, был членом разных комиссий и комитетов.

Ф. Малевский провел на службе Российской империи более 44 лет, дослужился до чина тайного советника (1855) и был награжден орденами Св. Анны (трех степеней), Св. Владимира (3-й и 2-й степени), Св. Станислава (1-й степени). Неоднократно получал знаки отличия о беспорочной службе и единовременные денежные премии.

Франтишек был настоящим другом, активно поддерживал связи с «польской» диаспорой в Петербурге. Во внеслужебной переписке пользовался польским языком, оставался верующим католиком. *«Любой*

филомат, возвратившийся из ссылки, находил в его доме пристанище» (с. 275).

В феврале 1832 г. Ф. Малевский женился на дочери пианистки Марии Шимановской Хелене (ее младшая сестра Целина была замужем за А. Мицкевичем). В семье Малевских было пятеро детей: сыновья Адам (1832), Юзеф (1837), Ян (1839), Шимон (1844) и дочь Мария (1834). Их отец не делал различий для своих детей и племянников. *«Ощущение большой семьи, куда входили Малевские, Мицкевичи, Брохоцкие [фамилия мужа родной сестры Франтишка Зофьи. – С. Л.], Шимановские было для него непреходящим»* (с. 362). Для детей Адама Мицкевича он добился права вступить в права наследства (в том числе авторские) на территории Российской империи. В 1861 г. старший сын поэта Владислав во время визита в Петербург познакомился со своей кузиной Марией. Позднее женился на ней, к этой семье перешел архив семьи Малевских, ныне хранящийся в Варшаве и Париже.

3. *Документальная база исследования.* Для работ А. Федуты характерно внимание к деталям, обширное цитирование переписки, следственных материалов его героев. Названная тенденция присутствует и в биографии Малевского. Этот подход, безусловно, позволяет глубже понять мотивы действий Франтишка, делает объемным его изображение.

Погружение в пространство XIX века невозможно без привлечения широкого круга источников. А. Федута использует как опубликованные документы, так и вводит в научный оборот материалы из фондов Российского государственного исторического архива (г. Санкт-Петербург), Российского государственного архива древних актов (г. Москва), Государственного архива Российской Федерации (г. Москва), Центрального государственного исторического архива г. Санкт-Петербурга, Литовского государственного исторического архива (г. Вильнюс).

Резкое расширение документальной базы, привлечение служебных записок, отчетов, переписки из российских архивов позволило А. Федуте осветить «темный», неизвестный исследователям период службы Ф. Малевского в государственных учреждениях Санкт-Петербурга. А также дать новые оценки его действиям в «светлый», наиболее известный период жизни (годы учебы в Виленском университете, участие в тайных обществах, продолжение образования за границей, высылка вместе с А. Мицкевичем). В частности, Федута убедительно доказывает несправедливость обвинений Малевского в предательстве своих товарищей, раскрытии властям общества филоматов с целью облегчения собственной участи. Наоборот, Ф. Малевского характеризовало стремление максимально взять ответственность за деятельность тайных обществ на себя.

Кропотливая работа А. Федуты в российских архивах позволила автору воссоздать тот период жизни Ф. Малевского, когда после отъезда его ближайшего друга А. Мицкевича из Петербурга в 1829 г., он исчез с исторических радаров, перестал интересовать исследователей внешней обыденностью своего существования. Мы узнаем о жизни «простого» человека, его житейских проблемах: нехватке жалованья, проблемах в решении квартирного вопроса, заботе о детях, взаимоотношениях в семье и т. п. Работа А. Федуты, безусловно, предоставляет богатый материал по истории повседневности.

В начале рецензии мы рекомендовали «Филомата в Империи» самому широкому кругу читателей. Чтобы круг поклонников творчества А. Федуты постоянно расширялся, хотелось бы обратить внимание автора на следующие моменты:

1. Чего нам в книге не хватило? Твердой исторической почвы. Автор погружен в исследуемую эпоху, опьянен ее ароматом, купается в атмосфере XIX столетия. Но его читатель живет в XXI веке и, как правило, мало знаком, например, с работой тех государственных учреждений, в которых трудился Ф. Малевский. На наш взгляд, историческая информация справочного характера необходима для понимания, чем занимался герой книги, какой важности задачи решал, выгодно подчеркивает его человеческие качества. Жить в Петербурге, иметь большую семью, работать в Литовской Метрике, от выписок из которой зависели человеческие судьбы (в том числе по вопросу о благородности происхождения в условиях правительственного «разбора шляхты») и не брать взяток? Сразу ясно, что перед нами человек с глубокими моральными принципами, которые было нелегко пошатнуть.

Если Литовской Метрике в тексте «Филомата» внимание уделяется, то о том, чем занимался Сенат и его 3-й департамент, сказано явно недостаточно.

Согласно указу 1809 г. апелляционные дела по гражданским искам из Киевской, Волынской, Подольской, Минской, Виленской, Гродненской, Витебской, Могилевской губерний и Белостокской области были отнесены к ведению 3-го департамента Сената. Члены Сената законодательства ВКЛ не знали, решения принимали, основываясь на докладах заинтересованных чиновников. Это был ад для жителей западных губерний. Уровень взяток в 3-м департаменте зашкаливал. В этом «осином гнезде» оказался Малевский. И показал себя самым достойным образом.

Еще более сложная ситуация на страницах книги с информацией о II Отделении С.Е.И.В.К. Разговор о нем начинается с отрывка из письма Малевского, где речь идет о поиске работы в этом учреждении, а также о том, что «первые труды» по созданию Свода законов были окончены, а

их исполнители награждены (с. 184). Вопрос о том, что это за труды, и за что были получены награды, на наш взгляд, освещается недостаточно.

Задача создания нового свода законов на смену устаревшему Соборному Уложению 1649 г. требовала решения в России со времен Петра I. Справиться с ней реформатор не успел. Попытки составить новый свод при Елизавете Петровне – безрезультатно. В годы правления Екатерины II в развитии российской законодательной базы произошли существенные изменения, но единый свод так и не был создан. При Александре I большинство идей зависло на уровне проектов. Отсутствие свода законов имело крайне негативные последствия для работы как государственного аппарата империи, так и судебной системы. Хаос в законодательстве порождает взяточничество и служебные злоупотребления. Николай I подошел к решению архиважной государственной задачи в присущей ему манере полкового командира: не будем ничего менять, наведем порядок; не надо нового, систематизируем старое. Легко сказать. Найти и систематизировать ВСЕ законодательные акты российского государства с 1649 г. – задача для титанов! Малевский был среди них. И не затерялся.

Еще один исторический сюжет. На страницах книги подробно рассматривается письмо Ф. Малевского к отцу, в котором он просит отправить его для продолжения обучения за границу. А. Федута отмечает, что отец Франтишка большое внимание уделял образованию сына, но *«что мог сделать профессор хорошего, однако по меркам Российской империи провинциального университета? Франтишек был обречен ходить в ту единственную гимназию, которая действовала в Вильне, а затем в тот университет, где преподавали на его родном языке»* (с. 21). Грустная вырисовывается картина. Автор подливает масла в огонь, добавляя строки современника событий А. С. Пушкина: *«Мы все учились понемногу...»* (с. 25). У читателя складывается впечатление о Виленском университете, как о провинциальном учебном заведении, где можно было чему-нибудь и как-нибудь учиться. Правда, дальше на страницах книги говорится как раз об обратном – о высоком уровне местной профессуры (с. 27); о том, что Виленский университет был лучшим среди учебных заведений империи (с. 29); что лекции И. Лелевеля собирали городскую элиту (с. 65). Однако эти разрозненные упоминания читатель может собрать воедино, только если заранее поставил такую цель.

На наш взгляд, следовало прояснить, что Виленский университет действительно был первым в империи и по количеству учеников, и по уровню образования; раскрыть причины этого феномена, подчеркнуть трепетное отношение к профессорам жителей Вильни. Последнее во многом являлось выражением их патриотической позиции. Лелевель, в частности, говорил о вещах, которые «носились в воздухе»: мы – на-

род, у нас древняя гісторыя, народ мае права супраціўляцца, калі яго лішаюць прав і т. п. Гісторык успрымаўся не як чалавек, які скурпулёзна ўстаўляе мінулае, а як чараднік, здольны прадказаць будучае. Расійскія прафесары займалі п’едэстал прарыццельна позней не толькі таму, што ў пачатку стагоддзя яны к гэтай ролі былі не гатовы прафесійна, але і таму, што расійскае грамадства не было гатова да такога ўзроўню успрыняцця іх лекцыяў.

Што датычыцца адрывка з пісьма Ф. Малевскага тату, то для нас ён сведчыць аб двух рэчах: а) сын угадваў бацьку па траты на яго адукацыю за мяжой (выкарыстоўваў фінансавую падтрымку ўніверсітэта Францішэк не хацеў, жадаў захаваць «свабоду рук»); б) на высокай планцы, якую ставіў перад сабой малады Малевскі.

2. Аўтар «Філомата» так шмат працаваў над успамінамі былых студэнтаў Віленскага ўніверсітэта, іх перапіскай і др., што можа склаціць «калектыўны портрэт» выпускнікоў гэтага навучальнага ўстаноў. Па аналогіі, напрыклад, з каллектыўным портрэтам кіраўнікоў дваранства Віленскай, Гродзенскай і Ковенскай губерняў (і іх уездаў) за 1795–1863 гг., складзеным Тамарой Байрашаўскай [7, с. 208–219].

На наш погляд, неабходнасць якіх-то агульных высноваў, аналягій напісваецца. Із асабістага вопыта: на першых старонках аб’ёмнага следственага справы сустрэла інфармацыю аб студэце Віленскай медыка-хірургічнаскай акадэміі Аляксандры Вейштэрце і з першых радкоў зразумеў, што добра ведаю гэты «тып» чалавека: умен, адказны, глыбока рэлігійны, прысвечаны інтарэсам сям’і, сябрам, прысвечаны патрыятычным ідэям. Як кажуць, «наш чалавек». Толькі доказаў не было. К шчасцю, праз сотні старонак высветлілася, што Вейштэрт – арыгін з Себешскага уезда Вітэбскай губерня, выходца з шляхты ВКЛ [2, с. 436–436 аб.], т. е. некты аб’яднаючыя рысы у адукаванай частцы мясцовай эліты існавалі і могуць быць сфармуляваны для шырокай аўдыторыі. Нема сумненняў, А. Федута можа ярка прадставіць чытацям «калектыўнае фото» выпускнікоў Віленскага ўніверсітэта, расказаць аб тых дэталіх, якія відаць яго вопытнаму вачам і схаваны ад пачатковых даследчыкаў. Безумоўна, гэты сюжэт годны асобнага кнігі. Магчыма, матэрыял для яе ўжо назапашваецца...

3. Неабходнасць зменшыць колькасць цытатаў. Эрудыцыя А. Федуты ашэламляе, але шматкратнае выкарыстанне высказванняў нават самых заўважных аўтараў з розных краін, гістарычных эпох, навуковых і літаратурных жанраў не дапамагае, а зладняе успрыняццё тэкста. Канцэнтраванне чужых мысляў у рамках літаратурнага прастранства адвечкае увагу ад мысляў самага А. Федуты. У асабнасці, у апошняй

части «Филомата» под названием «Вместо эпилога» (с. 410–413) автор использует 10(!) цитат польских, российских, советских авторов, завершая свой труд о судьбе Франтишка Малевского чеховским отрывком из «Дяди Вани»: *«Пропала жизнь! Я талантлив, умен, смел... Если бы я жил нормально, то из меня мог бы выйти Шопенгауэр, Достоевский...»*.

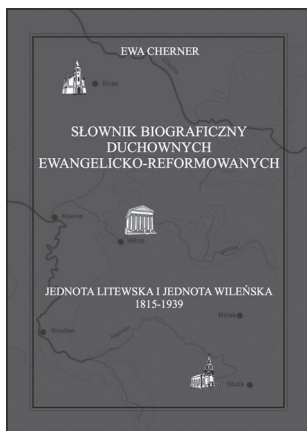
Однако чеховские строки противоречат содержанию книги. Франтишек Малевский сумел достойно пройти все жизненные испытания, сохранив верность семье, друзьям, Родине, долгу. Спасибо автору, подарившему читателю возможность узнать об этом. Расширение круга лиц, которых мы считаем «своими» (теперь там и Ф. Малевский), осмысление их биографий, помогает найти ответы на вопросы, не решенные белорусским обществом: кто мы, куда идем, на какой фундамент опираемся, какие ценности выбираем. Определяйтесь!

Источники и ЛИТЕРАТУРА

1. Булгарын, Ф. Выбранае / Ф. Булгарын; уклад., прадм., камент. А. Фяду-ты. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2003. – 592 с.
2. Литовский государственный исторический архив. – Ф. 378. Политический отдел. Оп. 216. Д. 72. – Дело об ординаторе Новоглуховского госпиталя Матвее Ловицком и его соучастниках. 19.11.1840–04.08.1841. – 434 л.
3. Поляки в Петербурге в первой половине XIX века / сост., предисл., подгот. текста воспоминаний О. А. Пржецлавского и коммент. А. И. Федуты ; пер. воспоминаний С. Моравского, Т. Бобровского и А.-Г. Киркора с польск. Ю. В. Чайникова. – Москва : Новое литературное обозрение, 2010. – 912 с.
4. Пшацлаўскі, В. Калейдаскоп успамінаў: у 2 т. – Мінск : Лімарыус, 2012. – Т. 1 / В. Пшацлаўскі ; уклад., прад., камент. і імён. паказ. А. І. Фядуты ; навук. рэд. камент. А. Рэйтблат. – 376 с.
5. Пшацлаўскі, В. Калейдаскоп успамінаў: у 2 т. – Мінск : Лімарыус, 2012. – Т. 2 / В. Пшацлаўскі; уклад., прад., камент. і імён. паказ. А. І. Фядуты ; навук. рэд. камент. А. Рэйтблат. – 368 с.
6. Федута, А. И. Следы на снегу / А. И. Федута. – Минск : Лимариус, 2018. – 328 с.
7. Bairašauskaitė, T. Lietuvos bajorų savivalda XIX a. pirmojoje pusėje / T. Bairašauskaitė. – Vilnius : LII leidykla, 2003. – 376 p.

С. Л. Луговцова

Артыкул паступіў у рэдакцыю 17.10.2019

Cherner, E. Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Jednota Litewska i Jednota Wileńska 1815–1939 / E. Cherner. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Semper, 2017. – 452 s.

Книга «Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Jednota Litewska i Jednota Wileńska 1815–1939» («Биографический словарь евангелическо-реформатского духовенства. Литовское объединение и Виленское объединение 1815–1939»), изданная в 2017 г. в Варшаве в рамках мероприятий, посвященных празднованию 500-летия Европейской Реформации, – плод многолетних исследова-

ний польского филолога Евы Шернер (Ewa Cherner), проживающей в Париже. И хотя интерес автора к данной тематике зародился в контексте ее собственных генеалогических изысканий как потомка кальвинистских шляхетских родов Великого Княжества Литовского, в частности, Мацкевичей (книгу предваряет посвящение: «Семье и кальвинистским предкам» [12, s. 7]), на суд читателя представлен весьма добросовестный научный труд, проливающий свет на историю кальвинизма белорусско-литовских земель периода Российской империи.

В отношении церковно-организационного устройства кальвинистов представленные в справочнике сведения охватывают Литовское объединение («Jednota Litewska») 1815–1918 гг. и пришедшее ему на смену Виленское объединение («Jednota Wileńska») 1918–1939 гг., что на языке административно-территориального деления подразумевает Виленскую, Витебскую, Гродненскую, Ковенскую, Минскую и Могилевскую губернии Российской империи, а также возникшие позднее Литовскую Республику и Польскую Республику.

Справочник имеет основательный источниковый фундамент. Биографические статьи составлены на основе документальных собраний архивов и библиотек Литвы (Литовский государственный исторический архив, Библиотека Академии наук Литвы имени Врублевских, Литовская национальная библиотека имени Мартинаса Мажвидаса), Польши (Главный архив древних актов в Варшаве, Архив новых актов в Варшаве, Государственный архив в Белостоке, Библиотека Варшавского университета, Библиотека Синода Евангелическо-Реформатской церкви в Варшаве) и, в меньшей степени, Национального исторического архива Беларуси, Государственного исторического архива Латвии и др. [12, s. 13, 405]. Автором также были привлечены публикации в

различных периодических изданиях Германии, России, Литвы, Чехии, многочисленные печатные источники и научная литература [12, s. 13, 405–412]. В то же время немало информации было получено из семейных архивов.

Единственное, чего, как нам показалось, не хватает в книге Е. Шернер, – это источниковедческой характеристики использованных документов. И хотя ссылки на них нельзя назвать глухими, так как автор приводит названия конкретных фондов и единиц хранения (например: Lietuvos Mokslo Akademijos Biblioteka, Evangelikų reformatų sinodas F40–1000, «Akty sesji dystryktowych: zaniemeńskiego 1821–1825 i grodzieńskiego 1821–1830» [12, s. 45]), встает вопрос о степени достоверности документальной информации и необходимости ее критического осмысления и верификации.

Вне поля зрения автора остались фонды архивов России, прежде всего, Российского государственного исторического архива, который тоже мог бы послужить источниковой базой для биографических статей по целому ряду персон. К примеру, принимая во внимание то, что многие из представителей кальвинистского духовенства принадлежали к дворянским родам Российской империи, биографические и генеалогические сведения о них могли бы существенно дополниться за счет дел о дворянском происхождении из фонда Департамента герольдии Сената. Недостаточно внимания, на наш взгляд, было уделено и аналогичному пласту документов Национального исторического архива Беларуси, где в фонде Минского дворянского депутатского собрания хранится дело о дворянском происхождении рода Ванновских, информация из которого вошла в 3-й том «Гербоўніка беларускай шляхты» и тем самым даже была введена в научный оборот [1, с. 134–136], но не вошла в справочник Е. Шернер, содержащий статьи на четырех представителей (отца и трех сыновей) этого дворянского рода Минской губернии [12, с. 372–389].

Основу книги составляют расположенные в алфавитном порядке 92 биографические статьи, или «biogamy», на кальвинистское духовенство различных «рангов»: пасторов, диаконов, лекторов, миссионеров и евангелистов [12, s. 40–392]. В них содержатся точные биографические данные, отражены этапы «карьерного роста», имущественное положение, приведены сведения о наградах, благодарностях, описан вклад в церковную жизнь описываемой персоны. При этом стоит заметить, статьи вовсе не являются «сухими» справками, но написаны скорее в жанре кратких биографических очерков, содержащих сведения о жизни и деятельности духовного лица и, по необходимости, цитаты из документов, наиболее ярко характеризующие персону. Немаловажно и то, что статьи по возможности содержат генеалогическую информацию – о родителях,

братьях, сестрах, женах, детях. Многие статьи снабжены портретами и фотографиями из семейных архивов или студенческих дел. В конце каждой статьи дается перечень использованных источников.

Среди персоналий справочника мы находим представителей известных кальвинистских пасторских династий, в частности, Курнатовских [12, s. 183–223], Мочульских [12, s. 263–280], Речинских [12, s. 323–335], Цераских [12, s. 71–78], Ястржембских [12, s. 142–159].

Ощутимым вкладом в историографию евангелическо-реформатской церкви на белорусско-литовских землях можно считать вступление к справочнику, состоящее главным образом из очерков истории Литовского объединения в 1815–1914 гг. [12, s. 14–25], Виленского объединения в 1918–1939 гг. [12, s. 25–32] и ликвидации Виленского объединения в 1939–1940 гг. после вступления Красной Армии на территорию Литовской Республики [12, s. 32–34]. Эти очерки значительно дополняют, конкретизируют и корректируют сведения об организационном устройстве и деятельности кальвинистской церкви, представленные в немногочисленных публикациях белорусских исследователей [2; 3, с. 81–86; 4; 5, с. 43–44, 47–48, 99–105, 131–133; 7; 8; 9; 10].

Справочник Е. Шернер содержит информативные приложения, в числе которых персональный состав духовенства Литовского объединения за 1815 г. [12, s. 393], численный состав приходов Литовского объединения в 1818, 1905 и 1909 гг. [12, s. 394], хронологические списки директоров и мест проведения Синодов Литовского объединения в 1815–1939 гг. [12, s. 395–397], суперинтендантов Литовского объединения [12, s. 398–399], суперинтендантов и сеньоров Виленского объединения [12, s. 400], президентов, вице-президентов, членов и секретарей Литовской евангелическо-реформатской коллегии за 1830–1918 гг. [12, s. 401–403] и Виленской евангелическо-реформатской коллегии (консistorии) за 1919–1939 гг. [12, s. 404].

Научно-справочный аппарат книги представлен перечнем биографических статей [12, s. 38–39], библиографией [12, s. 405–412], списком иллюстраций [12, s. 413–416], именным [12, s. 417–440] и географическим [12, s. 441–450] указателями. К сожалению, библиография и географический указатель по части оформления не лишены недостатков. Так, в библиографии в названиях кириллических публикаций допущено большое количество орфографических ошибок [12, s. 408, 411], что, впрочем, можно считать традиционным явлением для польской историографии, а в географическом указателе наименования населенных мест даны без административно-территориальной привязки.

Очевидным достоинством книги является большое количество иллюстраций (черно-белых): персональные и коллективные фотографии кальвинистского духовенства, членов их семей, фотографии зданий

евангелічна-рэформатскіх царквей і др., многія з якіх храняцца ў прыватных калекцыях і публікуюцца ўпершыню. Інтэресны, напрыклад, выяўленчы архіў Віленскага евангелічна-рэформатскага Сінода за 1926 г. [12, s. 33] і евангелічна-рэформатскіх царквей: Слуцкай – пачатку ХХ в. [12, s. 68], Осташынскай – канца ХІХ в. [12, s. 125], Койданавскай – кануна Першай сусветнай вайны [12, s. 169].

Хотелось бы также обратить внимание на органическую связь справочника Е. Шернер с изданным двумя годами ранее аналогичным справочником пастора Казимира Бема, посвященным пасторам и диаконам Малопольского объединения («Jednota Małopolska») и Варшавского объединения («Jednota Warszawska») 1815–1939 гг. [11]. Справочники имеют схожую структуру, и некоторые их статьи даже написаны в соавторстве (Е. Шернер приняла участие в написании 7 из 45 статей справочника К. Бема, а последний – 5 из 92 статей ее справочника). Поскольку между духовными лицами двух книг имеется тесная генеалогическая связь, в биографических статьях там содержатся соответствующие перекрестные ссылки. Уже на протяжении более 10 лет авторы сообща ведут кропотливую работу по выявлению в архивах, библиотеках и частных коллекциях биографических сведений о кальвинистском духовенстве, и выход в свет подготовленных ими биографических справочников дает нам право говорить не только об историографическом прорыве в изучении, но и о своего рода «персонизации» кальвинизма на территории бывшей Речи Посполитой.

Істочнікі і літэратура

1. Гербоўнік беларускай шляхты – Мінск : Беларусь, 2014. – Т. 3: В / Д. Матвейчык [і інш.] ; навук. рэд. А. Рахуба. – 648 с.
2. Грыцкевіч, А. Дзейнасць Віленскага Сінода рэформатскіх абшчынаў у Вялікім Княстве Літоўскім / А. Грыцкевіч // Беларусіка = Albaruthenica. – Мінск, 1995. – Кн. 4: Яўрэйская культура Беларусі і яе ўзаемадзеянне з беларускай і іншымі культурамі; Вацлаў Ластоўскі – выдатны дзеяч беларускага адраджэння / рэд. В. Рагойша, Г. Цыхун, З. Шыбека. – С. 357–366.
3. Зянюк, Р. Адукацыйныя традыцыі Пратэстанцкай Царквы ў беларускіх літоўскіх губернях Расійскай імперыі (канец ХVІІІ – пачатак ХХ ст.) / Р. Зянюк // Евангельская Царква Беларусі: гісторыя і сучаснасць (да 600-годдзя Евангельскай Царквы ў Беларусі) : Зборнік матэрыялаў Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 7 снежня 2013 г.) / уклад.: А. І. Бокун, А. У. Унучак, Ю. А. Бачышча; рэдкал.: П. І. Асененка і інш. – Мінск: Пазітыў-цэнтр, 2014. – С. 75–86.
4. Іванова, Л. Копыскі кальвінісцкі збор у ХVІІ – першай палове ХІХ ст. / Л. Іванова // Евангельская Царква Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Выпуск ІІ (да 500-годдзя Мікалая Радзівіла Чорнага) : Зборнік матэрыялаў ІІ Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 5 снеж-

- ня 2015 г.) / уклад.: А. І. Бокун, А. У. Унучак, Ю. А. Бачышча ; рэдкал.: П. І. Асененка і інш. – Мінск : Пазітыў-цэнтр, 2016. – С. 60–66.
5. Канфесіі на Беларусі (канец XVIII – XX ст.) / В. В. Грыгор’ева, У. М. Завальнюк, У. І. Навіцкі, А. М. Філатава; навук. рэд. У. І. Навіцкі. – Мінск : ВП «Экаперспектыва», 1998. – 340 с.
 6. Канфесійны фактар у сацыяльным развіцці Беларусі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / В. В. Яноўская [і інш.]; навук. рэд. В. В. Яноўская. – Мінск : Беларуская навука, 2015. – 496 с.
 7. Снапкоўскі, Ю. «Маючы пачатку гэтую: ведае Госпад Сваіх». Копыская евангельска-рэфармацкая царква – цэнтр духоўнага жыцця кальвіністаў Усходняй Беларусі ў часы Расійскай імперыі / Ю. Снапкоўскі // Евангельская Царква Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Выпуск II (да 500-годдзя Мікалая Радзівіла Чорнага) : Зборнік матэрыялаў II Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 5 снежня 2015 г.) / уклад.: А. І. Бокун, А. У. Унучак, Ю. А. Бачышча ; рэдкал.: П. І. Асененка і інш. – Мінск, 2016. – С. 67–87.
 8. Філатава, А. Пратэстанцкія царквы беларуска-літоўскіх губерняў Расійскай імперыі ў 1772–1860 гг.: структура і дзейнасць / А. Філатава // Евангельская Царква Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Выпуск II (да 500-годдзя Мікалая Радзівіла Чорнага) : Зб. матэр. II Міжнар. навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 5 снежня 2015 г.) / уклад.: А. І. Бокун, А. У. Унучак, Ю. А. Бачышча ; рэдкал.: П. І. Асененка і інш. – Мінск, 2016. – С. 88–102.
 9. Яноўская, В. Евангельскія дэнамінацыі Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. / В. Яноўская // Евангельская Царква Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Выпуск II (да 500-годдзя Мікалая Радзівіла Чорнага) : Зб. матэр. II Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 5 снежня 2015 г.) / уклад.: А. І. Бокун, А. У. Унучак, Ю. А. Бачышча ; рэдкал.: П. І. Асененка і інш. – Мінск, 2016. – С. 103–125.
 10. Яноўская, В. Пратэстанцкія дэнамінацыі ва ўмовах новага рэлігійнага курса Расійскай імперыі на пачатку XX ст. / В. Яноўская // Евангельская Царква Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Выпуск 3 (да 500-годдзя Рэфармацыі і 500-годдзя беларускай Бібліі) : Зб. матэр. III Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 9 снежня 2017 г.) / уклад.: А. І. Бокун, А. У. Унучак, Ю. А. Бачышча ; рэдкал.: П. І. Асененка і інш. – Мінск, 2018. – С. 220–241.
 11. Bem, K. Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Pastorzy i diakonisy Jednoty Małopolskiej i Jednoty Warszawskiej 1815–1939 / K. Bem. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Semper, 2015. – 242 s.
 12. Cherner, E. Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Jednota Litewska i Jednota Wileńska 1815–1939 / E. Cherner. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Semper, 2017. – 452 s.

Ю. Н. Снапковский

Артыкул паступіў у рэдакцыю 13.11.2019

Рэзюмэ

АНТАНОВІЧ ЗІНАІДА ВАСІЛЬЕЎНА, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дацэнт кафедры крыніцазнаўства гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

«Пакаранні і спагнанні з праваслаўнага кліру Мінскай епархіі ў канцы XVIII – пачатку XX ст. (наводле кліравых ведамасцей фонду «Мінская духоўная праваслаўная кансісторыя»)»

Кліравыя ведамасці з’яўляюцца масавай крыніцай, якая дазваляе характарызаваць стан царквы, прыходу і асабовыя якасці праваслаўнага кліру. Апошнім у структуры ведамасцей адводзіўся асобны раздзел (табліца), у якой вылучаюцца адзнакі дэвіянтных паводзін духавенства і царкоўных служачых, што накладала адбітак на аўтарытэт царквы. Кожны з такіх выпадкаў падлягаў разгляду епіскапа або епархіяльнага суда і адлюстроўваўся ў другім раздзеле кліравых ведамасцей. У гэтым артыкуле разгледжаны нарматыўныя падставы асуджэння кліру, якія былі ўніфікаваны з прыняццем Статута духоўных кансісторый, пазначаныя ў документах праступкі, а таксама варыянты мер пакарання кліру на прыкладзе Мінскай епархіі.

БЕРАСТАВЫ ГЛЕБ АНДРЭЕВІЧ, вядучы архівіст аддзела старажытных актаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі, магістрант кафедры крыніцазнаўства гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

«Новыя дакументы XV ст. па гісторыі Віцебскай зямлі Вялікага Княства Літоўскага з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі»

Публікуюцца чатыры дакументы з актавай кнігі Віцебскага земскага суда фонду 1751 «Віцебскі земскі суд» Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі, якія паўсталі ў выніку прававой актыўнасці жыхароў Віцебскай зямлі Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) XV ст. Прыводзіцца кароткая характарыстыка дакументаў як крыніц па гісторыі Віцебскай зямлі азначанага часу, так і па гісторыі ВКЛ у цэлым. Публікацыя суправаджаецца крыніцазнаўчай крытыкай дакументаў, праведзенай для вызначэння ступені аўтэнтычнасці тэкстаў і гісторыі іх бытавання.

БУТАЎ ІЛЛЯ СТАНІСЛАВАВІЧ, кандыдат сельскагаспадарчых навук, рэдактар часопіса «Бульба і гародніна», крэйзнаўца.

*«Пагоня за чуткамі пра «аэрапланы» ў Мінскай губерні ў 1914 г.
(паводле матэрыялаў Нацыянальнага гістарычнага архіва
Беларусі)»*

У артыкуле разглядаецца так званая антыаэрапланавая кампанія, ініцыяваная мінскім губернатарам А. Ф. Гірсам у 1914 г. і накіраваная на пошук варожых лятальных апаратаў над тэрыторыяй Мінскай губерні, спыненне магчымасці іх бесперашкоднага ўзлёту і пасадкі. Прыводзяцца рапарты навагрудскага, мазырскага, бабруйскага і іншых павятовых спраўнікаў, паліцмайсараў гарадоў Мінска і Бабруйска, а таксама іншыя дакументы з фондаў НГАБ, вытрымкі з дзённікаў відавочцаў і беларускіх перыядычных выданняў. Адзначаецца, што кампанія амаль цалкам грунтавалася на чутках і здагадках, а самі паветраплавальныя машыны часцей за ўсё былі выдуманымі, што тлумачыцца моцным эмацыянальным напружаннем ў грамадстве, якое было абумоўлена «перадвоенным псіхозам».

Волкаў Мікалай Аляксандравіч, кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

«Гакаўніцы ў Вялікім Княстве Літоўскім паводле пісьмовых крыніц»

У XVI – першай чвэрці XVII ст. гакаўніцы з’яўляліся адным з найбольш распаўсюджаных у Вялікім Княстве Літоўскім тыпаў агняпальнай зброі і мелі выключнае значэнне пры абароне ўмацаванняў. З мэтай забеспячэння памежных замкаў у сярэдзіне XVI ст. у Вільні быў наладжаны маштабны выроб узбраення. Пры гэтым быў дасягнуты высокі ўзровень стандартызацыі пры вытворчасці гакаўніц, што тлумачылася неабходнасцю забеспячэння іх кулямі і дадатковым рыштункам. Тыпалогія стрэльбаў грунтавалася на вазе свінцовых куль паводле нямецкай класіфікацыі XVI ст., што выяўляецца пры вывучэнні комплексу пісьмовых крыніц. З распаўсюджаннем мушкетай гакаўніцы страцілі сваё дамінуючае значэнне, аднак яшчэ ў XVIII ст. іх захоўвалі на ўзбраенні замкаў як зброю, прызначаную для выканання спецыяльных задач.

Глінскі Яўген Станіслававіч, магістр гістарычных навук, галоўны архівіст – загадчык сектара рэдакцыйна-выдавецкай дзейнасці аддзела публікацыі дакументаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.

*«Працэс аб «нагане шляхецтва» ад 1562 г. і паходжанне
зямянскага роду Браневічаў-Бранавіцкіх»*

У артыкуле аналізуецца, публікуецца і падрабязна каментуецца дакумент, які змяшчае вывад шляхецтва, здзейснены прадстаўніком зямянскага роду Браневічаў (Бранавіцкіх) у 1562 г. Асаблівая ўвага звернута на звесткі, якія дадзеныя гістарычная крыніца ўтрымлівае па пытанні аб шляхах фарміравання шляхецкай і зямянскай супольнасці Новагарадскага ваяводства (а таксама Слуцкага і Капыльскага княстваў як яго часткі). Адзначаецца наяўнасць у

мясцовых зямян у XVI–XVII стст. развітой саслоўнай самасвядомасці, якая прадугледжвала асэнсаванне сябе як безумоўнай шляхты.

Еўстрацьёў Алег Ігаравіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры гісторыка-культурнай спадчыны Беларусі Рэспубліканскага інстытута вышэйшай школы.

«Куроніка» ў Эстонскім гістарычным архіве ў Тарту»

Артыкул завяршае серыю з трох публікацый, якія змяшчаюць аналіз крыніц па гісторыі Курляндскага герцагства з архіваў Германіі, Польшчы і Эстоніі. Ён з’яўляецца аглядам дакументаў па «куроніцы» з Эстонскага гістарычнага архіва ў Тарту. У выніку аналізу матэрыялаў дадзенага архіва па пазначанай тэме, большасць з якіх адносіцца да сярэдзіны і трэцяй чвэрці XVII ст., робіцца выснова аб характары іх зместу – пераважна ваенным, гандлёвым і маёмасным. Артыкул утрымлівае табліцу з прывядзеннем сігнатур, апісання і храналагічных рамак разглядаемых дакументаў. У сувязі з гэтым ён можа служыць дапамогай у правядзенні даследаванняў па гісторыі Курлянды і яе ўзаемаадносін з цяперашнімі эстонскімі землямі ў другой палове XVI – канцы XVIII ст., а таксама звязаных тэмах. Апрача таго, у артыкуле прыводзіцца спасылка на дакумент 1601 г. з Эстонскага гістарычнага архіва ў Тарту, у якім згадваецца этнахаронім «белы рус», што ў гэтай сувязі мае цікавасць для беларускай гістарыяграфіі.

Калечыц Валянцін Васільевіч, генеалог.

«Інтэграцыя прадстаўнікоў свабоднага насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага ў склад шляхты (на прыкладзе асобных родаў Мінскага павета)»

У артыкуле разглядаюцца і аналізуюцца выпадкі пранікнення ў склад шляхецкага саслоўя Мінскага павета (пераважна па матэрыялах Койданаўскага графства) выхадцаў з асяроддзя путнага баярства, мяшчан, чыншавага сялянства і іншых катэгорый насельніцтва. Такого кшталту інтэграцыя прадстаўнікоў свабоднага насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага ў склад шляхты прымала форму праваго звычайу, які склаўся гістарычна і часцей за ўсё не быў санкцыянаваны дзяржавай і не быў уключаны ў сістэму яе прававых норм. Неабходнай умовай для яе з’яўлялася лагальнае стаўленне самога шляхецкага атачэння, таксама мелі значэнне заслугі пэўных родаў і іх прадстаўнікоў перад уладальнікамі маёнткаў.

Кароль Маргарыта Міхайлаўна, аспірантка кафедры гісторыі Беларусі новага і навейшага часу Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

«Змена матрыманіяльнага статусу як прычына міжканфесійных канверсій у беларускіх губернях Расійскай імперыі ў канцы XIX – пачатку XX ст.»

У артыкуле акрэсліваюцца розныя падставы да змены канфесійнай прыналежнасці ў пачатку XX ст. Адзначаецца асаблівая роля шлюбнай маты-

вацыі. Разглядаюцца і характарызуюцца асноўныя прычыны пераходаў у праваслаўе або каталіцызм пры ўступленні ў шлюб – упліў будучага жонкі або мужа, жаданне выхоўваць дзяцей у адзінай канфесійнай прыналежнасці, побытавае ўспрыманне каталіцызму як сацыяльна больш прэстыжнай канфесіі. Таксама адзначаюцца матывацыі эканамічнага характару і жаданне аднаго з бакоў палепшыць фінансавое становішча. Звяртаецца ўвага на афіцыйны погляд улад, якія імкнуліся тлумачыць адмову асобных вернікаў ад праваслаўя як плён каталіцкай прапаганды.

Латушкін Андрэй Мікалаевіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дацэнт кафедры крыніцазнаўства гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

«Тэрміналагічнае афармленне комплексу арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння архіва Вялікага Княства Літоўскага ў польскай гістарычнай навуцы і архівазнаўстве міжваеннага перыяду»

У артыкуле разглядаецца працэс тэрміналагічнага афармлення комплексу арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння архіва ВКЛ у польскай гістарыяграфіі міжваеннага перыяду. Аўтар сцвярджае, што найбольшы ўнёсак у распрацоўку дадзенага аспекта тэмы зрабілі такія даследчыкі, як С. Л. Пташыцкі, Ю. Сяменьскі, С. Кутшэба, У. Сямковіч, Я. Карвасіньска, Я. Якубоўскі. У іх працах аб'ект меў наступныя абазначэнні: «акты, прывілеі Агульнага Літоўскага Архіва» («Litewskie Archiwum Ogólne»); «літоўскі дакументны архіў» («archiwum litewskie dokumentowe»), «архіў арыгіналаў актаў (грамат) ВКЛ» («archiwum dyplomatyczne W. X. L»), «Архіў Вялікага Княства Літоўскага» («Archiwum Wielkiego Księstwa Litewskiego»). Пры гэтым комплекс трактаваўся як дзяржаўны архіў ВКЛ. Пазней дадзены погляд атрымаў найбольшую падтрымку ў польскай гістарыяграфіі.

Лаўрык Юрый Мікалаевіч, вядучы навуковы супрацоўнік Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь.

«Манускрыпты са слуцкімі правененцыямі ў калекцыі «Рукапісныя кнігі» Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь»

У артыкуле ўвазе чытачоў прапануецца кадыкалагічны аналіз рукапісных кніг XVI–XIX стст. са збораў Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь з правененцыямі, якія сведчаць пра іх паходжанне з цэркваў манастыроў Слуцкага княства і Слуцкай архімандрыі. Кнігазнаўчае апісанне манускрыптаў папярэджана кароткім нарысам гісторыі выяўлення і вывучэння разглядаемых у публікацыі кніг.

Лісейчыкаў Дзяніс Васільевіч, кандыдат гістарычных навук, намеснік дырэктара Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.

«Сооружены ест коштом и накладом отца Константына»: срэбраны напрастольны крыж з Новагародка і лёс яго стваральніка»

У артыкуле разглядаецца гісторыя стварэння каштоўнага помніка царкоўна-мастацтва Вялікага Княства Літоўскага – срэбранага напрастольнага крыжа 1625 г. з Новагародка, які захоўваецца ў Нацыянальным гістарычным музеі Рэспублікі Беларусь. Ідэнтыфікуецца асоба ахвярадаўцы, новагародскага пратапопа Канстанціна Грыгор’евіча, раскрываюцца некаторыя факты яго біяграфіі, паказана яго актыўная роля ў барацьбе духавенства і мяшчан буйных гарадоў супраць улады ўніяцкага мітрапаліта Кіеўскага, Галіцкага і ўсёй Русі Іпація Пацея. Выказваецца меркаванне, што прымірэнне з іерархіяй, асэнсаванне свайго ўчынку і ўсведамленне яго магчымых наступстваў пасля забойства ў 1623 г. полацкага архіепіскапа Іасафата Кунцэвіча стала адной з прычын стварэння і ахвяравання крыжа ў адзін з храмаў горада.

ЛУГАЎЦОВА СВЯТЛАНА ЛЕАНІДАЎНА, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дацэнт кафедры гісторыі Расіі гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Рэцэнзія: Федута, А. И. Филомат в Империи : Документальная повесть о Франтишке Малевском / А. И. Федута. – Минск : Лимариус, 2019. – 464 с. – (Библиотека «Наши XIX в.»)

Рэцэнзуецца дакументальная аповесць А. І. Федуты пра сына рэктара Віленскага ўніверсітэта Францішка Малевскага. Прадстаўлены аналіз структуравання дакументальнага матэрыялу, а таксама дакументальнай базы даследавання. Адзначана выкарыстанне аўтарам шырокага кола крыніц з фондаў расійскіх і літоўскіх архіваў. Разгледжаны слабыя бакі кнігі.

МАКАРАЎ МАКСІМ ДЗМІТРЫЕВІЧ, кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік РІУП «Тэхнапарк БНТУ “Палітэхнік”».

«Шклянкі, абаранкі і канвой: падарожжжа купецкага абозу з Прусіі ў Магілёў у 1718 г.»

У артыкуле на падставе фінансавай справаздачы Яна Ярашэўскага, «фактара» магілёўскага купца Базыля Дзегцярэвіча, прадстаўлена рэканструкцыя шляху купецкага абозу з прускага Алецка ў беларускі Магілёў, што быў пройдзены з 28 верасня па 17 кастрычніка 1718 г. Праведзена лакалізацыя мясцовасцей, праз якія праязджаў і дзе спыняўся абоз, падлічана даўжыня дзённых пераходаў, ахарактарызавана структура дарожных выдаткаў. Дакументы справаздачы Яна Ярашэўскага публікуюцца ў Дадатку 1.

МАТВЕЙЧЫК ДЗМІТРЫЙ ЧАСЛАВАВІЧ, кандыдат гістарычных навук, загадчык аддзела публікацыі дакументаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.

«Расійская дарэвалюцыйная гістарыяграфія паўстання 1863–1864 гг.: агульныя тэндэнцыі развіцця, дасягненні і праблемы»

Артыкул прысвечаны асаблівасцям правядзення даследаванняў па гісторыі паўстання 1863–1864 гг. у Расійскай імперыі ў 1863–1917 гг. Вылучаюцца асобныя этапы ў развіцці гістарыяграфіі і раскрываюцца палітычныя фактары, якія ўплывалі на афармленне іх храналагічных межаў, вызначаюцца спецыфіка даследаванняў і дасягнутых вынікаў на кожным з іх, аналізуюцца асноўныя навуковыя працы і акалічнасці іх стварэння, даследуюцца дзейнасць найбольш аўтарытэтных гісторыкаў. Дасцца агульная характарыстыка кожнаму з этапаў і перыяду ў цэлым, вызначаюцца поспехі, дасягнутыя на працягу ўсяго перыяду, і праблемныя моманты, што ўплывалі на развіццё гістарыяграфіі паўстання негатыўна.

Мацук Андрэй Уладзіміравіч, кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік аддзела гісторыі Беларусі Сярэдніх вякоў і пачатку Новага часу Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

«Роля соймакавага дырэктара ў практыцы функцыянавання адкладзеных павятовых соймакаў ВКЛ (1697–1717 гг.)»

На падставе дакументаў павятовых соймакаў з архіваў і бібліятэк Беларусі, Літвы, Польшчы і Расіі, а таксама навуковай літаратуры ў артыкуле разглядаецца роля соймакавага дырэктара ў адкладанні павятовых соймакаў і скліканні соймакаў з пераносу ў ВКЛ у 1697–1717 гг. Выяўлена і даследавана ўнікальная з’ява, характэрная толькі для ВКЛ, – існаванне гадавых соймакавых дырэктараў. Устаноўлены рэгіянальныя асаблівасці ўсходу ВКЛ, дзе склікаў соймакі павятовы палкоўнік, а соймакавы дырэктар кіраваў яго пасяджэннямі.

Палехаў Сяргей Уладзіміравіч, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута расійскай гісторыі Расійскай акадэміі навук, старшы навуковы супрацоўнік Расійскай акадэміі народнай гаспадаркі і дзяржаўнай службы (Масква, Расія).

«Грамата князя Фёдара Карыятавіча 1391 г. і падольская даніна “ў Татары”»

Артыкул прысвечаны праўкам у арыгінальным тэксе самага старажытнага дакумента ў зборах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі – даравальнай граматы падольскага князя Фёдара Карыятавіча яго службоўцу Грынёку на Сакалецкую воласць ад 20 чэрвеня 1391 г. Знаёмства з арыгіналам паказала, што ва ўсіх трох выпадках у хуткім часе пасля выдачы граматы выпраўлена абазначэнне атрымальніка даніны, якую павінны былі плаціць падданыя Грынёкі, – замест «у Татары» (гэта значыць у Арду) напісана «нам» (гэта значыць падольскаму князю). Вывучэнне фармулёра дазволіла заключыць, што гэта плумачыцца вайной ардынскага хана Тахтамышы з эмірам Цімурам, падчас якой Тахтамыш пацярпеў паражэнне на р. Кандурчы 18 чэрвеня

1391 г. Даведаўшыся пра гэта ў хуткім часе пасля выдачы граматы, Фёдар Карыятавіч вырашыў выкарыстаць наяўную сітуацыю і прыўласціць сабе ардынскую даніну. Аднак да лета 1392 г. Тахтамыш аднавіў сваю ўладу ў Ардзе, а ў граматах Фёдара Карыятавіча гэтага часу ізноў з'явілася клаўзула аб выплаце даніны «ў Татары».

РЫНДЗІН СЯРГЕЙ МІКАЛАЕВІЧ, вядучы навуковы супрацоўнік аддзела публікацыі дакументаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.

«Замежныя падданыя ў Расійскай імперыі ў гады Першай сусветнай вайны: новыя напрамкі ў айчыннай і замежнай гістарыяграфіі 1990-х гг.»

У артыкуле паказваецца, што з пачатку 1990-х гг. істотна ўзрасла цікавасць да гісторыі Першай сусветнай вайны. Актуальным стала вывучэнне становішча ў Расійскай імперыі замежных падданных. На постсавецкай прасторы даследчыкі пачалі глыбока пераасэнсоўваць ролю замежнага капіталу ў Расіі, дзейнасць замежных прадпрыемстваў і іх унёсак у развіццё эканомікі. Асобным прадметам вывучэння становішча палітыка расійскіх улад у дачыненні падданных варожых з Расіяй дзяржаў і яе ўплыў на ўнутранае жыццё дзяржавы. З'яўляецца шэраг даследаванняў, усебакова асвятляючых знаходжанне ў Расійскай імперыі замежных ваеннапалонных Першай сусветнай вайны: выкарыстанне іх працы, умовы ўтрымання, рэпатрыяцыя.

СНАПКОЎСКІ ЮРЫЙ МІКАЛАЕВІЧ, намеснік загадчыка аддзела публікацыі дакументаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.

Рэцэнзія: Cherner, E. Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Jednota Litewska i Jednota Wileńska 1815–1939 / E. Cherner. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Semper, 2017. – 452 s.

Рэцэнзуецца кніга польскага філолага Евы Шэрнэр «Біяграфічны слоўнік евангелічна-рэфармацкага духавенства. Літоўскае аб'ядненне Віленская аб'ядненне 1815–1939». Разгледжаны структура, крыніцавая база і інфармацыйная вартасць выдання. Адзначаны новы паварот у вывучэнні кальвінісцкай царквы на беларуска-літоўскіх землях Расійскай імперыі.

ХРАЛЯНОК ЯЎГЕН ВАЛЕР'ЕВІЧ, магістр юрыдычных навук, саіскальнік кафедры гісторыі Расіі гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

«Шляхецкі род Аколаў-Кулак на Старадубшчыне ў XVII–XX стст.»

У артыкуле на матэрыялах Літоўскай метрыкі, некаторых архіўных сховішчаў і дадатковай літаратуры выказваецца меркаванне аб паходжанні шляхецкага роду Аколаў-Кулак і пра яго з'яўленне на тэрыторыі Старадубскага павета Вялікага Княства Літоўскага. Упершыню падрабязна асвятляецца гісторыя Старадубскай галіны роду Аколаў-Кулак. На аснове дакументаў

расійскіх і ўкраінскіх архіваў даследуюцца сямейна-роднасныя сувязі, адзначаюцца факты, звязаныя з жыццём і дзейнасцю некаторых прадстаўнікоў Старадубскай галіны роду: у бытавой і ваеннай сферы ў XVII–XX стст. На прыкладзе роду Акаловых-Кулакоў паказаны працэс зліцця шляхты Старадубскага павета з казацтвам падчас існавання Старадубскага палка як ваенна-адміністрацыйнай адзінкі Гетманскай Украіны (1654–1781), а таксама працэс інкарпарацыі нашчадкаў гэтай шляхты ў расійскае дваранства ў XVII–XIX стст.

ЧАРВІНСКАЯ ВОЛЬГА УЛАДЗІМІРАўНА, магістр гістарычных навук, загадчыца аддзела выкарыстання дакументаў і інфармацыі Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.

«Развіццё медыцынскага забеспячэння насельніцтва Гарадоцкага павета Віцебскай губерні ў XIX – пачатку XX ст.»

У артыкуле пададзены звесткі пра медыцынскае забеспячэнне насельніцтва Гарадоччыны, знойдзеныя ў дакументальных матэрыялах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі. У навуковы абарот уведзеныя раней невядомыя крыніцы пра дзейнасць дарэвалюцыйных медыцынскіх работнікаў, супрацьдзеянне распаўсюджванню эпідэмій у павеце, фарміраванне сеткі медыцынскіх устаноў і іх кадравым забеспячэнні і інш. Аўтар прыходзіць да высновы аб перспектывах далейшай эўрыстычнай працы ў дадзеным тэматычным накірунку.

ЧАРНЯўСКИ ФЁДАР ВІКТАРАВІЧ, гісторык-генеалог.

«Сямейна-роднасныя сувязі і ўладанні гараднічага кіеўскага Івана Рыгоравіча Служкі»

У артыкуле, прысвечаным жыццю і дзейнасці Івана Рыгоравіча Служкі, напам’ядаюцца дзяржаўнага дзеяча ВКЛ, падрыхтаванай на аснове выкарыстання архіўных матэрыялаў, звестак з Метрыкі ВКЛ і літаратурных крыніц, прыведзены вынікі даследавання па вытоках вядомага ў Вялікім Княстве Літоўскім шляхецкага роду Служкаў-Амельянавічаў. Артыкул з’яўляецца другім у серыі публікацый, прысвечаных гэтаму роду. Аўтарам даследуюцца генеалогія роду Служкаў і вытокі, якія забяспечылі прадстаўнікам роду, атрыманне ў XVII ст. высокіх урадаў у сістэме кіравання Вялікага Княства Літоўскага.

Резюме

АНТОНОВИЧ ЗИНАИДА ВАСИЛЬЕВНА, кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры источниковедения исторического факультета Белорусского государственного университета.

«Наказания и взыскания с православного клира Минской епархии в конце XVIII – начале XX в. (по клировым ведомостям фонда «Минская духовная православная консистория»)»

Клировые ведомости являются массовым источником, который позволяет характеризовать состояние церкви, прихода и личностные качества православного клира. Последним сведениям в структуре ведомостей отводился отдельный раздел (таблица), в котором обращают на себя внимание отметки о девиантном поведении духовенства и церковных служащих, что накладывало отпечаток на авторитет церкви. Каждый из таких случаев подлежал рассмотрению епископа или епархиального суда и отражался во втором разделе клировых ведомостей. В этой статье рассмотрены нормативные основания осуждения клира, которые были унифицированы с принятием Устава духовных консисторий, указанные в документах проступки, а также варианты мер наказания клира на примере Минской епархии.

БЕРЕСТОВОЙ ГЛЕБ АНДРЕЕВИЧ, ведущий архивист отдела древних актов Национального исторического архива Беларуси, магистрант кафедры источниковедения исторического факультета Белорусского государственного университета.

«Новые документы XV в. по истории Витебской земли Великого Княжества Литовского из фондов Национального исторического архива Беларуси»

Публикуются четыре документа из актовой книги Витебского земского суда фонда 1751 «Витебский земский суд» Национального исторического архива Беларуси, возникших в результате правовой активности жителей Витебской земли Великого Княжества Литовского (ВКЛ) XV в. Приводится краткая характеристика документов как источников по истории Витебской земли указанного времени, так и по истории ВКЛ в целом. Публикация сопровождается источниковедческой критикой документов, проведенной для установления степени аутентичности текстов и истории их бытования.

БУТОВ ИЛЬЯ СТАНИСЛАВОВИЧ, кандидат сельскохозяйственных наук, редактор журнала «Картофель и овощи», краевед.

«Погоня за слухами об «аэропланах» в Минской губернии в 1914 г. (по материалам Национального исторического архива Беларуси)»

В статье рассматривается так называемая антияэроплановая кампания, инициированная минским губернатором А. Ф. Гирсом в 1914 г. и направленная на поиск вражеских летательных аппаратов над территорией Минской губернии и пресечение возможности их беспрепятственного взлета и посадки. Приводятся рапорты новогрудского, мозырского, бобруйского и других уездных исправников, полицмейстеров городов Минска и Бобруйска, а также другие документы из фондов НИАБ, выдержки из дневников очевидцев и белорусских периодических изданий. Отмечается, что кампания почти полностью зиждилась на слухах и домыслах, а сами воздухоплавательные машины по большей части были вымышленными ввиду сильного эмоционального напряжения в обществе, обусловленного «предвоенным психозом».

Волков Николай Александрович, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института истории Национальной академии наук Беларуси.

«Гаковницы в Великом Княжестве Литовском в свете письменных источников»

В XVI – первой четверти XVII в. гаковницы (затинные пищали) являлись одним из наиболее распространенных в Великом Княжестве Литовском типов огнестрельного оружия и имели исключительное значение при обороне укреплений. С целью обеспечения пограничных замков в середине XVI в. в Вильно было налажено массовое производство вооружения. При этом был достигнут высокий уровень стандартизации при изготовлении гаковниц, что объяснялось необходимостью обеспечения их пулями и дополнительным снаряжением. Типология этих ружей основывалась на весе свинцовых пуль по немецкой классификации XVI в., что выясняется при изучении комплекса письменных источников. С распространением мушкета гаковницы утратили свое доминирующее значение, однако еще в XVIII в. их хранили в арсеналах замков как оружие, предназначенное для исполнения специальных задач.

Глинский Евгений Станиславович, магистр исторических наук, главный архивист, заведующий сектором редакционно-издательской деятельности отдела публикации документов Национального исторического архива Беларуси.

«Процесс о «нагане шляхетства» от 1562 г. и происхождение землянского рода Браневичей-Брановицких»

В статье анализируется, публикуется и подробно комментируется документ, содержащий вывод шляхетства, произведенный представителем землянского рода Браневичей (Брановицких) в 1562 г. Особое внимание обращено на сведения, которые данный исторический источник предоставляет по вопросу о путях формирования шляхетского и землянского сообщества Новгородского воеводства (а также Слуцкого и Копыльского княжеств как его части).

Отмечается наличие у местных земян в XVI–XVII вв. развитого сословного самосознания, предполагавшего осмысление себя как безусловной шляхты.

ЕВСТРАТЬЕВ ОЛЕГ ИГОРЕВИЧ, кандидат исторических наук, доцент кафедры историко-культурного наследия Беларуси Республиканского института высшей школы.

«“Куроника” в Эстонском историческом архиве в Тарту»

Статья завершает серию из трех публикаций, содержащих анализ источников по истории Курляндского герцогства из архивов Германии, Польши и Эстонии. Она представляет собой обзор документов по «куронике» из Эстонского исторического архива в Тарту. В результате анализа материалов данного архива по обозначенной теме, большинство из которых относится к середине и третьей четверти XVII в., делается вывод о характере их содержания – преимущественно военном, торговом и имущественном. Статья содержит таблицу с приведением сигнатур, описания и хронологических рамок рассматриваемых документов. В этой связи она может быть полезной при проведении исследований по истории Курляндии и ее взаимоотношений с нынешними эстонскими землями во второй половине XVI – конце XVIII в., а также связанным темам. Кроме того, в статье приводится ссылка на документ 1601 г. из Эстонского исторического архива в Тарту, содержащий упоминание этнохоронима «белый рус» и представляющий в этой связи интерес для белорусской историографии.

КАЛЕЧИЦ ВАЛЕНТИН ВАСИЛЬЕВИЧ, генеалог.

«Интеграция представителей свободного населения Великого Княжества Литовского в состав шляхты (на примере отдельных родов Минского повета)»

В статье рассматриваются и анализируются случаи проникновения в состав шляхетского сословия Минского повета (преимущественно по материалам Койдановского графства) выходцев из среды путного боярства, мещан, чиншевого крестьянства и других категорий населения. Такого рода интеграция представителей свободного населения Великого Княжества Литовского в состав шляхты принимала форму исторически сложившегося правового обычая, чаще всего несанкционированного государством и не включенного в систему его правовых норм. Необходимым условием для нее являлось лояльное отношение самого шляхетского окружения, также имели значение заслуги определенных родов и их представителей перед владельцами имений.

КОРОЛЬ МАРГАРИТА МИХАЙЛОВНА, аспирантка кафедры истории Беларуси нового и новейшего времени Белорусского государственного университета.

«Смена матримониального статуса как причина межконфессиональных конверсий в белорусских губерниях Российской империи в конце XIX – начале XX в.»

В статье определяются различные предпосылки к изменению конфессиональной принадлежности в начале XX в. Отмечается особая роль супружеской мотивации. Рассматриваются и характеризуются основные причины переходов в православие или католицизм при вступлении в брак – влияние будущих жены или мужа, желание воспитывать детей в единой конфессиональной принадлежности, бытовое восприятие католицизма как социально более престижной конфессии. Также отмечаются мотивации экономического характера и желание одной из сторон улучшить финансовое положение. Обращается внимание на официальную позицию властей, стремившихся объяснить отказ отдельных верующих от православия как результат католической пропаганды.

Латушкин Андрей Николаевич, кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры источниковедения исторического факультета Белорусского государственного университета.

«Терминологическое оформление комплекса оригиналов актов общегосударственного значения архива Великого Княжества Литовского в польской исторической науке и архивоведении межвоенного периода»

В статье рассматривается процесс терминологического оформления комплекса оригиналов актов общегосударственного значения архива ВКЛ в польской историографии межвоенного периода. Автор утверждает, что наибольший вклад в разработку данного аспекта темы сделали такие исследователи, как С. Л. Пташицкий, Ю. Семеньский, С. Кутшеба, В. Семкович, Я. Карвасиньска, Я. Якубовский. В их работах объект имел следующие обозначения: «акты, привилегии Общего Литовского Архива» («Litewskie Archiwum Ogólne»); «литовский документный архив» («archiwum litewskie dokumentowe»), «архив оригиналов актов (грамот) ВКЛ» («archiwum dyplomatyczne W. X. L»), «Архив ВКЛ» («Archiwum Wielkiego Księstwa Litewskiego»). При этом комплекс трактовался как государственный архив ВКЛ. Позже данный взгляд получил наибольшую поддержку в польской историографии.

Лаврик Юрий Николаевич, ведущий научный сотрудник Национального исторического музея Республики Беларусь.

«Манускрипты со служкими провененциями в коллекции «Рукописные книги» Национального исторического музея Республики Беларусь»

В статье вниманию читателей предлагается кодикологический анализ рукописных книг XVI–XIX вв. из собрания Национального исторического музея Республики Беларусь, которые имеют провененции, свидетельствующие о их поступлении из церквей и монастырей Слуцкого княжества и Слуцкой

архимандрии. Книговедческое описание манускриптов предваряет короткий очерк истории выявления и изучения рассматриваемых в публикации книг.

ЛИСЕЙЧИКОВ ДЕНИС ВАСИЛЬЕВИЧ, кандидат исторических наук, заместитель директора Национального исторического архива Беларуси.

«Сооружены ест коштом и накладом отца Константина»: серебряный напрестольный крест из Новогородка и судьба его создателя»

В статье рассматривается история создания ценного памятника церковного искусства Великого Княжества Литовского – серебряного напрестольного креста 1625 г. из Новогородка, который хранится в Национальном историческом музее Республики Беларусь. Идентифицируется личность жертвователя, новгородского протопопа Константина Григорьевича, раскрываются некоторые факты его биографии, показана его активная роль в борьбе духовенства и мещан крупных городов против власти униатского митрополита Киевского, Галицкого и всея Руси Ипатия Потей. Высказывается предположение, что примирение с иерархией, осмысление своего поступка и осознание его возможных последствий после убийства в 1623 г. полоцкого архиепископа Иосафата Кунцевича стало одной из причин создания и пожертвования креста в один из храмов города.

ЛУГОВЦОВА СВЕТЛАНА ЛЕОНИДОВНА, кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры истории России исторического факультета Белорусского государственного университета.

Рецензия: Федута, А. И. Филомат в Империи : Документальная повесть о Франтишке Малевском / А. И. Федута. – Минск : Лимариус, 2019. – 464 с. – (Библиотека «Наши XIX в.»)
Резеңзіруецца дакументальная повесть А. І. Федуты о сыне ректора Виленского университета Франтишке Маевском. Представлен анализ структурирования документального материала, а также документальной базы исследования. Отмечено привлечение автором широкого круга источников из фондов российских и литовских архивов. Рассмотрены слабые стороны книги.

МАКАРОВ МАКСИМ ДМИТРИЕВИЧ, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник РИУП «Технопарк БНТУ “Политехник”».

«Стаканы, баранки и конвой: путешествие купеческого обоза из Пруссии в Могилев в 1718 г.»

В статье на основании финансового отчета Яна Ярошевского, «фактора» могилевского купца Базыля Дегтяревича, представлена реконструкция пути купеческого обоза из прусского Олецка в белорусский Могилев, который был пройден с 28 сентября по 17 октября 1718 г. Проведена локализация

местностей, через которые проезжал и где останавливался обоз, подсчитана длина дневных переходов, охарактеризована структура дорожных расходов. Документы отчета Яна Ярошевского публикуются в Приложении 1.

МАТВЕЙЧИК ДМИТРИЙ ЧЕСЛАВОВИЧ, кандидат исторических наук, заведующий отделом публикации документов Национального исторического архива Беларуси.

«Российская дореволюционная историография восстания 1863–1864 гг.: общие тенденции развития, достижения и проблемы»

Статья посвящена особенностям проведения исследований по истории восстания 1863–1864 гг. в Российской империи в 1863–1917 гг. Выделяются отдельные этапы в развитии историографии и раскрываются политические факторы, влиявшие на оформление их хронологических рамок, определяется специфика исследований и достигнутых результатов на каждом из них, анализируются основные работы и обстоятельства их создания, исследуется деятельность наиболее авторитетных историков. Дается общая характеристика каждому из этапов и периоду в целом, определяются успехи, достигнутые на протяжении всего периода, и проблемные моменты, влиявшие на развитие историографии восстания негативно.

МАЦУК АНДРЕЙ ВЛАДИМИРОВИЧ, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории Беларуси Средних веков и начала Нового времени Института истории Национальной академии наук Беларуси.

«Роль сеймикового директора в практике функционирования отложенных поветовых сеймиков ВКЛ (1697–1717 гг.)»

На основании документов поветовых сеймиков из архивов и библиотек Беларуси, Литвы, Польши и России, а также научной литературы в статье рассматривается роль сеймиковых директоров в практике функционирования отложенных поветовых сеймиков и созыве сеймиков с переноса в ВКЛ в 1697–1717 гг. Обнаружено и исследовано уникальное явление, характерное только для ВКЛ, – существование годовых сеймиковых директоров. Установлены региональные особенности востока ВКЛ, где созывал сеймики поветовый полковник, а сеймиковый директор руководил его заседаниями.

ПОЛЕХОВ СЕРГЕЙ ВЛАДИМИРОВИЧ, старший научный сотрудник Института российской истории Российской академии наук, старший научный сотрудник Российской академии народного хозяйства и государственной службы (Москва, Россия).

«Грамота князя Федора Кориатовича 1391 г. и подольская дань “в Татары”»

Статья посвящена правкам в подлиннике древнейшего документа в собраниях Национального исторического архива Беларуси – жалованной грамоты

подольского князя Фёдора Кориатовича его слуге Гриньку на Соколецкую волость от 20 июня 1391 г. Знакомство с подлинником показало, что во всех трёх случаях вскоре после выдачи грамоты исправлено обозначение получателя дани, которую должны были платить подданные Гринька, – вместо «в Татары» (то есть в Орду) написано «намь» (то есть подольскому князю). Изучение формуляра позволило заключить, что это объясняется войной ордынского хана Тохтамыша с эмиром Тимуром, в ходе которой Тохтамыш потерпел поражение в битве на р. Кондурче 18 июня 1391 г. Узнав об этом вскоре после выдачи грамоты, Фёдор Кориатович решил воспользоваться сложившейся ситуацией и присвоить себе ордынскую дань. Однако к лету 1392 г. Тохтамыш восстановил свою власть в Орде, а в грамотах Фёдора Кориатовича этого времени вновь появилась клаузула об уплате дани «в Татары».

РЫНДИН СЕРГЕЙ НИКОЛАЕВИЧ, ведущий научный сотрудник отдела публикации документов Национального исторического архива Беларуси.

«Иностранные подданные в Российской империи в годы Первой мировой войны: новые направления в отечественной и зарубежной историографии 1990-х гг.»

В статье указывается, что с начала 1990-х гг. существенно возрос интерес к истории Первой мировой войны. Актуальным стало изучение положения в Российской империи иностранных подданных. На постсоветском пространстве исследователи начали глубоко переосмысливать роль иностранного капитала в России, деятельность иностранных предпринимателей и их вклад в развитие экономики. Особым предметом изучения становится политика российских властей в отношении подданных воюющих с Россией государств и ее влияние на внутреннюю жизнь государства. Появляется ряд исследований, всесторонне освещающих пребывание в Российской империи иностранных военнопленных Первой мировой войны: использование их труда, условия содержания, репатриация.

СНАПКОВСКИЙ ЮРИЙ НИКОЛАЕВИЧ, заместитель заведующего отделом публикации документов Национального исторического архива Беларуси.

Рецензия: Cherner, E. Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Jednota Litewska i Jednota Wileńska 1815–1939 / E. Cherner. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Semper, 2017. – 452 s.

Рецензируется книга польского филолога Евы Шернер «Биографический словарь евангелическо-реформатского духовенства. Литовское объединение и Виленское объединение 1815–1939». Рассмотрены структура, источниковая база и информационная ценность издания. Отмечен новый поворот в

изучении кальвинистской церкви на белорусско-литовских землях Российской империи.

Хроленок Евгений Валерьевич, магистр юридических наук, соискатель кафедры истории России исторического факультета Белорусского государственного университета.

«Шляхетский род Околов-Кулак на Стародубщине в XVII–XX вв.»

В статье на материалах Литовской метрики, некоторых архивных хранилищ и дополнительной литературы высказывается мнение о происхождении шляхетского рода Околов-Кулак и его появлении на территории Стародубского повета Великого Княжества Литовского. Впервые подробно освещается история стародубской ветви рода Околов-Кулак. На основе документов российских и украинских архивов исследуются семейно-родственные связи, отмечаются факты, связанные с жизнью и деятельностью некоторых представителей стародубской ветви рода: в бытовой и военной сфере в XVII–XX вв. На примере рода Околовых-Кулаков показан процесс слияния шляхты Стародубского повета с казачеством во время существования Стародубского полка как военно-административной единицы Гетманской Украины (1654–1781), а также процесс инкорпорации потомков этой шляхты в российское дворянство в XVII–XIX вв.

Червинская Ольга Владимировна, магистр исторических наук, заведующая отделом использования документов и информации Национального исторического архива Беларуси.

«Развитие медицинского обеспечения населения Городокского уезда Витебской губернии в XIX – начале XX в.»

В статье приводятся сведения о медицинском обеспечении населения Городокщины, выявленные в документальных материалах Национального исторического архива Беларуси. В научный оборот вводятся ранее неизвестные источники о деятельности дореволюционных медицинских работников, противодействии распространению эпидемических болезней в уезде, формировании сети медицинских учреждений и их кадровом обеспечении и др. Автор приходит к выводу о перспективности дальнейшей эвристической работы в данном тематическом направлении.

Чернявский Федор Викторович, историк-генеалог.

«Семейно-родственные связи и владения городничего киевского Ивана Григорьевича Служки»

В статье, посвященной жизни и деятельности Ивана Григорьевича Служки, полузабытого государственного деятеля ВКЛ, подготовленной на основании архивных материалов, сведений из Метрики ВКЛ и литературных источников, публикуются результаты исследования по истокам известного в ВКЛ шляхетского рода Служков-Омельяновичей. Данная статья является второй в серии публикаций, посвященных этому роду. Автором исследуются

генеалогия рода Служков и причины, которые обеспечили представителям рода, занятие в XVII в. высоких постов в руководстве Великого Княжества Литовского.

Summary

ANTANOVICH ZINAIDA, PhD in History, Associate Professor, Department of Source Studies, Faculty of History, Belarusian State University.

«Punishments and penalties from the Orthodox clergy of the Minsk Diocese in the late eighteenth and early twentieth century (on the data from clergy lists of the collection «Minsk Orthodox Consistory»)»

Clergy lists belong to popular sources characterising the church, parish and the personal qualities of the Orthodox clergy. A separate section contains final information of clergy lists, drawing attention to the extent of deviant behaviour of the clergy and church employees which affected the authority of the Church. Each of these cases was to be investigated by Bishop or Diocesan Court and was documented in the second section of clergy lists. This article examines the normative basis of the condemnation of the clergy, unified with the adoption of the Charter of Spiritual Consistories, mentioned in the documents misdemeanours, as well as variants of penalties using as the example the clergy of the Minsk diocese.

BIERASTAVY HLIEB, Leading Archivist, Department of Ancient Records, National Historical Archives of Belarus; MA student, Department of Sources Studies, Faculty of History, Belarusian State University.

«The New Documents on the History of the Viciebsk land of the Grand Duchy of Lithuania in the second half of the 15th century from the collections of the National Historical Archives of Belarus»

The article includes the transcriptions of four documents from the court book from fond 1751 «Viciebsk Zemstvo Court» of the National Historical Archives of Belarus, created as a result of judicial activities of the population of the Viciebsk land of the Grand Duchy of Lithuania in the fifteenth century. There is a short description of these documents as sources about both the history of the Viciebsk land in the fifteenth century and of the Grand Duchy of Lithuania in general. The article is accompanied by source criticism conducted in order to define the degree of the authenticity of the texts and the history of their usage.

BUTAU ILLIA, PhD in Agricultural Studies, editor of the journal «Bulba i Harodnina», local lore enthusiast.

«In search for rumours about airplanes in the Minsk Governorate in 1917 (on the basis of the records from the National Historical Archives of Belarus)»

The article deals with the so-called anti-aeroplane campaign initiated by the Minsk Governor A. F. Girs in 1914 and aimed at finding enemy aircraft over the territory of the Minsk province and preventing the possibility of their unimpeded

take-off and landing. The article contains the reports of Navahrudak, Mazyr, Babrujsk and other district police officers, police masters of Minsk and Babrujsk, as well as other documents from the collections of NHAB, excerpts from the diaries of eyewitnesses and Belarusian periodicals are given. It is noted that this campaign was almost entirely based on rumours and speculations, and the aeronautical machines, for the most part, were imaginary and “existed” due to the physiological stress of the society, caused by “pre-war psychosis”.

CHARNIAUSKI FIODAR, historian and genealogist.

«Kinship ties and the possession of Kiyeu mayor Ivan Ryhoravič Služka»

The article, devoted to the life and activities of Ivan Ryhoravič Služka, a partly forgotten statesman of the Grand Duchy of Lithuania, prepared on the basis of archival materials, information from the Metrica of the Grand Duchy of Lithuania and literary sources, presents the outcomes of the research on the emergence of the well-known in the GDL gentry family of Služkas-Amialianovičs. The article is the second one in the series of publications on this family. It examines the genealogy of the Služka family and the factors which allowed the member of the family to take up high posts in the leadership of the GDL in the seventeenth century.

CHARVINSKAYA VOLHA, MA in History, Head of the Department of Records and Information Usage.

«The development of medical services available to the population of the Haradok district of the Viciebsk governorate in the nineteenth and early twentieth centuries»

The article examines data on medical services available to the population of the Haradok region discovered in the records of the National Historical Archives of Belarus. The article introduces previously unknown sources to the scholarly community, concerning the activities of pre-revolutionary medical workers, preventing the spread of epidemic diseases within the district, the development of a network of medical institutions and their staff, etc. The article concludes that future research on this topic is promising.

HLINSKI JAUHIEN, MA in History, Senior Researcher, Department of Document Publication, National Historical Archives of Belarus.

«The affair of the illicit obtaining of the gentry status in 1562 and the origin of the ziemianie family of the Braniewicz-Branowickis»

The article analyses, presents and makes comments on the document that contains the recognition of the gentry status of the members of the ziemianie family of the Braniewicz (Branowicki) in 1562. It draws particular attention to the information provided in this historical source regarding the ways of forming the gentry and ziemianie communities of the Navahrudak Voievodship (as well as the Duchy of Sluck and Kapył as its part). The article emphasises that local ziemianie had their

own identity in which involved the perception of themselves as an unconditional gentry in the sixteenth and seventeenth centuries.

KALECHYTS VALIANTSIN, genealogist.

«The integration of the representatives of the free population of the Grand Duchy of Lithuania into the gentry (on the example of some families from the Minsk paviet)»

The article examines the cases of the penetration of the representatives of burghers, military servants, quitrent peasantry and other categories of the population into the gentry stratum of the Minsk paviet (mainly based on the materials of the Kojdanava county). This integration of the representatives of the free population of the Grand Duchy of Lithuania into the nobility subsequently became a historically established legal custom, most often unauthorized by the state though, and was not put into legislation. The most significant condition for this was a loyal attitude of the gentry themselves, and important parts were played by the merits of certain families and their members in the eyes of the owners of estates.

KAROL MARHARYTA, PhD student, Department of Modern and Contemporary History of Belarus, Belarusian State University.

«The change of the matrimonial status as a reason for inter-confessional conversions in the Belarusian governorates of the Russian Empire in the late nineteenth – early twentieth century»

The article explores various preconditions for the change of a confessional affiliation in the early twentieth century. It gives characteristics to the main reasons for conversions into Orthodoxy or Catholicism, the desire to educate children in one confession, daily perception of Catholicism as a socially more prestigious confession. It also points to the motives of an economic character and the desire of one of the sides to improve the financial situation. The attention is given to the official position of the authorities attempting to explain the conversion into Catholicism as a result of Catholic propaganda.

KHROLENOK EVGENY, LL.M., doctoral candidate at the Department of Russian History, Faculty of History, Belarusian State University.

«The Noble family Okolov-Kulak in Starodub district in the XVII–XX centuries»

On the materials of the Lithuanian Metrica, some archival repositories and scholarly literature the article aims to reveal the origin of the noble family Okolov-Kulak, and its settlement on the territory of the Starodub region of the Grand Duchy of Lithuania. For the first time, the history of the Starodub branch of the Okolov-Kulak family is described in detail. On the basis of the documents from Russian and Ukrainian archives, the article examines family ties, facts related to the lives and activities of some members of the Starodub branch of the family in the domestic and military spheres from the seventeenth until twentieth century. The example of the Okolov-Kulak family, serves as a model to describe

the process of merging the nobility of the Starodub district with the Cossacks during the existence of the Starodubs regiment as a military administrative unit of the Hetman Ukraine (1654–1781) as well as the process of the incorporation of the descendants of this gentry family into the Russian nobility in the XVII–XIX centuries.

LATUSHKIN ANDREI, PhD in History, Associated professor, Department of Source Studies, Faculty of History, Belarusian State University.

«The terminological formalisation of the complex of original state acts from the archive of the Grand Duchy of Lithuania in interwar Polish historiography»

The article explores the process of the terminological formalisation of the complex of original state acts from the archive of the Grand Duchy of Lithuania in interwar Polish historiography. The author argues that the greatest contribution to the development of this aspect of the topic was made by the researchers S. Ptashitsky, Yu. Semensky, S. Kutrzeba, V. Semkovich, Ya. Karvasinska, Ya. Jakubowski. In their works the object had the following designations: «acts, privileges of the General Archives of Lithuania» («Litewskie Archiwum Ogólne»); «Lithuanian Documental Archive» («archiwum litewskie dokumentowe»), «Archive of Originals Acts of GDL» («archiwum dyplomatyczne W. X. L»), «Archive of the Grand Duchy of Lithuania» («Archiwum Wielkiego Księstwa Litewskiego»). It should be noted that the complex was treated as a state archive of the GDL. Subsequently this view received support in Polish historiography.

LAURYK JURY, Leading Researcher, National Historical Museum of Republic of Belarus.

«Manuscripts with Sluck Provenance Marks in the Manuscripts Collection of National Historical Museum of Republic of Belarus»

Article contains codicological descriptions of manuscripts of XVI–XIX centuries from the National Historical Museum of Republic of Belarus's Manuscripts Collection, which bear provenance marks of churches and monasteries from the area of former Sluck Duchy as well as Sluck Orthodox Abbey. The author also gives a short historical note about circumstances of revealing and previous researches of these books.

LISEICHYKAU DZIANIS, PhD in History, Deputy Director, National Historical Archives of Belarus.

«Built at the expenses of Father Konstantyn: silver altar cross from Navahrudak and the fate of its creators»

The article explores the history of creation and the 1625 valuable piece of the church art of the Grand Duchy of Lithuania from Navahrudak which is kept at the National Historical Museum of the Republic of Belarus. It reveals the identity of the donor, Navahrudak protopope Kanstancin Grygoriyevič, some facts from his biography, his active role in the struggle of the clergy and townsmen of large

towns against the authority of Metropolitan Bishop of Kiev, Galicia and the whole Rus Ipacyi Paciey. The author assumes that the reconciliation with the hierarchy, the acknowledgement of his misdeed and its possible consequence after the murder of Archbishop of Polack Yazafat Kuncevič became the reasons for the creation and donotation of the cross to ones of the churches of the town.

LOUGOVTSOVA SVETLANA, PhD in History, Associate Professor, Department of the history of Russia, Faculty of History, Belarusian State University.

Review: Федута, А. И. Филомат в Империи : Документальная повесть о Франтишке Малевском / А. И. Федута. – Минск : Лимариус, 2019. – 464 с. – (Библиотека «Наши XIX в.»)

The article is a review of the documentary narrative of A. Feduta dedicated to Francišak Maleuški, a son of the Rector of Vilnius University. It analyses the structure of the documental material as well as the source basis. It reveals the use of a wide range of sources from the collections of Russian and Lithuanian archives. It also points to weak sides of the book.

MAKARAU MAKSIM, PhD in History, senior researcher of RUIE «Tekhnopark BNTU «Palitekhnik».

«Glasses, Bagels and Convoy: the delivery trip of merchants' commodities from Prussia to Mahilioŭ in 1718»

The article presents a reconstruction, based on the financial report of Yan Yarašeŭski, a “factor” of a merchant Basyĭ Dziehciarevič, of ways of a merchant wagon from a Prussian town of Oletsk to Belarusian Mahilioŭ, passed from 28 September to 17 October 1718. It looks at the localization of areas through which the wagon travelled or where it stopped, contains calculations of day trips and characterizes the structure of travel expenses. The documents of the report are published in Appendix 1. A plan of the pathways the merchant wagon took is presented in Appendix 2.

MATSUK ANDREI, Senior Researcher, Department of the History of Belarus in the Medieval and Early Modern Periods, Institute of History, National Academy of Sciences of Belarus.

«The role of the sejmik's head in the practice of the operation of the deferred paviet sejmiks (1697-1717)»

On the basis of documents of paviet sejmiks from archives and libraries of Belarus, Lithuania, Poland and Russia, as well as scholarly literature, the article examines the role of the heads of sejmiks in the practice of the functioning of delayed paviet sejmiks within the Grand Duchy of Lithuania in 1697–1717. It reveals a unique phenomenon peculiar to the Grand Duchy of Lithuania only – the existence of heads of sejmiks who served in this role for one year. It also points to some regional features of the eastern part of the Grand Duchy of Lithuania where

sejmiks were usually convened by Paviet Colonel while the head of the sejmik led the meetings.

MATVEICHYK DZMITRY, PhD in History; Head of the Department of Document Publication, National Historical Archives of Belarus.

«Russian pre-revolutionary scholarship on the Uprising of 1863-1864: common tendencies of the development, achievements and problems»

The article examines the peculiarities of the study of the Uprising of 1863-1864 in the Russian Empire in 1863-1917. It emphasises different stages of the development of historiography and reveals the political factors which influenced the formalisation of their chronological frames, examines the peculiarities of the studies and the results achieved in each of them, analyses the main works and the circumstances of their creation, and explores the activities of the most authoritative authors. It provides the characteristics of each stage and the whole period, determines the progress made during the period and the problematic moments which made an impact on the negation development of the historiography of the uprising.

POLEKHOV SERGEY, senior research fellow of the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, senior research fellow of the Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration (Moscow, Russia).

«Prince Fyodor Koriatovich's Charter of 1391 and the Podolian tribute "to the Tatars"»

The article examines the corrections in the original of the charter of Prince Fyodor Koriatovich of Podolia (Pol. Podole, Ukr. Podillya) to his servant Hrynko, donating him the district of Sokolets (Pol. Sokolec, Ukr. Sokilets'), issued on 20 June 1391 held at the National Historical Archives of Belarus and known as the oldest document in its collections. The examination of the original reveals that in all three cases the name of the recipient of the tribute which was to be paid by Hrynko's subjects was corrected soon after the document was issued – instead of “v Tatory” (“to the Tatars”, i.e. to the Golden Horde) it was addressed as “to us” (i.e. to the Prince of Podolia). The examination of the form of the document leads to the conclusion that this can be explained by the war between Khan Tokhtamysh and Emir Timur, when the former suffered defeat at the Kondurcha river on 18 June 1391. Hearing this news soon after the document was issued, Fyodor Koriatovich tried to seize the opportunity and to arrogate to himself the tribute paid to the Golden Horde. However, by the summer of 1392 Tokhtamysh regained the power within the Golden Horde leading to the re-appearance of the part concerning the payment of the tribute “to the Tatars” in Fyodor Koriatovich's documents.

RYNDZIN SIARHEY, Leading Researcher, Department of Document Publication of the National Historical Archives of Belarus.

«Foreign subjects in the Russian Empire during the World War I: new directions in the domestic and foreign scholarship in the 1990s.»

The article reveals that since the 1990s there has been a rise of the interest in the history of World War I. One of the most popular topics became the study of the status of foreign subjects in the Russian Empire. In the post-Soviet states researchers began to reconsider the role of foreign capital in Russia, the activities of foreign enterprises and their contribution to the development of economy. The peculiar topic for research has become the policy of the Russian authorities in the relation to subjects of the countries fighting against Russia and its influence on the domestic life of the country. There have appeared a number of researches who study the stay of foreign prisoners of war of World War I: the use of their labour, the conditions of their maintenance and repatriation.

SNAPKOUSKI YURY, Deputy Head of the Department of Document Publication, National Historical Archives of Belarus.

Review: Cherner, E. Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Jednota Litewska i Jednota Wileńska 1815–1939 / E. Cherner: – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Semper, 2017. – 452 s.

The article is a review of the book by the Polish philologist Eve Sherner «Biographical Dictionary of the Evangelical Reformed Clergy. Lithuanian Association and Vilnius Association 1815–1939». It examines the structure, source base and informational value of the publication. It reveals a new turn in the study of the Calvinist Church in the Belarusian-Lithuanian lands of the Russian Empire.

VOLKAU MIKOLA, PhD, Senior Researcher, Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus.

«Hackbuts in the Grand Duchy of Lithuania in the light of written sources»

In the sixteenth and seventeenth century hackbuts were one of the most common types of firearms in the Grand Duchy of Lithuania and had an exceptional importance in the defence of fortresses. In order to supply border castles with them in the mid-sixteenth century in Wilno a mass production of weapons was launched. At this time it became possible to achieve a high level of standardisation in the manufacture of hackbuts, which can be explained by the need for providing them with bullets and additional equipment. The typology of these guns was based on the weight of lead bullets in accordance with the German sixteenth-century classification, which is unfolded after an examination of a complex of written sources. With the spread of muskets hackbuts lost their dominating importance. However, until the eighteenth century they were stored in the arsenals of fortresses as weapons for special tasks.

YEUSTRATSYEU ALEH, PhD in History, Associate Professor, Department of Historical and Cultural Heritage of Belarus, National Institute for Higher Education.

«The “Couronica” in the Estonian Historical Archives in Tartu»

The article completes the series comprised of three publications, aiming to analyse the sources on the history of the Duchy of Courland from the archives of Germany, Poland and Estonia. It is an overview of documents on the “Couronica” in the Estonian Historical Archives in Tartu. The analysis of the materials from this archival repository, most of which are dated back to the mid and the third decade of the seventeenth century, reveals its contents dealing mainly with military, trade and property issues. The article contains a table with the signatures, descriptions and chronological frames of the documents under investigation. Therefore, it might be useful while conducting research on the history of Courland and its relations with modern Estonian territories in the second half of the sixteenth and late eighteenth centuries and related topics. Moreover, the article contains a reference to a document, dated 1601, from the Estonian Historical Archives in Tartu, which mentions the demonym “a white Rus” and therefore might be of interest to Belarusian scholarship.

ПРАВІЛЫ ДЛЯ АЎТАРАЎ «АРХІВАРЫУСА»

1. «Архіварыус» публікуе навуковыя даследаванні ў галіне архівазнаўства, тэарэтычнай і практычнай археаграфіі, крыніцазнаўства і сумежных спецыяльных гістарычных дысцыплін, а таксама інфармацыйныя матэрыялы і рэцэнзіі на апублікаваныя працы.
2. Рэдакцыйная калегія прымае да разгляду матэрыялы, якія адпавядаюць патрабаванням, што прад'яўляе Вышэйшая атэстацыйная камісія Рэспублікі Беларусь да навуковых артыкулаў.
3. Аўтары нясуць персанальную адказнасць за падачу ў рэдакцыю ўжо раней апублікаваных артыкулаў або артыкулаў, прынятых да друку іншымі выданнямі.
4. Аўтары разам з рукапісам навуковага артыкула падаюць выпіску з пратакола пасяджэння вучонай рады (савета), аддзела, кафедры з месца працы з рэкамендацый артыкула да друку. Дапускаецца замест выпіскі з пратакола падаць дзве рэцэнзіі дактароў альбо кандыдатаў навук, якія з'яўляюцца спецыялістамі ў той галіне ведаў, па якой зроблена даследаванне. Рэцэнзіі павінны ўтрымліваць рэкамендацыі артыкула да друку.
5. Для публікацый дакументальных крыніц, рэцэнзій і матэрыялаў інфармацыйнага характару рэцэнзіі і рэкамендацыі да друку не патрабуюцца.
6. Друкаваная версія артыкула завяраецца подпісам аўтара з прастаўленнем даты і ўказаннем прозвішча, імя і імя па бацьку, месца працы, займаемай пасады, вучонай ступені, тэлефонаў для сувязі з рэдакцыяй. Разам з раздрукоўкай падаецца ідэнтычны электронны варыянт артыкула.
7. Артыкул забяспечваецца анатацыямі на беларускай (рэзюмэ), рускай і англійскай (summary) мовах памерам у 100–150 слоў.
8. Аб'ём навуковага артыкула – не менш за 14 тыс. і не больш за 25 тыс. знакаў, аб'ём публікацыі дакументальных крыніц – да 40 тыс. знакаў. Раздрукоўка выконваецца шрыфтам Times New Roman, кел' 14 пунктаў, праз 1,5 інтэрвала, палі верхняе і ніжняе па 2 см, левае 3 см, правае 1,5 см.
9. Артыкул афармляецца згодна з главай 5 Інструкцыі аб парадку афармлення кваліфікацыйнай навуковай працы (дысертцыі) на саісканне вучоных ступеняў кандыдата і доктара навук, аўтарэферата і публікацый па тэме дысертцыі, зацверджанай пастановай Вышэйшай атэстацыйнай камісіі Рэспублікі Беларусь ад 28 лютага 2014 г. № 3 (в редакції приказа Высшей аттестационной комиссии Республики Беларусь 08.09.2016 № 206).

У канцы артыкула размяшчаецца спіс выкарыстаных крыніц і літаратуры. Афармленне бібліяграфічных пазіцый робіцца ў адпаведнасці з вышэйзгаданай інструкцыяй ВАК. Напрыклад:

1. Глінскі, Я. С. Фальсіфікацыі дакументаў аб дваранстве ў Слуцкім павеце Мінскай губерні ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. / Я. С. Глінскі // Беларускі гістарычны часопіс. – 2018. – № 5. – С. 24–34.

2. Доўнар, А. Б. Сяляне-слугі Беларусі другой паловы XVI – сярэдзіны XVIII ст. / А. Б. Доўнар. – Мінск : Беларуская навука, 2007. – 193 с.

Спасылкі на пазіцыі ў спісе ўказваюцца непасрэдна ў тэксце публікацыі ў квадратных дужках Напрыклад: [1, с. 25–26; 2, с. 117; 3, арк. 78].

Пры спасылцы на архіўную крыніцу абавязкова ўказваецца поўная назва справы, крайнія даты і колькасць аркушаў у ёй. Напрыклад:

3. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 1527. – Справа аб руху паўстанцкіх груп па Барысаўскім павеце. 10.02.1863–04.06.1864. – 121 арк.

10. Тэрмін падачы артыкулаў – да 30 чэрвеня бягучага года. Пасля 30 чэрвеня матэрыялы могуць прымацца для публікацыі ў штогодніку ў наступным годзе.

11. Рэдакцыйная калегія не бярэ платы за апублікаванне навуковых артыкулаў.

*Рэдакцыйная калегія «Архіварыуса»
220002, г. Мінск, вул. Крапоткіна, 55
archivarius@niab.by*

GUIDELINES FOR AUTHORS OF «ARCHIVARIUS»

1. «Archivarius» publishes scholarly research on branch of archival science, theoretical and practical archeography, source studies and related special historical disciplines, and also information materials and reviews of published works.
2. Editorial Board accepts for reviewing materials which meet the requirements, imposed by the Higher Attestation Commission of the Republic of Belarus in relation to scholarly articles.
3. Authors bear personal responsibility for submitting articles already published and articles accepted for publishing in other journals.
4. Authors submit, along with their manuscripts, an extract from the minutes of the meeting of the Academic Council, department, unit of the place of their work with a recommendation to publish the article. It is allowed to provide two reviews by professors, who are specialists in the area in which the research was done, instead of the minute extract. Reviews should contain a publication recommendation.
5. Recommendations are not required for publishing documentary sources, reviews and materials of an informative character.
6. A printed copy of an article should be dated and signed by the author and should contain the name, surname, patronymic name, place of work, position held, academic degree, phone number. A printed copy should be accompanied by an identical electronic copy.
7. The article should be accompanied by 100–150 word summaries, written both in Belarusian, Russian and English.
8. An article is expected to be no more than 20,000 signs, the length of a primary source published is up to 40000 signs. Times New Roman script should be used to write an article. The typeface should be 14-point. Line spacing should be 1.5. The top and bottom margins should be 2 cm, the left margin should be 3 cm, the right margin should be 1.5 cm.
9. An article should be presented in accordance with Chapter 5 of The Instrucion about the edition of a qualified scholarly work (dissertation) for obtaining scientific degrees of philosophy doctor and doctor habilitated, long abstract and publications on the popics of the dissertation, accepted by the resolution of the Highest Attestation Commettee of the Republic of Belarus from 28 February 2014, Nr 3 (in the edition of the decree of the Higher Attestation Committee 08.09.2016 № 206).

Bibliography should be included at the end of the article and should be formatted in accordance with the above-mentioned standards of HAC. For example,

1. Глінскі, Я. С. Фальсіфікацыі дакументаў аб дваранстве ў Слуцкім павеце Мінскай губерні ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. / Я. С. Глінскі // Беларускі гістарычны часопіс. – 2018. – №5. – С. 24–34.

2. Доўнар, А. Б. Сяляне-слугі Беларусі другой паловы XVI – сярэдзіны XVIII ст. / А. Б. Доўнар. – Мінск : Беларуская навука, 2007. – 193 с.

References to the literature are indicated in the text in square brackets. For example, [1, с. 25–26; 2, с. 117; 3, арк. 78].

While making a reference to an archival source it is required to indicate the whole title of the item, chronological frames and a number of folios. For example,

3. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 1527. – Справа аб руху паўстанцкіх груп па Барысаўскім павеце. 10.02.1863–04.06.1864. – 121 арк.

10. The deadline for article submission is 30 June of the current year. After 30 June material can be accepted for publication in the journal in the following year.
11. There is no charge for publishing scholarly articles.

*Editorial Board of «Archivaryus»
220002, Minsk, Kropotkina Str. 55
archivaryus@niab.by*

Змест

АРХІВАЗНАЎСТВА

О. И. Евстратьев

«Куруника» в Эстонском историческом архиве в Тарту 5

ПУБЛІКАЦЫЯ І АРХЕАГРАФІЧНАЯ АПРАЦОЎКА АРХІЎНЫХ ДАКУМЕНТАЎ

Г. А. Бераставы

Новыя дакументы XV ст. па гісторыі Віцебскай зямлі
Вялікага Княства Літоўскага з фондаў
Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі 17

Я. С. Глінскі

Працэс аб «нагане шляхецтва» ад 1562 г. і паходжанне
зямянскага роду Браневічаў-Бранавіцкіх. 39

Ю. М. Лаўрык

Манускрыпты са слупкімі правененцямі
ў калекцыі «Рукапісныя кнігі»
Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь. 57

КРЫНІЦАЗНАЎСТВА

А. М. Латушкін

Тэрміналагічнае афармленне комплексу арыгіналаў актаў
агульнадзяржаўнага значэння архіва Вялікага Княства Літоўскага
ў польскай гістарычнай навуцы і архівазнаўстве
міжваеннага перыяду 80

С. В. Полехов

Грамота князя Фёдора Кориатовича 1391 г.
и подольская дань «в Татары» 97

ГІСТОРЫЯ

З. В. Антановіч

Пакаранні і спагнанні з праваслаўнага кліру Мінскай епархіі
ў канцы XVIII – пачатку XX ст.
(паводле кліравых ведамасцей фонду «Мінская духоўная
праваслаўная кансісторыя»). 108

И. С. Бутов

Погоня за слухами об «аэропланах»

в Минской губернии в 1914 г.

(по материалам Национального исторического архива Беларуси) 118

М. А. Волкаў

Гакаўніцы ў Вялікім Княстве Літоўскім

паводле пісьмовых крыніц 131

В. В. Калечиц

Интеграция представителей свободного населения

Великого Княжества Литовского в состав шляхты

(на примере отдельных родов

Минского повета) 149

М. М. Кароль

Змена матрыманыльнага статусу як прычына

міжканфесійных канверсій у беларускіх губернях

Расійскай імперыі ў канцы XIX – пачатку XX ст. 160

Д. В. Лісейчыкаў

«Сооружены ест коштом и накладом отца Константина»:

срэбраны напастольны крыж з Новагародка і лёс яго стваральніка . . 170

М. Д. Макараў

Шклянкі, абаранкі і канвой: падарожжа купецкага абозу

з Прусіі ў Магілёў у 1718 г. 184

А. У. Мацук

Роля соймакавага дырэктара ў практыцы функцыянавання

адкладзеных павятовых соймакаў ВКЛ (1697–1717 гг.) 204

О. В. Червинская

Развитие медицинского обеспечения населения

Городокского уезда Витебской губернии

в XIX – начале XX в. 220

ГІСТАРЫЯГРАФІЯ

Д. Ч. Матвейчык

Расійская дарэвалюцыйная гістарыяграфія паўстання 1863–1864 гг.:

агульныя тэндэнцыі развіцця, дасягненні і праблемы 227

С. Н. Рындін

Иностранные подданные в Российской империи

в годы Первой мировой войны:

новые направления в отечественной и зарубежной

историографии 1990-х гг. 247

ГЕНЕАЛОГІЯ

Е. В. Хроленок

Шляхетский род Околов-Кулак
на Стародубщине в XVII–XX вв. 263

Ф. В. Чарняўскі

Сямейна-роднасныя сувязі і ўладанні
гараднічага кіеўскага Івана Рыгоровіча Служкі 271

РЭЦЭНЗІІ

Федута, А. И. Филомат в Империи : Документальная повесть о
Франтишке Малевском / А. И. Федута. – Минск : Лимариус, 2019. –
464 с. – (Библиотека «Наш XIX в.») (*С. Л. Луговцова*) 285

Cherner, E. Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych.
Jednota Litewska i Jednota Wileńska 1815–1939
/ E. Cherner. – Warszawa : Wydawnictwo
Naukowe Semper, 2017. – 452 s. (*Ю. Н. Снапковский*) 293

Рэзюмэ 298

Резюме 306

Summary 315

Правілы для аўтараў «Архіварыуса» 323

Guidelines for authors of «Archivaryus» 325

Table of Contents

ARCHIVAL SCIENCE

A. Yeustratsyev

The “Couronica” in the Estonian Historical Archives in Tartu 5

PUBLICATION AND PROCESSING OF ARCHIVAL RECORDS

H. Bierastavy

The New Documents on the History of the Viciebsk land
of the Grand Duchy of Lithuania in the second half
of the 15th century from the collections
of the National Historical Archives of Belarus 17

J. Hlinski

The affair of the illicit obtaining of the gentry status
in 1562 and the origin of the ziemianie family
of the Braniewicz-Branowickis) 39

J. Lauryk

Manuscripts with Sluck Provenance Marks
in the Manuscripts Collection of National Historical Museum
of Republic of Belarus 57

SOURCE STUDIES

A. Latushkin

The terminological formalisation of the complex
of original state acts from the archive of the Grand Duchy
of Lithuania in interwar Polish historiography 80

S. Polekhov

Prince Fyodor Koriatovich’s Charter of 1391
and the Podolian tribute “to the Tatars”. 97

HISTORY

Z. Antanovich

Punishments and penalties from the Orthodox clergy
of the Minsk Diocese in the late eighteenth
and early twentieth century (on the data from clergy lists
of the collection «Minsk Orthodox Consistory») 108

I. Butau

- In search for rumours about airplanes in the Minsk Governorate in 1917 (on the basis of the records from the National Historical Archives of Belarus) 118

M. Volkau

- Hackbuts in the Grand Duchy of Lithuania in the light of written sources 131

V. Kalechyts

- The integration of the representatives of the free population of the Grand Duchy of Lithuania into the gentry (on the example of some families from the Minsk paviet) 149

M. Karol

- The change of the matrimonial status as a reason for inter-confessional conversions in the Belarusian governorates of the Russian Empire in the late nineteenth – early twentieth century 160

D. Liseichykau

- Built at the expenses of Father Konstantyn: silver altar cross from Navahrudak and the fate of its creators 170

M. Makarau

- Glasses, Bagels and Convoy: the delivery trip of merchants' commodities from Prussia to Mahilioŭ in 1718. 184

A. Matsuk

- The role of the sejmik's head in the practice of the operation of the deferred paviet seimiks (1697-1717). 204

V. Charvinskaya

- The development of medical services available to the population of the Haradok district of the Viciebsk governorate in the nineteenth and early twentieth centuries 220

HISTORIOGRAPHY*D. Matveichyk*

- The role of the sejmik's head in the practice of the operation of the deferred paviet seimiks (1697-1717). 227

S. Ryndzin

- Foreign subjects in the Russian Empire during the World War I: new directions in the domestic and foreign scholarship in the 1990s. 247

GENEALOGY*E. Khrolenok*

The Noble family Okolov-Kulak in Starodub district
in the XVII–XX centuries. 263

F. Charniauski

Kinship ties and the possession of Kiyeu mayor
Ivan Ryhoravič Služka 271

REVIEWS

Fieduta, A. I. Filomat v imperii : Dokumental'naya poviest'
o Frantishkie Malievskom / A. I. Fieduta. – Minsk : Limaryus, 2019. –
464 s. – (Bibliotieka «Nash XIX v.») (*S. Lougovtsova*) 285

Cherner, E. Słownik biograficzny duchownych
ewangelicko-reformowanych. Jednota Litewska i Jednota Wileńska
1815–1939 / E. Cherner. – Warszawa : Wydawnictwo
Naukowe Semper, 2017. – 452 s. (*Yu. Snapkouski*). 293

Summary 315

Guidelines for authors of «Archivaryus» 325

Архіварыус: зб. навук. паведамл. і арт. ; вып. 17 / рэд. В. Ф. Голубеў
А87 [і інш.]. — Мінск : НГАБ, 2019. — 336 с., іл.

ISSN 2225-4412.

Нацыянальным гістарычным архівам Беларусі падрыхтаваны сямнаццаты выпуск штогодніка «Архіварыус». На яго старонках асвятляецца шырокае кола пытанняў гісторыі, архівазнаўства, археаграфіі, крыніцазнаўства і іншых спецыяльных гістарычных дысцыплін. У навуковы ўжытак уводзіцца шэраг новых, раней невядомых дакументаў і фактаў.

Прызначаецца архівістам, гісторыкам, краязнаўцам і ўсім, хто цікавіцца старонкамі мінулага Беларусі.

УДК [930.22+94(476)«15/19»(082)]

ББК 79.3(Бел)+63.3(4Бел)41

Навуковае выданне

Архіварыус

Зборнік навуковых
паведамленняў і артыкулаў

Выпуск 17

Адказны за выпуск *Д. Ч. Матвейчык*

Рэдактар *Н. В. Гарковіч*

Карэктар *Т. В. Салавей*

Дызайнер вокладкі *Д. Ю. Бунеева*

Макет, камп'ютарная вёрстка *Я. А. Мальдзіса*

Малюнак эмблемы на авантытуле *А. У. Леўчыка*

Падпісана да друку 09.12.2019. Фармат 60×84 ¹/₁₆.

Гарнітура «Times New Roman». Друк лічбавы.

Ум. друк. арк. 19,53. Ул.-выд. арк. 19,12.

Наклад 100 асоб. Замова 2998.

Дзяржаўная ўстанова «Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,

распаўсюджвальніка (у якасці выдаўца)

№ 1/538 ад 22.02.2019.

Вул. Крапоткіна, 55, 220002, г. Мінск.

Тэл. (017) 286 75 23, тэл./факс 286 75 22.

E-mail: niab@niab.by

Надрукавана з арыгінал-макета заказчыка ў друкарні

рэспубліканскага ўнітарнага прадпрыемства

«Выдавецтва «Беларускі Дом друку».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,

распаўсюджвальніка друкаваных выданняў

№ 2/102 ад 01.04.2014.

Пр-т Незалежнасці, 79/1, 220013, г. Мінск.